

In memoriam

Theophili Ivanov

ПО СЛУЧАЙ 100-ГОДИШНИНАТА
ОТ РОЖДЕНИЕТО МУ

IN MEMORIAM THEOPHILI IVANOV
ПО СЛУЧАЙ 100-ГОДИШНИНАТА
ОТ РОЖДЕНИЕТО МУ

1892 - 1921 - 1948

Национален археологически институт с музей
Българска академия на науките
National Archaeological Institute with Museum
Bulgarian Academy of Sciences

In memoriam Theophili Ivanov

ПО СЛУЧАЙ 100-ГОДИШНИНАТА ОТ РОЖДЕНИЕТО МУ

Под редакцията на Кръстина Панайотова
Edited by Krastina Panayotova

СОФИЯ 2021 SOFIA

1892 - 1921 - 1948

Национален археологически институт с музей
Българска академия на науките
National Archaeological Institute with Museum
Bulgarian Academy of Sciences

© НАИМ – БАН, издател

Редакционна колегия:

Кръстина Панайотова, главен редактор

Анастасия Чолакова, секретар

Членове:

Явор Бояджиев

Красимир Ников

Здравко Димитров

Методи Даскалов

Цветана Попова

Авторите и редактора носят пълна отговорност за съдържанието на статиите, както и за неточностите и грешките в тях

© Гергана Ангелова, езиков редактор и коректор

© Gergana Angelova, Bulgarian proofreader

© Емил Нанков, превод на английски език

© Emil Nankov, translator into English

© Росица Кънева, графичен дизайн

© Rositsa Kaneva, graphic designer

На корицата: „Ахейци“ от Менандър – римска мозайка от Ескус (снимка И. Ванев)

Печатница: Булгед

Printed by: BULGED

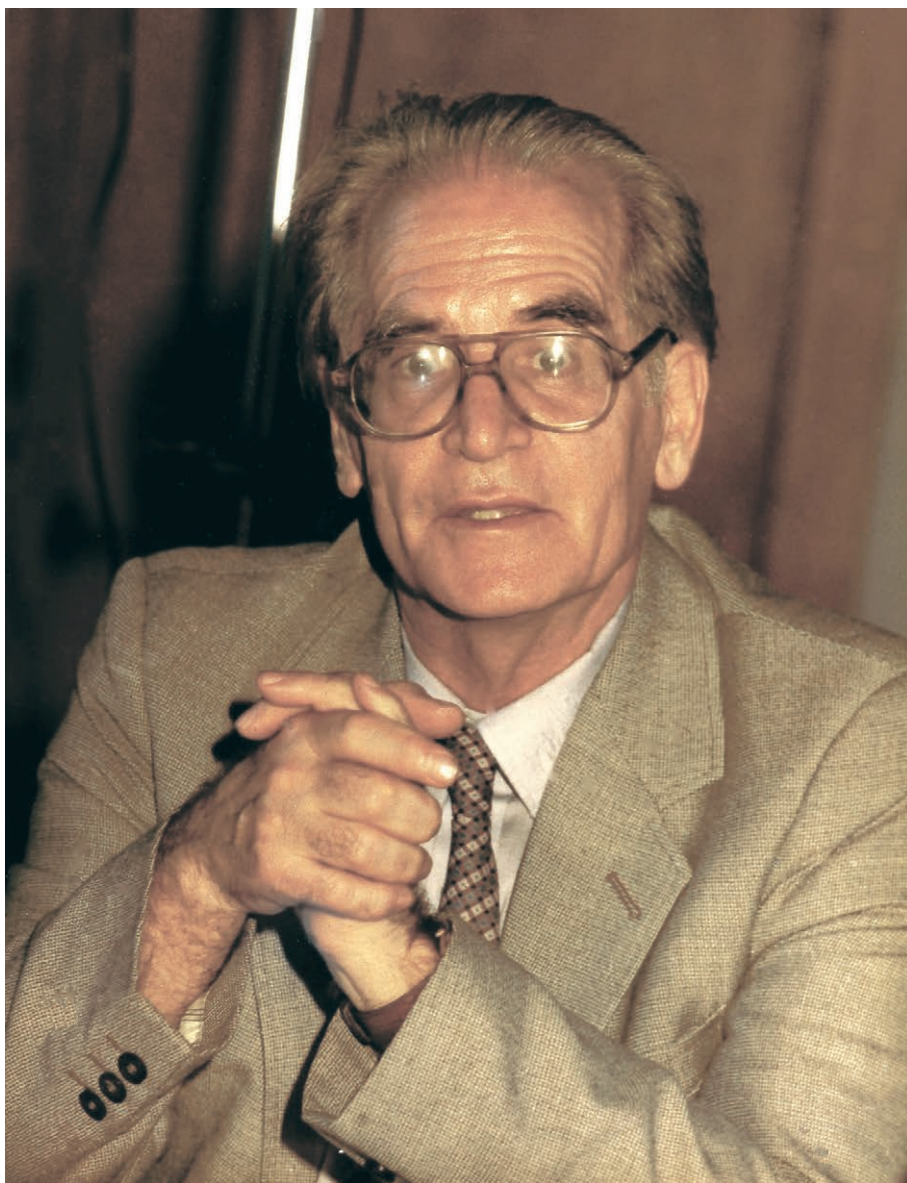
ISSN 0323-9535 (print)

ISSN 2603-4603 (online)

ISBN 978-619-254-004-3 (print)

ISBN 978-619-254-005-0 (online)

София 2021

Теофил Иванов
Theophil Ivanov

Съдържание

Contents

Румен ИВАНОВ	11
100 години от рождението на проф. Теофил Кръстев Иванов	
Rumen IVANOV	
100 years since the birth of Prof. Theophil Krastev Ivanov	
Библиография на трудовете на проф. Теофил Иванов	21
Bibliography of the publications of Prof. Theophil Ivanov	
Съкращения	24
Abbreviations	
Костадин РАБАДЖИЕВ	27
Принципи в украсата на елинския храм	
Kostadin RABADJIEV	
Principles in the decoration of the Greek temple	
Христо ПРЕШЛЕНОВ	35
Теменосите на Зевс в Месамбрия – топография и архитектура	
Hristo PRESHLENOV	
The Themenoi of Zeus in Mesambria – topography and architecture	
Юлия ВЪЛЕВА	47
Украса на тракийските гробници през класическата и елинистическата епохи	
Julia VALEVA	
Decoration of the Thracian tombs during the Classical and Hellenistic periods	
Лидия СТАЙКОВА-АЛЕКСАНДРОВА	57
Бронзов намордник от могилния гроб при село Долна Козница, обл. Кюстендил (IV – III в. пр. Хр.)	
Lidia STAIKOVA-ALEKSANDROVA	
Bronze hackamore from the tumular burial near the village of Dolna Koznitsa, Kyustendil region (4 th – 3 rd C. BC)	
Иван ТОДОРОВ	67
Краят на династията на Антигонидите – цар Персей и неговите синове	
Ivan TODIROV	
The end of the dynasty of the Antigonids – King Perseus and his sons	
Атанас ОРАЧЕВ	75
О римской инвазии в Придунавье, Овидий (<i>Tristia</i> 5.10.35-42) и одном болгарском поведенческом стереотипе у гетов	
Атанас ОРАЧЕВ	
Римската инвазия в Подунавие, Овидий (<i>Tristia</i> 5.10.35-42) и един български поведенчески стереотип у гетите	
Калин ЧАКЪРОВ	87
Наблюдения относно тракийските стратегии, Флавиевата романизация, интерпретацията на надписи <i>ILBulg</i> 428 – 440 и връзката им с територията на Никополис ад Иструм	

Kalin CHAKAROV	
Notes on the Thracian strategies, the Flavian romanization, the interpretation of inscriptions	
<i>ILBulg</i> 428 – 440 and their relation to the territory of Nicopolis ad Istrum	
Сергей ТОРБАТОВ	119
Посветителен надпис на Диана Regina от Южна Добруджа	
Sergey TORBATOV	
A dedication to Diana Regina from South Dobroudja	
Анна ХАРАЛАМБИЕВА	129
Археологически сведения за изработването на фибули в днешна Североизточна България	
Anna HARALAMBIEVA	
Archäologische angaben über die herstellung von fibeln aus frühromischer zeit in Untermösien	
Марина КОЛЕВА	137
Бележки върху предназначението на римски каменни мебели и съдове от България	
Marina KOLEVA	
Notes on the function of some Roman stone furniture and vessels from Bulgaria	
Александър МИНЧЕВ	145
Мраморна скулптура на Тракийския бог конник в Археологически музей – Варна	
(края на II – началото на III в.)	
Alexander MINCHEV	
A marble sculpture of the Thracian god – Horseman in the Archaeological Museum – Varna	
(late 2 nd – early 3 rd c. AD)	
Стилиан ИВАНОВ	157
Понтийски червенолакови подноси с релефен медальон от Анхиало	
Stiliyan IVANOV	
Pontic red-slip trays with relief medallion from Anchialus	
Александър ХАРИЗАНОВ	165
Керамичен поднос с апликирано фигурално изображение от Сердика	
Aleksandar HARIZANOV	
Ceramic tray with applied figural decoration from Serdica	
Павлина ВЛАДКОВА	183
<i>NICOPOLIS AD ISTRUM</i> : за функциите на някои сгради и помещения, разположени	
на форума на града	
Pavlina VLADKOVA	
<i>NICOPOLIS AD ISTRUM</i> : about the functions of certain buildings and premises located	
at the central part of the city	
Piotr DYCZEK.....	197
The gods in the Centurion's House on beliefs cultivated in the fortress of the I Italica Legion in Novae	
Пьотр ДИЧЕК	
Боговете от дома на центуриона. По въпроса за вярванията в крепостта на I италиейски легион в Нове	
Теодора КОВАЧЕВА	205
Стопански комплекс към <i>villa rustica</i> край Плевен (Storgosia)	
Teodora KOVACHEVA	
Production complex at <i>villa rustica</i> near Pleven (Storgosia)	
Веселина МИТЕВА.....	229
Едиктът на император Деций Траян от 249 г. и отразяването му от раннохристиянските автори	

Veselina MITEVA The decree of Decius in 249 according to the early Christian writers	
Sven KONRAD	241
Die grabstelle für Tiberius Claudius Valens und Corinis a Iatrus/Urivina. Zu den grabdenkmälern mit reiterdarstellungen im niedermösischen binnenland Свен КОНРАД Надгробната стела на Tiberius Claudius Valens и Corinis от Iatrus. Към надгробните паметници с изображения на конници от вътрешните райони в Долна Мизия	
Митко МАДЖАРОВ	251
Нови данни за градоустройството на Diocletianopolis Mitko MADZHAROV New data on the urban planning of Diocletianopolis	
Георги АТАНАСОВ, Светлана ГАНЧЕВА.....	257
Къде е бил лагерът на <i>Milites IIII Constantiani</i> (<i>Notitia Dignitatum</i> , V, 86 – 87) in <i>Durostorum</i> (Силистра) Georgi ATANASOV, Svetlana GANCHEVA Where was the camp of <i>Milites IIII Constantiani</i> (<i>Notitia Dignitatum</i> , V, 86 – 87) in <i>Durostorum</i> (Silistra)	
Венцислав ДИНЧЕВ.....	273
Днешната българска територия през Късната античност Ventzislav DINTCHEV The present-day Bulgarian territory in Late Antiquity	
Julia VALEVA.....	317
Serdica, a city in transition: pagan cults and early Christianity Юлия ВЪЛЕВА Сердика в преход: езически култове и ранно християнство	
София ХРИСТЕВА, Камен СТАНЕВ.....	345
Вкопана структура (мазе?) от края на XII – началото на XIII в., открита при проучването на Небет тепе в Пловдив през 2016 г. Sophia HRISTEVA, Kamen STANEV A structure cut into the ground (cellar?) dated back between the late 12 th and the early 13 th century discovered in 2016 during the archaeological excavations at Nebet Tepe in Plovdiv	

100 години от рождението на проф. Теофил Кръстев Иванов

Румен ИВАНОВ¹

¹Национален археологически институт с музей, Българска академия на науките,
ул. Съборна 2, София 1000, България; rumenvily@abv.bg

Проф. Теофил Кръстев Иванов е роден на 31 юли 1918 г. в София. През 1937 г. завършва с отличие на III мъжка гимназия „Уилям Гладстон“ с преподаване на латински и старогръцки език. Следва класическа филология с втора специалност стара история и антична археология в Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Негови професори и асистенти са Димитър Дечев, Гаврил Кацаров, Александър Балабанов, Веселин Бешевлиев, Богдан Филов, също така младите Владимир Георгиев и Борис Геров. След завършване на висшето си образование Теофил Иванов спечелва конкурс и специализира класическа археология във Виенския университет (тогава в Германия) (1943 – 1944 г.).

Въпреки военното време той успява да се готви за лекциите на известните австрийски учени Рудолф Йегер, Камило Прашникер, Йозеф Кайл, Хедвиг Кенер и др. Взема участие в археологическите проучвания на римския легионен лагер, кастелум и муниципиум Карнунтум, който се намира на 40 км източно от австрийската столица, на десния дунавски бряг в района между градчетата Петронел и Бад-Дойч-Алтенбург в Долна Австрия.

През 1944 г., връщайки се за лятната ваканция, той неочаквано е мобилизиран в Шумен и оттам изпратен в селището Вромозитис край Солун, където служи като редник и преводач в германската болница в града. После частта му е насочена към Източна Югославия, откъдето за негово щастие е изтеглен в София.

Проф. Иванов е назначен за учител по латински в Пловдив през 1945 г., но скоро се разменя с колежката си Лилия Ботушарова, която е пловдивчанка. В столицата среща акад. Димитър Дечев, който го съветва да се яви на конкурс в Археологическия музей. И така в продължение на 40 години от 1945 до 1984 г. проф. Теофил Иванов разгръща своята научна дейност в Археологическия институт с музей при Българската академия на науките.

През 1946, 1947 и 1949 г. той участва в колектива, който под ръководството на Иван Венедиков проучва некропола на античната Аполония Понтика (дн. гр. Созопол). Т. Иванов изследва около 1000 гроба с разнообразен погребален инвентар. На базата на откритата къснокоринтска, йонийска, атинска, тасоска, родоска (V – IV в. пр. Хр.) и местна керамика (III – II в. пр. Хр.) той установява производствените центрове, прави типология и прецизира в границите на 20 – 25 години датировката на открития материал, както и установява сюжетите върху рисуваните вази. Аполонийският некропол е единственият досега така основно проучен комплекс по нашето Черноморие. Изследването на проф. Иванов е солидна база за бъдещите проучвания, за изучаването на бита и културата по западния Понт.

Проф. д-р Теофил Иванов е научен ръководител на множество важни и значителни археологически обекти от римската и ранновизантийската епоха в страната. От 1945 до 1987 г., с известни прекъсвания, той провежда разкопки в Никополис ад Иструм (при с. Ни-

кюп, Великотърновско), Улпия Ескус (в източната част на с. Гиген, Плевенско), Абритус (източната част на Разград), Сердика (София), Ятрус (с. Кривина, Русенско), Германея (гр. Сапарева баня, Дупнишко), в гр. Сандански, в с. Чомаковци, Плевенско и др.

Неговите първи археологически проучвания са в Никополис ад Иструм (край с. Никюп, обл. Велико Търново), където открива и изследва римската баня до северната крепостна стена, разширява разкопките върху площта на градския площад (агора), прави проучвания в района на термоперипатуса и разкрива части от няколко обществени сгради. С течение на годините в разкопките взимат участие студенти от Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“. Самите проучвания са финансирани от АИМ и от Окръжния исторически музей във Велико Търново.

В римския град Улпия Ескус той успява да открие градския площад (форум) с трите самостоятелни храма на Капитолийската триада (Юпитер Оптимус Максимус, Юнона Регина и Минерва Аугуста), които са рядкост в римската археология. В повечето случаи се разкрива един единствен храм, чийто олтар е разделен на три части за съответните божества. Непосредствено на север от споменатите храмове проф. Т. Иванов разкопава цялостно и изследва гражданската трикорабна базилика (*basilica civilis*). Той установява, че колоните на средния кораб са цилиндрични, а на втория етаж има стълбове, които от вътрешната страна са украсени с релефни изображения на млади жени – кариатиди. Базиликата е построена по времето на император Хадриан през 135 г.

В югоизточния край на форума е открит и храмът на Фортуна (богинята на щастливата съдба). Портикът покрай главната улица *декуманус максимус* има двуреден латински строителен надпис с обща дължина 52 м. От него проф. Иванов установява, че култовата сграда е издигната в чест на управляващия император Комод през 190 г. В дъното на просторния двор се издига самият храм на божеството. През X – XI в. върху развалините му е построена малка еднокорабна църква. В северната ѝ стена е вградена варовикова

плоча със старобългарски надпис, в който тогавашната църковна власт заклежда един еретик. Засега това е първият и единствен епиграфски паметник с такова съдържание от нашата страна.

На юг от *декуманус максимус* проф. Т. Иванов разкрива половината от една просторна обществена сграда (2100 кв. м.), в която голямо внимание заслужава откритата през 1948 г. многоцветна подова мозайка, в централната част на която е изобразена сцена от неизвестната до този момент комедия „Ахейци“ от прочутия атински комик Менандър (342 – 291 г. пр. Хр.). Гръцкият надпис: „АХЕЙЦИ НА МЕНАНДЪР“ е изписан върху мозайката. Тя се отнася към началото на III в., времето на император Септимий Север. През 1961 г. съществуването на това произведение е потвърдено от намирането на папирус в град Оксиринхус, отстоящ на 200 км от Кайро в Египет, в който в азбучен ред са подредени всички творби на Менандър. На 13-ия ред се чете името „Ахейци“. По-късно са открити и други доказателства. Разкопките в Улпия Ескус се провеждат от колектив на АИМ и Градския исторически музей в Плевен.

От 1953 до 1978 г. под ръководството на проф. Теофил Иванов се провеждат мащабни и системни археологически разкопки в м. Хисарлъка, на 1 км източно от Разград. Благодарение на тях се установява топографията, градоустройството и архитектурата на някои сгради, както и някои аспекти на битата и културата на селище с неизвестно име. На това място бележити български учени (Г. Кацаров, Вл. Георгиев и др.) поставят града Даусдава. Обаче проф. Иванов открива жертвеник с латински надпис, върху който се чете името на кастела Абритус. По-късно е намерена и милиарна колона с надпис със същото име. Преди това Абритус се търси при с. Абтаат, преименувано през 1943 г. в с. Абрит, близо до румънската граница. През юни 251 г. край „Форум Семпроний“ до Абритус е станала кръвопролитната битка между готите и римляните, в която загиват император Траян Деций и неговият син Херений. На-

последък стана ясно, че това се е случило в района на село Дряновец, на 13 км северозападно от Разград.

Многогранната научна дейност на проф. Т. Иванов е свързана и със спасителните разкопки в центъра на София (площад „Св. Неделя“). През 1952 – 1954 г. той ръководи разкриването на части от градския площад (агора) на Сердика, които се намират под днешния хотел „Балкан“ („Шератон“). Под северния край на строителната площадка той открива сградата на градския съвет (булевтерион), както и друга сграда с магазини и вътрешен двор, а също и западното преддверие на днешната църква „Св. Георги“. Проучванията в столицата са извършени от АИМ при БАН и от Музея за история на София.

От 1960 – 1968 г. на проф. Т. Иванов е поверено главното ръководство на българо-германските (ГДР) разкопки на късноримския и ранновизантийския кастел Ятрус. Те се превръщат в школа за подготовка на научни кадри. Там той разкрива и изследва каменната укрепителна система от времето на Константин Велики и три християнски трикорабни базилики, разположени една върху друга, датирани в IV – VI в.

Същевременно проф. Иванов работи и в римския кастел, по-късно превърнат в град Германея, където установява топографския обхват и проучва фортификационната система. Това е градът, където е роден видният юстинианов пълководец Велизарий (VI в.). Проучванията се извършват от АИМ и Окръжния исторически музей в Кюстендил.

Под ръководството на проф. Т. Иванов през 1960 г. са предприети от АИМ и Окръжния исторически музей в Благоевград спасителни археологически разкопки в гр. Сандански. Екипът открива и изследва голямата епископска базилика с цветни подови мозайки. Във външното преддверие върху пода има гръцки строителен надпис от началото на VI в. В него се споменава името на тогавашния епископ Йоан.

През 1960 г. проф. Т. Иванов ръководи и разкопките на сектор от западната крепостна стена на Томи (Констанца) в Румъния, а през

1969 г. и тези в селището Керкулан на 140 км североизточно от столицата Тунис.

От 1975 г. нататък проф. Теофил Иванов чете лекции в Приложния факултет на Висшия институт за изобразителни изкуства „Николай Павлович“ по темата „Антично изкуство из българските земи“ и ръководи спецкурс по антична археология към Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“. От 1993 г. е ангажиран с преподавателска дейност и в Нов български университет (специалност Антична история и археология).

Между 1965 и 1982 г. проф. Т. Иванов е ръководител на Секцията по антична археология в Археологическия институт с музей при БАН. Той е един от основателите на сп. „Археология“ и несменяем негов секретар от 1959 до 1985 г. Също така в продължение на пет години е научен секретар на АИМ. Участва многократно в експертни съвети по изготвянето и подреждането на експозиции в АИМ и в редица други музеи в страната. Отговорен редактор е на *Tabula Imperii Romani* за България. Освен това е редактор на томове Несебър 1 (1969), Кабиле 1 (1982), Пауталия 1 (1989), Диоклецианопол (1993) и др. Той е автор и редактор в редица издания: Известия на археологическия институт, История на България, т. 1 (1979), Енциклопедия на изобразителните изкуства в България и т.н.

Проф. Теофил Иванов взема активно участие в множество международни конгреси, симпозиуми, конференции, семинари и работни съвещания в чужбина. Той чете лекции в Англия, Германия, Холандия, Италия, Австрия, Унгария, Румъния, Русия, Грузия, Армения, Югославия и др.

Заради неговите високи научни постижения проф. Т. Иванов е удостояван с избирането му за член-кореспондент на Германския археологически институт в Берлин (1974), действителен член на Австрийския археологически институт във Виена (1975) и почетен член на кралското археологическо дружество в Лондон с патрон Н.В. Елизабет II. Той е почетен гражданин на Велико Търново и на Разград съответно от 1986 и 1987 г.

Reichs-Nr. A/18541		Hochschul-Nr. 135/A680	
Studienbuch des ordentlichen Hörers			
IVANOFF THEOPHIL			
Geburtstag: 31. Juli 1918			
Geburtsort: Sofia			
Land, Kreis oder Gau: Bulgarien			
Staatsangehörigkeit: bulgarisch			
Volkszugehörigkeit: —			
Schulbildung des Studenten: III. Knabengymnasium, die Universität zu Sofia			
Reifezeugnis des III. Knabengymnasiums zu Sofia, Halballassische Abteilung			
vom 2. VII. 1938 u. Diplom von der Universität Sofia			
Ergänzungsprüfung: 8. X. 1942			

Lichtbild des Inhabers:	
	
Gegenständige Unterschrift des Inhabers:	
Th. Ivanoff	
Wien, den 23. Mai 1943	

Студентската книжка на Теофил Иванов, Виенски университет, май 1943 г. (тогава Германия).

С приятелката Ева Ганц на чаша чай
в "Dozentschaft" в Palais Cumberlant, Виена,
август 1943 г.

Първи ден в Народния археологически музей,
1 юни 1945 г.

Аполония Понтика/Созопол, 1947 (или 1948 г.) – Велизар Велков (студент, вляво), Теофил Иванов (заместник-ръководител, вдясно) и Иван Гълъбов (член на екипа).

Улпия Ескус, 1947 г. – Теофил Иванов (вляво), арх. Сава Бобчев (по средата), Димитрина Митова-Джоновна (вдясно).

Ятрус, 1966 г. – Ханс-Юрген Гомолка (Берлин), Теофил Иванов, Виолета Димова (Русе – София).

Теофил Иванов и граф проф. Ранучо Бианки Бандинели от Рим (до него). Вдясно в края Христо Буюклиев (Стара Загора).

Улпия Ескус, 1971 г., храмът на Фортуна – Румен Иванов (ученик), Петър Теодосиев, Теофил Иванов.

Улпия Ескус, храмът на Фортуна – Теофил Иванов, Теодора Ковачева (Плевен), Ана Балканска.

Първи конгрес по тракология в София (1972) – Теофил Иванов, Александра Милчева (вляво), до нея Богдан Султов (Исторически музей – Велико Търново).

Между Гиген и Гулянци с проф. Мартин Харисън от Англия, 1975 г.

Теофил Иванов на посещение в Ятрус, вляво Георги Кузманов, Клаус Вахтел (Берлин) и Върбинка Найденова.

Лудвика Прес, Теофил Иванов, С. Колковна, Мария Чичикова (Секция по антична археология) и Богдан Султов (колоквиум във Варшава, 1980 г.).

Никополис ад Иструм – на главната улица пред агората.

На същия симпозиум с проф. Лудвика Прес (Варшава).

*На симпозиум в Свищов с Людмила Слокоска
и Върбинка Найденова.*

*Павликени, 1975 г. – Магдалина Станчева
(вляво, отзад), Веселин Бешевлиев, Теофил Иванов,
2-жа Бешевлиева.*

Теофил Иванов със Сергей Торбатов.

*С екипа на Абритул, 1997 г. – Драгомир Димитров,
Стоян Стоянов, Теофил Иванов, Галена Радославова,
Георги Дзанев.*

Конференция в Карасура (до Чирпан, 1996 г.) – на първия ред: проф. Людмила Дончева-Петкова (вляво), Мая Мартинова (Пловдив), доц. Димитър Николов (Стара Загора), н. с. Елена Кесякова (Пловдив), организаторът на конференцията, проф. Теофил Иванов, доц. Петър Балабанов, доц. Христо Буюклиев (Стара Загора), проф. Борис Борисов.

Библиография на проф. Теофил Иванов

МОНОГРАФИИ И СТУДИИ

1. Римска мозайка от Улпия Ескус. София, 1954.
2. Аполония. Разкопките в некропола на Аполония през 1947 – 1949 г. София, 1963, с. 65 – 269 (Ив. Венедиков с колектив).
3. Разкопки върху площта на хотел „Балкан“ в центъра на София през 1952 – 1953 г. – В: Сердика, т. 1. София, 1964, 9 – 76 (с арх. С. Бобчев).
4. Разкопки в Сандански през 1960 г. – Известия на археологическия институт (ИАИ), XXXI, 1969, 105 – 209 (с Д. Стоянова-Серафимова и Н. Николов).
5. Antike Grabmäler in Bulgarien. Sofia, 1980 (с проф. Хр. Данов).
6. Абритус. Римски кастел и ранновизантийски град в Долна Мизия. Т. 1: Топография и укрепителна система на Абритус, София, 1980.
7. Der Fortuna – Tempel in der Colonia Ulpia Oescensium in Moesia Inferior (h. VR Bulgarien). – ИАИ, XXXVII, 1987, 7 – 60.
8. Никополис ад Иструм. Т. I. София, 1994 (с Р. Иванов).
9. Улпия Ескус. Т. I. София, 1998 (с Р. Иванов).
10. Улпия Ескус, Т. 2, Гражданска базилика и храм на Фортуна. София, 2005.
20. Разкопки в Nicopolis ad Istrum през 1945 г. – ИАИ, XVIII, 1952, 215 – 241.
21. Страници из миналото на римска Сердика. – В: Сердика, XV, 1952, 167 – 172.
22. Гръцка керамика от гр. Варна в Софийския музей. – ИВАД, IX, 1953, 41 – 51.
23. Римска мозайка от Улпия Ескус. – НР, I, 1954.
24. Два надписа от античния град при Разград: 1. Един нов паметник от времето на Реметалк II 2. Към въпроса за локализирането на античния град Абрит. – ИАИ, XIX, 1955, Сборник Гаврил Кацаров, София, 1955, 167 – 186.
25. Ахейци – новооткрита мозайка от Менандър. – Театър, 1956, 8, 62 – 68.
26. Новооткрит античен град Абрит при Разград. – Исторически преглед, XII, 1956, 1, 79 – 91.
27. Ескус в светлината на последните проучвания. – Сб. Археологически открития в България. София, 1957, 111 – 133.
28. Археологически проучвания в Сапарева баня. – ИАИ, XXI, 1957, 211 – 232.
29. Разградският музей и неговата експозиция. – ПКМ, II, 1957, 3.
30. За изкуственото хранене на кърмачетата през Античността. – Природа, VII, 1, 1958, 102 – 104.

СТАТИИ И СЪОБЩЕНИЯ

11. Новооткрити паметници от Nicopolis ad Istrum. – РП, I, 1948, 109 – 115.
12. Керамиката от некропола на Аполония. – Разкопки и проучвания, II, 1949, 31 – 50.
13. Чернофигурни арибали и лекити в Народния археологически музей в София. – ИАИ, XVII, 1950, 259 – 261.
14. Мраморна статуйка на Хеката. – ИАИ, XVII, 1950, 257 – 1.
15. Оброчни плочки с изображения на Тракийския конник. – ИАИ, XVII, 1950, 256 – 257.
16. Отделни находки от разни места. – ИАИ, XVII, 1950, 326 – 333.
17. 35-годишен юбилей на Георги Попаянов – ИАИ, XVII, 1950, 195 – 196.
18. Принос към коринтския внос на керамика от Одесос през VI в. пр. н. е. – Известия на Варненското археологическо дружество (ИВАД), VIII, 1951, 77 – 85.
19. Изложба на докласовото и раннокласовото общество в нашите земи. – В: Сердика, XIV, 1951, 145 – 147.
31. Абритус и Ескус. – Турист, III, 1958, 4.
32. Нови данни за комедията „Ахейци“ от Менандър. – В: Изследвания в чест на академик Димитър Дечев. София 1958, 489 – 509.
33. Древна Пауталия (Кюстендил). – НР, 1958, № 6.
34. Никополис ад Иструм. – Турист, III, 1958, 3.
35. Източната граница на сердикийската градска територия през III век. – Археология, I, 1959, 1 – 2, 64 – 67.
36. Четвърти международен конгрес по проучване на римските граници. – Археология, I, 1959, 3 – 4, 113 – 115.
37. Новооткрити латински надписи от Долна Мизия (Улпия Ескус). – ИАИ, XXII, 1959, 119 – 132.
38. Организация и методика на спасителните разкопки. – Археология, I, 1959, 3 – 4, 97 – 103.
39. Пазете археологическите находки. – Турист, IV, 1959, 26 – 27.
40. Тракийско могилно погребение при с. Скалица, Ямболско. – Археология, II, 1960, 2, 40 – 47.
41. Nicopolis ad Istrum. Antike und mittelalterliche

- Stadt in Bulgarien. – Berliner Byzantinische Arbeiten, XXI, 1960, 280 – 287.
42. Паметници от Пауталия. – ИАИ, XXIII, 1960, 205 – 230.
 43. Принос към проучването на античния град при Чомаковци. – Сб. Карел Шкорпил. София 1961, 255 – 269.
 44. Пета международна конференция за антични изследвания. – Археология, III, 1961, 1, 80 – 81.
 45. Новооткритите мозайки в Сандански. – Изкуство, XI, 1961, 9 – 10, 32 – 37.
 46. Археологически проучвания в кастела Ятрус. – Археология, III, 1961, 3, 19 – 26.
 47. Новооткрит старохристиянски некропол при с. Горна Бешовица, Врачанско. – Археология, IV, 1962, 2, 38 – 48.
 48. Постигания на археологическата наука в Народна република Румъния. – Археология, IV, 1962, № 1, 78 – 79.
 49. VI международна конференция по класически изследвания в Пловдив. – Археология, IV, 1962, 73 – 78.
 50. Седма отчетна конференция на Археологическия институт при БАН. – Сп. БАН, 1962, 3, 101 – 110.
 51. Към култа на Сабазий в Сердикийската област. – Археология, III, 1962, 4, 40 – 44.
 52. Разкопки в кастела Ятрус през 1962 г. – Археология, V, 1963, 4, 4 – 18.
 53. Антична керамика от некропола на Апология. – Апология. София, 1963, 65 – 273.
 54. Археологически проучвания в Панония. – Археология, V, 1963, 4, 48 – 52.
 55. Осма отчетна конференция на Археологическия институт при БАН. – Сп. БАН, 1963, 3, 115 – 122.
 56. Международна конференция в Будапеща за изработване на карта на Римската империя. – Сп. БАН, 1963, 3, 101 – 106.
 57. Към въпроса за лагеруването на Cohors II Lucensium в град Германея. – Археология, VI, 1964, 20 – 23.
 58. Археологическите изследвания античного города Ульпия Эск. – Советская археология, Москва, 1964, 1, 221 – 241.
 59. Проучвания на града през римската и ранновизантийската епоха в България (1944 – 1964). – Археология, VI, 1964, 3, 35 – 45.
 60. Седма международна конференция по изучаване на проблемите на Античността. – Археология, VI, 1964, 73 – 76.
 61. Абритус – водач на античния град при Разград. София, 1965, 72 стр.
 62. Един нов паметник, датиран на актийската еза от долината на Средна Струма. – Археология, VII, 1965, 2, 16 – 20.
 63. Девета отчетна конференция на Археологическия институт. – Сп. БАН, 1965, 3, 61 – 67.
 64. Работно съвещание на комисията за карта на Римската империя (Tabula Imperii Romani) в Рим. – Археология, VII, 1965, 1.
 65. Основни принципи за изработване на картата на Римската империя. – Археология, VII, 1965, 1, 24 – 27.
 66. Шести международен конгрес по проучването на римския лимес. – Археология, VII, 1965, 1, 77 – 78.
 67. Работно съвещание по Табула империи романи в Рим. – Археология, VIII, 1966, 3, 64.
 68. Schriftquellen und geographische Karten zur Geschichte von Iatrus. – Klio, Band 47, Berlin, 1966, 5 – 10.
 69. Укрепителната система на Абритус. – Археология, VIII, 1966, № 4, 18 – 32.
 70. Archäologische Forschungen in Iatrus vor 1958. – Klio, Band 47, Berlin, 1966, 11 – 14.
 71. Die Ausgrabungen der Jahre 1958, 1960 und 1962 in Iatrus. – Klio, Band 47, Berlin, 1966, 15 – 22.
 72. Die Festungsmauer des Kastells Iatrus. – Klio, Band 47, Berlin, 1966, 23 – 56.
 73. Градоустройството през римската и късноантичната епоха в България. – Археология, 1967, 2, 15 – 26.
 74. Der Städtebau in Ober-und Untermösien und Thrakien in der Römerzeit und der Spätantike. – Actes du Ier Congres International des etudes balkaniques et sud-est europeennes, Vol. II, Sofia, 1969, 491 – 502.
 75. Проучвания върху хипокауста от римската и ранновизантийската епоха. – Археология, 1971, 1, 23 – 44.
 76. Употреба и устройство на хипокауста в България. – Годишник на Националния политехнически музей (ГНПМ), София, 1971, 96 – 99.
 77. Проблеми на развитието на материалната култура и изкуство в римските градове в България (I – IV в.). – В: Първи конгрес на Българското историческо дружество, т. 1, София, 1972, 357 – 367.
 78. Приемственост в тракийските земи през римската епоха. – Археология, 1972, 2, 7 – 16.
 79. Образи на Константин I и синовете му върху луковични фибули от България. – Археология, 1972, 4, 9 – 29.
 80. За планировката и архитектурата на лагерите през римската императорска епоха. – Музеи и паметници на културата (МПК), 1973, 3, 5 – 11.
 81. Die letzten Ausgrabungen des römischen und frühbyzantinischen Donau-Limes in der VR Bulgarien. – Actes du IXe Congres international d'etudes sur les frontieres romaines. Mamaia, 1972, Bucuresti-Köln-Wien, 1974, 55 – 69.
 82. Постигания на римската археология в България (1944 – 1974 г.). – Археология, 1974, 2, 38 – 51.

83. Archäologische Forschungen des römischen und frühbyzantinischen Donau-Limes in Bulgarien. – Roman Frontier Studies, Cardiff, 1974, 235 – 243, pl. 23 – 24.
84. Старохристиянските базилики в Ятрус (IV – VI в.) – Археология, 1976, XVIII, 3, 6 – 22.
85. Градският площад на Никополис ад Иструм според новите проучвания. – Археология, 1977, 2, 9 – 29.
86. Die neuesten Ausgrabungen in Oescus.-Das Altertum, Berlin, XXIII, 1977, No. 1, 40 – 48.
87. Върху някои аспекти на архитектурата на агората в Никополис ад Иструм. – Археология, 1979, 3, 1 – 12.
88. Култура и изкуство през I – III в. – В: История на България, т. 1, София, 1979, 328 – 348.
89. Градоустройството на градовете в Долна Мизия и Тракия според археологическите проучвания през 1971 – 1975 г. – В: България в света от древността до наши дни. София, 1979, 151 – 160.
90. Городская площадь городов в фракийских землях в эллинистический и римский периоды. – В: Проблемы античной истории и культуры. Ереван, 1979, т. 2, 297 – 307.
91. Die neuentdeckte dritte Basilica. – Iatrus-Krivina.Ergebnisse der Ausgrabungen 1966 – 1973. Berlin, 1979, 27 – 34.
92. Термоперипатът в Никополис ад Иструм. – Археология, 1980, 2, 1 – 15.
93. Урбанизация и укрепителна система в Тракия и Долна Мизия (I – IV в.). – В: България 1300. Институции и държавна традиция. София, 1981, т. I, 91 – 106.
94. Aedes thensaurorum на Филипопол. – Археология, 1981, 1 – 2, 20 – 28 (с Р. Иванов).
95. Укрепителната система в Тракия през римската епоха (I – III в.). – Военноисторически сборник (ВИСб), 1982, № 3, 114 – 126.
96. The Roman Cities of Moesia and Thrace (modern Bulgaria). – Papers presented to the International Symposium on the Ancient History and Archaeology of Bulgaria, University of Nottingham, 1981, Nottingham, 1983, Part II, 129 – 154.
97. Die Heizung in der römischen Architektur Mösiens und Thrakiens 1 – 4 Jh.(heute VR Bulgarien). – Symposium in Augst „Heizung in römischer Architektur“, 1980, Jahresberichte aus Augst und Kaiseraugst, 1983, No. 3, 135 – 145.
98. Светилището на Тракийския конник ΘΕΟΣ ΣΑΛΕΝΟΣ при Сандански. – Археология, 1984, 1, 1 – 16.
99. Über die Kontinuität zwischen profanen und christlichen Basiliken in Bulgarien. – Actes du Xe Congres international d'archeologie chretienne. Thessalonique, 1984, II, 215 – 219.
100. Das Perystilhaus in Mö sien und Thrakien. – Eirene, XXII, Praha, 1985, 61 – 69.
101. Architekturschmuck des Forumkomplexes der Colonia Ulpia Oescensium in Untermösien (VR Bulgarien). – Studien zu den Militärgrenzen Roms,III. Vorträge des 13. Internationalen Limeskongresses, Aalen, 1983, Stuttgart, 1986, 498 – 503.
102. Тракийските земи през IV – VI в. в картата „Източен Илирик“ на Николас Сансон. – ВИСб, 1987, № 5, 43 – 62.
103. La citta di Ulpia Oescus in epoca romana e nel primo periodo bizantino. – Ratiariensia, Vol. 3 – 4, Bologna, 1987, 159 – 170.
104. Nicopolis ad Istrum. Probleme e scoperte. – Ratiariensia, Vol.3 – 4, Bologna, 1987, 251 – 260.
105. Neuentdecktes Heiligtum des Thrakischen Reitergottes bei Sandanski (Südwestbulgarien). – ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΟΥ Η' ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΛΑΤΙΝΙΚΗΣ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΕΣ, 1982, ΤΟΜΟΣ Β'.ΑΘΗΝΑ, 1987, 286 – 289.
106. Nicopolis ad Istrum. – Bulgarian Historical Review (BHR), Sofia, 1988, No. 2, 48 – 72.
107. За датата на строителния тухлен надпис от „Момина баня“ в Диоклецианопол. – Археология, 1998, 3, 27 – 29.
108. Das Befestigungssystem der Colonia Ulpia Oescensium. – Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum. Wien, 1990, Teil 2, 913 – 924.
109. Бележки върху един надгробен латински надпис от Никополис ад Иструм. – Археология, 1991, № 2, 38 – 40.
110. Укрепителната система на римския кастел и ранновизантийския град Германия (Сапарева баня). – ВИСб, 1992, 4, 5 – 25.
111. Ulpia Oescus – römische und frühbyzantinische Stadt in Moesia Inferior (Nordbulgarien). – BHR, 1993, No. 2 – 3, 23 – 48.
112. Ескус (Oescus). – В: Тракийска древност. София, 1993, 101 – 102.
113. Römische Mosaiken aus Colonia Ulpia Oescensium (heute Bulgarien). – La mosaïque greco-romaine, IV, Paris, 1994, 147 – 164, pl. LXXVII – LXXXII.
114. Marcus Aurelius Sebastianus, Statthalter Untermösiens. – Studia in honorem Georgii Mihailov, Sofia, 1995, 235 – 240.
115. Iatrus-Krivina. Spätantike Befestigung und frühmittelalterliche an der unteren Donau. Band 5, Berlin 1995. – Археология, 1996, 2 – 3, 85 – 87.
116. Das Forum der Colonia Ulpia Oescensium (1980 – 1987). Die Architektur. – Roman Limes on the Middle and Lower Danube (Cahiers des Portes de Fer, Monographies 2). Belgrade, 1996, 183 – 186.
117. Фортификацията на Германия (Сапарева баня) през II – VI в. ИНИМ, XI, 2000, 121 – 128.

СЪКРАЩЕНИЯ

АИНМ – Археологически известия на Народния музей – София

АОР – Археологически открития и разкопки (НАИМ – БАН)

ВИСб – Военноисторически сборник

ВТУ – Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

ГАМП – Годишник на археологически музей – Пловдив

ГНАМ – Годишник на Националния археологически музей – София

ГАНМП – Годишник на Народния археологически музей – Пловдив

ГНМ – Годишник на Народния музей – София

ГНИПК – Годишник на Националния институт за паметници на културата

ГРАМП – Годишник на Регионален археологически музей – Пловдив

ГСУ ИФ – Годишник на Софийския университет, Исторически факултет

ГСУ ИФФ – Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет

ГСУ ФЗФ – Годишник на Софийския университет, Факултет по западни филологии

ГСУ ФИФ – Годишник на Софийския университет, Философско-исторически факултет

ГСУ ФКНФ – Годишник на Софийския университет, Факултет по класически и нови филологии

ГСУ ФФ – Годишник на Софийския университет, Филологически факултет

ИАИ – Известия на Археологическия институт

ИБАД – Известия на Българското археологическо дружество

ИБГД – Известия на Българското географско дружество

ИБАИ – Известия на Българския археологически институт

ИБМ – Известия на Бургаския музей

ИВАД – Известия на Варненското археологическо дружество

ИИИ – Институт за история на изкуствата при БАН

ИИМ – Известия на института за музика

ИМСЗБ – Известия на музеите от Северозападна България

ИМЮБ – Известия на музеите от Южна България

ИИБЕ – Известия на Института за български език

ИИМ – Известия на историческия музей

ИИМ ВТ – Известия на историческия музей – Велико Търново

ИИМЛ – Известия на Историческия музей – Ловеч

ИМСЗБ – Известия на музеите в Северозападна България

ИНАИ – Известия на Националния археологически институт

ИНИМ – Известия на Националния исторически музей

ИНМВ – Известия на Народния музей – Варна

ИОИМ ВТ – Известия на Окръжния исторически музей – Велико Търново

ИРАИК – Известия Русского археологического института в Константинополе

ИРИМ ВТ – Известия на Регионалния исторически музей – Велико Търново

ИРИМР – Известия на Регионалния исторически музей – Русе

ИСИГТМ – Извори за старата история и география на Тракия и Македония

МИА СССР – Материалы и исследования археологии СССР

МИС – Музей за история на София.

МПК – Музеи и паметници на културата

НАИМ БАН – Национален археологически институт с музей при Българската академия на науките

НСЕ – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика

ПСп. – Периодическо списание на Българското книжовно дружество

РИМ – Регионален исторически музей

РПр – Разкопки и проучвания

ПРМ – Паметници, реставрация, музеи

Сб НУНК – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина (МСб – Министерски сборник)

УИ – Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

ААPh, St. Hist.-Philolog. – Acta antiqua Philippopolitana. Studia historica et philologia. Serdicae

ADB – E. Kalinka. Antike Denkmäler in Bulgarien. Schriften der Balkankommission.

AJPh – The American Journal of Philology

AMV – Acta Musei Varnaensis

ANRW – Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung. Berlin-New York.

BAR – British Archaeological Reports

BCH – Bulletin de correspondance Hellénique

Bonn.Jahrb. – Bonner Jahrbücher

CCET (II,1; II, 2; IV) – Corpus Cultus Equitus Thracii

CIC – Corpus iuris civilis

CIL – Corpus Inscriptionum Latinarum. Berolini;
CIL III/1: Corpus Inscriptionum Latinarum. Volvminis tertii pars prior.

Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae. consilio et auctoritate Academiae Litterarum Regiae Borussicae (edidit Theodorus Mommsen). Inscriptiones Aegypti et Asiae, inscriptiones provinciarum Europae graecarum, inscriptionum Illyrici partes I-V comprehens. Pars prior. Berolini, 1873

CIL VIII/Suppl. I: Inscriptionum Africae proconsularis latinarum supplementum (ediderunt Renatus Cagnat et Iohannes Schmidt) commentariis instruxit Iohannes Schmidt. Pars prima: Provincia Tripolitana. Pars secunda: Provincia Byzacena. Pars tertia: Provincia proconsularis. Berolini, 1891.

DGMR – Le décor géométrique de la mosaïque romaine, Paris

DKMR – Le décor géométrique de la mosaïque romaine. Tome 1. Répertoire graphique et descriptif des compositions linéaires et isotropes, eds. C. Balmelle et al., Paris 1985.

Diss. Pann. Ser. – Dissertationes Pannonicae

EASP – European Association of Social Psychology

ERSP – (Miles Hewstone (Oxford University, UK) Antony Manstead (Cardiff University, UK – eds.) European Review of Social Psychology (EASP)

HA – Historia Augusta

IDR II – (G. Florescu, C. Petolescu). Inscriptiile Daciei romane, 2. Oltenia și Muntenia. București, 1977.

IDR III/4 – (I. Russu). Inscriptiile Daciei romane, 3. Dacia Superior. 4. Zona răsăriteană. București, 1988.

IDR III/5 – (I. Piso). Inscriptions d'Apulum (Inscriptions de la Dacie Romaine), 1-2. Paris, 2001.

IGBNovae – (J. Kolendo, V. Božilova, A. Bresson, Th. Drew-Bear, V. Velkov). Inscriptiones Graecae et Latinae de Novae (Mésie Inférieure). Bordeaux, 1997.

IGBulg. – Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae, Serdicae

IGBulg. I/2 – (G. Mihailov) Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae. Inscriptiones orae Ponti Euxini – editio altera emendata, I2. Serdicae, 1970.

IGBulg II – (G. Mihailov) Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae. Inscriptiones inter Danubium et Haemum repertae, II. Serdicae, 1958.

IGBulg. III, 1 – (G. Mihailov). Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae, vol. III, 1. Inscriptiones inter Haemum et Rhodopem repertae.

Fasciculus prior: Territorium Philippopolis. In aedibus typographicis Academiae Litterarum Bulgaricae, Serdicae, 1961.

IGBulg IV – (G. Mihailov). Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae, vol. IV. Inscriptiones in territorio Serdicensi et in vallibus Strymonis Nestique repertae.

In aedibus typographicis Academiae Litterarum Bulgaricae, Sofia, 1966.

IGBulg V – (G. Mihailov). Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae. Inscriptiones novae, addenda et corrigenda. Serdicae, 1997

IGRR – Inscriptiones graecae ad res romanas pertinentes, T. I, ed. René Cagnat, J. Toutain, P. Jouguet (eds.). Paris, 1911

ILBulg. – (B. Gerov) Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae. Serdicae, MCMLXXXIX (София, 1989).

IPSSTA – (J. Češka, R. Hošek). Inscriptiones Pannoniae Superioris: in Slovacia Transdanubiana asservatae. Brno, 1967.

ISM II – Inscriptiile din Scythia Minor grecești și latine. Volumul II. Tomis și teritoriul său. Culese, traduse, însoțite de comentarii de Iorgu Stoian (Indici de Al. Suceveanu). București, 1987.

ISM III – Inscriptions grecques et latines de Scythie Mineure. Volume III. Callatis et son territoire (Recueillies, traduites, commentées et accompagnées d'index par Alexandru Avram). Bucarest – Paris, 1999.

ISM IV – Inscriptions de Scythie Mineure. Volume IV. Tropaeum – Durostorum – Axiopolis. (Recueillies, traduites et accompagnées de commentaires et d'index par Emilian Popescu). București – Paris, 2015.

ISM V – Inscriptiile din Scythia Minor. Volumul V. Capidava – Troesmis – Noviodunum. Adunate, traduse, însoțite de comentarii și indici de Emilia Doruțiu-Boilă. București, 1980.

JDAI – Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, Berlin.

JÖAI – Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes

JRGZM – Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz.

JRA – Journal of Roman Archaeology.

JRS – Journal of Roman Studies, London.

LIMC – Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae.

NAIM – National Archaeological Institute with Museum, Bulgarian Academy of Sciences

RE – Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart.

RIB – Roman Inscriptions of Britain, Oxford (RIB, I, – Collingwood, R. Wright. The Roman Inscriptions of Britain. I. Inscriptions on Stone. Oxford, 1965)

RIC – (P. Bruun 1966) The Roman Imperial Coinage, London (Vol. VII).

RMD – M. Roxan. Roman Military Diplomas (Institute of Archaeology) London

RÖ – Römisches Österreich

SAUS – Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis

SCS – Studia Classica Serdicensia

SEG – Supplementum Epigraphicum Graecum, Amsterdam

SHA – (Ed. Hohl) Scriptores Historiae Augustae. Leipzig, 1927.

SNG/Cop 1942 – Sylloge Nummorum Graecorum. Copenhagen, 1942

Stratum plus (Стратум плюс) – Stratum plus. Archaeology and Cultural Anthropology. St.-Petersburg (Russia), Kishinev (Moldova), Odessa (Ukraine) and Bucharest (Romania)

TLG – Thesaurus linguae Graecae. A Digital Library of Greek Literature (<http://stephanus.tlg.uci.edu/>).

ZPE – Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik

Принципи в украсата на елинския храм

Костадин РАБАДЖИЕВ¹

¹Катедра Археология, Исторически факултет, Софийски университет
„Св. Климент Охридски“, бул. Цар Освободител 15, София 1504; rabadjiev@gmail.com

Богът в града присъствал в имажинерното пространство, невидим като явяване в поднасяната на олтара трапеза/ жертва и кратковременно във времето на празника.¹ Другото било постоянно и видимо чрез неговия образ в храмовата статуя, в пластичната украса на храма и в образните оброци. Тълкуването тук акцентира върху сложния синтез от идеи в елинското общество, в които храмът се появява като вторичен елемент в свещеното пространство, дефинирано първоначално като *теменос* с олтар, същевременно неговото изграждане като отделна, специфична сграда в градския ансамбъл се утвърждава във времето на втората половина от VIII в. пр. Хр. и е белязано от политическите промени в елинското общество и раждането на полиса, когато жилището на бога измества двореца като изявен център (Burkert 1988, 43; Mazarakis Ainian, 1988). Така храмът, освен на религиозни, е проява и на политически тенденции, но и художествени, тъй като бързо е изявен като акцент в монументализацията на култа (Sourvinou-Inwood 1993, 8; Burkert 1997, 22)² и знак за бога в човешкия свят. Написаното тук е за пластичната фигурална украса на сградата, неделима част

от нейната архитектура, опит да се осмисли подредбата ѝ в търсене на идеологическите принципи, които оформят фасадата и сакралното пространство.

Сградата има дълга еволюция,³ но още в архаиката тя е с устойчив във вариантите архитектурен план, с утвърдени форми на външната фасада (ордери) и композиционни принципи на пластичната украса. Всъщност елементите на ордера се проследяват в конструкцията на градеж с дърво, но „преведена“ в каменни форми, което подсказва, че тя е била канонизирана(?), или поне така можем да си обясним устойчивото възпроизвеждане на формите на дървената сграда в продължение на векове (Lawrence 1996, 66). Преходът е доловим някъде във времето на ранната архаика, в градежа на Аполоновия храм в Термон, ок. 630 г. (обр. 1) (Dinsmoor 1950, 68; Coldstream 1985, 73), но дали като еволюция на ордерната фасада, или резултат от иновативен стил в монументалната архитектура, създаден в СИ Пелопонес (Coulton 1995, 37–41)? Скулптираната украса е съсредоточена в уязвимите места на архитектурната форма и всъщност не е част от конструкцията на сградата: фронтонната композиция от фигури запълва челото на двускатния покрив, а с метоите са запълнени празните пространства между гредите на тавана, оформени в т.нар. „триглифено-

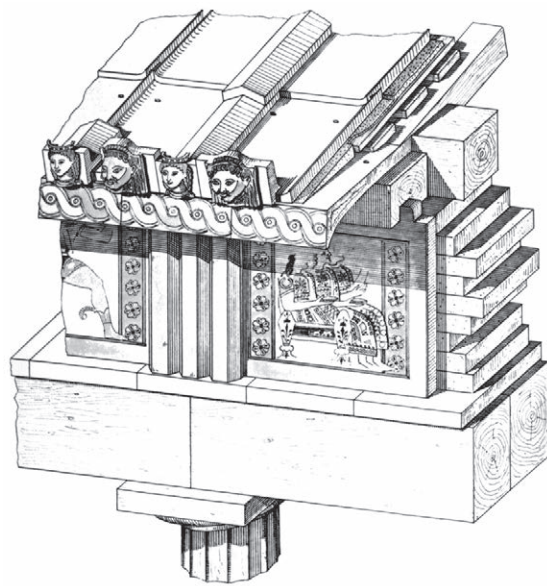
¹ Написаното тук е част от изследване върху присъствието на бога в човешкото пространство, проследено в представите на елините (Рабаджиев 2021).

² За търсенето египетско влияние в този процес вж. Spawforth 2006, 23; за един по-нюансиран поглед към импортни идеи – вж. Coulton 1995, 46–50.

³ Обобщено за древноелинския храм вж. Spawforth 2006.

метопен фриз“. Любопитството е към украсата от метопи, която също еволюира от рисувани глинени *пинаки* до каменни форми. В Термон височината на рисуваните плочи е 0,60 м, което подсказва, че тяхното поставяне на фасадата е „нагласено“, тъй като едва ли гредите на тавана са били по-дебели от ок. 0,30 м. Но ако това бяха размерите на метопите, сцените биха били твърде малки и неразличими от позицията на зрителя на земята. Затова още в ранната *дорика* с „израстването“ във височина на храма, те са със значителни размери: 1,47 м са високи каменните метопи върху храм „С“ в Селинунт, 1,60 м на Зевсовия храм в Олимпия и ок. 1.36 от Партенона на атинския Акропол (по Stewart 1990, Nos. 76, 83, 277 – 280, 319 – 320, 322 – 323). Кое то убеждава в идеята, че функционалната дървена конструкция не е включвала украса с метопи, а те са се „появили“ с прехода към каменна сграда, която съхранила формите на дървената, но пък позволила на архитектите да променят пропорциите, за да постигат идейни внушения. Така фасадата е продукт на сложни пропорции, които изразяват могъщество в архаиката или строга елегантност в класиката, но най-вече в хармонията като отклик на космическия ред, който олимпийските обитатели сътворили от първичния хаос – това, което йонийските философи и питагорейците са разкрили в съотношението на числа и форми (Spawforth 2006, 64). А така домът на бога бил сътворен като образ на своя обитател – средоточие на красота и мъдра сила.

Пример за идейното осмисляне на сградата е нейната пространствена ориентация, обичайно с вход на изток, в посока към поднебесния олтар и слънчевия изгрев. Това можем да проследим дори в изключения от приетото като храма на *Аполон Епикуриос* във Фигалия, чийто архитект е Иктин, а сградата е ориентирана север – юг, съобразена с по-ранен храм на това място, но наосът е разчленен с коринтска колона в *адютон*, който е с отделен вход на изток (обр. 2) (Kelly 1995; Spawforth 2006, 52).⁴ Посветените на боговете

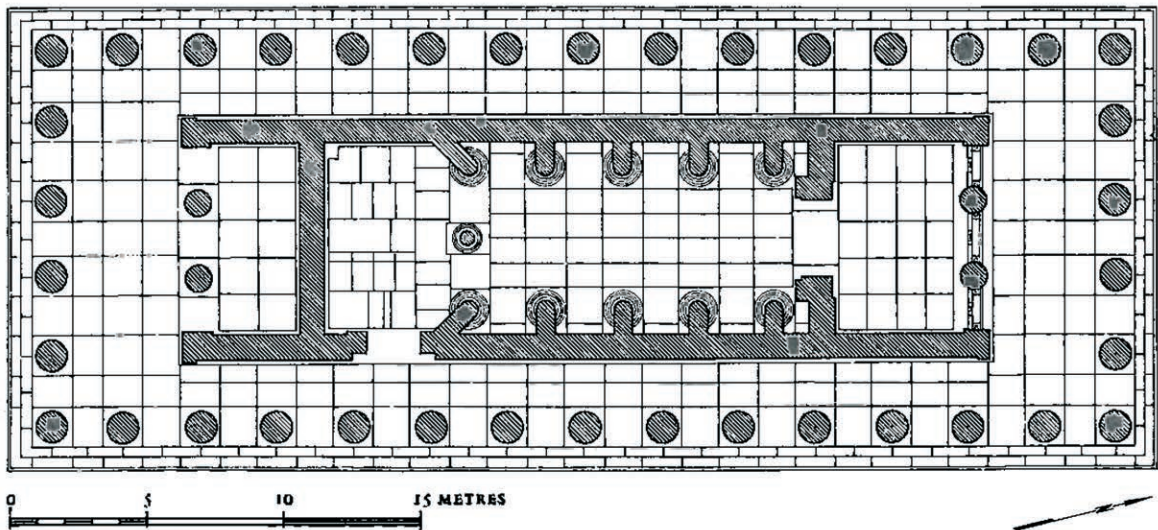
Обр. 1. Антаблеманът на Аполоновия храм в Термон, графична реконструкция (по Stewart 1990, fig. 76).

празници започвали рано сутрин при изгрева на слънцето, което освен величествена гледка е било и пространствен ориентир за света на боговете, виждаме го и в декоративната програма на т.нар. *Партенон* на атинския Акропол, където боговете присъстват на Олимп в източния фронто, на източната страна са и метопите със сцени от *Гигантомахията*, единствената от битките с участие на боговете, върху източната част от т.нар. йонийски фриз са показани и боговете, събрани там за рождения ден на градската богиня (Рабаджиев 2008; 2021).

По-важно за дискусиата тук е тълкуването на религиозните идеи чрез украсата на жилището на бога, издигнато сред жилищата на гражданите, но отделено от тях в общественото пространство, открито като архитектурен акцент в града или светилището (мнение на Sourvinou-Inwood 1993, 10). Но също и скъп, красив дар за бога, разпознаваем знак за неговото присъствие и покровителство над гражданите на полиса или над всички елини в общогръцките светилища.

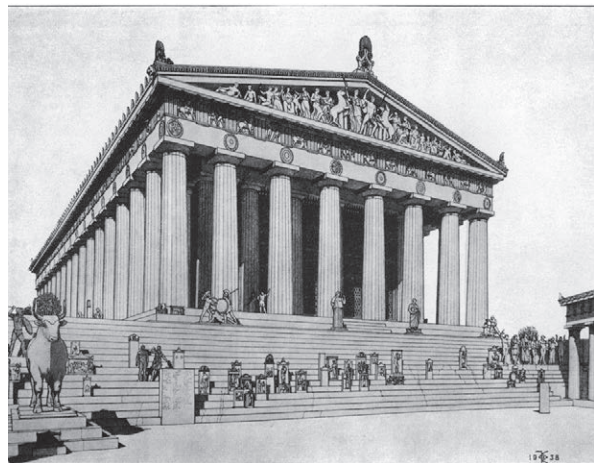
Тя, украсата на сградата, е концентрирана във високата част върху антаблемана и покрива, което се утвърждава като норма в по-

⁴ С местна традиция би могла да се обясни и различната западна ориентация на първия Артемисион в Ефес (Bammer 1990, fig. 14).

Обр. 2. Аполоновият храм във Фигалия, архитектурен план (по Lawrence 1996, fig. 207).

следната четвърт на VII в. пр. Хр. Храм „С“ в Термон е сочен като първия пример на тази промяна, в него е документирано и формирането на дорийския ордер (Marconi 2004, 214), а възприемането ѝ се обвързва с поглед нагоре към света на боговете.⁵ Тази идея е доловима в тристъпалния стереобат, върху който е повдигнат и целият храм, в някои примери това е допълнително подчертано – вж. импозантното стълбище пред издигнатата западна фасада на Партедона (в сравнение с източната), която първа е била виждана от възкачващите се в светилището на хълма богомолци (обр. 3) (Stevens 1962). Това потвърждава представата за скулптираните образи и сцени като стремеж за постигане на божествена епифания в погледа на зрителя/ богомолец (Marconi 2004, 220). Но как точно е търсено въздействието, когато украсата е толкова изобилна на божествени персонажи и херои в битки и херойства? Въпросът тук е за сложния синтез на скулптираната украса, която е тълкувана като идейно включване на архитектурата в ритуалното действие (Ridgway 1999); сцените върху метопите като визуализация на химни-

Обр. 3. Партедонът, изглед към западната фасада в графична реконструкция (по Stevens 1940).

те, изпълнявани на празника на почитаното божество (Marconi 2004, 223). Или пък логичният поглед към тях като обичайно струпване на образи, които не са в единен замисъл, вероятно и заради ограничената видимост към част от елементите на ансамбъла – обобщено, че сградата е религиозна по функция, но не и по форма (Mylonopoulos 2015, 346). Но и малка част от храмовите сгради имат скулптирана фигурална украса (Ridgway 1999, 190, 220), а твърде рядко тя е в контекста на храмовото божество (Tarbell/ Bates 1893, 19).

Отделните елементи са фронтонните композиции, увенчани с акротерии и антефикси

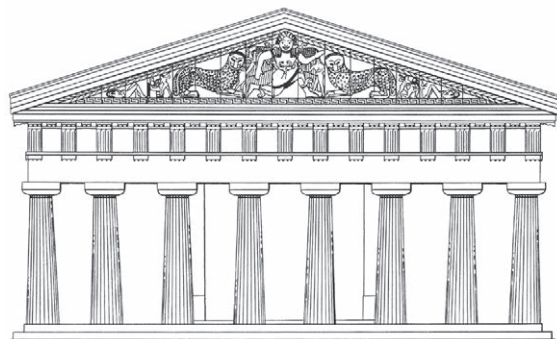
⁵ Изтъкнатата от В. Ridgway комуникативна функция на образите (1999, 8) би могла да се утвърди в ниските части на сградата, където би била по-лесно възприемана. Това, че не се е случило така, подсказва, че обяснението е другаде (!).

върху покрива и с фриз или метопа под тях, в някои случаи и с двете.⁶ Сред най-ранните композиции от метопа са тези в западните апойкии, като тези от храмовете в Селинунт: метопа от храм „У“ с Деметра и Корей в колесница, отвличането на Европа от Зевс като бик, сфинкс, Херакъл и Критският бик, Аполон с Лето и Артемида, три богини с цветя (Boardman 1995, 146 – 147, figs. 156.1 – 6). Също и метопа върху източната и западната фасада на Аполоновия храм „С“ в Селинунт от средата на VI в. пр. Хр. с епифания на Аполон в квадрига, Персей, побеждаващ Медуза и Херакъл – кекропите (обр. 4) (Boardman 1995, 147, figs. 157.1 – 3). Така се налага принципът за композиция от сцени с битки, които украсяват фасадата на сградата под корниза, източната и западната, в някои случаи и околоръст на целия храм. Това са разпознаваеми образи на херои, сред тях най-вече Херакъл, Белерофонт, Персей; но и митични сражения с амазонки, кентаври, с гиганти и войната при Троя. Въпреки участието в тях на божествени персонажи внушението е за пространството на хората, изпълнено с войни и противоборства, напрежение в свят, в който боговете са сигурната защита за хора и градове. Пък и много от храмовете са посвещавани на военни победи, например храмът, на Атина-Нике при Пропилеите на атинския Акропол, който е бил строен по време на Пелопонеската война и във фриза отзад и върху двете страни са представени битки, а само отпред са показани Олимпийските богове (Boardman 1985, 149, figs. 127.1 – 4).

Ранните примери за фронтонни композиции са керамични образи на медузата Горгона в западните апойкии – храм „С“ в Селинунт (средата на VI в. пр. Хр.) и в Гела, Сицилия (Boardman 1995, 146, fig. 155), също и в сглобена симетрична композиция, видимо без сюжетна връзка между фигурите от камък върху западния фронтон на храма на Артемида в Коркюра, ок. 580 г. пр. Хр. (обр. 5) (Boardman 1991, 153, figs. 187.1 – 6). Чудовищните об-

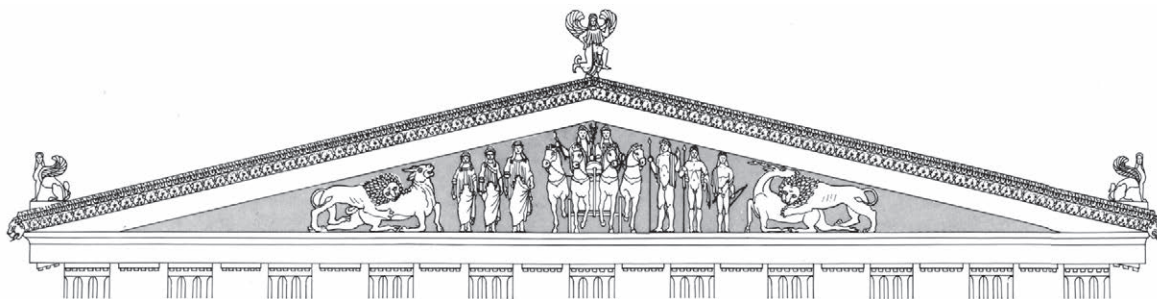
Обр. 4. Триглифено-метопеният фриз на храм „С“ в Селинунт (no Stewart 1990, fig. 83).

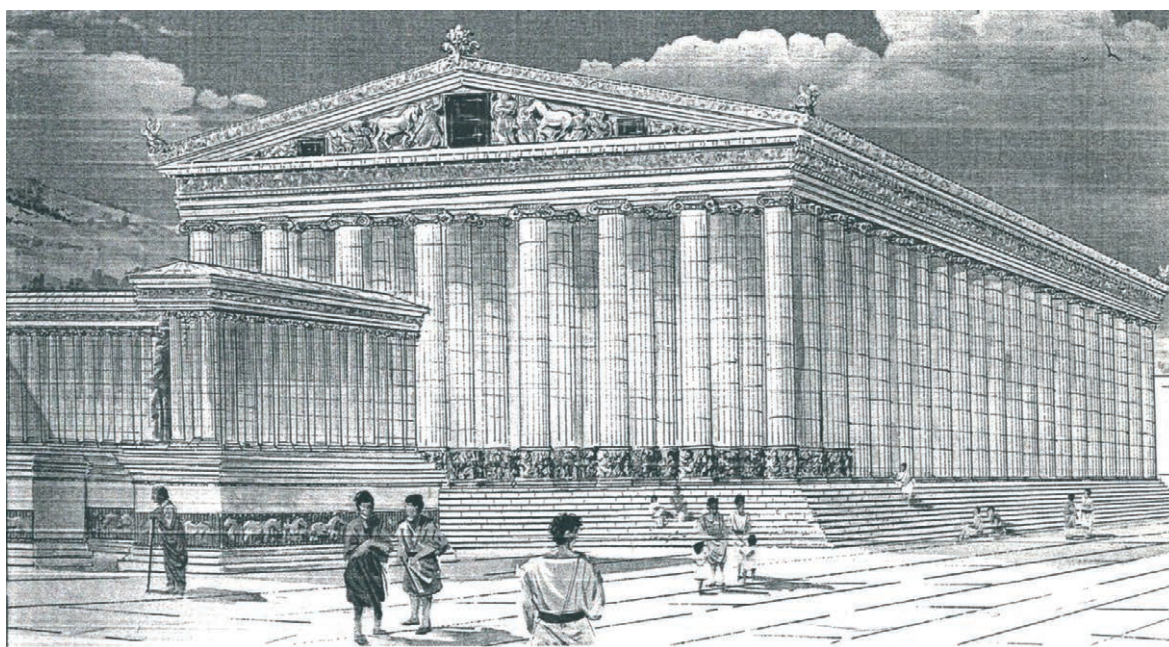
Обр. 5. Храмът на Артемида в Коркира, графична реконструкция на западната фасада, no <http://arthistoryresources.net/greek-art-archaeology-2016/temple-artemis-corfu.html> (19.04.2017).

рази са допълнени с фигури на сфинксове в ролята на акротерии, антефикси или сими на покривите, тълкувани като апотропеи и демони на смъртта или метафора на обещаното от боговете оцеляване на смъртните; дори с търсен в тях психоаналитичен ефект върху зрителя, въздействащ знак за лиминалния свят, чрез който да се изрази сакралното пространство (Petit 2013, 211 – 214). Ужасът, който те пораждали у зрителя, би могъл да е

⁶ За обобщена картина на украсата вж. Tarbell/ Bates 1893; Palagia 2012.

Обр. 6. Източният фронтон на Аполоновия храм в Делфи, графична реконструкция (по Stewart 1990, fig. 200).

Обр. 7. Елинистическия храм на Артемида в Ефес, графична реконструкция (по Spawforth 2006, 35).

търсеният ефект на срещата с божествения свят, в който богомолецът пристъпвал с почит (Marconi 2004, 222), но бих потърсил и доста по-практичен подход в пренасянето на апотропеични знаци от жилищата на хората и включването им в монументалната украса на домовете за богове.⁷

В Архаиката сцените с битки виждаме пренесени и в пространството на фронтоните – върху няколко на атинския Акропол от времето на Пизистрат в средата на VI в. пр. Хр. са представени лъв и лъвица да разкъсват бик,

в ъглите Херакъл преборва Тритон, а Зевс(?) побеждава Тифон; върху другия в средата е Медуза, фланкирана от два лъва, вляво раждането на Атина и въвеждането на Херакъл на Олимп вдясно (Boardman 1991, 154, figs. 192 – 194). Върху други два присъства Херакъл в битка с многоглавата Хидра и с Тритон (Boardman 1991, 154, figs. 196 – 197). В прехода към класика битките били изместени в ъглите на полето, докато центърът, където и височината е най-голяма, бил запазен за бога, който доминирал в пространството. Такава е композицията в храма на Аполон в Делфи в края на VI в. пр. Хр., в центъра на източния фронтон е представена *епифанията* на бога в прорицалището, фланкиран от Гея, Темида

⁷ Това не би могло да е обяснението на фигурите на Нике, конници, или пък nereиди (Palagia 2012, 164 – 166), но те биха могли да са еволюция в украсата на сградата.

и Феба (трите кори) и Делфос, ескортиран от двамата атиняни (трите куроса), фигури, които не са в сюжетна връзка, а като знаци за историята на светилището така, както е в пролога към „Евменидите“ на Есхил. В двата ъгъла лъвовете разкъсват бик и елен (обр. 6); върху западния е изобразена Гигантомахията отново с бог в центъра – Зевс на колесница (Stewart 1990, 87 – 88, figs. 199 – 200). Също и в храма на Атина Афайя в Егина в началото на VI в. пр. Хр., където богинята е в центъра и на двата фронтонa, върху западния тя е сред воители от битката при Троя, също и върху източния, където участва и Херакъл в по-ранната война (Boardman 1991, 156, fig. 206). Така били организирани фронтоните и на Зевсовия храм в Олимпийското му светилище (456 г. пр. Хр.): Зевс е в центъра на източния, между Пелопс и Ойномай в подготвеното от тях състезание; Аполон пък е в центъра на западния между симетрично подредени сцени от Кентавромахията (Boardman 1985, 33 – 37, figs. 18 – 19). В същия този архитектурен и композиционен център върху източните фронтони на няколко малоазийски храма: на Артемисиона в Ефес (обр. 7) и в Магнесия на Меандър, Аполоновия в Криса – всичките с елинистическа дата, е оформена архитектурна порта, вероятно за статуя на богинята/бога или като реквизит в ритуална *епифания*, метафора на *небесните порти*, повлияна от декора на полисната драма (Spawforth 2006, 85). Наслагват се два отвора за поглед към божеството – долу към култовата статуя през главната порта и високо над нея – появата му *на живо* пред събраните богомолци.

Така най-високата част на храма, мислена като метафора на небесния свят,⁸ е отредена за епифанията на почитаните богове, а върху източния фронтон на Партефона е представено и самото божествено обиталище, високо и изпълнено с достойнство място, което разпростира хармонията на своята власт върху съдбините на смъртните (Boardman

1985, 98-103, figs. 77 – 78; Palagia 2005). Партефонът бележи връх в осмислянето на храмовата сграда,⁹ но внушението на неговите творци, което, макар и наподобявано, всъщност си остава твърде самотен експеримент, защото в по-късните паметници продължава темата за битките. Примерите са многобройни и тук бих посочил храма на Хера при Аргос в края на V в. пр. Хр. със сцени от раждането на Зевс и опожаряването на Троя върху фронтоните; също новия храм на Атина в Тегея, Аркадия, от началото на VI в. пр. Хр. със сцени от Калидонския лов върху източния фронтон, върху западния експедицията на Ахил срещу Телеф; върху източния фронтон на Асклепиевия храм в Епидавър, от същото това време, е показано превземането на Троя и амазономехията върху западния (Boardman 1995, 24 – 26).

* * *

С изявата на божеството-покровител като център на полиса, някъде във времето след VII в. пр. Хр., неговият дом-храм се е обособил като архитектурен акцент, внушаващ хармония и сила с пропорциите на фасадата. Анализът тук изтъква, че архитектурната украса, освен че е лишена от функционално основание, не носи прояви на канон, а той по-скоро се създава и адаптира с времето, като в метопите са представяни предимно хероите и техните битки, най-вече победи, докато боговете се „появяват“ върху фронтоните, най-често като подчертан акцент в центъра, където и височината е максимална. Връх в осмислянето на композицията и обвързаност с почитаното божество е достигнат в ансамбъла на атинския Партефон, макар и този пример да не се е оказал твърде заразителен. Все пак бих могъл да обобщя, че пластичните композиции са във високата част на фасадата и зрителят, вдигнал взор към небето, чрез тях е въведен в свят на богове и победи, които го окрилят с вяра в божествената закрила.

⁸ Затова и Spawforth (2006, 54), и B. Ridgway (1999, 207) опитват да разграничат хероическия свят в метопите от божествения във фронтонните композиции, но признанието е, че гръцкият идеен свят е твърде многообразен.

⁹ За дискусията върху сградата и статуята вътре като осмислен синтез от идейни внушения вж. Рабаджиев 2021.

Литература

- Рабаджиев 2008:** К. Рабаджиев. Дар за богинята. – В: *По пътя на миналото*. Сборник статии по повод 65-годишнината на д-р Георги Китов (Д. Димитрова, съст.). София, 2008, 167 – 171.
- Рабаджиев 2021:** К. Рабаджиев. Боговете в човешкото пространство. Археология на елинските представи. Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2021.
- Bammer 1990:** A. Bammer. A “Pteriperos” of the Geometric Period in the Artemision of Ephesus. *Anatolian Studies* 40, 1990, 137 – 160, Pls. IX – XXII.
- Boardman 1985:** J. Boardman. Greek Sculpture: The Classical Period. Thames and Hudson, 1985.
- Boardman 1991:** J. Boardman. Greek Sculpture: The Archaic Period. Thames and Hudson, 1991.
- Boardman 1995:** J. Boardman. Greek Sculpture: The Late Classical Period. Thames and Hudson, 1995.
- Burkert 1997:** W. Burkert. From Epiphany to Cult Statue: Early Greek *Theos*. – In: What is a God? Studies in the Nature of Greek Divinity (A. B. Lloyd, Ed.). Duckworth, 1997, 15 – 34.
- Burkert 1988:** W. Burkert. The Meaning and Function of the Temple in Classical Greece. – In: Temple in Society (M.V. Fox, Ed.). Winona Lake, 1988, 27 – 47.
- Coldstream 1985:** J. N. Coldstream. Greek temples: Why and where? – In: Greek Religion and Society (P.E. Easterling, J.V. Muir, Eds.). Cambridge University Press, 1985, 67 – 97.
- Coulton 1995:** J.J. Coulton. Ancient Greek Architects at work. Problems of Structure and Design. Oxbow books (1977), 1995.
- Dinsmoor 1950:** W.B. Dinsmoor. The Architecture of Ancient Greece. An Account of its Historic Development. London, 1950.
- Kelly 1995:** N. Kelly. The Archaic Temple of Apollo at Bassai: Correspondences to the Classical Temple. *Hesperia* 64, 1995, No. 2, 227 – 277.
- Lawrence 1996:** A.W. Lawrence. Greek Architecture. Fifth edition, revised by R. A. Tomlinson. Yale University Press (= Pelican History of Art), 1996.
- Marconi 2004:** Cl. Marconi. Kosmos: The Imagery of Archaic Greek Temple. *Anthropology and Aesthetics*, 2004, 45, 211 – 224.
- Mazarakis Ainian 1988:** A.J. Mazarakis Ainian. Early Greek Temples: Their Origin and Function. – In: Early Greek Cult Practice (R. Hägg, N. Marinatos, G. Nordquist, Eds.). Proceedings of the Fifth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 26 – 29 June, 1986 (= Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae, Series in 4º, XXXVIII), Stockholm, 1988, 105 – 119.
- Mylonopoulos 2015:** J. Mylonopoulos. Buildings, Images, and Rituals in the Greek world. – In: The Oxford Handbook of Greek and Roman Art and Architecture (Cl. Marconi, Ed.). Oxford University Press, 2015, 326 – 351.
- Palagia 2005:** O. Palagia. Fire from Heaven: Pediments and Akroteria of the Parthenon. – In: The Parthenon: From Antiquity to the Present (J. Neils, Ed.). Cambridge University Press, 2005, 225 – 259.
- Palagia 2012:** O. Palagia. Architectural Sculpture. – In: A Companion to Greek Art (T.J. Smith, D. Plantzos, Eds.). Wiley Blackwell, 2012, 153 – 170.
- Petit 2013:** Th. Petit. The Sphinx on the Roof: the Meaning of the Greek Temple Akroteria. *The Annual of the British School at Athens* 108, 2013, 201 – 234.
- Ridgway 1999:** B. S. Ridgway. Prayers in Stone: Greek Architectural Sculpture ca. 600 – 100 B.C.E. University of California Press, 1999.
- Sourvinou-Inwood 1993:** C. Sourvinou-Inwood. Early sanctuaries, the eighth century and ritual space. Fragments of a discourse. – In: Greek sanctuaries. New approaches (N. Marinatos, R. Hägg, Eds.). Routledge, 1993, 1 – 17.
- Spawforth 2006:** T. Spawforth. The Complete Greek Temples. Thames & Hudson, 2006.
- Stevens 1962:** G. Ph. Stevens. Concerning the Impressiveness of the Parthenon. *The American Journal of Archaeology* 66, 1962, No. 3, 337 – 338.
- Stewart 1990:** A.F. Stewart. Greek Sculpture: An Exploration. Yale University Press, 1990.
- Tarbell, Bates 1893:** F.B. Tarbell, W. N. Bates. Notes on the Subjects of Greek Temple – Sculptures. *The American Journal of Archaeology and of the History of Fine Arts* 8, 1893, No. 1, 18 – 27.

Principles in the decoration of the Greek temple

Kostadin RABADJIEV

(Summary)

With the appearance of the patron deity as the center of the *polis*, sometime after the 7th century BC, his temple house stood out as an architectural accent, evoking harmony and strength with the proportions of the facade. The analysis here points out that the architectural decoration, in addition to being devoid of functional basis, does not convey manifestations of the canon, but it is rather created and adapted over time, as the *metopes* represent mainly the heroes and their battles, mostly victories, while the gods “appear” on the pediments, most often as a pronounced accent in the center, where the height is at its maximum. The peak in the comprehension of the composition and connection with the revered deity was reached in the ensemble of the Athenian Parthenon, although this example did not turn out to be too contagious. However, I could summarize that the plastic compositions occupy the high part of the facade and looking up at them and their heavenly abode, the viewer is introduced to a world of gods and victories, which inspire him with faith in the divine protection.

Теменосите на Зевс в Месамбрия: топография и архитектура

Христо ПРЕШЛЕНОВ¹

¹Национален археологически институт с музей, Българска академия на науките,
ул. Съборна 2, София 1000, България; hristo.preshlenov@abv.bg

През 1958 – 1963 г. на северозападния склон на Несебърския полуостров, на 19,00 м източно от диатейхизмата и 7,50 м южно от крепостната стена на Месамбрия Л. Огенова-Маринова проучва останките на храм в дорийски ордер (обр. 1)¹. Деструкциите му са разкрити до ▼ 6,30 м външно от северните му основи и до ▼ 7,30 м във вътрешността му и са документирани от арх. Л. Маринов. Установено е, че постройката и прилежащите терени са засегнати през Късната античност, Средновековието и през XX в., при изграждането на раннохристиянска базилика през V в., при преустрояването ѝ в кръстополна църква през третата четвърт на VII в., при формирането на некропол в наоса след изоставянето ѝ през X – XI в. и строителството на еднокорабна църква през XIV в. (Кожухаров 2003, 372; Прешленов под печат) и изграждането на „преселнически“ къщи между двете световни войни (Иванчев 1957, 50 – 53; Velkov 1969, 9 – 10), градската кланица и риболовната база през XX в. (Venedikov 1980, 23) (обр. 2). В резултат на тези строителни дейности храмът е разрушен, като са оцелели

само части от основите му (Velkov 2005, 171). Крепостната стена северно от храма е демонтирана до ▼ 4,61 – 5,18 м (обр. 3/1), базиликата на запад до ▼ 8,43 м (обр. 3/2), а основите на храма до ▼ 7,35 – 8,15 м (обр. 3/3) (личен архив на арх. Л. Маринов). В пластовете между деструкциите на храма и крепостната стена е открит дорийски капител, свлечен там (вероятно) след разрушаването на по-късна постройка, в чийто градеж е преупотребен (Velkov 1971, 109). Върху абаката му е оформен висок плинт с гравирано посвещение на Зевс Хипердексиос. Капителът няма конструктивни функции. Височината му, заедно с плинта е 0,216 м, а диаметърът на тамбура на колоната под него е 0,305 м (обр. 4). По стилови белези и изработка се датира в ранноелинистическия период (Огенова-Маринова 1991, 48, обр. 15; Стоянова 2002, 168, табл. III. 15), а според палеографията и съдържанието на надписа в III в. пр. Хр. Култът на Зевс, закрилящ вярващите с покровителствено простряна над тях дясна ръка, се практикува през елинистическия период на егейските острови Лесбос, Родос, Тасос, Парос (Velkov 2005 171 – 172, № 17; Velkov 1971, 109, 110 – 111; Ogdenova-Marinova 1979, 37).

По време на проучванията през 60-те г. на XX в. са разкрити части от основите на север-

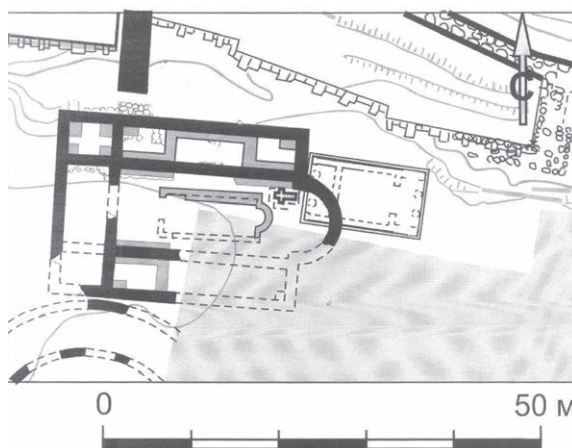
¹ Данни за тези проучвания ми бяха предоставени от моите учители Л. Огенова-Маринова и арх. Л. Маринов. На светлата им памет с преклонение посвещавам това изследване.

ната и южната стена на храма. Не са установени запазени участъци от суперструкцията му – от стените, изградени от обработени и (външно) изгладени блокове, като използваните в храма на Кибела в Дионисополис (Lazarenko et al. 2010, 15, Plan II), от цокъла, настилната и крепидомата (ако храмът е композиран в пълен архитектурен ред). Проучвателите и други изследователи съобщават за пръснати в (пре)отложените пластове квадрови блокове, части от дорийски колони, капител, фризов блок с два триглифа и метоп между тях, вграден в южната стена на средновековен гроб (X – XI в.), изграден в наоса на раннохристиянската базилика (Velkov 2005, 171; Огенова-Маринова б. г., 5; Кожухаров 2003, 372; Стоянова 2002, 176, табл. III. 20²) (обр. 5).

От северната основа на храма са запазени три участъка. Първият е с дължина 4,45 м и дебелина 0,60 – 0,65 м (обр. 6). Разкрит е на 0,30 м източно от северното рамо на апсидата на базиликата. В западния си край той формира прав ъгъл с друг зид със същата дебелина и запазена дължина на юг до 0,35 м. Не е установено дали това е ивична монолитна основа под западната фасада на храма (частично демонтирана при полагането на основата на апсидата на базиликата), или уширение на фундамента под челото на северната „антова“ стена. При устройството на единични фундаменти, пространствата между колоните на дорийските храмове често се запълват с трошен камък (Попов, Иванова 1976, 22). Ако е необходимо, се изпълнява и специфично ивично и единично фундиране като това на храма на Зевс и Голямата стоа в Олбия (Леви 1985, 79, 92, рис. 88). По линията на разрушената западна фасада на месембрийския храм, в субструкцията на северния сегмент на апсидата на базилика е вграден масивен паралелепипеден блок със сечение 0,35 x 0,45 м. Част от него се издава на около 0,45 м на юг от апсидата. Блокът е обработен прецизно с изключение на една от дългите му

Обр. 1. Храмът на Зевс Хипердексиос, изглед от ЮИ (личен архив Л. Огенова-Маринова).

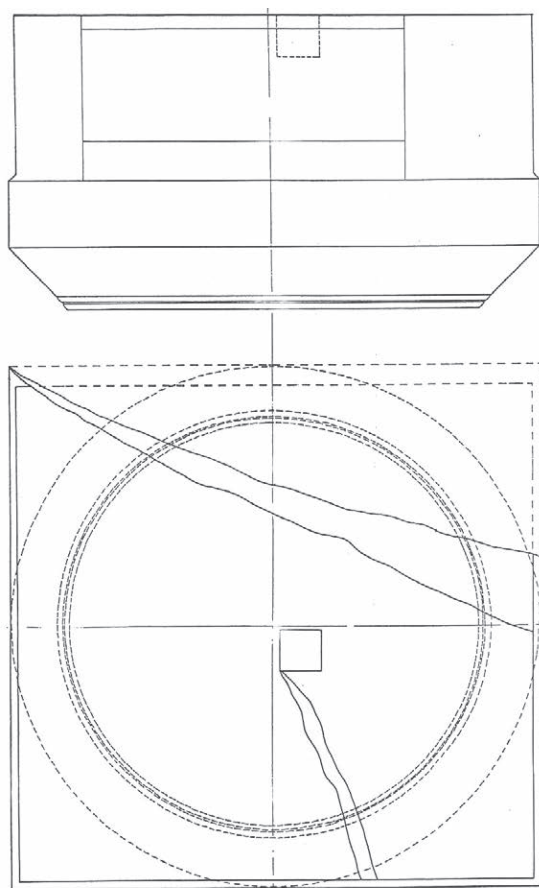
Обр. 2. План на северозападната градска зона на Месамбрия – Несебър (тематично съдържание Х. Прешленов (по I. Venedikov 1980, Д. Кожухаров 2003, личен архив арх. Л. Маринов; топографска основа и графично представяне А. Каменаров).

страни. Вероятно попада в основите на базиликата след разрушаването на стените на храма и заравняването на терена, предвиден за строителството ѝ (обр. 7). На 2,45 – 2,50 м източно от западната къса фасада е разкрит градеж (част от основата на западната стена на наоса), съдържащ прав ъгъл със северната основа на храма. Има дебелина 0,40 м и запазена дължина 0,45 – 0,50 м (обр. 8). На 3,80 м източно, на 7,35 м, е разкрит втори участък от северната основа на храма с дължина 1,40 м и варираща дебелина 0,65 – 0,70 м. На около 1,60 м източно са разкрити няколко грубо обработени каменни блока с обща дължина около 1,35 м (обр. 9).

² За изображенията на фризовия блок, капителя с посвещение на Зевс Хипердексиос и консултациите по темата съм благодарен на Д. Стоянова (СУ „Св. Климент Охридски“).

Обр. 3. Крепостната стена и храмът на Зевс Хипердексиос, изглед от СЗ (снимка Х. Прешленов).

Обр. 4. Дорийски капител с посвещение на Зевс Хипердексиос (рисунка Д. Стоянова).

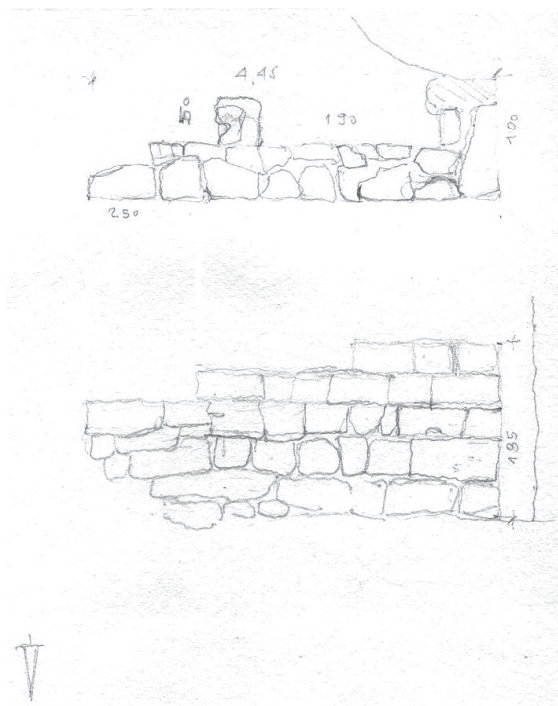
От южната основа на храма, поради вграждането ѝ в субструкцията на източния сегмент на апсидата на раннохристиянската базилика, са запазени два реда блокове с размери от 0,50 x 0,50 x 0,35 м до 0,75 x 0,55 x

Обр. 5. Дорийски фризов блок от храма на Зевс Хипердиксиос, изглед от С (снимка Д. Стоянова).

0,45 м. Участъкът е със запазена дължина 1,60 м и дебелина 0,65 м. В линия с него и на 4,75 м източно са открити каменни блокове, два от които са част от южната основа на храма (обр. 1). При подравняване(то) на терена през Средновековието и през XX в. апсидата на базиликата е демонтирана до ▼ 8,45 м.

Градежът на основите е редови без свързващ разтвор. Използвани са масивни, грубо обработени блокове, достигащи дължина 1,30 м и ширина/височина 0,45 м, но с преобладаващ формат 0,45 x 0,30 x 0,35 м. От вътрешната страна на градежа са вложени (предимно) по-малки и по-грубо обработени камъни. Поради денивелацията на терена, северните основи на храма са вкопани по-дълбоко, поне до ▼ 6,30 м. Търсен е здрав терен – установена строителна практика, при която храмовете

Обр. 6. Храмът на Зевс Хипердексиос.
Северни основи – план и изглед от С
(личен архив Л. Маринов).

Обр. 7. Квадър от храма на Зевс Хипердексиос,
вграден в апсидата на раннохристиянската
базилика, изглед от ЮИ (снимка Х. Прешленов).

фундаменти не се изкопават равномерно и не се подравняват по цялата дължина на изкопите (Попов, Иванова 1976, 22; срв. и храма на Кибела в Дионисополис (Lazarenko et al. 2010, 15, Plan II.1, II.2.) (обр. 10). Витрувий (1936, 71) също счита, че траншеите на фундаментите на храмовете трябва да се вкопават при възможност до основна скала, като в тях се полага солидна зидария.

Външната дължина на светилището е 12,60 м, а ширината му в основи 6,05 м (обр. 11). При предполагаема(та) симетрия (срв. Иванова 1978, 73, 83) на плановата композиция и установената дълбочина на опистодом/пронаоса 2,45 м наосът на храма има правоъгълна форма с дължина 7,30 м. Тези съотношения съответстват на стойностите, препоръчвани от Витрувий (1936, 85). Според него дължината на храма трябва да надвишава два пъти ширината му, която трябва да има три четвърти от дължината на наоса. Такава фронтална композиция, със слабо издължени пропорции на основата, е характерна за началния стадий на формирането на дорийския ордер (Иванова 1978, 83, 85, 87). В случая с месамбрийския храм на Зевс това композиционно решение е обусловено от търсената топографска близост със северната пристанищна зона и от полуостровния склон, което ограничава възможностите за по-мощно планиране на сградата, включително изграждането на странични колонади. При подчертано фронталното оформление на екстериора е търсено директното въздействие на малката архитектурна форма, тъй като топографията и застрояването в тази зона препятства кръговия обзор на постройката, при който периптериялното решение на композицията може да създаде цялост на пластичния обем.

Въз основа на запазените участъци на основите и при вход от изток – разположение, обичайно за елинските храмове, особено в Централна Гърция (Иванова 1976, 72, 99; Пичилян 1984, 35, 36, 40, 84), като план месамбрийският храм може да се опише като антов, без странични колонади, с двустранна ориентация на наоса, с пронаос и опистодом, подчертани от двуколонни портици между анти-

те. Поради търсения визуален и топографски контакт с пристанището, източното разположение на пристанищната порта и централната градска зона на Месамбрия вход на храма от запад е теоретично възможно композиционно решение (срв. Попов, Иванова 1976, 20, черт. 8: В, С, D, E). В подобни случаи и Витрувий препоръчва ориентация, осигуряваща обзор на възможно най-голяма част от градската среда (Витрувий 1936, 86).

Независимо от дискусиите относно прилагането на модулната система в гръцката архитектура, тя остава основно средство за пропорциониране и съпоставки на архитектурните композиции (Попов, Иванова 1976, 12). При липсата на архитектурна декорация, открита *in situ*, както и на сигурни данни за композицията на стените над основите от правна точка за графичната визуализация на фасадата на храма е размерът на ширината между основите му, тяхната дебелина, параметрите на триглифите и метопа на фризовия му блок, както и аритметичните отношения на дорийския ордер, описани от Витрувий (Витрувий 1936, 82, 85)³. При оразмеряване на фасадата Витрувий предлага ъгловите триглифи да се разполагат в оста на антите/колоните (Витрувий 1936, 82 – 83). Обичайно за предримската строителна практика обаче е разполагането на крайните триглифи в ъглите на фриза, при което ексцентрицитетът между осите на антите/ъгловите колони и осите на крайните триглифи променя разпределението на триглифите във/и интерколумниите на фасадата (Попов, Иванова 1976, 28, 66, черт. 18:Н).

Фризовият блок на Зевсовия храм, открит в надлъжната стена на средновековен гроб в наоса на изоставената (ранно)християнска църква, има дължина 0,69 м и височина 0,33 м (Прешленов под печат). Ширината на всеки от двата му триглифа е 0,215 м, а на метопа между тях – 0,255 м. В двата края на блока при отворите за хоризонтално свързване са врязва-

Обр. 8. Храмът на Зевс Хипердексиос – северозападният ъгъл на опистодома, изглед от ЮИ (личен архив Л. Огенова-Маринова).

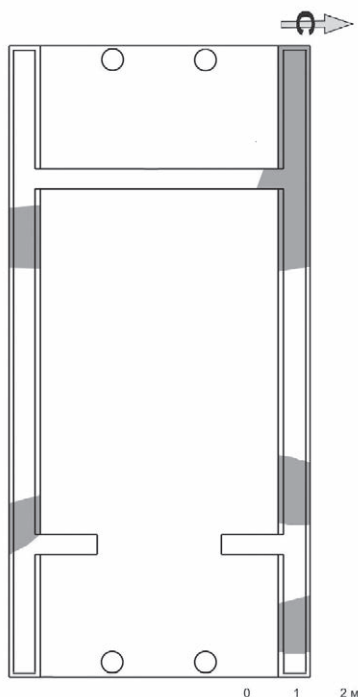
Обр. 9. Храмът на Зевс Хипердексиос – северна основа, изглед от И (личен архив Л. Огенова-Маринова).

ни буквите Δ и Ε (обр. 12), указващи мястото му (четвърти по ред) на фасадата (Стоянова 2002, 168, табл. III. 20). Съотношението между ширината и височината на правоъгълника, описан около триглифите е $V : H = 1 : 1,53$, съответства на препоръчаното от Витрувий (1936, 83 – 84) съотношение между ширината (1 Mo) и височината (1 ½ Mo) на триглифа и

³ При оразмеряването на храма с предимство пред модулно определени размери използвам установени при проучванията и/или контактено снети от мен стойности на плана и архитектурната декорация.

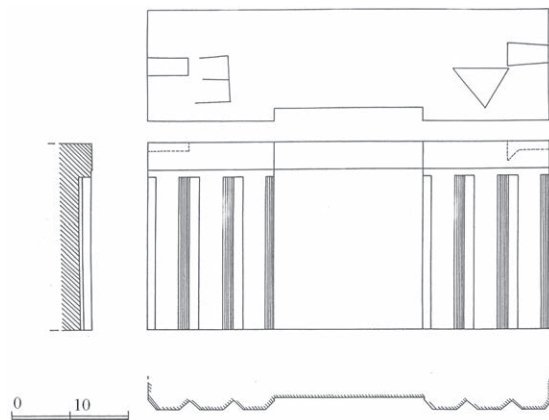
Обр. 10. Храмът на Зевс Хипердексиос – северна основа, изглед от североизток (личен архив Л. Огненова-Маринова).

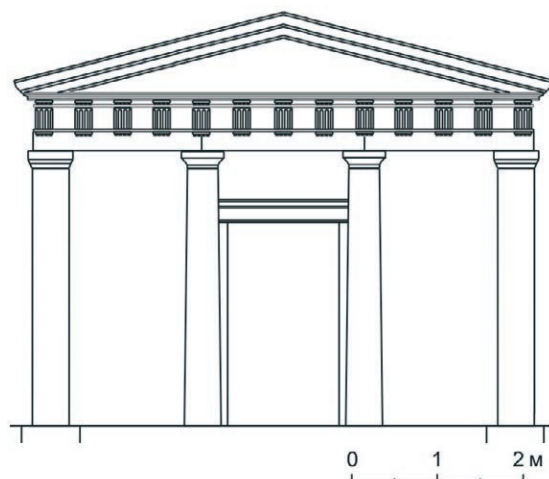
Обр. 11. Храмът на Зевс Хипердексиос (планова композиция и метрична реконструкция Х. Прешленов; графично представяне А. Каменаров).

съдържа проектния модул на храма.

Външната ширина на храма в основи е 6,05 м. За разпределяне на вертикалния товар при такъв отвор Витрувий предвижда две колони между антите (Витрувий 1936, 85). Върху трите архитравни греди на месамбрийския храм може да се наредят фризови блокове с 13 триглифа (x 0,215 м измерени) и 12 метопа (x 0,255 м измерени) с обща дължина 5,855 м, указва-

Обр. 12. Фризов блок от храма на Зевс Хипердексиос (рисунка Д. Стоянова).

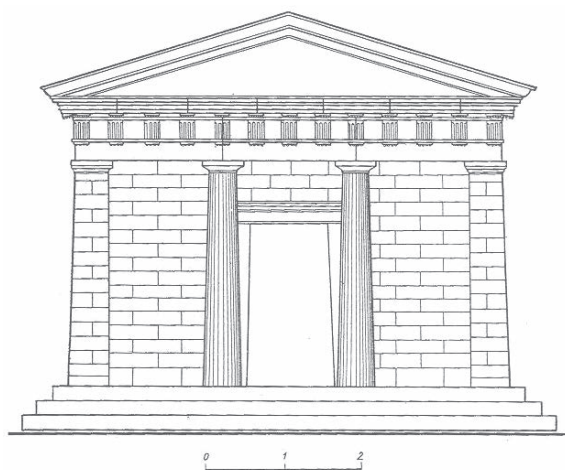

Обр. 13. Храмът на Зевс Хипердексиос – фасада (реконструкция Х. Прешленов; графично представяне А. Каменаров).

ща и външната ширина на храма над основите.

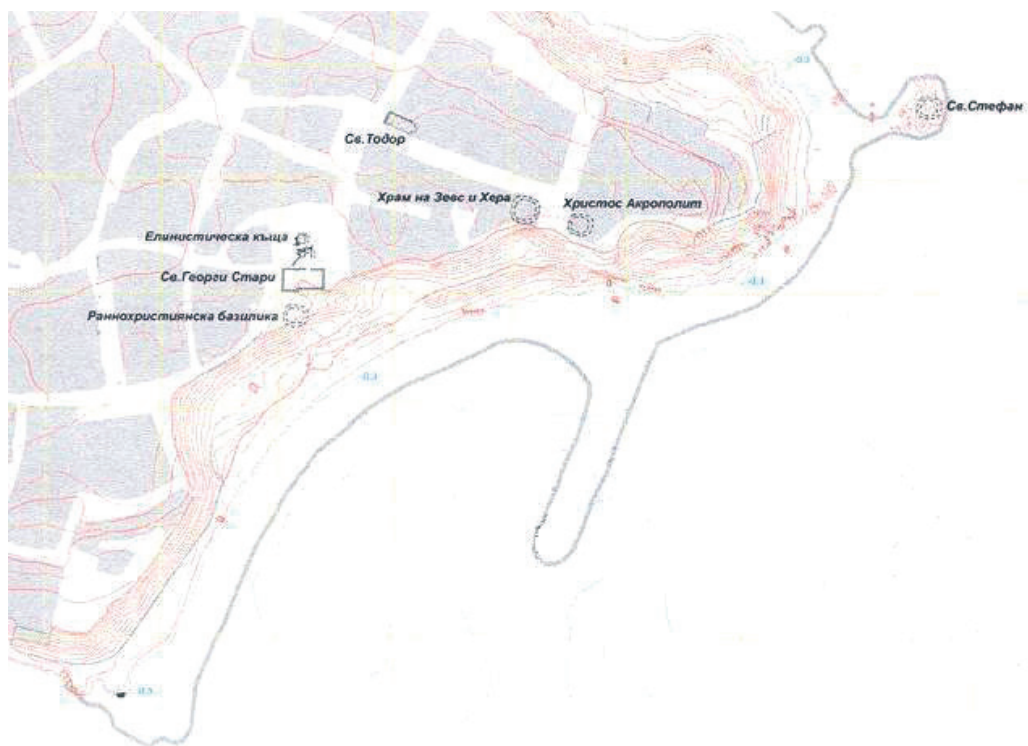
Известните размери на плана и архитектурните елементи на храма са в съответствие с модулните отношения на двуколонния диастил *in antis*, описан в трактата на Витрувий (Витрувий 1936, 83 – 84). При 1 Мо = 0,215 м „теоретично“ изчислената външна ширина на храма на Зевс е 5,805 м (27 Мо x 0,215 м) с „отклонение“ 0,86% от стойността ѝ, основаваща се на реконструираната (според измерения фризов блок) дължина на късата фасадна фризова декорация, която е възможно да се разположи над установената в основи ширина на постройката (обр. 13). Дебелината на антите, която обичайно съответства на до-

лния диаметър на колоните (Витрувий 1936, 71, 86), следва да има стойност 0,43 м (2 Мо), а дебелината на основите – 0,645 м (3 Мо). Тези стойности съответстват на установените по време на проучванията средни стойности на дебелината на основите – 0,65 м, размер, удовлетворяващ конструктивното изисква-

Обр. 14. Мирмекион. Дорийски храм – фасада (по И. Р. Пичилян 1984).

не дебелината на основите на храмовете да е $1\frac{1}{2}$ от тази на стените над тях (Витрувий 1936, 71). При такова пропорциониране на носещата конструкция и ширина на храма 5,855 м ширините на двустранния банкет имат еднакви стойности (0,10 – 0,12 м), което осигурява равномерно разпределяне на вертикалните товари в основите на постройката (срв. с храма на Аполон в Одесос, Прешленов 2018, 266) и е аргумент за реконструирането на ширината на храма над основите според дължината на фриза на късата му фасада. Височината (модулно) на колоните (вкл. капителя) следва да е 3,01 м (14 Мо). Стойността им ($D : КН = 0,43 : 3,01 \text{ м} = 1 : 7$) е присъща на ранноелинистическите храмове, изградени в дорийски ордер (Попов, Иванова 1976, 24; Прешленов 2018, 267). Изчислената височина на капителите и на архитравните греди е 0,215 м (1 Мо), каквато е и измерената височина на капителя (0,216 м) с посвещение на Зевс Хипердексиос. Височината на фриза (изчислена) е 0,322 м ($1\frac{1}{2}$ Мо), а измерена

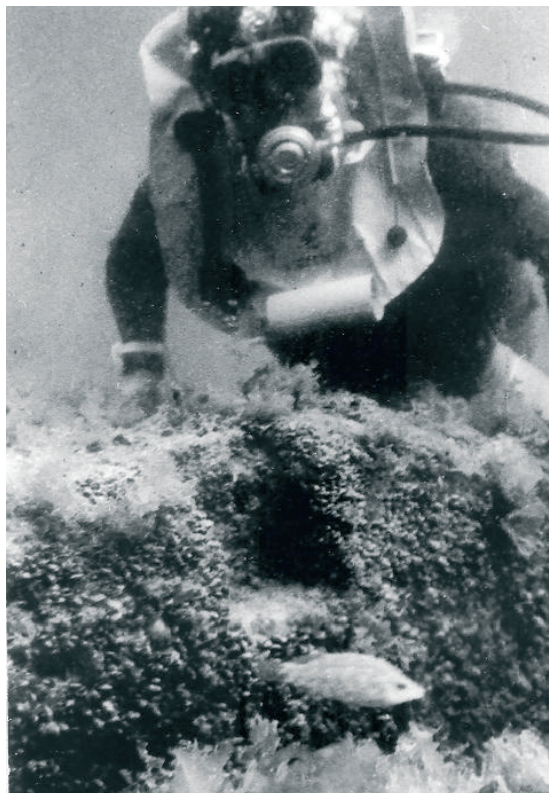
Обр. 15. Югоизточна градска зона на Месамбрия – Несебър (тематично съдържание Х. Прешленов (по М. Κωνσταντίνιδης 1945, Л. Огненова-Маринова 2005, личен архив Л. Огненова-Маринова) (топографска основа и графично представяне А. Каменаров).

Обр. 16. Теменосът на Зевс и Хера – чернофигурен киликс с посвещение на Зевс (по Л. Огненова-Маринова 1991).

– 0,330 м. Корнизът следва да е с височина 0,108 м ($\frac{1}{2}$ Мо). Така антаблеманът общо е 0,653 м. Височината на фронтонa 0,923 м представлява сумата от $\frac{1}{9}$ от дължината на корниза, включително размерите на надвесените му части ($\frac{1}{3}$ Мо $\times$ 2), и височините на наклонения корниз и симата (Витрувий 1936, 75, 84, 242, рис. 30, 31; Попов, Иванова 1976, 28–29, черт. 19, 20, 74), респективно (5,855 м + 2 $\times$ 0,20 м) : 9 + 0,108 м + 0,12 м. Височината на фронтонa може да се представи и като произведение от $\tan \alpha$ на страничния му наклон и $\frac{1}{2}$ от дължината на корниза (Пичикийн 1984, 168, 193). Наклонът на фронтонa на Зевсовия храм, следващ този на двускатния му покрив, е $\tan \alpha \times 3,127 \text{ м} = 0,802 \text{ м}$ (без симата) $\pm 14,5^\circ$ (срв. с наклона ($J = \pm 15^\circ$) на храма на Аполон в Одесос (Прешленов 2018, 268)) – стойност в горната граница на средния покривен наклон на средиземноморските храмове ($12^\circ - 14^\circ$) и по-ниска от тези в западно- и севернопонтийския регион (16° в Истрия и 17° в Мирмекион, Mărgineanu-Cârstoiu, 1989, 97).

Според измерените и изчислени размери на постройката пропорцията на описания около фасадата ѝ правоъгълник, образуван от съотношението между височината (4,586 м) и ширината (5,855 м) ѝ, е $H : B = 1 : 1,28$ – съотношение, присъщо на елинистическата строителна практика (Попов, Иванова 1976, 32

Обр. 17. Югоизточна акватория на Месамбрия Несебър – квадрови блокове (по НА [Н]АИМ, к. 80/1984, а.е. 2).

– 33), на която принадлежи и храмът на Зевс в Месамбрия. Дължината на архитравните греди за преодоляване на светлия отвор (Ik) между колоните му (1,45 м) и на страничните отвори между антите и колоните му (1,34 м) следва да е (съответно) 1,88 м и 1,985 м, при което осите на петия и деветия триглиф на фриза съвпадат с осите на двете колони.

Повечето от тези стойности са идентични с такива на постройка в дорийски ордер, изградена в Мирмекион в края на IV – началото на III в. пр. Хр. (обр. 14). При нейната графична реконструкция, Л. Ковалевская (протил) и И. Пичикийн (храм *in antis*) се основават на средните стойности на дорийския ордер, формирани при съпоставка на модулните (съ) отношения на ранноелинистическите дорийски храмове и модулните пропорции, препоръчвани от Витрувий, както и на размерите на запазени части от фриз-архитрава и корниза на постройката. Храмът (според С. Крыжицкий постройка в дорийски ордер, Krizhitskiy

2010, 108 – 109, fig. 24) има външна ширина 5,82 м, (реконструирана) височина 5,13 м, диаметър на колоните 0,45 м, височина на колоните 3 м, дължина на страничните архитравни греди 1,99 м и на централната 1,84 м (Пичикийн 1984, 191 – 193, рис. 71).

Втори теменос на Зевс в Месамбрия е проучен от Л. Огненова-Маринова през 1958 г. на югоизточния склон на полуострова, западно от разрушената в средата на XIX в. църква „Св. Христос Акрополит“ (личен архив на Л. Огненова-Маринова; Κωνσταντινίδης 1945, 149 – 150) (обр. 15). Стратиграфията на обекта („Заставата“) до ▼ 15,30/15,20 – 14,30/14,20 м е нарушена от гробни ями, прорязани от основите на възрожденска сграда, две септични ями, варница и при терасиране на терена през XX в. На 3,60 м до 6,00 м от югоизточния ъгъл на сондажа (244 кв. м) е открита обредна яма с дълбочина 1,50 м и разширяващ се в дълбочина диаметър от 2,40 до 2,60 м (личен архив на Л. Огненова-Маринова; Венедиков б.г., 9 – 10; Ognenova 1960, 229, fig. 4). На дъното ѝ под прослойка от въглени е открит фрагмент от черно-(червено ?)фигурен кратер сколонки от V в. пр. Хр. (Reho 2005, 36 – 37, № 14, (№ 16 ?). „Запечатвания“ и периодичност при запълването на ямата през класическия и ранноелинистическия период не са установени. В нея са „погребани“ атически съдове (чернофирнисови, черно- и червенофигурни, изработени в т.нар. „свободен стил“ и в стил „Западен склон“, включително чернофирнисов киликс от V в. пр. Хр. (Ognenova 1960, 229, fig. 5), червенофигурен скифос от последната четвърт на V в. пр. Хр. (Reho 2005, 41, № 35), камбановиден кратер от средата на V – средата на IV в. пр. Хр. (Reho 2005, 37, № 21), аскос от последната четвърт на V – първата половина на IV в. пр. Хр. (Reho 2005, 47, № 67), кантароси с гирляндна украса и фиала със схематизирани растителни и животински мотиви в стил „Западен склон“ от III в. пр. Хр. (Ognenova 1960, 230, fig. 8, 9). Графити (обр. 16) ΔΙΟΣ (врязан върху стената на чернофирнисов кантаросовиден киликс от втората четвърт на IV в. пр. Хр.) и ΗΡΑ (върху

дъното на лекит?) свързват обредната яма с култови(те) практики в този теменос на Зевс и Хера (Ognenova 1960, 229, fig. 6; личен архив на Л. Огненова-Маринова). В Месамбрия култът към Хера е епиграфски засвидетелстван и през римската епоха. В околностите на града са открити части от мраморна колона и варовиков олтар с отвор за закрепване на статуя и посвещение на богинята от Марк Помпей Марулейнос (IGB I², № 352). Храмът на Зевс и топографски унаследилата го раннохристиянска базилика (Ognenova-Marinova 2005, 12 – 13) са свлечени в морето (обр. 17) през втората половина на второ хилядолетие при активираните от абразията свлачищно-срутищни процеси на полуострова (Preshlenov 2008, 55). В югоизточния му залив са разнесени от прибоя гладки и покрити с канелюри колони (НА [Н]АИМ, к. 80/1977, а.е. 2, л. 6, фиг. 22; НА [Н]АИМ, к. 80/1979, а.е. 2, л. 21, фиг. 15, 16', стъпаловидни блокове (НА [Н]АИМ, к. 80/1984, а.е. 2, л. 10, прил. 3), полирани плочи (НА [Н]АИМ, к. 80/1977, а.е. 2, л. 6, фиг. 16), квадрати с жлебовете за хоризонтално свързване (НА [Н]АИМ, к. 80/1977, а.е. 2, л. 6, фиг. 14; НА [Н]АИМ, 1984, к. 80/1984, а.е. 2, л. 10, фиг. 16 – 20).

Споменът за тази свещена зона е съхранен топографски и топонимично през Средновековието. През 1906 г. К. Шкорпил отбелязва на картата на полуострова, източно от ул. „Крайбрежна“, църквата „Преображение Господне“, пояснявайки локализацията „Метаморфос Сотир. = Καταύλ“ (НА БАН, ф. 165, а. е. 454, л. 21; а. е. 457, л. 10). В края на XIX в. в този сектор на полуострова той споменава (същата ?) църква с името „Христос Акротериос“ (Шкорпил 1890, 30 – 31). К. Иречек също пише за църквата „на източния нос на градския полуостров“, но под името „Христос Акротериос“, свързвайки я с византийския манастир „на Спасителя Христос Акрополит“ (Иречек 1974, 865 – 866). Според уверението на М. Константинидис през XIX в. стенописната украса на църквата е все още съхранена (Κωνσταντινίδης 1945, 150). Вероятно част от нея са и фреските върху пиластър с размери 0,45 x 0,35 м, открит на дълбочи-

на 1,0 м в североизточния участък на обект „Заставата“ през 1958 г. (личен архив на Л. Огненова-Маринова). До 1855 г. централният купол на църквата е добре запазен. С благословението на несебърския митрополит Никифор, от постройката, вероятно засегната при земетресението от 1855 г., е извлечен строителен материал за градежа на новата църква „Успение Богородично“, в резултат на което стените ѝ са демонтирани на височина

1,5 м (Κωνσταντίνιδης 1945, 149 – 150). Тези и други архитектурни елементи (Покровски 1949, 246) от различни антични и средновековни постройки са видени от Ф. Каниц (б.г., 167) през 1878 г. и К. Иречек (Иречек 1974, 865 – 866) през 1883 – 1885 г. в двора на строящата се от 1856 г. и осветена през 1894 г. (Чимбулева, Гюзелев 2003, 19 – 20) църква „Успение Богородично“.

Литература

- Венедиков б.г.:** И. Венедиков. Доклад до Директора на Археологическия институт и музей. София, б. г., 11 маш. стр.
- Витрувий 1936:** Витрувий. Десять книг об архитектуре, I. Текст трактата (пер. Ф.А. Петровского). Москва, 1936.
- Иванова 1978:** М. Иванова. Форма и композиция в античната архитектура. Гърция. София, 1978.
- Иванчев 1957:** И. Иванчев. Несебър и неговите къщи. София, 1957.
- Иречек 1974:** К. Иречек. Пътувания по България. София, 1974.
- Каниц б.г.:** Ф. Каниц. Дунавска България и Балканът. Историко-географско-етнографски пътеписни прочувания от 1860-1879 г., III. София, б. г.
- Кожухаров 2003:** Д. Кожухаров. Базилика в северозападна част на Несебра. – In: V. Gjuzelev (ed.). *Bulgaria Pontica mediæaevi*, 4 – 5¹, 2003, 371 – 382.
- Леви 1985:** Е.И. Леви. Ольвия. Город эпохи эллинизма. Ленинград, 1985.
- НА [Н]АИМ, к. 80/1977, а.е. 2:** Научен архив на [Национален] археологически институт и музей. Отчет за участието на групата за подводна дейност при НЕК в археологическата леководолазна експедиция „Несебър 77“. София, 1977.
- НА [Н]АИМ, к. 80/1979, а.е. 2:** Научен архив на Национален археологически институт и музей. Археологическа подводна експедиция „Несебър 1979“. София, 1979.
- НА [Н]АИМ, к. 80/1984, а.е. 2:** Научен архив на Национален археологически институт и музей. Отчет на археологическа подводна експедиция „Несебър 1984“. София, 1984.
- Огненова-Маринова б.г.:** Л. Огненова-Маринова. Месамбрия във времето. Сценарий за научно-популярен филм. Златен фонд на БНТ. София, б. г.
- Огненова-Маринова 1991:** Л. Огненова-Маринова. Месамбрия Понтийская. – В: В. Велков, Л. Огненова-Маринова, Ж. Чимбулева. Месамбрия – Месемврия – Несебър. София, 1991, 32 – 71.
- Пичикиян 1984:** И. Р. Пичикиян. Малая Азия – Северное Причерноморье. Античные традиции и влияния. Москва, 1984.
- Покровски 1949:** С. Покровски. Археологически прочувания на църковните старини в Несебър в миналото и предстоящи задачи. – Разкопки и проучвания, 4, 1949, 245 – 255.
- Попов, Иванова 1976:** И. Попов, М. Иванова. Класически архитектурни форми. София, 1976.
- Прешленов 2018:** Х. Прешленов. Теменосът на Аполон в Одесос. Архитектура, топография, синкретизъм на култа. – В: Д. Ботева-Боянова, П. Делев, Ю. Цветкова (съст. и ред.). *Jubilaeus, VII. Общество, царе, богове*. Сборник в памет на проф. Маргарита Тачева. София, 2018, 259 – 289.
- Прешленов под печат:** Х. Прешленов. (Ранно)християнски църковни пространства в Несебър. – В: К. Карадимитрова (съст.). Сборник в чест на Мария Рехо. София, под печат.
- Стоянова 2002:** Д. Стоянова. Монументална архитектура в Тракия V – III в. пр. Хр. Строителни материали, техники, конструкции, ордери. Дисертация за присъждане на образователната и научна степен доктор. София, 2002.
- Шкорпил 1890:** К. и Х. Шкорпил. Черноморското крайбрежие и съседните подбалкански страни в Южна България. (Археологически изследвания). – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, 3, 1890, 3 – 40.
- Чимбулева, Гюзелев 2003:** Ж. Чимбулева, В. Гюзелев. Икони от Несебър. София, 2003.
- IGB I²:** G. Mihailov. *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*. Vol. 1². Serdicae, 1970.
- Krizhitskiy 2010:** S. D. Krizhitskiy. Hellenic Temples in the Northern Black Sea Littoral. – In: E. Petropoulos, A. Maslennikov (eds.). *Ancient Sacral Monuments in the Black Sea*. Thessaloniki, 2010, 93 – 126.
- Lazarenko et al. 2010:** I. Lazarenko, E. Mircheva, R. Encheva, N. Sharankov. The Temple of the Pontic Mother of Gods in Dionysopolis. – In: E. Petropoulos, A. Maslennikov (eds.). *Ancient Sacral Monuments in the Black Sea*. Thessaloniki, 2010, 13 – 62.
- Mărgineanu-Cârstoiu 1989:** M. Mărgineanu-Cârstoiu. Der Theos Megas Tempel von Histria. Die Architektur. – *Dacia*, N. S., XXXIII, 1 – 2, 1989, 79 – 110.
- Ogdenova 1960:** L. Ogdenova. Les fouilles de Mésam-

- bria. – Bulletin de Correspondance Hellénique, 1, 1960, 221 – 232.
- Ogdenova-Marinova 1979:** L. Ogdenova-Marinova. Mesambria Pontica. – Wiadomości Archeologiczne, XLIV, 1, 1979, 134 – 140.
- Preshlenov 2008:** H. Preshlenov. Withdrawing Coasts. Geomorphology, Bathymetry and Archeological Cartography in Nessebar. – In: Iv. Karayotov (ed.). Bulgaria Pontica Medii Aevi, VI – VII. Mesambria Pontica. International seminar, Nessebar, May 28 – 31, 2006 (= Studia in honorem Professoris Vasil Guzelev). Byprac, 2008, 51 – 67.
- Reho 2005:** M. Reho. Céramique attique à figures noires et rouges. – In: V. Velkov (ed.). Nessebre, III. Burgas, 2005, 30 – 50.
- Venedikov 1980:** I. Venedikov. Les fortifications dans la partie nord-ouest de Nessèbre. – In: V. Velkov (ed.). Nessebre, II. Sofia, 1980, 23 – 80.
- Velkov 1971:** V. Velkov. Zur Geschichte der Mesambria Pontica im III Jh.v.u.z. – In: Acts of the Fifth International Congress of Greek and Latin Epigraphy (Cambridge 1967). Oxford, 1971, 109 – 112.
- Velkov 1969:** V. Velkov. Mesambria – Mesembria – Nessèbre (Situation, recherches, notes historiques). – In: T. Ivanov (ed.). Nessebre, I. Sofia, 1969, 9 – 28.
- Velkov 2005:** V. Velkov. Inscriptions antiques de Messambria (1964 – 1984). – In: V. Velkov (ed.). Nessebre, III. Burgas, 2005, 159 – 193.
- Μ. Κωνσταντίνιδης.** Ἡ Μεσημβρία του Ευξείνου. Αθηναι, 1945.

The temenoi of Zeus in Mesambria: topography and architecture

Hristo PRESHELENOV

(Summary)

In the years 1958 – 1963 L. Ogdenova-Marinova explores the remains of a temple in Doric order, situated on the northwestern slope of Nessebar Peninsula – 19 m east of the diateichisma and 7.5 m south of the fortress wall of Mesambria. In the layer between the remains of the temple and the fortress wall an Early Hellenistic Doric capital with an engraved Zeus Hyperdexios dedication is found. Probably, it has been deposited there after the demolition of a later structure, in which it has been reused. During the research, parts of the foundations of the north and south walls of the temple are unearthed. The researchers report, they have found squared blocks and parts of Doric columns, scattered in the deposited layers, as well as a frieze block with two triglyphs and a metope between them, integrated into the south wall of a medieval grave from 10th – 11th century, which has been built in the naos of the early Christian basilica. The construction of the foundations is regular without mortar. Massive roughly shaped blocks are used.

The outer length of the sanctuary is 12.6 m and its width at the foundations is 6.05m. Having in mind the established *opisthodomus* / *pronaos* depth of 2.45 m, in case there was symmetry in the plan composition, the *naos* of the temple must have been rectangular with a length of 7.3 m.

Such a frontal composition with slightly elongated base proportions is more typical for the early stages of development of Doric order. In this case, however, this compositional solution is conditioned by the sought topographic proximity to the northern port area and by the slope of the peninsula, which limits the possibilities for larger-scale planning of the building, including the construction of side colonnades. In the case of a distinct frontal design of the exterior, the direct impact of the small architectural form is sought, since the topography and construction in this area impede the circular view of the building.

Based on the preserved sections of the foundations and at the east entrance, the building can be described as temple *in antae*, with a bilateral orientation of the *naos*, with a *pronaos* and an *opisthodomus*, emphasized by two-columned porticos between the *antae*.

In the absence of architectural decoration, discovered *in situ*, as well as reliable data on the composition of the walls above the foundations, the starting point for graphical visualization of the facade of the temple is the size of the width between its foundations, their thickness, the parameters of the triglyphs and the metope of the frieze block, and the arithmetic relations of the Doric order, described by Vitruvius.

The known dimensions of the plan and the architectural elements of the temple are in accordance with the modular correlations of the two-column diastyle *in antis*, described by Vitruvius. For a building

module (Mo) of 0.215 m, its calculated outside width above the foundations 5.805 m (27 Mo) differs by 0.86% of its value based on the length of the front frieze decoration and the established width at the foundations of the building. The height of the columns should be 3.01 m (14 Mo). Their slenderness – 1: 7 (0.43 : 3.01 m). The “modular”-calculated height of the capitals and architrave beams is 0.215 m (1 Mo); the same is the measured height (0.216 m) of the capital with dedication to Zeus Hyperdexios. The “modular” height of the frieze is 0.322 m (1 ½ Mo), and the measured height of the frieze block is 0.33 m. The cornice should be 0.108 m high (½ Mo). Thus the entablement receives a total of up to 0.653 m. Accordingly, the slope of the pediment of Zeus Temple following that of its gable roof, is $\text{tg } \alpha \times 3.127 \text{ m} = 0.802 \text{ m}$ (without the sima), that is, about 14.5°.

According to the measured and calculated dimensions of the building, the proportion of the rectangle around the facade, formed by the ratio between the height (4.586 m) and the width (5.855 m) is 1: 1.28.

In 1958 L. Ogenova-Marinova explores on the southeastern slope of the peninsula, west of the destroyed church “St. Christ Acropolites”, the second temenos of Zeus in Mesambria. A ritual pit with a depth of 1.5m and a diameter, increasing as it goes deeper to 2.6m has been discovered. “Sealing” and periodicity of filling the pit during the classical and early Hellenistic period have not been established. It houses “buried” Attic blackglazed, black- and redfigured vessels, including such in the so-called “free style” and “Western slope” style. Among them there are graphite ΔΙΟΣ engraved on the wall of a black-glazed kantharos-like kylix from the second quarter of the 4th century BC, and HPA on the bottom of a lekythos (?), which connects their presence in the ritual pit with the cult practices in the themenos of Zeus and Hera. The destructed temple and the early Christian basilica, which topographically inherited it, have been dumped into the sea during the second half of the second millennium by abrasion-induced landslide processes on the peninsula. The memory of the sacred area is preserved topographically and toponymically throughout the Middle Ages.

Украса на тракийските гробници през класическата и елинистическата епохи

Юлия ВЪЛЕВА¹

¹Независим изследовател, ул. "Женева" 4, София 1142, България; valeva@yahoo.com

Появата на украсените с живопис тракийски монументални гробници е свързана с основаването на Одриското царство в самото начало на V в. пр. н. е.¹ Това са представителни погребални паметници, които чрез изграждането на идеализирания образ на владетеля допринасят за утвърждаването на властта на неговата династия. Този идеологически модел се възприема и от приближените на владетеля, които също основават династии. Въпреки че представителният погребален паметник съществува още в тракийската племенна структура, като подчертава йерархията в нея (например украсеният с релефи долмен № 2 в с. Голям Дервент, Хасковско), държавната фор-

ма усилва идеологическото му въздействие. Във вътрешнополитическите отношения новото, вече държавно структуриране на обществото, създава по-сложно градиране на привилегиите, които се защитават с отличителни форми. Във външнополитическо отношение държавната форма създава нови параметри на международните отношения с разширени възможности за дипломатически контакти и в нередки случаи матримониални съюзи.

Но украсената монументална гробница не е само идеологически знак. Тя е и произведение на изкуството, наистина на погребалното изкуство, което има своите особености, но което отразява съвременните му общи художествени тенденции. Както ще видим, специално иконографията се оказва синтез на културна реалност, която съчетава местни с възприети от други култури идеи, образи и техники. Проявяват се наследени мотиви и символи, намерили място както върху местната керамика от старожелязната, а през нея дори от къснобронзовата епоха, така и върху единични образци на торевтиката и релефа: плочите от Разлог, споменатите вече релефи (изобразяващи спирали) от долмена в Голям Дервент. Тази местна традиция, която съдържа в себе си отдавна привнесени, но преработени художествени форми, продължава да се обогатява или да утвърждава вече заяве-

¹ Обобщаващи статии на английски език, които показват състоянието на изследванията върху тракийската история, икономика и култура, изграждат тома Companion 2015, в който има текст и за украсата на тракийските гробници: Valeva 2015a, 180 – 196. Друга обобщаваща статия за украсата на тракийските гробници ще бъде публикувана в Актите на конференцията, свързана с изложбата L'épopée des rois thraces в Лувър между 16 април и 20 юли 2015 г. В каталога на изложбата вече са представени някои от богатото украсените гробници: Louvre Catalogue 2015: K. Kisiov, s.v. Le tumulus no. 1 de Chernozem – Kaloyanovo, 76; J. Valeva, s.v. La peinture funéraire des tombeaux thraces, 150 – 151; J. Valeva, s.v. Maglij, peinture murale, 152 – 155; D. Stoyanova, s.v. Bas-relief architectural, 233; A.-M. Guimier-Sorbets, s.v. Architecture et décor funéraire dans le royaume odryse: des modèles macédoniens?, 244 – 246; M. Čičikova, s.v. Guinina Moguila: le tombeau royal aux caryatides, 256). Вж. също наскоро публикуваните Valeva 2015b; Valeva 2018a; Valeva 2018b; Valeva 2020.

ни, присъщи ѝ черти, чрез продължаващия обмен на съзвучни на нея интерпретативни и художествени идеи, които идват от културите на Гърция (континентална, островна и източна) и западноанатолийските царства, независимо дали са под властта на Персия, или са независими.

Погребалният паметник е микрокосмос. Той е царство на смъртта, изпълнено с живот. Реалната невъзможност да познае смъртта, кара човека от най-древни времена да я вижда чрез метафори. Тя е неизвестност, която той може да победи само чрез това, което му е известно, т.е. чрез живота. И тъй като основен етичен, телеологичен и поведенчески проблем в човешкия живот е победата, погребалният паметник също я изразява като победа над смъртта, над забравата, а с надежда – и над тлението. И тук на помощ идва биологичното чудо на „раждането“, основно онтологично противопоставяне (или хармонизиране?) „живот – смърт“. Ежегодното сезонно възраждане на природата дава на човека надеждата за собственото му ново раждане – независимо дали в този, или в отвъден свят, и затова още в праисторическите погребения, но и в погребалните паметници от класическата епоха срещаме оцветяване на гроба в червен цвят, цветът на кръвта, т.е. едновременно на живота (когато тя тече) и на смъртта (когато кръвта изтича).

Вече немалък брой открити гробници, предимно от V – IV в. пр. н. е., са оцветени отвътре с един цвят, обикновено червен (в Аполония Понтика, Месамбрия, Одесос, Сборяново) или бял (Ветрен, гробниците Хелвеция и Шушманец при Шипка, Долно Изворово). Прави впечатление, че червеният цвят е използван по-често в цистовите гробници в некрополите на гръцките колонии, а белият в монументалните гробници във вътрешността на Тракия. Възможно е този факт да има напълно практично обяснение, свързано с цената на червения цвят и големината на повърхността, която трябва да бъде покрита с цвят и която в монументалните гробници е значително по-голяма от тази в цистовите. В цистовата гробница Светицата при гр.

Шипка виждаме следи от оцветяване в жълто (алюзия за злато?) и червено. Без съмнение най-ясно символиката на червения цвят е изразена в гробницата под могила № 1 при с. Черноземен, попадаща в рамките на обширния некропол в землищата на община Калояново и Дуванли (област Пловдив). Стените на гробницата са оцветени в бяло и червено, като червеният цвят е положен в частта, която огражда главата и гърдите на погребания, приютяващи мисълта и сърцето (Кисьов 2005, 22-23, табл. XVIII – XIX)². Връзката между основните цветове бяло, червено и черно и представите за отвъдния свят вече са коментирани; те са изразени и в инициационните текстове (Graves 1957, ch. 31, 31.d.5; 134.f; Graf, Iles Johnston 2007, 4 – 5, 6 – 7, 16 – 17, 34 – 35, 40 – 41; Издимирски 2017).

Но човекът е социално същество, всички негови постъпки и мисли преминават през призмата на отношенията му с другите. Моментът на смъртта не прави изключение. Докато индивидът е жив, чрез поръчването на погребалния си паметник той може да изгради своя образ, винаги идеализиран, на забележителен член на обществото – на победоносен владетел, на верен приближен, на успешен военачалник. В случаите, когато погребалният паметник не е направен приживе, изразяването на отношенията на починалия човек със социума, в който е живял, се поема от неговите близки, които така утвърждават династията / фамилията. И при двата случая в погребалния паметник смъртта се осмисля чрез живота на починалия. В началото навлизането на социалните параметри е непретенциозно: вътрешната украса на гробницата може да имитира жилище (защото гробницата в някакъв смисъл е, поне временно, жилище на покойника) или да подсказва статута на битието му чрез изобразяването на предмети – символи. В ранните стенописни

² За монохромната украса: Valeva 1999, 2015a, 181 – 183; 2018a; Кисьов 2005, 94; за оцветените в червено цистови гробници в некропола на Аполония Понтика: K. Panayotova in Louvre Catalogue, 2015, s.v. Apollonia du Pont: la terrasse funéraire (UPI 5172) et la tombe no. 4; Kurtz, Boardman 1971, 217, предполагат, че червеният цвят може да символизира огъня.

декори постепенно започва да оказва влияние вътрешната стенописна украса на гръцката къща, която е архитектурна по същност. Вдъхновена от конструкцията и пропорциите на представителната обществена архитектура на гръцкия полис, декоративната система на вътрешната украса от гръцки тип имитира стената в качеството ѝ на солидна и структурирана архитектурна форма. Този архитектурен подход се изразява в Стила на зоните и в Структурния стил с представителни тракийски паметници в Калояново (Сливенско), кв. „Филипово“ в Пловдив, които са съответно от ранния (?) и късния IV в. пр. н. е., а по-късно, през III в. пр. н. е. в Крън и Мъглиж (Вълева 1985; Valeva 1999; Steingraber 1999, 60 – 61)³. Архитектурната система ще влезе в основата на римския стенов живопис декор, но ще бъде унищожена в хода на неговото развитие от Втория до Четвъртия помпейски стил и техните все по-опростяващи се варианти през II – III в. Тя окончателно ще отпадне през Късната античност, когато стената ще бъде завладяна от човешката фигура в съзвучие с християнската антропологична идея за ценността на личността, сътворена по образ и подобие на бог. Архитектурният прототип в аниконичните декори прозира чрез изобразяването на елементи от гръцките ордери: гробниците в Руец (област Търговище), Калояново (област Сливен), кв. „Филипово“ в Пловдив. Те отново се срещат и в цистовите гробници, вече и във вътрешността на страната, но в регионите с установени силни търговски и културни връзки с Гърция, например в гробница № 3 при Черноземен в рамките на некрополите при Дуванли – Калояново, Пловдивско (Филев 1934; Кисъв 2005, 64 – 65, Табл. XXI – XXIX). Аналогии на начина на вътрешна украса на цистовите гробници с архитектурни елементи или изобразяване на предмети – символи са открити в Гърция (Aiani, столицата на античната Елимея в Горна Македония, в Аenea, на север от Пидна), а също в Крим (Боспорското царство), в кой-

то гръцките културни влияния са особено силни (Karamitrou-Mentessidi 2008, 54 – 67; Вокотополу 1990; Valeva 1999, 71).

В този по-ранен период на класическата и предкласическата (ранножелязна) епоха понякога виждаме украса от рисувани магически знаци в трудна за разгадаване симбиоза със символи, изразяващи по аниконичен начин божества. Предкласическата гробница при с. Ружица (община Болярово) и по-късната гробница от Борово (област Русе) са нашите примери. Един от проблемите на гробницата при Ружица е нейната датировка. Една хиоска амфора от ранния V в. пр. н. е. намерена пред входа, насочва към тази дата и за съоръжението. Тъй като амфората и останалите предмети не са публикувани, категорично мнение за времето на изграждане на гробницата не може да се даде. Но прави впечатление, че рисуваната украса върху стената около входа към погребалната камера показва много силна връзка с графичното изразяване на символиката на орнаментите в керамиката от старожелязната епоха. Магическата и апотропеична функция на знаците и по-късно на образите ще остане присъща на погребалната украса (и това е валидно за всички древни култури), но с течение на времето все повече ще се засенчва от друга символика, по същество не сакрална, а светска.

Елинистическият период бележи разцвет в украсата на монументалните гробници на одрисите и гетите. Непосредствен съсед на Македонското царство, Тракия е завладяна от Филип II, а при Александър и диадохите приобщена към събитията в Източното Средиземноморие, които оформят в нея нова политическа и културна реалност. Изкуството, което се прави в земите на траките, принадлежи на елинистическото културно койне и декорите на тракийските гробници особено добре отразяват тази принадлежност.

Но много преди елинистическата епоха, чрез оплодотворяващата сила на Изтока (Анатолия и Леванта), проявила се в ориентализиращия стил и в последвалия период на архаиката, през която тази сплав от гръцки и източни форми се еманципира като иден-

³ За датироването на гробницата в Калояново има две мнения: втора четвърт на IV в. пр. н. е. според Чичикова 1969, края на IV в. пр. н. е. според Домарадски, Танева 1998, 50.

тичен гръцки стил с характерно отношение към човешкия образ и наратива, иконографията безвъзвратно става антропоморфна. Този процес е ясно видим в гръцката скулптура и вазопис, не на последно място поради големия брой достигнали до нас образци. Произведенията на монументалната живопис от тези векове – VII и VI в. пр. н. е. – обаче са изключително редки. Това, което е запазено – в храма на Посейдон в Истмия или в храма на Аполон в Термос, включва митологични образи и изображения на воители (Stucky 1988; Hurwit 2014). Войната като сюжет на изобразителното изкуство изразява идеята за победата, съответно и за първенството, за господството. Затова бойните сцени навлизат рано и в погребалната живопис. Други сцени, които се появяват в декоративната програма на гробниците, са погребалното угощение и процесията. Това съчетание от сюжети се оформя вероятно под влияние на собствена гръцка традиция и на персийската царска иконография, а по отношение на стила възприема гръцката художествена форма. В Източното Средиземноморие този иконографски комплекс е представен в ранните ликийски гробници в Къзълбел (ок. 525 г. пр. н. е.) и Карабурун (ок. 475 г. пр. н. е.) и във фригийската гробница в Татарлъ (ок. 480 г. пр. н. е.) (Mellink 1998; Miller 2010; Summerer 2010). В къснокласическата епоха същата иконографска група е приложена в програмни паметници като Паметника на Нереидите в Ксантос (400 – 380 г. пр. н. е.) и Халикарнаският мавзолей (ок. 350 г. пр. н. е.).

Сред тракийските гробници тези в Казанлък и Александрово включват военни сцени, но те заемат второстепенни места (Венедиков 1986; Вълева 1992). Мотиви, свързани с войната, са изобразени и в Мъглижката гробница (Гетов 1988). Военната, вероятно изпълнена с победи, кариера на погребаният тук мъж е предопредила и избора на иконографията, която трябва да внуши идеята за победата вече в контекста на една есхатологична система, изразена чрез псевдопанатенейските амфори, редуващи се с палмети, както и с изображенията на Нике в бига върху една от

вазите и върху фриза до погребалното ложе. Върху друга ваза е изобразена богиня с факли, вероятно контаминация на хтоничните богини Хеката-Артемиди-Персефона. Във връзка с мъглижката гробница ще бъде уместно да напомним, че типът псевдопанатенейски вази е свързан с културното влияние на Египет, възможно поради политическото присъствие на Лагидите в егейските периферии на Тракия по времето на Птолемей III Еввергет (246 – 221) (Polyb. 5.34.7-8). Симптоматично е впрочем, че най-близката аналогия на вазите от Мъглиж виждаме в гробницата в Мареша / Marissa (Израел) от края на III в. пр. н. е. (Jacobson 2007), по това време също под контрола на Лагидите.

Казанлъшката гробница е най-известната сред тракийските гробници и ненапразно, защото всичко в нея – съчетанието на архитектурата и декор, композицията, рисункът, богатството на колорита и техниката на живописа – е от художествен, културологичен и исторически интерес (Zhivkova 1975). Едно от постиженията тук е приспособяването на гръцката ордерна структура и орнаментика към специфичната форма на кошеровидния купол на погребалната камера. Основният фриз в камерата представя въображаемото преминаване на погребания тракийски първенец и неговата любима жена в отвъдния свят. Погребалното угощение по същество замества сцената на протезис (оплакване на тялото), появила се в геометричното изкуство и видоизменена в архаичната иконография с изобразяване на покойника като полегнал върху клине пируващ персонаж. В Казанлък обаче има щрих от местен обичай, именно седењето по време на пир. То е описано от Ксенофонт (Anab. VII.3.21), но има паралели, представени в произведения на изкуството на Персия и Анатолия (например стелите с погребално угощение, намерени в Зинджирли, гробницата на Хекатомн в Мюласа). Композицията в Казанлък включва и погребалната процесия, т.е. екфората, която също познаваме от геометричната иконография на Дипилонските вази. Но и в тази сцена последното пътешествие на починалите в реалния свят

не е илюстрирано реалистично, а е загатнато чрез приготвянето на квадригата и конете от конярите.

Къде става това угощение – на земята или в отвъдния свят? Според тракийските обичаи угощението предшества погребението (Георгиева 1999, 2008; Georgieva 2015; Baralis 2015)⁴. Това означава, че починалият е „участвал“ в това угощение, може би като приемащ стопанин. Същевременно високата дама с подноса с нарове и грозде, плодовете на господарите на подземния свят Хадес и Дионис, най-вероятно трябва да тълкуваме като Персефона и в такъв случай пред нас е угощение в отвъдното. Сцената на угощението в Казанлъшката гробница е многопластова: в нея въображаемата действителност на отвъдния свят по същество е изображение на реално угощение, чиято цел е възстановяването на реда в социума и природата след кризата, причинена от смъртта.

Един интересен детайл в казанлъшката мегалография е изображението на музикантките, които надуват тропети (*salpinx/salpinges*). Инструментът се смята за „мъжки“, тъй като с него се дават сигнали при военни действия (Ном., II. XVIII.219). Затова е странно да го видим в ръцете на жени и обяснението несъмнено е в това, че острият звук на тропета дава знак за края на банкета (срв. *Hippolochus* ap. *Athen.* 130B [=5.5]), който съвпада с момента на потеглянето на двойката в нейния последен път.

Друга композиция, която привлича вниманието в Казанлъшката гробница, е надбягването с биги в горния фриз, което обикновено се тълкува като изображение на погребални игри (срв. Ном., II. XXIII. 362 – 447; Tancke 1990). За тяхната популярност в Тракия пише Ксенофонт (*Hell.* 3.2.5). Но дали е невъзможно в утвърждаването на тази сцена през елинистическата епоха да прозрем и сравнението, което Платон прави между надбягването с колесници и борбата на душата да достигне

безсмъртието (Pl., *Phdr.* 246A – 248B) (Cook et al. 2009, 36)?

В гробницата в Александрово също има изображение на угощение, но за съжаление живописният слой е силно повреден и някои части от композицията са загубени. В лявата страна на сцената могат да се различат трима пируващи мъже, седнали на тронове. Обслужват ги виночерпци, двама от които се виждат сравнително ясно. След една лакуна в центъра, в дясната част на сцената се вижда киликейон с няколко бронзови съда и с изправен прислужник до него. Интересно е, че сцената с угощението е нарисувана в най-долния регистър, близо до пода. Така ловната сцена от фриза в купола се оказва основна, още повече че е на границата с отвъдния, непознат свят, символизиран от „златото“ (тук жълтия цвят) на последния във височина пояс, който завършва при колелото на върха на свода – колелото, тук символ на природния цикъл.

Също както угощението, така и ловът има реални измерения, но се възприема и като метафора на силата на погребания, проявена и по време на военен конфликт (Nankov 2010); както отбелязахме, военни сцени са изобразени в Александровската гробница в коридора и предкамерата. Голата фигура на ловеца, който размахва двойна брадва, заслужава особено внимание. И ако героичната голота можем с всички основания да видим като непосредствена заемка от гръцкото изкуство, то двойната брадва в идеологическата програма на украсата може би не е само реалистично пресъздаване на използвано оръжие, но символ. Ако е така, то тя е свързана с отвъдния свят, защото още от минойската древност двойната брадва е атрибут на хтоничната богиня и с нея се извършва жертвоприношението на бик (MacGillivray 2012, 124 – 125; Nilsson 1971, 196, 223 – 224, 226, 229 – 235). А ловът може да се идентифицира с жертвоприношение в света на безсмъртните, както е например върху известния лекит на Ксенофант (390 – 380 г. пр. н. е.) (Виноградов 2007). В друга известна творба, мозайката с лов на елен от Пела, единият от младите ловци, изобразени в героична голота, замахва с двойна брадва. Ако

⁴ Срв. свидетелството на Артемидор (5.82 T) за церемонията *perideipnon*, угощението след погребението, на което според вярванията присъства и починалият: (Garland 1985, 39).

си спомним, че двойната брадва е оръжие на Херакъл и Тезей и че Хефест я използва при раждането на Атина от главата на Зевс, то връзката на този мотив с идеята за хероизация изглежда неоспорима. От друга страна, в анатолийските религии двойната брадва е в ръцете на мъжките божества, обикновено на гърма, което отново я свързва с божествения свят. Независимо от тези архаични пластове в семантиката на двойната брадва, трябва да поставим сцената на лова в Александрово в нейния съвременен идеологически контекст и да я видим като типичен мотив на елинизма, когато монархическата политическа система и аристократичният идеал налагат образа на владетеля като носител на абсолютното съвършенство.

Ловните сцени стават отново популярни в IV в. пр. н. е. под влияние на персийския царски лов (Briant 1991; Tripodi 1998). Те намират място върху Паметника на nereидите от самото начало на века и Халикарнаският мавзолей от средата му, а по-късно в Кладата на Хефестион (Diod. 17. 115. 1 – 5) (Palagia 2002) и гробницата на Филип във Вергина (Saatsoglou-Paliadeli 2007; Palagya 2002, 189-192; Franks 2012). В Тракия също ловът е често изобразяван сюжет върху произведения на тореувиката, например върху колана от Ловец, върху каничка 159 от Рогозенското съкровище. Но забележително е, че в Тракия имаме образец на монументалната скулптура, една ловна сцена, от която е запазена само фигурата на ранения глиган, но която е включвала и победителя ловец, най-вероятно на кон (Hamdy 1908; Филев 1937, 34-38; Stoyanov 2005). Не трябва да забравяме и знаковия тракийски митичен персонаж Резос – воин, ловец и антроподемон (Рабаджиев 2008; Liapis 2011, 96, 101).

Можем да определим декоративните програми на гробниците в Казанлък и Александрово като консервативни, защото в по-силна или по-слаба степен следват класическото съчетание от сцени, което както казахме се оформя в архаичната епоха, но се потвърждава по особено красноречив начин в някои от еμβлематичните паметници на късната класика (IV в. пр. н. е.). Елинистическата епоха обаче,

силно агонистична и космополитна, бързо налага нови иконографски варианти, които макар и да стъпват върху традиционни форми, носят ново идеологическо съдържание. Декоративната система на гробницата Оструша е особено показателна за бързото навлизане на новостите в културата на одрисите (Valeva 2005). Рисуваната украса е разположена в касетите на нейния таван, оформени в гранитен монолит. Живописата на доминиращия кръг в центъра е загубена, но в обкръжаващите полета са изобразени по четири сирени и nereиди. От изток и запад тази централна фигура е фланкирана от по шест квадратни касети (със страна 15,5 см), в които са изобразени персонажи от Дионисовия тиаз и цветя. Малко по-големи касети (със страна по 20 см) са разположени по периферията на тавана. За съжаление живописата в половината от тях е загубена; запазените изображения образуват една серия наративи, свързани с участието на Ахил в Троянската война, но включват и образи на отделни богове и херои (Кибела(?), Силен, Белерофонт). Образът на Тетида тук е ключов; неговата комбинация с изображението на nereидите означава, че историята на Ахил е разказана не според текста на Омир, а според трилогията „Ахилеида“ (490 г. пр. н. е.) на Есхил и по-специално нейната втора част „Nereidi“. Образът на Тетида засега е и най-старото нейно изображение в античната стенна живопис. Тъй като това е и първото изображение на Ахил от тракийските земи, можем да обясним този иконографски избор като индивидуален акт на поръчителя на тази украса, който едновременно изразява своето възхищение от Александър Велики, вдъхновен от подвизите на Ахил, но и сам се оприличава с героя от Троянската война.

Друго смислово ниво на украсата различаваме в хтоничната същност както на Дионис, чийто тиаз виждаме на тавана, така и на Ахил, слизал в царството на Хадес (Hom., Od. XI), а след смъртта си отнесен от Тетида и nereидите на Белия остров, където пребива във вечно блаженство.

Още един декор представя особеностите на елинистическата художествена ера, но от

края на първата трета на III в. пр. н. е., т.е. от времето на продължаващите войни на диадохите. Това е Гробницата с кариатидите в територията на гетите, забележителна със сложната си скулптурна украса (Чичикова et al. 2012, 79) и с триумфалната иконография на сцената, нарисувана в люнето на погребалната камера. Това по същество е процесия, донякъде традиционна, особено когато я сравняваме с многобройните сцени на изпращането или посрещането на война в гръцкото и южноиталийското изкуство. От друга страна, конникът изразява идеологията на новата елинистическа епоха. Той има рог около ухото си, който изглежда да е рог на овен. Този детайл неизбежно ни отправя към иконографията на Александър Амон, обожествения херой, когото виждаме върху тетрадрахмите и статерите на Лизимах след 297 г. пр. н. е., когато той е цар на Тракия и е в чести конфликти с гетите (Diod. 21. 12.2 – 5; Strabo, Geogr. 7.3.14). К. Димитров разпознава върху главата на конника рог на бик (Димитров 1988; срв. Чичикова et al. 2012, 79). Но не можем да бъдем сигурни кой е изобразен в Гробницата с кариатидите въпреки някои интересни предложения в тази посока: според Т. Стоянов е възможно в нея да е погребан гетският цар Дромихет (Stoyanov 1998). Независимо от своя хетерогенен характер декоративната система на Гробницата с кариатидите синтезирано изразява основната идея за прослава на владетеля. Неговото погребално легло е скрито в свещена едикула, разположена в гробната камера, подобна на периболос в дорийски стил: десет божествени оплаквачки – кариатиди издигат принца по символичен начин към отвъдния висш свят, където той е увенчан и хероизиран по модела на Александър.

Изводите, които се оформят в края на нашия текст, дефинират украсата на тракийските гробници като важно явление в идеологическото развитие на елинистическа Тракия, както и като художествена реалност, отличаваща се с оригинална иконография и стилово разнообразие. Основна роля за това изиграва включването на тракийското царство в елинистическия свят, участието на тракийски во-

енни в кампанията на Александър и войните на диадохите, както и връзките между одриския, гетския и македонския двор (Greenwalt 2015). Стичането на богатства от Изтока отваря възможностите за появата на паметници и артефакти с висока художествена стойност. От друга страна, художественото койне на епохата вкарва в Тракия нова иконография и я приобщава към високия стил на късната класика и ранния елинизъм. Тъй като тези процеси се развиват в сравнително краткото време на десетилетията от кампанията на Александър докъм средата на III в. пр. н. е., сме свидетели на едновременното съществуване на класическия подбор от сцените на угощението, войната, лова, процесията и митологичните образи, които изразяват аристократичния идеал за съвършенство, зает от гръцката полисна култура, но и на новия идеологически идиом на елинизма. Одриският елит възприема този идиом, за да предаде в общоразбираема културна форма своята принадлежност към международния елит на Средиземноморския свят. Същевременно, а вероятно и предимно, това е начин непрестанно да легитимира властта си и в очите на своите поданици. Налагането на новите иконографски модели трябва да тълкуваме в перспективата на хероизирането и обожествяването на владетеля. В тази посока и с тази цел върви и все по-силното историзиране на наратива за сметка на традиционното прибягване към митологичните модели.

Художествените постижения в елинистическото погребално изкуство в Тракия се дължат на прилагането на елинската форма, утвърдила се в Средиземноморието в течение на вековете. Седналата на трона дама в Казанлъшката гробница, свързана с иконографския тип Пенелопа и дори по-силно с матроните, които леко повдигат своя воал върху атическите погребални стели (Holwerda 1899, 180), е директна заемка от гръцкото изкуство, за разлика от образа на мъжа. Дали тук има намек за различие по отношение на народността произход? Жестът на близост между двамата е вариант на *dextrarum iunctio* – свързването на ръцете на младоженците при сватбения ритуал.

ал. Отлики от гръцките иконографски модели се откриват в интерпретациите на погребалното угощение: в тракийския вариант не се срещат голи фигури, характерни за гръцкия, прислужващият персонал е по-многоброен и върху масите има повече храна, а не само вино и малко плодове, както е в гръцките изображения (Dentzer 1969, 211). В иконографско и стилово отношение гробницата в Оструша е най-близка до високия елинистически стил. Но и в Казанлъшката гробница правят впечатление издължените фигури с малки глави, характерни за стила на Праксител и неговите последователи.

Тогава възможно ли е да открием по какъв път са идвали тези влияния. Както е известно, идентифицирането на художествените ателиета е трудно. Голям прогрес в това отношение има в изследването на вазописците и разпространението на тяхната продукция, но при сравнително малкия брой стенописни паметници тази задача при тях засега е с много неизвестни. И все пак живописца в Оструша показва толкова видима иконографска и стилова близост с някои изображения от две великолепни македонски гробници, Агиос Атанасиос и Финикас при Солун (Τσιμπίδου-Αυλωνίτη 2005), че прибягването към едни и същи модели в тези паметници ни се струва много убедително. Нека също отбележим, че

и размерите на всички тези образи са еднакви и със своята височина от около 20 см са по-близки до една миниатюрна, отколкото монументална живопис. Освен това всички тези стенописни декори са датирани в рамките на последните три десетилетия на IV в. пр. н. е. (Valeva 2015b, 60). Забележителната иконографска близост между фигурите на Тетида в Оструша и Деметра в гробницата на Персефона във Вергина е допълнителен аргумент за това, че тракийският и македонският двор са ползвали едни и същи ателиета и живописци.

Погребалният паметник е и една естетизация на смъртта, която в биологично отношение не е естетична. Халикарнаският мавзолей е особено ярък пример за такава естетизация: от една страна се изобразява достойният живот на починалия, който осмисля и достойната му, т.е. красива смърт. Другата страна на естетизирането е чисто художествена, изразяваща се в хармонията на композициите, пропорциите, колорита, орнаментиката (Valeva 2005 – 2006). Украсата на тракийските гробници следва този модел, присъщ на източносредиземноморската култура през къснокласическата и ранноелинистическата епоха – като естествено го интерпретира с особености, изразяващи собствено тракийски представи и практики.

Литература

- Венедиков 1986:** Ив. Венедиков. Кой е погребан в Казанлъшката гробница. – *Изкуство*, 1986, 10, 2 – 8.
- Виноградов 2007:** Ю. Виноградов. Большой лекиф Ксенофанта. Государственный Эрмитаж. Санкт-Петербург, 2007.
- Вълева 1985:** Ю. Вълева. Структурният стил в украсата на тракийските гробници от класическата и елинистическата епоха. – *Археология*, 1985, 4, 18 – 23.
- Вълева 1992:** Ю. Вълева. Изображения на шлемове и каузия в Казанлъшката гробница. – *Проблеми на изкуството / Art Studies Quarterly* 1992, 2, 19 – 30.
- Георгиева 1999:** Р. Георгиева. Погребението. – В: Р. Георгиева, Т. Спиридонов, М. Рехо, *Етнология на траките*. София, 1999, 216 – 232.
- Георгиева 2008:** Р. Георгиева. Трапезата на мъртвите в древна Тракия. – В: *Ethnologia Academica* 4. Български специфики – между традицията и модерността. София, 2008, 11 – 21.
- Гетов 1988:** Л. Гетов. Мъглижката гробница. София, 1988.
- Димитров 1988:** К. Димитров. Изображение на тракийски владетел от Свещарската гробница. – *Terra antiqua balcanica* III. 1988, 161 – 164.
- Домарадски, Танева 1998:** М. Домарадски, В. Танева. Тракийската култура в прехода към елинистическата епоха. Емпирион Пистирот, том II. Септември.
- Издимирски 2017:** М. Издимирски. Текстил, цвят и символ в тракийски гробни находки от I хил. пр.Хр. – В: Хр. Попов, Ю. Цветкова (ред.). *ΚΡΑΤΙΣΤΟΣ*. Сборник в чест на професор Петър Делев. София, 2017, 423 – 440.
- Кисъов 2005:** К. Кисъов. Тракия и Гърция в древността. Част I. Могилни гробници от класическата епоха в община Калояново. Пловдив, 2005.
- Рабаджиев 2008:** К. Рабаджиев. Антроподемонът в Тракия. – В: Д. Гергова, А. Божкова, Х. Попов, М.

- Кузманов (ред.). Phosphorion: Studia in honorem Mariae Čičikova. София, 2008, 82 – 86.
- Филов 1934:** Б. Филов. Надгробните могили при Дуванлии, Пловдивско (с приноси на Ив. Велков и В. Миков). София, 1934.
- Филов 1937:** Б. Филов. Куполните гробници при Меzek. – Известия на Българския археологически институт XI, 1937, 1 – 116.
- Чичикова 1969:** М. Чичикова. Тракийска могила гробница от с. Калояново, Сливенски окръг (IV в. пр. н. е.). – Известия на Археологическия институт XXXI, 1969, 45 – 90.
- Чичикова, Стоянова, Стоянов 2012:** М. Чичикова, Д. Стоянова, Т. Стоянов. Царската гробница с кариатидите край село Свещари. Исперих, 2012.
- Baralis 2015:** A. Baralis. Le banquet en Thrace. – In: A. Esposito (dir.) Autour du „banquet“. Modèles de consommation et usages sociaux. Dijon, 2015, 253 – 273.
- Briant 1991:** P. Briant. Chasses royales macédoniennes et chasses royales perses: le thème de la chasse au lion sur „la chasse de Vergina“. – Dialogues d’histoire ancienne 17, 1991, 1, 221 – 225.
- Cook, Ashmole, Strong 2009:** B. F. Cook, B. Ashmole, D. Strong. Relief Sculpture of the Mausoleum at Halicarnassus. Oxford University Press, 2009².
- Dentzer 1969:** J.-M. Dentzer. Reliefs au „banquet“ dans l’Asie Mineure du Ve siècle av. J.-C. – Revue archéologique 1969, 2, 195 – 224.
- Franks 2012:** H. Franks. Hunters, Heroes, Kings: the Frieze of Tomb II at Vergina. Athens, 2012.
- Garland 1985:** R. Garland. The Greek Way of Death. Ithaca, 1985.
- Georgieva 2015:** R. Georgieva. Ritual pits. – In: J. Valeva, E. Nankov, D. Graninger (eds.). A Companion to Ancient Thrace. Wiley-Blackwell, 2015, 144 – 157.
- Graf, Iles Johnston 2007:** F. S. Graf, S. Iles Johnston. Ritual texts for the afterlife. Orpheus and the Bacchic Gold Tablets. London and New York, 2007.
- Graves 1957:** R. Graves. The Greek Myths, New York, 1957.
- Greenwalt 2015:** W. Greenwalt. Thracian and Macedonian Kingship. – In: Valeva J., Nankov E., Graninger D. (eds.). A Companion to Ancient Thrace. Wiley-Blackwell, 2015, 337 – 351.
- Hamdy 1908:** O. Hamdy. Le sanglier de Mezek. – Revue archéologique 1908, 1, 1 – 3.
- Holwerda 1899:** J. H. Holwerda. Die attischen Gräber der Blütezeit: Studien über die attischen Grabreliefs. Leiden, 1899.
- Hurwit 2014:** J. M. Hurwit. The Lost Art. Early Greek Wall and Panel Painting, 760 – 480 B.C. – In: J. J. Pollitt (ed.). The Cambridge History of Painting in the Classical World. Cambridge University Press, 2014, 66 – 93.
- Jacobson 2007:** D. M. Jacobson. The Hellenistic Paintings of Marisa; including a facsimile reprint of Painted tombs in the necropolis of Marissa (Marêshah) by John P. Peters and Hermann Thiersch. Leeds, 2007.
- Karamitrou-Mentessidi 2008:** G. Karamitrou-Mentessidi. Aiani. Archaeological Sites and the Museum. Archaeological Guide. Aiani-Kozani, 2008.
- Kurtz, Boardman 1971:** D. Kurtz, J. Boardman. Greek Burial Customs. Cornell University Press, 1971.
- Liapis 2011:** V. Liapis. The Thracian Cult of Rhesus and the Heros Equitans. – Kernos 24, 2011, 95 – 104.
- Louvre Catalogue 2015:** J.-L. Martinez, A. Baralis, N. Mathieux, T. Stoyanov, M. Tonkova (éds.), L’Épopée des rois thraces des guerres médiques aux invasions celtes, 479 – 278 av. J.-C. Découvertes archéologiques en Bulgarie. Musée du Louvre. Paris, 2015.
- MacGillivray 2012:** J. A. MacGillivray. The Minoan Double Axe Goddess and Her Astral Realm. – In: N. Ch. Stampolidis, A. Kanta, A. Giannikouri (eds). Athanasia. The Earthly, the Celestial and the Underworld in the Mediterranean from the Late Bronze and the Early Iron Age. International Archaeological Conference, Rhodes 2009. Herakleion, 2012, 117 – 128.
- Mellink 1998:** M. J. Mellink (with chapters by R. Bridges, Jr., and F. Callori di Vignale). Kızılbel: An Archaic Painted Tomb Chamber in Northern Lycia. Philadelphia, 1998.
- Miller 2010:** S. Miller. Two Painted Chamber Tombs of Northern Lycia at Kızılbel and Karaburun. – In: L. Summerer, A. von Kienlin (eds.). Tatarlı: renklerin dönüşü / The return of colours / Rückkehr der Farben. Istanbul, 2010, 318 – 329.
- Nankov 2010:** E. Nankov. Why One Needs “the Odd Man Out”? The Deer Hunter with Lagobolon from the Frescoes in the Thracian Tomb near Alexandrovo. – Archaeologia Bulgarica XIV, Sofia, 2010, 1, 35 – 55.
- Nilsson 1971:** M. Nilsson. Minoan-Mycenaean Religion, and Its Survival in Greek Religion. Lund, 1971.
- Palagia 2002:** O. Palagia. Hephaestion’s Pyre and the Royal Hunt of Alexander. – In: A. B. Bosworth A. B., J. Baynham J. (eds.), Alexander the Great in Fact and Fiction. Oxford University Press, 2002, 167 – 206.
- Saatsoglou-Paliadeli 2007:** C. Saatsoglou-Paliadeli. La peinture de la Chasse de Vergina. In: Descamps-Léquime S. (éd.), Peinture et couleur dans le monde grec antique. Paris, 2007, 47 – 55.
- Steingraber 1999:** S. Steingraber. Grabarchitektur und Grabmalerei in Thrakien und im vorrömischen Italien – eine Vergleichende Studie. – Проблеми на изкуството / Art Studies Quarterly 1999, 4, 53 – 68.
- Stoyanov 1998:** T. Stoyanov. Who was buried in the Caryatids’ Tomb at Sveshtary. – In: Studia in honorem Christo M. Danov (Tracia, XII), 1998, 103 – 107.
- Stoyanov 2005:** T. Stoyanov. The Mal-tepe Complex at Mezek. – In: The Culture of Thracians and their neighbours. Proceedings of the International Symposium in memory of M. Domaradzki, Kazanlak 1999. Oxford, BAR Archaeopress, International Series. 2005, 123 – 128.
- Stucky 1988:** R. Stucky. Die Tonmetope mit den drei sitzenden Frauen von Thermos: ein Dokument hellenistischer Denkmalpflege. – Antike Kunst 31/2, 1988, 71 – 78.

- Summerer 2010:** L. Summerer. Wall Paintings. – In: L. Summerer, A. von Kienlin (eds.). *Tatarlı: renklerin dönüşü / The return of colours / Rückkehr der Farben*. Istanbul, 2010, 120 – 185.
- Tancke 1990:** K. Tancke. Wagenrennen. Ein Friesthema der aristokratischen Repräsentationskunst spätklassisch-frühhellenistischer Zeit. – *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*, 105, 1990, 95 – 127.
- Tripodi 1998:** B. Tripodi. *Cacce reali macedoni tra Alessandro I e Filippo V*. Messina, 1998.
- Valeva 1999:** J. Valeva. Les décors thraces et le style à zones (IVe – IIIe siècle av. J.-C.). – *Проблеми на изкуството / Art Studies Quarterly* 39, 1999, 69 – 75.
- Valeva 2005:** J. Valeva. *The Painted Coffers of the Ostrusha Tomb*. Sofia, 2005.
- Valeva 2005 – 2006:** J. Valeva. Late Classical and Early Hellenistic Scroll Ornament. – In: *ΚΑΛΑΘΟΣ*. Studies in Honour of Asher Ovadiah. (Assaph, 10 – 11 [2005 – 2006]). Tel-Aviv, 2005 – 2006, 451 – 482.
- Valeva 2015a:** J. Valeva. The Decoration of Thracian Chamber Tombs. – In: J. Valeva, E. Nankov, D. Graninger (eds.). *A Companion to Ancient Thrace*. Wiley-Blackwell, 2015, 180-196.
- Valeva, J. 2015b:** Les décors des tombeaux thraces. – *Dossiers archéologiques* No. 368 – Mars / Avril, 2015, 56 – 61.
- Valeva 2018a:** J. Valeva. La couleur dans les tombeaux thraces: illusion et symbole. – In: Ph. Jockey (dir.). *Les arts de la couleur en Grèce ancienne... et ailleurs. Approches interdisciplinaires. Colloque Athènes 23 – 25 avril 2009*. – *Bulletin de Correspondance Hellénique, Supplément 56*. École française d'Athènes, 2018, 317 – 344.
- Valeva 2018b:** J. Valeva. La peinture murale en Thrace pré-romaine. – In: Y. Dubois, U. Niffeler (dir.). *Pictores per provincias II – Status quaestionis. Actes du 13e Colloque de l'Association Internationale pour la Peinture Murale Antique (AIPMA)*, l'Université de Lausanne, 12 – 16 septembre 2016 (*Antiqua* 55). Basel, 2018, 37 – 55.
- Valeva 2020:** J. Valeva. The Aniconic Decoration of the Thracian Tomb in Ruzhitsa Village. – *Archaeologia Bulgarica* XXIV/2, 2020.
- Zhivkova 1975:** L. Zhivkova. *The Kazanluk Tomb*. Recklinghausen, 1975.
- Βοκοτοπούλου 1990:** I. Βοκοτοπούλου. *Οι ταφικοί τύμβοι της Αινείας*. Αθήνα, 1990.
- Τσιμπίδου-Αυλωνίτη 2005:** Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη. *Μακεδονικοί τάφοι στον Φοίνικα και στον Άγιο Αθανάσιο Θεσσαλονίκης. Συμβολή στη μελέτη της εικονογραφίας των ταφικών μνημείων της Μακεδονίας*. Αθήνα, 1990.

Decoration of the Thracian Tombs during the Classical and Hellenistic Periods

Julia VALEVA

(Summary)

Thracian tombs are seen as an ideological model aimed at reinforcing the power of the ruler's dynasty and that of other influential or wealthy families. This is achieved both through the monumental architectural form and through a carefully selected iconographic program established over the centuries. The main scenes in it are the war, hunting as its likeness, the banquet as a symbol of distinction, the procession as an illustration of the hierarchy. All of them can be summarized with the word "victory" of the ruler (but also of the respective prince who ordered the tomb) – victory in society, i.e. in life and finally, through his heroic life, victory over death. This ideological model found its adequate art form in the period of the Odrysian Kingdom, but underwent changes during the Hellenistic period, when Thrace became part of the Hellenistic cultural *koine*. New forms entered the funeral art, strongly influenced by the iconography of Alexander the Great. The Ostrusha tomb and the Tomb with the caryatids in Sveshtari are the brightest embodiment of the spirit of the new period.

Бронзов намордник от могиления гроб при село Долна Козница, обл. Кюстендил (IV – III в. пр. Хр.)

Лидия СТАЙКОВА-АЛЕКСАНДРОВА¹

¹Регионален исторически музей – Кюстендил, бул. България 55, Кюстендил 2503, България; lidiast_alexandrova@abv.bg

През 1989 г. след иманярска интервенция, са проведени спасителни разкопки на тракийска могила край с. Долна Козница, Кюстендилско (Стайкова 1990, 196 – 197; Стайкова 1991, 60 – 61). Могилата се намира вляво до пътя Кюстендил–Дупница. В близост е разположен могиленият некропол при римската вила край Кадин мост (дн. с. Невестино), Кюстендилско, частично проучен през 1904 – 1906 г. от акад. Йордан Иванов (Иванов 1910, 166 – 180). През 2000 г. е разкопана и публикувана могила № 4 от същия некропол, която се причислява към ненадгробните могили в Тракия, датирана в периода II – I в. пр. Хр. (Стайкова-Александрова 2001, 5 – 19; Стайкова-Александрова 2008, 38 – 43).

Могилата има форма на заоблен при върха конус и овална основа с размери 22 x 11 м (обр. 1). Земленият насип с височина 2,20 м е натрупан върху естествено извисяващи се варовикови скали (обр. 2 а, б). Той покрива гроб с богат инвентар и подмогилен съоръжение – каменни струпвания и малки землени ритуални могили.

Могилният гроб се намира на 2 м северно от центъра на могиления насип. Съоръжението е с ориентация изток – запад и представлява изсечена в скала яма с четириъгълна форма и

заоблени краища. Размерите на гробната яма са: дължина (изток – запад) – 3,60 м и ширина – 2,60 м. От север тя е дълбока 1,20 м, а от юг – 1,50 м. Гробната яма е била покрита с малка каменна могила, от която при разкопките е запазен частично градеж с височина около 1,50 м.

Близък паралел на съоръжение, вкопано в материкова скала, но с различно покритие – плоско, е конструкция на гроб №1 на могилата (обект 3, местност Тофилица) при с. Митино до Петрич, датирано в края на IV – първата половина на III в. пр. Хр. (Домарадски и кол. 2001, 44, т. 80).

В югоизточния край е разкрита „*in situ*“ част от гроба (обр. 3). Върху пласт от пръст и камъни са положени предмети от инвентара – бронзов щит, два бронзови съда и човешки кости. Два фрагмента от долните крайници, са били поставени в бронзовите съдове и имат петна с тъмнозелен цвят от допира до металните предмети.

Погребението е с полагане. Антропологичният анализ свидетелства, че е бил погребан един индивид от мъжки пол, чийто скелет е намерен без анатомичен ред¹.

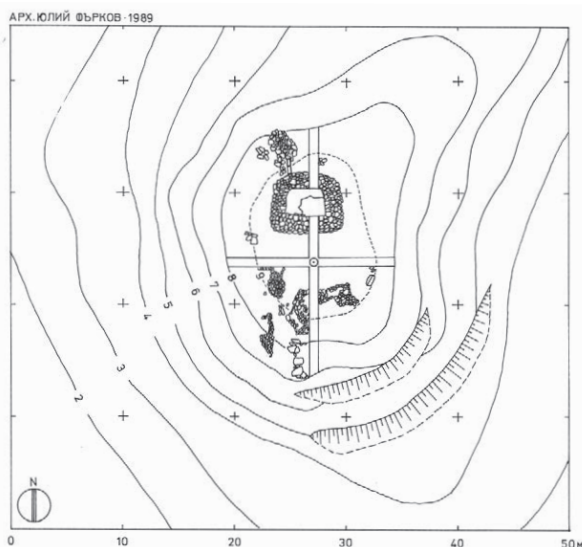
¹ Данните за остеологичния материал от могилата при с. Долна Козница, Кюстендилско, дължа на д-р Лазар Нинов, на когото благодаря.

Обр. 1. Могила при с. Долна Козница, Кюстендилско – поглед от югоизток.

Обр. 2 а. Могила при с. Долна Козница, Кюстендилско – аероснимка.

Обр. 2 б. Графично заснемане на гробния комплекс при с. Долна Козница, Кюстендилско (автор: арх. Юлий Фърков).

Гробният инвентар се състои от въоръжение, накити, глинени и бронзови съдове, богато орнаментирани фаянсови съдове, сребърни и позлатени апликации и бронзови елементи от конска сбруя (Стайкова, Манов 1992, 23 – 26; Стайкова 1997, 30 – 35).

Сред бронзовите части от конска сбруя се откроява особена конна принадлежност – намордник.

Намордникът представлява сложнопрофилирана форма, обхващаща муцуната на коня (обр. 4 а-в). Фронталната пластина над ноздрите има вид на дъговидно огъната лента, която се разширява в средата, където завършва с кръгъл елемент, сега отчупен. В двата горни края на пластината има малки лентовидни уширения, които са подгънати така, че оформят отвори, в които са били нанизани две малки кръгли халки от обла тел за прикрепяне към поводите на коня, от които сега е запазена само едната. Раменете са удължени елементи между фронталната пластина и подборадника, които представляват извити под тъгъл краища на пластината навън, която надолу преминава в обла тел и извива перпендикулярно назад, оформяйки подборадник, който обхваща муцуната на коня. Върху фронталната пластина, завършваща с кръг, има украса, представляваща крила, чиито краища разположени симетрично от двете страни на кръга, завършват върху роговидни уширения.

Размерите на предмета са: височина – 17 см, максимален диаметър при главата на коня

– 12 см, дълбочина на намордника – 13 см, ширина на подбрадника – 10 см, диаметър на халката – 1,9 см, диаметър на бронзовата тел – 0,5 см, ширина на лентата в средата – 2,2 см. РИМ Кн А, инв. № II-168. Реставриран.

Намордникът представлява конструкция, която обхваща муцуната на коня и предпазва от ухапване, без да пречи на дишането на животното. Той е задължителен елемент за опасните коне.

Понятието за намордник, използвано в енциклопедията на Даремберг-Салио, е *капиструм/capistrum* (Daremberg, Saglio 1887, 896 – 897, fig. 1142).

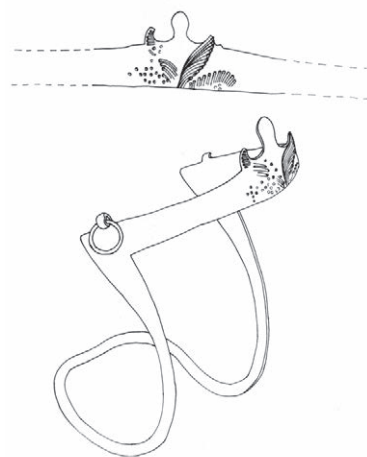
Обр. 3. Гробно съоръжение – изсечена в скала яма и запазената *in situ* част.

Обр. 4 а. Намордник от с. Долна Козница, Кюстендилско – фронтален поглед.

Обр. 4 б. Намордник от с. Долна Козница, Кюстендилско – профил.

Обр. 4 в. Рисунка на намордника от с. Долна Козница, Кюстендилско.

Най-ранните намордници, засвидетелствани върху иконографски паметници, са били изработени от нетрайни материали и представляват купа от преплетени ленти, обхващаща муцуната на коня. По-късно се появяват металните намордници, за които с основание се смята, че произхождат от северните и централните части на Гърция, където има дълга традиция в отглеждането на коне, а конниците заемат висока социална позиция. Бронзовите намордници са разпространени в района на Средиземноморието – Гърция, Тракия, Южна Италия, Иберийския полуостров.

Изследванията на античните намордници са в начален етап, което се дължи на малочислените находки и липсата на археологически контекст за голяма част от тях.

В края на XIX век е публикувано първото проучване на намордници на Е. Пернис. Каталогът включва предмети от няколко музейни колекции – Британския музей, музеите в Лувъра, Неапол и берлинския Антиквариум, датиращи в периода V – III в. пр. Хр. (Pernice 1896, 6 – 16, Taf. I).

След прекъсване от почти един век, през 2006 г. гръцкият учен П. Факларис изследва проблема за намордниците (Faklaris 2010, 199 – 229). Той се спира подробно на античните автори, сред които Ксенофонт, Есхил и Херодот. Терминът за намордник е кимос (κῆμος),

Обр. 5. Стенопис на намордник от гроб в Пидна (no Estallo, Fabregat 2011).

Обр. 6. Намордник от колекцията на НИМ София, IV-III в. пр. Хр. (no Der Thraker, 2004).

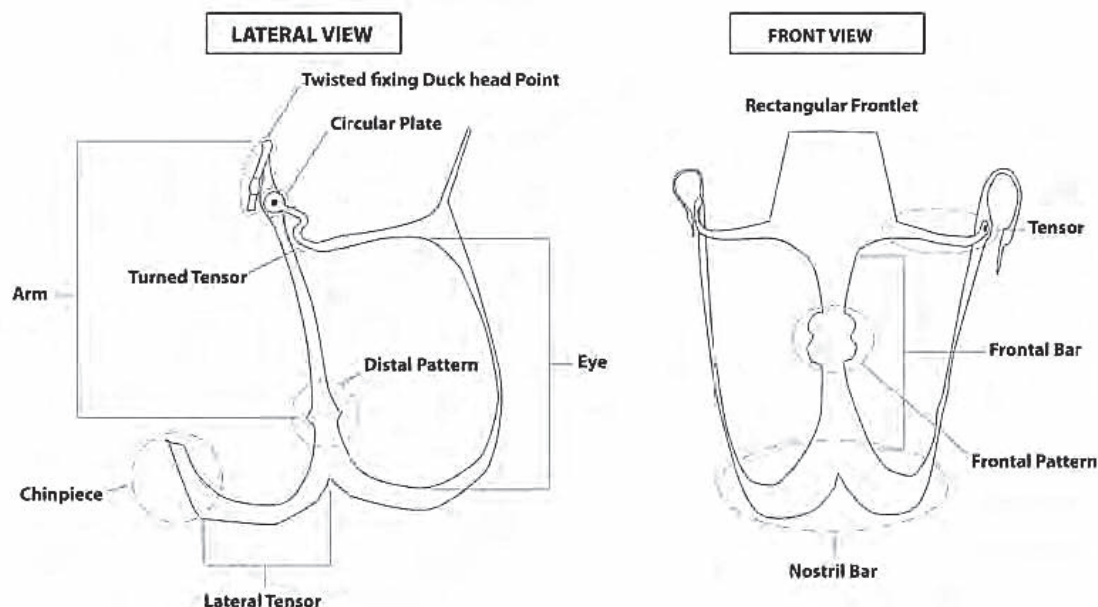
наричан и с друг синоним – фимос (φῆμος). Важни сведения предоставят иконографските източници – рисунки на антични фигурни съдове. От прегледа на 35 екземпляра – амфори, скифос-киликси, амфори-киликси и др., върху които има изображения на намордници се установява, че те са били добре познати в периода 530 – 480 г. пр. Хр. В каталога на археологическите находки освен известните от

проучването на Пернис са добавени още няколко екземпляра. Интерес представлява намордникът от музея в Базел, датиран в VI в. пр. Хр. (Faklaris 2010, 210, Ек. 13).

Факларис разглежда подробно забележителното иконографско свидетелство за бронзов намордник от с. Макриялос, Северна Гърция. Намордникът е изписан върху стена на гроб от северния некропол на Пидна, проучен от М. Бесиос през 1983 г., датиран в третата четвърт на IV в. пр. Хр. (Faklaris 2010, 208 – 210, Ек. 10 – 12). Екземплярът от Пидна е представен окачен на гвоздей (обр. 5).

През 2010 г. работещите в колаборация И. Естало и Р. Фабрехат каталогизират находки от Иберийския полуостров и представят най-пълното досега проучване на античните намордници – терминология на отделните детайли, типология, декоративни елементи и хронология (Estallo, Fabregat 2011, 7 – 42). Освен като гробни находки намордници са откривани и в светилищен контекст, за което има епиграфски свидетелства (Estallo, Fabregat 2011, 13).

Типологическата класификация на Естало и Фабрехат се базира на присъствието на охранителна купа (Estallo, Fabregat 2011, type 1 – 2, 23 – 25). При устройствата с купа – тип 1 тя се държи от три успоредни ленти,

Обр. 7. Рисушка на тип 2 (по Estallo, Fabregat 2011).

Обр. 8. Намордници от тип 2 от Италия (по Estallo, Fabregat 2011).

свързани в горната част към напречни ивици, приковани в края. При тип 2, макар да липсва купата, отпред се запазва лентата, която свързва декорираната фронтална пластина и раменете. Известен е и тип 3, който има различна конструкция, при която устата е стегната с лента.

Форма. От Тракия е известен само един непубликуван намордник, който се съхранява в Националния исторически музей в София (обр. 6). Екземплярът е с неизвестно местонамиране от Югозападна България и се датира

в IV – III в. пр. Хр. (Das Goldene Reich des Orpheus 2004, Kat. N 266).

Намордникът от Д. Козница, Кюстендилско, се причислява към тип 2 по класификацията на Естало и Фабрегат (Estallo, Fabregat 2011, type 2, 23 – 25, Fig. 17, Cat. № 4.2.1 – 3). Той се характеризира с липсата на охранителна чашка (обр. 7).

Сходни екземпляри от Испания са известни от Siret, Villaricos (Алмерия) в Археологическия музей на Мадрид и от Botorrita, Сарагоса, в музея на Сарагоса. Трети предмет – от

Sangüesa, Навара, има несигурен археологически контекст и дата III в. пр. Хр. (Estallo, Fabregat 2011, 24).

Подобни находки са намирани в Италия. В проучването на Pernice е включено едно устройство от тип 2 – от Помпей, което се съхранява в музея в Неапол (Pernice 1896, 12). Към тип 2 се причисляват още два намордника от Италия – освен вече споменатия от Помпей, от колекцията La Boisselière и от Есте (обр. 8). С точен археологически контекст е екземплярът от некропола на Есте, открит върху скулите на кон, датиран в IV в. пр. Хр. (Estallo, Fabregat 2011, 25, Fig. 19).

Въпреки формалното съответствие с на-

Обр. 9. Намордник от Metropolitan museum of art в Ню Йорк, I – II в. сл. Хр. (по Richter 1915).

Обр. 10 а. Чернофирнисов скифос West Slope от с. Долна Козница, Кюстендилско (Снимка: Дойчин Грозданов).

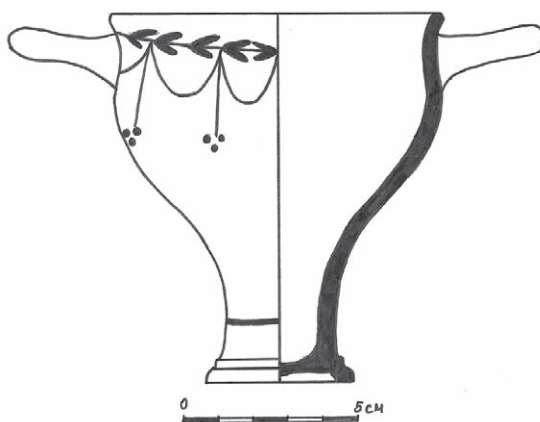
ходките от тип 2 – без купа, намордникът от Долна Козница има съществени отлики в оформлението.

Лентата отпред, разположена успоредно на раменете, която обикновено свързва фронталната пластина с подборника, липсва. Другият намордник от Тракия (от колекцията на НИМ – София) има лента, успоредна на раменете и се нарежда сред класическите представители на тип 2. Намордникът от Долна Козница засега няма точен аналог. Той може да се определи като вариант на тип 2, при която охраняването на устата на коня се осъществява чрез притискане с фронталната пластина, прикрепена към оглавника и пристягане с подборника.

Без лента отпред, със сходна конструкция е публикуваният от G. Richter намордник от Metropolitan museum of art в Ню Йорк от I – II в. сл. Хр. (обр. 9) (Richter 1915, 429, 1605).

Оформлението на намордника от Долна Козница в горната част е бронзова лента, а долната и подборника представляват бронзова тел с кръгло сечение.

Традицията на употреба на намордниците в Тракия продължава през римската епоха. Те са известни като *haskamogres*. Основна типология на разглежданите конструкции през римската епоха е направена от А. К. Тейлър (Taylor 1975, 106 – 133). Металните

Обр. 10 б. Чернофирнисов скифос West Slope от с. Долна Козница, Кюстендилско (рисунок: Росита Младенова).

hackamores са обект на проучване и в друго изследване на конската амуниция (Lowson 1978, 140 – 143).

Намордници са засвидетелствани в тракийските провинции през римската епоха. М. Първин разглежда комплект за конска амуниция от Историческия музей в Казанлък, в който има намордник (Първин 2018, под печат). Устройството от Казанлък заедно с друго – от Трън, са публикувани от М. Първин и В. Паунова. Екземплярите са случайни находки и се отнасят към различни типове – тип 2 (Казанлък) и тип 3 (Трън) по класификацията на А. Taylor с датировка от втората половина на I – средата на II в. сл. Хр. (Първин, Паунова 2018, 214, 216, обр. 1а, б; 2а, б).

Конструктивните характеристики на екземпляра от Долна Козница, Кюстендилско, го определят като най-ранен представител на типа без купа, вариант без фронтална лента.

Украса. Намордникът от Долна Козница впечатлява с декоративния мотив – крила. Изображението на крила осмисля коня, на който е принадлежал намордникът, като крилат кон.

Мотивът крилат кон е добре познат в Тракия и се среща в редица паметници на тракийската торевтика – метални съдове, ритони, кани, монети. Представена е сцената „Белерофон в битка с Химера“, Пегас, крилати коне и колесници.

Крилатите коне са засвидетелствани в паметници от Тракия от V в. пр. Хр. Върху сребърен киликс от гроб на воин от могила № 1 край Чернозем, Пловдивско, датиран в последната четвърт на V в. пр. Хр., е изобразена митологическата сцена „Белерофон, възседнал Пегас в битка с Химера“. Смята се, че киликсът е бил произведен в атическо ателие (Кисъв 2005: 45 – 48, 100 – 102, Табло X – XI).

Върху сребърна кана № 162 от Рогозенското съкровище е представен митът за Пегас, Белерофон и Химера. В сцената са вмъкнати нови персонажи, а стиловите белези са характерни за торевтиката на трибалския производствен кръг от средата на IV в. пр. Хр. Въз основа на тези особености Маразов определя местния произход на каната (Маразов 1988, 35-37; Маразов 1996, 88 – 90).

Сцената „Белерофон, възседнал Пегас, убива Химера“ е представена на живописно пано № 21 върху тавана на централната камера на съоръжението в могила Оструша при Шипка, датирана в периода 330 – 310 г. пр. Хр. (Valeva 2005, 163 – 166).

Разпространението на елински паметници – скифосът от Чернозем, Пловдивско и местни изделия – сребърната кана № 162 от Рогозен, е свидетелство за популярността на мита в Древна Тракия.

Крилати коне са представени сред ритоните от Тракия. Сребърният ритон от Прага завършва с протоме на кон с юзда. Т. Стоянов определя позлатените ромбоидни полета на хълбоците като място за прикрепване на крила, което позволява конят да бъде определен като Пегас. Ритонът от Прага се датира между втората четвърт/средата и края на IV в. пр. Хр. (Стоянов 2009, 118 – 123). Според Маразов ритоните с протоме на кон от Тракия са повлияни от общ иконографски модел и той нарежда ритона от Прага сред произведенията на тракийската торевтика (Маразов 1978, 36).

Друг пример с изображение на Пегас произхожда от Вазово, община Исперих. Той представлява протоме на крилат кон с части от крила, датиран от проучвателите най-общо в IV в. пр. Хр. (Стоянов 2010, 137, 138, обр. 1, 2).

Крилати коне са впрегнати в колесниците на богини от кана № 157 от Рогозенското съкровище (Николов, Машов, Иванов 1987, 12, фиг. 43 – 44). Крилати са и колесниците от златната кана от Враца (Николов 1967, 15, Фиг. 7; Торбов 2015, кат. № 127, 93, табло X).

Конска крила са представени върху сребърни монети на племена от Югозападна Тракия (Рабаджиев 2014, 217).

Датировка. Намордникът от могилия комплекс при Долна Козница се отнася към ранноелинистическата епоха според датировката на предметите от гробния инвентар – въоръжение, накити, глинени, бронзови и фаянсови съдове и конска амуниция. За установяване най-късната дата на гробния комплекс интерес представлява импортен скиф-

ос с украса West Slope (обр. 10 а, б) (Божкова 2012, 29 – 30; Божкова 2017, 95, обр. 19, 6). Скифос с аналогична форма и черен фирнис с метален блясък е намерен в гробницата от Бразда – Скопие, Македония, датиран в IV в. пр. Хр. (Микулчиќ 1990, 95, т. II 86 – 38). Паралели се срещат сред находките от разкопките на Агората в Атина – от депозит Н на Агората, датиран в 315 – 285 г. пр. Хр. (Rotroff 1984, Pl. 67 d, 4) и екземпляр от периода 330 – 310 г. пр. Хр. (Sparkes, Talcott 1970, Pl. 29, fig. 7, 704). Точен паралел е ски-

фос от „Memnon’s Cistern“ на Агората, който се датира в периода 300 – 275 г. пр. Хр. (Rotroff 1997, Fig. 6, 38, Pl. 4, 38). Въз основа на аналозите скифосът West Slope от Долна Козница се датира в първата четвърт на III в. пр. Хр. (Стайкова-Александрова 2018, 12 – 13, обр. 9 – 10).

Според приведените аналогии на намордници и хронологията на гробния инвентар от могилен гроб при Долна Козница, Кюстендилско, намордникът се датира в периода края на IV – началото на III в. пр. Хр.

Литература

- Божкова 2012:** А. Божкова. „West slope“ керамика от България. – Археология, 53, 2012, 2, 27 – 41.
- Божкова 2017:** А. Божкова. Антична керамика между Хемус, Родопи и Евксинския Понт (VII – I в. пр. Хр.) Характеристика, разпространение и употреба. Фабер. Велико Търново, 2017.
- Домарадски и кол. 2001:** М. Домарадски и колектив. Материали за археологията на Средна Струма. – Разкопки и проучвания, XXVII, София, 2001.
- Иванов 1910:** Й. Иванов. Отчет за разкопките при Кадин мост. – ИАД, I, 1910, 166 – 180.
- Кисъв 2005:** К. Кисъв. Тракия и Гърция в древността. Могилен гробник от класическата епоха в община Калояново. Пловдив, 2005.
- Маразов 1978:** И. Маразов. Ритоните в древна Тракия. София, 1978.
- Маразов 1988:** И. Маразов. Белерофон и Химера на тракийския майстор. – Музеи и паметници на културата, 1988, 1, 34 – 39.
- Маразов 1996:** И. Маразов. Съкровището от Рогозен. С., 1996.
- Микулчиќ 1990:** Г. Микулчиќ. Кантароси и скифоси од гробницата во Бразда. – Macedoniae Acta Archaeologica, 11, 1990, 93 – 102.
- Николов 1967:** Б. Николов. Гробница III от Могиленската могила във Враца. – Археология, 1967, 1, 11 – 18.
- Николов, Машов, Иванов 1987:** Б. Николов, С. Машов, П. Иванов. Тракийското сребърно съкровище от Рогозен. – Известия на музеите от Северозападна България, 12, 1987, 11 – 129.
- Първин (под печат):** М. Първин. Непубликуван комплект конска амуниция от античния фонд на Исторически музей „Искра“. – В: Културното историческо наследство – памет за бъдещето. Разград (под печат).
- Първин, Паунова 2018:** М. Първин, В. Паунова. Римски метални наскатогери от територията на България. – В: Военни експедиции, въоръжение и снаряжение (Античност и Средновековие). Международен симпозиум на Агората, 14-16.05.2009, Варна, Acta Musei Varnaensis, X-2, 2018, 213 – 218.
- Рабаджиев 2014:** К. Рабаджиев. Конят, колесницата, конникът. С. 2014.
- Стайкова 1990:** Л. Стайкова. Спасителни разкопки на тракийска надгробна могила при с. Долна Козница, Кюстендилско. – В: Археологически открития и разкопки през 1989, Кюстендил, 1990, 196 – 197.
- Стайкова 1991:** Л. Стайкова. Спасителни разкопки на могили в Кюстендилско. – В: Археологически открития и разкопки за 1990, Ловеч, 1991, 60 – 61.
- Стайкова, Манов 1992:** Л. Стайкова, М. Манов. Следи от надпис върху бронзов щит от Тракия. – Нумизматика и сфрагистика, 1 – 2, 1992, 23 – 26.
- Стайкова 1997:** Л. Стайкова. Апликации към конска сбруя от могилен гроб при с. Долна Козница, Кюстендилско. – Проблеми на изкуството, 3 – 4, 1997, 30 – 35.
- Стайкова-Александрова 2001:** Л. Стайкова-Александрова. Тракийска могила при с. Невестино, Кюстендилско (Научен отчет за резултатите от археологическото проучване). – В: Тракийска могила край село Невестино, Кюстендилско. Кюстендил, 2001, 5 – 19.
- Стайкова-Александрова 2008:** Л. Стайкова-Александрова. Тракийска могила № 4 при с. Невестино, Кюстендилско. – В: По пътя на миналото. Сборник научни статии по повод 65 годишнината на д-р Георги Китов, София, 2008, 38 – 43.
- Стайкова-Александрова 2018:** Л. Стайкова-Александрова. Импортни съдове от могилен гроб при с. Долна Козница, Кюстендилско IV – III в. пр. Хр. – Известия на Исторически музей – Кюстендил, XVIII, 2018, 11 – 24.
- Стоянов 2009:** Т. Стоянов. Ритонът от Прага. – В: Сборник в памет на проф. Велизар Велков. София, 2009, 118 – 123.
- Стоянов 2010:** Т. Стоянов. Пегасът от Вазово. – В: Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis, Supplementum V, 2010, Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Stephcae Angelova, 135 – 153.

- Торбов 2015:** Н. Торбов. Могиланската могила във Враца. Враца, 2015.
- Daremberg, Saglio 1887:** Ch. Daremberg, E. Saglio. Dictionnaire des Antiquites Grecques et Romaines. Paris, 1887.
- Der Thraker 2004:** Der Thraker. Das Goldene Reich des Orpheus. Bonn, 2004.
- Estallo, Fabregat 2011:** I. Estallo, R. Fabregat. Ancient bronze horse muzzles of the Iberian peninsula. – Gladius, XXXI, 2011, 7 – 42.
- Faklaris 2010:** P. Faklaris. Κημος (Horse-muzzle). – In: Horses and wagons in the Ancient World. Proceedings of the day scientific meeting Orestiada, Greece, September 30, 2006, Orestiada 2010, 199 – 229. (In Greek).
- Lowson 1978:** A. K. Lowson. Studien zum römischen pferdegesschirr. – Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz, 25, 1978, 131 – 172.
- Pernice 1896:** E. Pernice. Griechisches Pferdegeschirr im Antiquarium der Königlichen Museum. Berlin, 1896, 6 – 16.
- Richter 1915:** G. M.A. Richter. Greek, etruscan and roman bronzes. New York, 1915.
- Rotroff 1984:** S. Rotroff. Spool Saltcellars in the Athenian Agora. – Hesperia, 53, 1984, 3, 343 – 353.
- Rotroff 1997:** S. Rotroff. Hellenistic pottery. Athenian and imported Wheelmade table ware and related material. – The Athenian Agora, XXIX, Princeton, 1997.
- Sparkes, Talcott 1970:** B. A. Sparkes, L. Talcott. Black and Plain Pottery of the Sixth, Fifth and Fourth Centuries B.C. – The Athenian Agora, XII, Princeton, 1970.
- Taylor 1975:** A. K. Taylor. Römische hackamoren und kappzäume aus metall. – Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz, 22, 1975, 106 – 133.
- Valeva 2005:** J. Valeva. The Painted Coffers of the Ostrusha Tomb. Sofia, 2005.

Bronze Hackamore from the Tumular Burial near the Village of Dolna Koznitsa, Kyustendil region (4th – 3rd C. BC)

Lydia STAYKOVA-ALEXANDROVA

(Summary)

The paper examines a rare find of a hackamore from a tumular grave situated near the village of Dolna Koznitsa, Kyustendil region. The specimen is characterized by the absence of a protective cup and belongs to Type 2 according to the classification of Estalo, Fabregas. Despite the formal likeness, the hackamore has a significant difference – it lacks a frontal band, which allows it to be considered as a variant of type 2. The structural layout places it between the devices from the Hellenistic period and those from the Roman period. The hackamore from Dolna Koznitsa impresses with the presence of a decorative motif – wings.

The hackamore from the tumular grave near Dolna Koznitsa, Kyustendil region, can be dated within the 4th –early 3rd century BC based on the parallels and the chronology of the grave inventory found in the burial.

Краят на династията на Антигонидите – цар Персей и неговите синове

Иван ТОДОРОВ¹

¹Независим изследовател, ул. Димитър Найденов 34А, Велико Търново 5003,
България; ivan.todorov@abv.bg

В памет на проф. Теофил Иванов.
С дълбоко уважение от един от неговите ученици.

Началото в управлението на династията Антигониди, царувала в Македония от края на IV до средата на II в. пр. Хр.¹, най-често се свързва с името на Антигон Едноокия (306 – 301 г.) – (*Polyb.* 5, 67, 6-9; *Diod. Syc.* XVIII 3, 1; 40, 1; XIX 17 – 48; Volkmann 1964, I. 1. 380 – 381; Бикерман 1975, 196; Дройзен 1997, II. 16) и неговия син Деметрий (*Diod. Syc.* XX 81; *Plut. VP, Demetr.* 2 – 3; 10; 16; 18; Volkmann 1964, I. 2. 1464 – 1465; Бикерман 1975, 196; Бенгтсон 1982, 93 – 95; Дройзен 1997, II. 145). През 306 г. след поражението на Птолемей Лаг при Саламин на о. Кипър Антигон, пръв от наследниците на Александър III Македонски (336 – 323 г.), официално получава и приема царска титла, която разделя със сина си Деметрий (*Diod. Syc.* XX 47-53; *Plut. VP, Demetr.* 17-18; Дройзен 1997, II. 212 – 213).

Антигон, макар първоначално да се е реализирал в качеството си на сатрап в Мала Азия (Памфилия, Ликия, Фригия), а след 323 г. и на стратег (*Diod. Syc.* 18, 3,1; 40, 1; 19, 17 – 48;

Plut. VP, Eum. 16 – 19; Дройзен 1997, II. 66), в перспектива предопределя и пътя към царската власт на своя син Деметрий (306 – 283 г.). В античната историография прозвището, с което Деметрий е известен – *Полиоркет* (*Plut. VP, Demetr.* 42), се дължи най-напред на използваните обсадни съоръжения при превземането на град Саламин на о. Кипър през 306 г. Последвалата победа над флота на Птолемей Лаг, сатрапът и след това цар на Египет и обсадата на о. Родос, продължила до 304 г. (*Diod. Syc.* XX 81; *Plut. VP, Demetr.* 20 – 22; Volkmann 1964, I. 2. 1464; Дройзен 1997, II. 222 – 231), затвърждава неговото прозвище.

Наследил царската власт от Антигон след поражението при Ипсос през 301 г. (*Diod. Syc.* XXI 1; *Plut. VP, Demetr.* 28 – 30; Volkmann 1964, I. 1. 381; Дройзен 1997, II. 250 – 251), цар Деметрий въпреки противоречията и войните с останалите претенденти за наследството на Александър III: Птолемей Лаг, Селевк, Лизимах и Касандър, все пак успява да наложи властта си над Македония (*Strab.* 9, 4,15; *Plut. VP, Demetr.* 36 – 42; Volkmann 1964,

¹ Годишите на датирания в текста събития са преди Християнската ера (пр. Хр. е.).

I. 2. 1465; Бенгтсон 1982, 105 – 109; Дройзен 1997, II. 273-281). В античната и съвременната историография тези събития се свързват с началото на династията на Антигонидите, чието управление продължило до 168 г. пр. Хр.

Представителите на тази династия: Антигон II Гонат (283 – 239 г.) (Volkmann 1964, I. 2. 381 – 382; Бенгтсон 1982, 171 – 198); Деметрий II (239 – 229 г.) (Volkmann 1964, I. 3. 1465;); Антигон III Досон (229 – 221 г.) (Volkmann 1964, I. 3. 382); Филип V (221 – 179 г.) (Volkmann 1972, IV. 7. 748 – 750; Бенгтсон 1982, 248 – 272;) и Персей (179 – 168 г.) (Volkmann 1972, IV. 2. 652 – 653; Бикерман 1975, 196) изпълват с конкретно съдържание пряката династическа приемственост на управлявалите в Македония царе през ранноелинистическата епоха.

Всеки един от така изброените представители на последната македонска династия има своето реално присъствие в политическата, военната и културната история на ранния елинизъм. С управлението на последните македонски царе Филип V и сина му Персей и новите военнополитически реалности в Източното Средиземноморие се очертава бъдещата перспектива, свързана с нарастващото военно и политическо влияние на Рим. Любопитен сегмент в контекста на официалните исторически събития представляват данните относно съдбата на членовете на последното царско семейство в историята на Македония.

* * *

В съвременната историография съществува мнението, че цар Филип V (222/221 – 179 г.) официално е имал два брака (Beloch 1927, 140; Бенгтсон 1982, 259; 272). Първият брак (съмненията в: Ziegler 1952, XXI. 1726; Ziegler 1972, IV. 1005) според достигналите до нас източници в известен смисъл е със скандален характер (*T. Liv. XXVII 31, 8; Plut. VP, Arat. 52; 54*). По време на първата война между Македония и Рим (I македонска война: 215 – 205 г.), след победа над римския флот, командван от Публий Сулпиций в 214 г. пр. Хр., Филип V се отдал на пиршества и разврат в Аргос. С укор е отбелязано, че тогава той прелъстил и отвел

в Македония Поликратия, съпругата на Арат-Младия, син на Арат (271 – 213 г.), стратега на Ахейския съюз (*T. Liv. XXVII 31, 8; Plut. VP, Arat. 52; 54*), избран 16 пъти във времето от 245 до 213 г. пр. Хр. (Volkmann 1964, I. 487 – 488). Поликратия от Аргос по-късно става (!) съпруга на Филип V и от този брак се посочва, че през 213 г. пр. Хр. е бил роден бъдещият престолонаследник Персей (Volkmann 1972, IV. 2. 652).

От втория брак на македонския цар през 209 г. пр. Хр. са родени синовете му Деметрий (208 – 180 г.) (*Polyb. XVIII 39, 5; XXIII 1, 5; T. Liv. XL 6, 4; 54, 1; Volkmann 1964, I. 4. 652; Бикерман 1975, 272*) и Филип. Синът му Филип, за разлика от Персей и Деметрий, не е много популярен в историческите извори. Известни са и две дъщери на Филип V, без да могат да бъдат изчерпателно представени. Едната е омъжена за тракийския цар Терес, царувал в района на Бизантион (*Diod. Syc., Exs. XVI 21 – 25; Фол 1975, 121 – 122; Тодоров 1998, 31 – 32*), а другата – Апама – е жена на цар Прусий II-Ловец (ок. 182 – 149 г.) (Volkmann 1972, IV. 2. 1205) във Витиния.

* * *

Синът на Филип V – Персей (213 – 166 г.), е последният цар на Македония, царувал между 179 и 168 г. Бракът на Филип V с Поликратия от Аргос през 213 г. пр. Хр. се подлага на съмнение от съвременните изследователи на ранния елинизъм (Beloch 1927, 140; Ziegler 1952, XXI. 1726; Ziegler 1972, IV. 1005; Бенгтсон 1982, 259; 272). Съмненията се подхранват от неубедителното твърдение на Тит Ливий (*T. Liv. XXVII 31,8*) за обещаната женитба, дадена на Поликратия от македонския цар след прелъстяването ѝ в Аргос по време на Немейските игри (214 г.). В този порядък по-късните твърдения на Плутарх (*Plut. VP, Arat. 54; Em. Paul. 8, 7*) за слуха, че майката на Персей е някоя си Гнафения – жена от нисък произход, а той самият е подхвърлено дете, донякъде обясняват отсъствието на шансовете, които му дава първородството за престолонаследие на царската власт над Македония (вж. и *T. Liv. XL 6, 2; 9, 2*). Наследствени права за управле-

нието над Македония е притежавал неговият по-млад брат Деметрий (след 209 – 180 г.) и за представителите на античната историография те са несъмнени (*Polyb.* XVIII 39, 5 – 6; XXIII 1, 2 – 10 ; *T. Liv.* XXXIX 35, 2 – 3; 53, 2 – 4; XL 6, 4; *Plut.* VP, Tit. 9; Volkmann 1964, I. 4. 1465).

Независимо от споделените сплетни в изворите за епохата, съдържащи сведения за раждането и произхода на Персей, в тях се говори, че той от ранна възраст се е ползвал с доверие от страна на Филип V. Странното твърдение на Тит Ливий (*T. Liv.* XXVI 25, 5), визиращо участието на Персей в събития от I македонска война (215 – 205 г.), е твърде невероятно поради детската възраст, на която е бил бъдещият цар през 211 г. пр. Хр. В случая са представени ответните действия на Филип V след сключения договор от Рим, представляван от Марк Валерий Левин през 212 г. пр. Хр. и водачите на Етолийския съюз Скопас и Доримах (*T. Liv.* XXVI 24, 7 – 9). Поверената „мисия“ на Персей (!?) да защитава проходите в Тесалия с 4000 воина, трудно може да се приеме за действителна предвид официалната дата за неговото раждане през 213 г. пр. Хр.

По-приемливи са сведенията за неговото участие във военните действия по време на II македонска война (200 – 197 г.) (*T. Liv.* XXXI 28, 5; 34, 6). През 199 г. пр. Хр. вече му е гласувано доверие за охрана на проходите в Пелагония (р. Черна, приток на р. Вардар) заедно с доверени на Филип V пълководци и част от македонската армия.

За Персей разполагаме с повече сведения в светлината на интригата в царското семейство на Филип V срещу Деметрий след неговото заложничество в Рим от 197 до 191 г. (*Polyb.* XVIII 39, 5; XXIII 1, 5; *T. Liv.* XXXIX 48, 1; 53, 2 – 9; XL 15, 6). През 184 – 183 г. е възникнало подозрение към престолонаследника, че той е в тайна връзка с римляните (*T. Liv.* XXXIX 53, 5 – 8; *T. Liv.* XL 11, 1 – 5). Приблизително по това време се забелязва и нарастващата амбиция на Персей да измести своя брат от престолонаследия (*T. Liv.* XL 5, 2; 6, 4 – 7).

През 183 г. пр. Хр. Филип V основал град, носещ името Персеис (*T. Liv.* XXXIX 53, 15). Този акт се тълкува в смисъла на амбиция от

страна на Персей да промени предопределеното му второ място в управлението на държавата. Осъществяването на тези планове се долавя и от ясно заявения стремеж да бъде дискредитиран и отстранен Деметрий (*T. Liv.* XL 5, 5 – 7; 8, 1 – 7). Успехът в това начинание завършва с представените на Филип V писма, които свидетелстват реално или преднамерено за връзките на Деметрий с римския сенат (*T. Liv.* XL 11, 1; 23, 2; 7 – 8; 54, 9). През 180 г. пр. Хр. на престолонаследника било повдигнато обвинение за предателство в полза на Рим, последвало и неговото убийство (*T. Liv.* XL 24). Все пак в изворите се твърди, че по-късно (зимата на 179 г. пр. Хр.), непосредствено преди смъртта си, Филип V съжалявал за отстранения и убит престолонаследник (*T. Liv.* XL 54, 1 – 3; 55 5 – 8; 9). Междувременно обаче Персей потърсил убежище в Тракия и до смъртта на македонския цар бил във от страната (*T. Liv.* XL 56, 10 – 11). В контекста на събитията от царуването на Филип V и интригите около отстраняването на сина му Деметрий в управлението на Македония значението на съседните тракийски племена и царете, които могат да се разглеждат – в смисъла на династическата приемственост при одрисите – се допълват според историческите извори за последните македонски царе.

* * *

След 179 г. пр. Хр. Персей продължил започнатата от Филип V дейност за стабилизиране на държавата и собствената си власт в Македония (*T. Liv.* XXXIX 24; XL 3, 2 – 3; XLII 12, 8 – 10). В повечето от случаите за това научаваме от обвиненията, отправяни от негови врагове – например от царя на Пергам Евмен II Сотер (221/197 – 160 г.). Продължавала и практиката за спечелването на съюзници по пътя на династични бракове. Сестрите на Персей от втория брак на Филип V се вписват в тази част от външната политика на Македония след края на II македонска война. Едната от тях, неизвестна по име, е сочена като съпруга на тракийския цар Терес, царувал в района на Бизантион (*Diod. Sys. Exc.* XVI, 21 – 25; Фол 1975, 121 – 122; Danov 1979, 100 – 101).

Приема се, че този брак е осъществен още докато Филип V е бил жив (Бенгтсон 1982, 272). Косвени сведения в подкрепа на това твърдение са походите на Филип V в Тракия през 185 и 183 г. пр. Хр. При първата военна кампания от 185 г. Филип V предприема действия срещу траките в района на Пропонтида (*Polyb. XXII 18, 12*). Сведението е потвърдено по-късно и от Тит Ливий (*T. Liv. XXXIX 35, 4*) с допълнението, че тогава е бил пленен вожда на траките Амадок. В развитие фрагментарните данни от двамата автори кореспондират със сведенията от Диодор Сицилийски (*Diod. Sys. Eхс. XVI, 21 – 25*) за царуващия към 149 г. цар на траките около Бизантион Терес (Danov 1979, 88-89, Anm. 224). Документираните в тези фрагментарни данни имена на тракийските владетели Амадок и Терес недвусмислено се свързват с царските имена при одрисите (Фол 1972, 123; 1975: 103 – 104; Vlachov 1966, 314; Detschew 1976, 14 – 16). Допълнената във времето политическа конюнктура с името на Терес, за когото е била женена една от дъщерите на Филип V, навежда на мисълта за македонска намеса в политическия живот на траките през първата половина на II в. пр. Хр.

Походът на Филип V от 183 г. (Lenk 1936, VI-A 436; Danov 1979, 90) е бил с насоченост подчиняването на одриси, дентелети и беси – т.е. тракийски племена във вътрешността на Тракия (*Polyb. XXIII 8, 1-6*; *T. Liv. XXXIX 53, 11-13*). Завършил е с превземането на Филипопол, в който бил настанен македонски гарнизон.

Във фрагментарните извори сведения за историята на Тракия от края на III и първата четвърт на II в. пр. Хр. липсват конкретни данни за управляващ владетел при одрисите по това време. Хипотетично се предполага, че е царувал Севт IV, сочен като баща и предшественик на станалия известен като съюзник на македонския цар Персей в навечерието на III македонска война (171 – 168 г.) Котис III (*Polyb. XXXII 12, 1*; *T. Liv. XLII 29, 12*; Niese 1903, III. 28 – 29; Мурыгина 1957, 2, 76; Кацаров, Дечев и др. 1949, 142, бел. 63). В съвременната историография въз основа на косвени данни е застъпено мнението за стремеж за военен и политически контрол на македон-

ския цар във вътрешността на Тракия, по долното течение на р. Тунджа. Тезата отчетливо е дефинирана още от В. Niese (Niese 1899, II. 571). Тя се основава на фрагментарните данни от XIII книга на най-близкия съвременник на тези събития – гръцкия историк Полибий (*Polyb. XIII frg. 1; 3; 5; 7*). Немският историк приема, че през 204 г. Филип V достига до Кабиле (*Polyb. XIII frg. 7*), с което си е осигурил подчинението на траките и жителите на град Кабиле – проспериращ по това време в тази част от Тракия (Велков 1993, 130).

Конюнктурата от 183 г. внася известни корекции, които предполагат все още жизненост и владетелски потенциал на одриските царе и стремеж на Македония да ги постави под свой контрол. Градът Филипопол се приема във функционалния смисъл за център на политическия и държавния живот в Тракия. Походът на Филип V през 183 г. пр. Хр. завършил с превземането на града и оставеният в него гарнизон се оценява и днес в смисъла на стремеж за подчинението на Севт IV от Македония (Фол 1975, 120 – 121). Впрочем прогонването на македоните от Филипопол след оттеглянето на македонския цар се тълкува като проява на жизненост в държавното управление при одрисите. Тя би могла да бъде обвързана и с евентуалната династическа смяна при тях, бележеща началото на управлението на следващия известен одриски цар – Котис III (Тодоров 1998, 49). Поривът за политическа самостоятелност обаче е туширан през 181 г. (*T. Liv. XL 21 – 22*; Danov 1979, 90-91). От тогава имаме данни за нова кампания на македонския цар в Тракия, съпроводена с мнимото изкачване на най-високия планински връх на Хемус. Впрочем тези събития, документираните от Тит Ливий, се вписват в контекста на съперничеството между Персей и Деметрий, завършило със смъртта на последния (*T. Liv. XL 21, 9 – 11*; 24, 6 – 8).

В общия сюжет на описваните събития, свързани с драмата в македонското царско семейство, се съдържа и онзи сегмент, определящ зависимостта на траките от управляващите царе в Македония. В случая трябва да се има предвид регистрираният факт, засвиде-

телстващ приемане на заложенници от траките в Амфиполис, осъществявано от Персей (*T. Liv. XL 24, 3*). Поставен във взаимна връзка и в процес на развитие, може да се говори за нарастващото влияние на бъдещия македонски цар сред тракийските владетели и по-точно при одрисите. Сигурността, която била нужна на Персей в светлината на настъпващите промени в поведението на Филип V по отношение на представените по-горе събития (*T. Liv. XL 54 – 55*), намираме и във факта, че през 179 г. той пребивава в Тракия (!?), където научил за смъртта на царя (*T. Liv. XL 56, 7 – 11*).

Потвърждение на горното предположение можем да видим в описанието на триумфа на Л. Емилий Павел през 167 г., честван за победата над цар Персей в III македонска война (*T. Liv. XLV 40; Plut. VP, Aem. Paul. 32, 2 – 34; Gundel 1964, I. 92 – 93*). Шествието продължило три дни. На третия ден в числото на трофеите, демонстриращи победата на Емилий Павел след поражението на Персей при Пидна на 22 юни 168 г., дефилирали знатните пленници от царското семейство, двамата му сина Филип (*T. Liv. XLII 52, 5; XLIV 45, 8; XLV 6, 9; 28, 11; 39, 7; Diod. Syc. Exc. XVI 1*) и Александър (*T. Liv. XLII 52, 5; XLV 28, 11; 39, 7; 42, 4*), както и малката му дъщеря. Именно те провокирали съжалението на тълпата, присъствала на тържеството (*Plut. VP, Aem. Paul. 33, 4*).

Съдбата на царското семейство била решена от римския сенат на заседание през декемврийските календи на 167 г. (*T. Liv. XLV 42, 4*). Персей и децата му (малкият син Александър е посочен изрично) под стража били въдворени в Алба Фуцинска – римска колония в североизточната планинска част на Италия, в земите на екви или марси (*Radke 1964, I. 231*). Според биографичните данни от Плутарх (*Plut. VP, Aem. Paul. 37, 2 – 3*) Персей бил измъчван с глад и безсъние от охраняващите го войници. В резултат на издевателствата той умрял. Краят му не е сигурно датиран – допуска се, че това е станало в 166 г. след въдворяването в Алба или в 164 г., като смъртта му се поставя в контекста на събитията, свързани с последната изборна длъжност на Л. Емилий Павел.

Със смъртта на цар Персей се свързва и смъртта на две от децата му. По-големият Филип починал на 18 години, две години след смъртта на баща си (*Polyb. XXXVI 10, 2*). Сведението на Полибий в известен смисъл подхранва известно недоумение относно историята на последното царско семейство на Македония, ако го поставим в контекста на другия, по-късен носител на информация. Тит Ливий (*T. Liv. XLII 52, 5*) в цитирания пасаж пише, че по-големият от синовете му – Филип, освен че е осиновен от македонския цар, но е и негов брат (!). По-горе (с. 68) във връзка със семейните отношения на Филип V посочихме, че роденият син от втория брак на царя, носещ името Филип, не е така известен, както Персей и Деметрий. В този порядък на разсъждения знаменателно е отношението на Персей и римляните към него. Въпросният Филип е в прякото обкръжение на царя (*T. Liv. XLIV 45, 8*) в последната година (168 г.) от войната с Рим, а след това е предмет на специално отношение от победителите (*T. Liv. XLV 28, 11*).

Не бива да се пропуска обаче по-късната спекулация, приложена от един авантюрист, носещ името Андриск, който се е представял за Филип. Ползвайки се от популярността на последното царско семейство от Македония, самозванецът на два пъти опитал да се представи за починалия син на македонския цар Персей (*Polyb. XXXVI 10, 3 – 5*). Авантюристът самозванец, известен и с името Псевдо-филип, използвал все още съществуващата административна несигурност в Македония, успял да увлече със себе си някои от племената (одоманти) по поречието на р. Струма и да промени реда, установен от Рим в македонските области и Тесалия. Начинанието завършило с неуспех, като според Диодор Сицилийски ролята на римляните била с решаващо значение за прекратяването на метежа и опита да бъде отхвърлена зависимостта от Рим (*Diod. Syc. Exc. XVI, 21 – 25; XXXII frg. 9*). Впрочем сведенията на Диодор са пространни и по-неточни, като в тях очевидно се смесват реални и преиначени факти.

Другият му син – Александър, според ла-

кониичното сведение на Плутарх бил изкусен в дърворезбата; образовал се в латински език и писменост и бил използван от длъжностните лица в Рим (*Plut. VP, Aem. Paul. 37, 3*). В биографичен план не може да се каже нищо конкретно за по-нататъшния му живот и за неговия завършек.

Дъщерята на македонския цар, името на която остава неизвестно, завършва своя живот, без да е оставила някаква по-значима следа в историческите извори за епохата.

С царя на одрисите Котис III (183 – 166 г.) цар Персей бил в съюз, който проличал най-ярко по време на III македонска война (171 – 168 г.) (*T. Liv. XLII 29, 12; 58, 6; 67, 3 – 5; XLIV 42, 1 – 2*). Нужно е да се отбележи, че след поражението при Пидна и бягството от Пела през Амфиполис на о. Самотраки македонският цар разчитал на убежище при Котис III. Предателството обаче на критянина Ороанд, който изоставил Персей, неговите близки и придружаващия го отряд, осуетило намеренията на царя. Критянинът обаче не пропуснал да заграби на кораба си царското съкровище (*T. Liv. XLV 6, 2 – 6*).

Сведенията, с които разполагаме, позволяват да бъде открито обяснението на съюзната връзка между Котис III и Персей. Вече беше казано, че през 181 г. Персей има мисията да приеме заложници от траките в Амфиполис (*T. Liv. XL 24, 3*). В решенията на римския сенат от декемврийските календи на 167 г. за разпределението и въдворяването на пленниците и заложниците от Македония изрично се посочва, че Битюс, синът на Котис, царят на траките, под стража ще бъде отведен в рим-

ската колония Карсиоли (*T. Liv. XLV 42, 5*). Твърде възможно е през 181 г., когато Персей е приемал заложници от траките в Амфиполис, между тях да се е намирал и престолонаследникът на Котис – Битюс.

Вероятно обаче е съществувала и друга възможност за въздействие върху царя на одрисите. Откриваме я във факта, че царуващият в района на Бизантион Терес е бил женен за анонимната сестра на Персей (*Diod. Sys. Exc. XVI, 21 – 25*; Фол 1975, 121 – 122; Danov 1979, 100 – 101). В тази последователност на разсъждения върху изворите никак не е случайно пратеничеството на цар Котис в Рим, целящо да го оправдае за съюза му с цар Персей и да откупи престолонаследника Битюс (*T. Liv. XLV 42, 6 – 12*). Гарант на бъдещия съюз с Рим става престолонаследникът на Котис – Битюс. Както вече стана известно, по-рано той е бил заложник в Македония, а сега с протекцията на римските сенатори Тит Квинций Фламинин, Гай Лициний Нерва и Марк Каниний Ребил ще обезпечава римските интереси (вероятно!) в Тракия. И тракийските интереси в Рим!

По пътя на династичните бракове цар Персей успял да спечели на своя страна и царя на Витиния – Прусий II (ок. 182 – 149 г.). За него вече беше казано, че е била омъжена друга негова сестра – Апама (Volkman 1972, IV. 2. 1205). Самият Персей взел за съпруга Лаодика, дъщерята на Селевк IV Филопатор (187 – 175 г.) (Volkman 1969, III. 11. 481). Бракът е датиран в 178 г. и най-вероятно от него са родени две от децата на македонския цар – Александър и неговата сестра с неизвестно име.

Литература

- Бикерман 1975:** Э. Бикерман. Хронология древнего мира. Ближний Восток и Античность. Москва, 1975².
Бенгтсон 1982: Г. Бенгтсон. Правители эпохи Эллинизма. Москва, 1982.
Велков 1993: В. Велков. Кабиле. – В: Кратка енциклопедия тракийска древност. София, 1993, 130 – 131.

² Датирването на събитията и управлението на царете, чиито имена са включени в статията, е извършено според таблиците на посочения справочник. Прецизна хронология и съображенията, основаващи се на данни от античната хронография, се съдържат в Дройзен 2002, III. 345 – 362.

- Дройзен 1997:** Й. Дройзен. История Эллинизма. II. История Диadoхов. Санкт-Петербург. 1997.
Дройзен 2002: Й. Дройзен. История Эллинизма. III. История Эпигонов. Санкт-Петербург. 2002.
Кацаров, Дечев и др. 1949: Г. Кацаров, Д. Дечев и др. Извори за старата история и география на Тракия и Македония. София, 1949.
Мурыгина 1957: Н. Ф. Мурыгина. Сопротивление фракийских племен римской агрессии и восстание Андриска. – Вестник древней истории, 2, 1957, 69 – 84.
Тодоров 1998: Ив. Тодоров. Котис III. – В: Неизвест-

- ните тракийски владетели 542 – 798 а.н.с. Велико Търново, 1998, 43 – 59.
- Фол 1972** : Ал. Фол. Политическа история на траките. София, 1972.
- Фол 1975**: Ал. Фол. Тракия и Балканите през ранноелинистическата епоха. София, 1975.
- Beloch 1927**: K. J. Beloch. Griechische Geschichte. 2. Aufl. Bd. IV, 2. Berlin/Leipzig, 1927.
- Danov 1979**: Chr. Danov. Die Thraker auf dem Ostbalkan von der hellenistischen Zeit bis zur Gründung Konstantinopels. – ANRW, 7, Berlin/New York, 1979.
- Detschew 1976**: D. Detschew. Die Thrakischen Sprachreste. 2. Wien, 1976.
- Gundel 1964**: H.G. Gundel. I. Aemilius. 22. L.Ae. Paulus (Macedonicus). – In: Der kleine Pauly. Lexikon der Antike. Bd. 1. Stuttgart, MCMLXIV (1964), 92 – 93.
- Lenk 1936**: Br. Lenk. Thrake. Geschichte. – In: Pauly-Wissowa Real-Enzyklopädie. Bd. VI-A. Stuttgart, 1936, 433 – 452.
- Niese 1899**: B. Niese. Geschichte der Griechischen und Makedonischen Staaten. Bd. 2. Gotha, 1899.
- Niese 1903**: B. Niese. Geschichte der Griechischen und Makedonischen Staaten. Bd. 3. Gotha, 1903.
- Radke 1964**: G. Radke. I. Alba Fucens. – In: Der kleine Pauly. Lexikon der Antike. Bd. 1. Stuttgart, MCMLXIV (1964), S. 231.
- Radke 1964**: G. Radke. I. Carsoli. – In: Der kleine Pauly. Lexikon der Antike. Bd. 1. Stuttgart, MCMLXIV (1964), S. 1061.
- Vlachov 1966**: K. Vlachov. Sind die Wortteile -DOKOS, -TOKOS u. ä. die in Zweistämmigen Personennamen auftreten, Thrakisch? – Živa Antika, 15, 2, 1966.
- Volkmann 1964**: H. Volkmann. I. 3. Aratos (Ἀράτος). – In: Der kleine Pauly. Lexikon der Antike. Bd. 1. Stuttgart, MCMLXIV (1964), 487 – 488.
- Volkmann 1964**: H. Volkmann. I. Antigonos (Ἀντίγονος). 2. Gonatas (Γονατῆς). – In: Der kleine Pauly. Lexikon der Antike. Bd. 1. Stuttgart, MCMLXIV (1964) 380 – 382.
- Volkmann 1964**: H. Volkmann. I. Antigonos (Ἀντίγονος). 3. Dason (Δώσων). – In: Der kleine Pauly. Lexikon der Antike. Bd. 1. Stuttgart, MCMLXIV (1964) 380 – 382.
- Volkmann 1964**: H. Volkmann. I. Antigonos (Ἀντίγονος). 1. Monophthalmos/Kúkλωψ. – In: Der kleine Pauly. Lexikon der Antike. Bd. 1. Stuttgart, MCMLXIV (1964) 380 – 382.
- Volkmann, 1964**: H. Volkmann. I. Demetrios (Δημήτριος). I. 2. Poliorketes (Πολιορκητής). – In: Der kleine Pauly. Lexikon der Antike. Bd. 1. Stuttgart, MCMLXIV (1964) 1464 – 1466.
- Volkmann 1964**: H. Volkmann. I. 3. Demetrios (Δημήτριος). – In: Der kleine Pauly. Lexikon der Antike. Bd. 1. Stuttgart, MCMLXIV (1964), 1464 – 1466.
- Volkmann 1964**: H. Volkmann. I. 4. Demetrios (Δημήτριος). – In: Der kleine Pauly. Lexikon der Antike. Bd. 1. Stuttgart, MCMLXIV (1964), 1464 – 1466.
- Volkmann 1969**: H. Volkmann. III. 11. Laodike (Λαοδίκη). – In: Der kleine Pauly. Lexikon der Antike. Bd. 3. Stuttgart, MCMLXIX (1969), S. 481.
- Volkmann 1972**: H. Volkmann. IV. 7. Philippos V (Φίλιππος). – In: Der kleine Pauly. Lexikon der Antike. Bd. 4. Stuttgart, MCMLXXII (1972), 744 – 751.
- Volkmann 1972**: H. Volkmann. IV. 2. Perseus (Περσεύς). – In: Der kleine Pauly. Lexikon der Antike. Bd. 4. Stuttgart, MCMLXXII (1972), 652 – 653.
- Volkmann 1972**: H. Volkmann. IV. Prusias. 1. Prusias „Lahme“ (Προυσίας ὁ χωλός). – In: Der kleine Pauly. Lexikon der Antike. Bd. 4. Stuttgart, MCMLXXII (1972), 1204 – 1205.
- Volkmann 1972**: H. Volkmann. IV. 2. Prusias Jäger (Προυσίας ὁ κυνηγός). – Der kleine Pauly. Lexikon der Antike. Bd. 4. Stuttgart, MCMLXXII (1972).
- Ziegler 1952**: K. Ziegler. Polykratea (Πολυκράτεια). – In: Pauly-Wissowa Real-Enzyklopädie. Bd. XXI, 1952.
- Ziegler 1952**: K. Ziegler. Polykrateia (Πολυκράτεια). – In: Der kleine Pauly. Lexikon der Antike. Bd. 4. Stuttgart, MCMLXXII (1972), S. 1005.

The end of the dynasty of the Antigonids – King Perseus and his sons

Ivan TODOROV

(Summary)

The dynasty of the Antigonids – the last royal dynasty that ruled Macedonia from the end of the 4th to the middle of the 2nd century BC. The reigns of the last kings of this dynasty: Philip V (222/221 – 179) and Perseus (213/179 – 166) are especially significant for the historical development of the Balkan Peninsula, Asia Minor and the Aegean Islands. Their rule attracts the attention of authors from antiquity and our time. In the present paper dedicated to the memory of Prof. Teofil Ivanov, an attempt is made to depict the royal elite in Macedonia through family ties. In the background are included the data that are important for the political and dynastic relations between Macedonia and those known from Thrace.

О римской инвазии в Придунавье, Овидий (*Tristia* 5.10.35-42) и одном болгарском поведенческом стереотипе у гетов

Атанас ОРАЧЕВ¹

¹Музей на котвата, ул. Нептун 24, Ахтопол 8280, България; aso_1953@abv.bg

С точки зрения историографии считается бесспорным факт, что римское нашествие на Балканы в корне меняет не только здешнюю политическую и социальную ситуацию, но и ситуацию, определяемую коллегами как „этническая“. Особое место в исследованиях до сих пор занимают сведения римских авторов, о которых в свое время Теодор Моммзен (Mommsen 1886, 19): написал „Проблемы римской истории эпохи империи и эпохи республики имеют между собой много общего. То, что может быть почерпнуто нами непосредственно из литературной традиции, не только бесцветно и бесформенно, но также в большинстве случаев бессодержательно“. Такое крайнее суждение имеет своих адептов, среди которых выделяется Thomas Jerome. В „Aspects of the study of Roman history“ (ссылаясь на Моммзена) он заявляет, что римская литературная традиция „не только бесцветна и бесформенна, но также в большинстве случаев фактически бессодержательна“ (Jerome 1923; срв. Орачев 2021, 85 сл.). И чтобы оппонировать, хотя и своеобразно, в 2017 г. для сборника в честь проф. Николая Русева я написал исследование „Българският поведенчески стереотип кимане с глава в знак на съгласие у гетите в *Tristia* на Овидий“ (Ора-

чев 2019). Здесь я представляю его в дополненном виде в надежде вызвать серьезную дискуссию по поднятой проблематике.

Прежде чем выложить конкретные данные, анализы и наблюдения по поводу *Tristia* 5.10.41-42, стоит подчеркнуть, что венгерскому исследователю G. Dobesch мы обязаны прекрасно изложенной тезой о том, что „отцом европейской политики Рима“ является Гай Юлий Цезарь, задумавший „перешагнуть за пределы средиземноморского государства и сделать Европу римской“ (Dobesch 1989; ср. Парфенов 2002). Его наследник, император Гай Юлий Август, действительно следует внешней политике своего усыновителя, но выводы Добеша кажутся немного натянутыми даже в отношении Цезаря (Орачев 2021, 182 сл.). При Августе определенно наблюдается снижение агрессивности (см. напр. Gruen 1990), но так или иначе, нахожу бесспорным, что именно благодаря римским начинаниям Европа де факто была разделена на две части, которые позволю себе и здесь называть „цивилизованным югом“ и „варварским севером“ (Orachev 2005, 12 ff).

Там, куда ступил Рим, постепенно устанавливаются написанные законы, порядок, безопасность и сравнительное благоденствие

рядового населения, пока в северных частях продолжают шириться „варварские традиции“ (ср. об „европейских варварах“ в конце „позднего эллинизма“, сжатое описание Dobesch 1995, Shchukin 1989). Как обычно бывает при любом завоевании, конечно, имеются и негативные последствия. Борис Геров справедливо указывает, что введение и строгое соблюдение новых для региона законов и норм в пограничной зоне привело к острым конфликтам с местным населением, а, возможно, и к частичной или полной депортации последнего (Героу 1980, 20).

Фактически Рим разделяет тогдашние фракийские земли на две части: южная половина ступает на путь „цивилизации“, пока северная (задунайская) сохраняет старые привычки нападать и грабить своих более богатых собратьев к югу от ставшей пограничной реки Истрос (Дунай). Об этих грабительских набегах первым сообщает Флор (Flor. 2. 28): „Даки засели за горами. При царе Котисоне, когда Данувий, затвердев от стужи, соединял берега, они обычно совершали набега и опустошали окрестности. Цезарь Август задумал отбросить этот неуловимый народ. Отправив Лентула, он прогнал их на другой берег реки. По эту сторону были установлены сторожевые посты. Дакия, таким образом, не была побеждена, вернее, победа над ней отодвинута, отложена“¹. Эти набеги продолжаются до тех пор, пока в 107 г. н. э. император Траян не усмирил и не превратил в провинциалов даков между Тисой и Днестром (см. Oltean 2007, Lica 2000; ср. Орачев 2021, 68 сл.).

Предыдущие исследователи делают упор на изменение „этнонимии“, принимая за „красноречивый пример“ и „привнесенные из Малой Азии и возрожденные архаические названия „дарданы“ и „мезы“ (Димитрова 2017, 141 с ссылкой на Тачева 1982 и Boteva 2012), а также и новый термин „даки“ (Δάκιοι, Daci). Даки – это новая римская номенклатура, упомянутая в „Commentarii de Bello Gallico“ Цезаря (Caes., BG 6.25): „... Геркин-

ский лес тянется в ширину на девять дней пути для хорошего пешехода; иначе определить его размеры невозможно, так как германцы не знают мер протяжения. Лес этот начинается на границе гельветов, неметов и рауриков и тянется параллельно с рекой Данувием до страны даков и анартов...“².

О них пишет в своих „Деяниях“ и Октавиан Август (RGDA 30): „Племена паннонцев, с которыми до моего principatus никогда не сталкивалось войско народа римского, после того как они были побеждены Ти. Нероном, который являлся тогда моим пасынком и легатом, я подчинил власти народа римского и раздвинул границы Иллирика до берега реки Данувий 60. (2) Переправившееся через нее войско даков было побеждено и уничтожено (армией) под моим верховным командованием, затем мое войско, перейдя Данувий, заставило племена даков переносить власть народа римского [imperia populi Romani perferre coegit]“³. Это вторжение даков датируется 10/9 г. до н.э. (см. посл. Nemeth 2017; ср. Visy 2015, Strobel 2004).

* * *

Произведения Publius Ovidius Naso многократно были использованы в исторических, „этнических“ и литературных целях (об „истории“ у Овидия см. напр. Syme 1978, об „этнических“ интерпретациях Shchukin 1989, Шапошников 1991, Кукулина 1999, Hind 2007, Mantzilas 2014, а о литературно-исторических – Stroh 1981). Начинает думать и обнаруживаться даже какая-то „гетизация“ „греческого языка“ (Gehman 1915), откуда в свою очередь рождается идея о „*socia lingua*“ и „интерферирующем влиянии гетского языка“ (Гандева 1968, Gandeva 1968a, 1969; ср. Шапошников 1991). Эта идея справедливо была раскритикована Александром Подосиновым (Подосинов, 1985, бел. 406 и особенно бел. 435, 1985a и Podosinov 1986). То же самое сделал и Бенджамин Стивенс в своем обзоре о „языке Овидия в изгнании“ (Stevens 2009). Не заставила себя долго ждать и теза

¹ Перевод М. Дашкова.

² Перевод М. Покровского.

³ Перевод А. Смышляева.

о „сарматизации“ Томи, развитая Ахсарбеком Магометовым (Магометов 1981), которая также была раскритикована (Подосинов 1977, Batty 1994). Между прочим, некоторые исследователи доходят и до других крайностей, подчеркивая „нереальности“ в Овидиевом изгнании (см. Brown 1985 и обзор Ezquerro 2010; ср. о Томи Danoff 1962).

Среди произведений талантливого римского поэта Publius Ovidius Naso (см. о нем Bakker 1946; ср. Nagle 1980, Classen 2009) особое место занимает сборник стихов *Tristia* („Скорбные элегии“ в переводе С. Шервинского). Он состоит из 50 скорбных элегий, сгруппированных в пяти книгах. Овидий создает их примерно по одной в год (с 8 по 12 г. н.э.) в период своего „изгнания“ (Stroh 1981, Ehlers 1988, Williams 1994, Classen 2008, Tola 2008), в то время, когда, по словам F. Millar, он думает о „Риме, увиденном из Томи“ (Millar 1993).

Эта элегия написана летом или осенью 12 г. н.э. (Гандева 1968: 58; ср. Besslich 1972). Руска Гандева переводит этот абзац на болгарский язык (Гандева 1949: 176 – 177), делая примечания к „тонкостям“ в тексте. Итак, по поводу „*Et Scythici vere terra sinistra freti*“, она заявляет: „Этим выражением поэт отмечает земли возле западного берега Черного моря. Для тех, кто въезжает в Черное море через Босфор, этот берег находится с их левой стороны. Не следует забывать, что латинское слово „левый“ (*sinister*) обладает также значением неблагоприятный, недобрый“ (Гандева 1949, 181, бел. 19). Это примечание расходится с имеющейся информацией: начитанный Овидий знал, что для эллинских авторов *Pontos Euxeinus* (Черное море) состоит из двух частей – „левого“ и „правого Понта“, что хорошо отражено в „Географии“ Страбона (см. о *τα ἀριστερά του Ποντου* GGM 1; ср. Подосинов 1985, 162 – 163, бел. 211). Вот почему точный перевод *Tristia* 5.10.14 должен звучать так: „и действительно в левой земле Скифского моря“. В то же время к строкам „*Utque fit, in me aliquid ficti dicentibus illis Abnuerim quotiens adnuerimque, putant*“ отсутствует комментарий, а предложенный

перевод „И как бывает в подобных случаях, они обо всем делают выводы в ущерб мне, как только я мотну головой „да“ или „нет“, когда о чем-то они мне говорят“ (Гандева 1949, 176) не раскрывает суть элегического наблюдения автора над специфическим для гетов киванием головой.

Между прочим, не обращают нужного внимания на это и все другие известные мне исследователи *Tristia*. Лишь в 1975 г. Friedrich Hauben в „*Adnuo and abnuo in Ovids Tristia* 5.10.41 – 42“ уловил смысл и провел параллель, чтобы указать, что единственно у болгар и греков существует противоположная европейской система кивания головой в знак согласия или отрицания (Hauben 1975). Десять лет спустя к нему присоединился Ал. Подосинов, переведя указанный текст так: „Случается, что когда они говорят про меня какую-то ложь, всякий раз, когда я кивком отрицаю, они считают, что я признаю [это]“ (Подосинов 1984: 116). Он комментирует, что такая „жанровая оценка должна была, по-видимому, внушить римским почитателям Овидия особую жалость“, отмечает „любопытную этнографическую параллель“, цитирует Hauben и принимает его анализ (ср. и Podosinov 1987). И примечания Ал. Подосинова ничем не меняет анализы текста о гетах, но все же Б. Стивенс не преминул заметить: „*First, Ovid's gestures, his only mechanism for meaning, may be misunderstood: at one point he describes how nods of assent are taken for negation and vice versa*“, ссылаясь на Fr. Hauben (Stevens 2009: 178). Вот почему в свое время я указал, что „Согласно Страбону, Эллиий Кат в 4 г. перебросил 50 000 задунайских гетов в Мезию, а заточенный в Томи Овидий описывает удивительный стереотип. Геты кивали или качали головой в знак отрицания или согласия противоположно общепринятому. Этот стереотип кивать или качать головой в знак согласия или отрицания способом, противоположным общепринятому в Европе, теперь является одним из сущностных отличий болгар“ (Орачев 2007, 71).

Мне до сих пор не известен болгарский классический филолог, историк, этнолог или

археолог, который серьезно бы относился к указанному тексту и вытекающей из него проблематике. То же самое относится и к румынским коллегам, которые в других случаях излишне обстоятельны. В данном случае выводы, которые можно сделать из элегического наблюдения Овидия, определенно противоречат принятым в Румынии историографическим концепциям о гетах и даках. Их утвердил Vasile Pârvan в духе постулатов Nicolae Iorga о „румынской земле“ (Pârvan 1926, Parvan 1928): их придерживаются в Румынии и в наши дни. Так например, некоторые исследователи утверждают, что влияние Габсбургской империи на „румын в Трансильвании“ якобы свидетельствует о том, что „*Romanian experience is an example of European unity in diversity*“ (Blokker 2010; ср. Verdery 1995, Димитрова 2008, Zavatti 2014).

Выбранный для анализа текст в *Tristia* 5.10.35-42 гласит:

*“Exercent illi sociae commercia linguae:
Per gestum res est significanda mihi.
Barbarus hic ego sum, qui non intellegor ulli,
Et rident stolidi verba Latina Getae;
Meque palam de me tuto male saepe loquuntur,
Forsitan obiciunt exiliumque mihi.
Utque fit, in me aliquid ficti dicentibus illis
Abnuerim quotiens adnuerimque, putant...”*

Впрочем, в наши дни все еще предлагается следующий перевод Ovid. *Trist.* 5.10.35-42 (Kline 2003): „*They hold communication in the common tongue: I have to make myself understood by gestures. Here I’m the barbarian no one comprehends, the Getae laugh foolishly at my Latin words, and they often talk maliciously to my face, quite safely, taunting me perhaps for my exile. As is usual they think there’s something wrong about my only nodding no or yes to what to they say*“. Тот же самый абзац Сергей Шервинский переводит так:

*„Между собою они говорят на здешнем наречье,
Я же движеньями рук мысль выражаю для них.
Сам я за варвара здесь: понять меня люди не могут,
Речи латинской слова глупого гета смешат.*

Верно, дурное при мне обо мне говорить не боятся,

Может быть, смеют меня ссылкой моей попрекать.

Если качну головой, соглашаясь иль не соглашаясь,

Мнение мое все равно против меня обратят.“

И наконец, наступил момент, когда и я („земную жизнь пройдя к конца“) дать собственный перевод и прокомментировать Ovid. *Trist.* 5.10.35-42⁴:

„Язык у них свой общий, и на нем между собою говорят,

а я руками изъясняюсь, и то меня им не понимать.

Здесь варвар я, а геты смеются надо мной за латинские слова.

Меня ничуть не опасаясь, они в открытую меня чернят.

Я верю, что в моем изгнание они меня винят.

И стоит мне, головой качая, ту ложь пытаться опровергать,

Они, превратно понимая, решают, что я точно виноват.“

* * *

Большинство исследователей этого абзаца сосредоточиваются на слове „варвар“ (см. о „придумывании варвара“, Hall 1999), чтобы показать, что эллинское *βάρβαρος* „является точным понятием, с помощью которого древние греки разграничивали всех людей за пределами их собственного круга“ (Cadbury 1955, 342; ср. с представлениями о эллинах и „варварах“ в философских произведениях Müller 1980, в частности наблюдения „над характером и границами греческих этнических предрассудков“ Tuplin 1999). То же самое, однако, делают все народы (см. о „этнологических“ теориях в античности Müller 1972), причем и для евреев „варварами“ являются те *τα ἔθνη*, которые „не евреи“ (Pervo 2009, 673). Во всех случаях, именно кивание головой вверх-вниз в знак отрицания и вращение головой налево-направо в знак согласия ныне в Европе характерно для болгар и его можно

⁴ Перевод с болгарского Грозданка Драгоева.

включить в „этнические стереотипы“ (см. Бочкарева 2014; ср. Байбури 1985).

Лично я предпочитаю определить его как болгарский поведенческий стереотип, поскольку утверждение Наубен, что это наблюдается также у греков, расходится с фактами. В Беломорье (Эгейская Фракия – Яранов 1942) и по сей день особенно кивают головой лишь те пожилые грецизированные „славофоны“ (см. для них Karakasidou 1997, 2002; ср. Даскалов 1999; Яранов 1942a). Они определяются как „македонские славяне“ (см. напр. Horncastle 2009), хотя по своему происхождению они болгары. Эти болгары в нынешней греческой части Эгейской Фракии (именуемой теперь Северной Грецией) преднамеренно обозначаются в литературе и официальных греческих документах как „славофоны“ (см. обзор Karakasidou 1997, 2002; ср. Даскалов 1999), хотя у них болгарское происхождение (Яранов 1942a). Это бесспорно, поскольку болгарское одобрительное кивание головой стоит в одном ряду с самыми устойчивыми поведенческо-этническими стереотипами. Помимо этого, в Эгейской Фракии (нынешней Северной Греции) иногда это кивание головой сопровождается „цъ“ (болгарское „цъ“) – звуковой частицей, усиливающей отрицание („нет“), произносимой инспираторно. Это неисследованное лингвистами „цъ“ встречается (с написанием „тсоу“) и в „елинофонах“ [:]) как звук для отрицания и сопровождается поднятием головы вверх ([https://en.wikipedia.org/wiki/Nod_\(gesture\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Nod_(gesture))).

Этот вид стереотипа ныне исследуется преимущественно социальными психологами (см. напр. Haslam et al. 1998; Стефаненко 1999; Özyürek et al. 2008; Kita 2009; Kettner, Carpendale 2013), антропологами (Morris et al. 1997), лингвистами (см. напр. Jakobson 1972; McNeill 2000; Миньяр-Белоручева, Покровская 2012) и рекламными специалистами (Халатян 1996). Пора коллегам историкам понять, что как правило и в „языковом пространстве“, и в „области жеста“ (см. напр. для римлян Aldrete 1999) подобные стереотипы „впитываются с молоком матери“, и их невозможно заимствовать, поскольку при этих

стереотипах человек не думает, а действует подсознательно (ср. Миньяр-Белоручева, Покровская 2012). Интерес к „киванием головой в знак отрицания или согласия“ (*nod gesture, nodding Yes or No*) спровоцировал Чарльз Дарвин в 1872 г., который отмечает, что „кивание в знак „да“ одинаково для множества разных групп“ (Darwin 1913, 272 ff). В свою очередь Роман Якобсон указывает, как сложно рассматривать культурные отличия „как индикатор естественного или конвенционального происхождения жеста“ (Jakobson 1972, 92). Постепенно чрез интернет обрел популярность целый ряд неверных утверждений, которые, помимо всего прочего, показывают, насколько опасным может быть „Википедичный“ псевдоэнциклопедизм (см. напр. [https://en.wikipedia.org/wiki/Nod_\(gesture\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Nod_(gesture))).

Среди них здесь следует отметить глубоко ошибочное мнение, что специфичное кивание головой появилось в Болгарии в VII в. н.э. или якобы в результате „Османского завоевания“ (Kubilius 2018). Как уже было сказано, не выдерживает критики также утверждение, что будто у эллинов имелись подобные жесты, и от них это специфическое кивание головой распространилось в Южной Италии „2000 лет“ назад (см. Morris et al. 1997; ср. McClave et al. 2007; Kita 2009, 4 – 5; Kettner, Carpendale 2013). В данном случае следует иметь в виду бесспорный факт, что „греческая колонизация“ Сицилии и Южной Италии начинается еще в VIII – VII вв. до н.э. (Пальцева 1999; ср. Dunbabin 1948).

Вот почему поэтизированные Овидием в 12 г. н.э. способы кивания головой и восприятие этого кивания, полярно противоположные у гетов и римлян, буквально обесмысливает все, что было написано до сих пор по этому вопросу. В любом случае, когда отмечается и анализируется киванием головой вверх-вниз или вращение головой налево-направо в знак отрицания или одобрения в нынешних Румынии, Турции, Греции, Македонии и Албании (Morris et al. 1997; Özyürek et al. 2008), следует искать более древние корни, пока наличие подобных жестов в Индии (Storti 2007) требует дополнительных исследований.

* * *

Эллинскому географу Страбон мы обязаны следующим сообщением (*Strabo* 7.3.10): „... Ведь еще в наше время Элий Кат переселил во Фракию с противоположного берега Истра 50 000 человек гетов из племени, говорящего на одном языке с фракийцами. Они живут еще и теперь там, называясь мисийцами; так ли уже назывались их предки и только в Азии изменили свое имя на «мисийцы» или – что более соответствует истории и высказыванию поэта – в древности их племя во Фракии называлось мисийцами?...“⁵. В попытках ответить на вопрос эллинского географа многое уже было и будет сказано. Возможный ответ предложила Маргарита Тачева, увидев в европейских мезах (*Μοισοί, Moesi*) вымышленную римскую пропагандную номенклатуру (Тачева 1982; ср. Boteva 2012 и посл. Димитрова 2017, 141). О времени переселения этих гетов ведутся дискуссии: для действия *Sextus Aelius Catus* самым вероятным кажется 4 г. н.э. (см. Syme 1934; ср. Wachtel 1977, Йорданов 2011, 242), что заставляет начать исследования того, не являются ли геты, которых наблюдал Овидий, именно те, которых Элий Кат переселил.

К настоящему времени о гетах (*Γέται, Getae*) накопилась настолько большая литература (см. напр. *Tomaschek* 1893, *Ekholm* 1936, *Ekholm*, *Aldolfi* 1954; ср. *Danoff* 1967; *Bredow* 2002; Мелюкова 1979, Никулицэ 1987, 1977; Левинский 2010; Йорданов 2011), что считаю ее обзор здесь лишним. Важно то, что, в конечном счете, им и вообще крупнейшей европейской деревенской общности – фракийцам – историография уготовила судьбу „исчезнуть“ в силу немецкой тезы о „*Völkertode*“ (Kraus 1903; ср. Müller-Lyer 1920) „древних народов“ (Demandt 1995, 591 ff). Все-таки конкретно фракийской гетской общности благодаря Касиодору и больше всего готскому историку Иордану („*De origine actibusque Getarum*“ – „За происхождении и деяниях гетов“) „позволено“ „германизироваться“

(Wolfram 2011, 2001), хотя и всего-навсего в рамках „миграционного мифа“ (Christensen 2002; Geary 2002). Для других исследователей они „уцелели“, но благодаря „раджпурам“ в Индии (Jhutti 2003).

Зарегистрированный Овидием поведенческий стереотип у гетов нельзя ничем объяснить, кроме фактом, что они, как и остальные фракийские общности, продолжавшие обитать в бывших римских провинциях Дакии, Мезии и Фракии, не только не „исчезли“, но и влились существенной частью в болгарский „этнос“. Таким наблюдением невозможно пренебречь глубоко ошибочной по своей сути „этнической“ интерпретации археологических материалов и культур, осуществляемой под предопределяющим немецким влиянием (см. Клейн 2000, в частности о *Dacia/Romania* Ellis 1998). Поэтому для историка неудивительно, что, как правило, археологи приписывают одним и тем же „культурам“ разные „этнические“ характеристики, чтобы подтвердить или, наоборот, опровергнуть их связь с болгарами (см. обзор Curta 2013; ср. Винокуров 2011 и см. о северах Коматарова-Балинова 2016). Дело дошло до того, что некоторые исследователи объявляют раннюю болгарскую культуру „неразгаданным феноменом“ (Fiedler 2008).

Во всех случаях наличные письменные известия и археологические материалы выявили нищету немецкой тезы о „Смерти древних народов“. Как бы парадоксально ни звучало, буквально не имеет смысла доказывать, что гето-дакийские „племена“ являются основной частью тех северно-фракийских деревенских сообществ, которых в письменных сведениях конца VI в. н. э. и дальше тогдашняя византийская политика стала называть на эллинском языке *склабинами* (*Σκλάβίνοι*) или *склавенами* (*Σκλαύηνοι*), а на латинском – *Sclaueni, Sclavi, Sclauini*. Имеющиеся на данный момент „славянские“ материалы обобщил Флориан Курта (Curta 2001; ср. Седов 2005), учитывая и некоторых болгарских авторов. Они также игнорируют наличие северно-фракийских общностей в задонайских землях в период IV – VI в. н. э. за счет при-

⁵ Перевод Г. Стратановского.

шедших „готов“ и „славян“ (см. напр. Тыпкова-Заимова 1966; Ангелов 1981).

По этому вопросу уже много лет я работаю над специальным исследованием о „Ромейских (византийских) Σκλάβήνοι, Σκλαύηνοι и латинских Sclaueni, Sclavi, Sclauini“, в котором одним из отправных моментов является упомянутое здесь сообщение Овидия, что „Exercent illi sociae commercia linguae: Per gestum res est significanda mihi“. Этот „общий язык“ корреспондирует ряду других данных, включая данные из „Истории августов“ (НА). В этой истории имеется весьма показательный текст об императоре Максимине Фракийце (235 – 238), гласящий: (НА 29.1.5-6) „hic de vico Thraciae vicino barbaris, barbaro etiam patre et matre genitus, quorum alter e Gothia, alter ex Alanis genitus esse perhibetur. et patri quidem nomen Micca, matri Ababa fuisse dicitur (уроженец фракийской деревушки на границе с варварами; варварами были его отец и мать, он со стороны готов, а она со сторо-

ны аланов. Говорят, что имя его отца было Мико, а матери – Абаба“⁶.

Поэтому нельзя удивляться, что в молодые годы будущий глава римского государства (НА 29.2.5) „... adulescens et semibarbarus et vix adhuc Latinae linguae, prope Thracica imperatorem publice petiit...“ (... юноша и полуварвар, с трудом изъясняющийся на латинском языке, почти только на фракийском [языке] перед всеми просит императора...). Именно этапы формирования этого „фракийского языка“, а не какую-то „гетизацию“ греческого языка или „сарматизацию Томи“, предстоит исследовать в будущем как балканское социокультурное койне типа „socia lingua“. По моему скромному мнению, следует исследовать влияние этого деревенского Thracica linguae на средневековый болгарский язык⁷.

⁶ Перевод С. Кондратьева.

⁷ Ср. Бонев 2007 – 2009, который находит у фракийцев разные „протославянские племена“.

Литература

- Caes., BG:** C. Iuli Caesaris De Bello Gallico Commentarius Quintus. Oxford: Clarendon Press, 1914 (<https://www.thelatinlibrary.com/caes.html>); Гай Юлий Цезарь. Записки Юлия Цезаря и его продолжателей о Галльской войне, о Гражданской войне, об Александрийской войне, об Африканской войне. Перевод и коммент. М. Покровского. Москва, 1993 (http://dugward.ru/library/cezar/cezar_zapiski_o_gallskoj_voyne.html).
- Flor:** Flori epitome de Tito Livio (<https://www.thelatinlibrary.com/florus1.html>; <https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Florus/Epitome/home.html>); Луций Анней Флор – историк древнего Рима. Перевод и коммент. А. Немировский, М. Дашкова. Воронеж, 1977 (<http://ancientrome.ru/antlitrt/t.htm?a=1366220000>).
- GGM:** Mullerus, C. Geographi Graeci minores. 1 – 2. Parisiis, 1861 – 1882 (<https://archive.org/details/geographigraeci00philgoog>).
- НА:** Historia Augusta. Römische Herrschergestalten. 1 – 2. Eingeleitet und übers. von E. Hohl, bearb. und erl. von E. Metten. Zürich-München, 1976 – 1985 (https://penelope.uchicago.edu/Thayer/L/Roman/Texts/Historia_Augusta/Maximini_duo*.html); Властелины Рима. Перевод С. Кондратьева под редакцией А. Доватуря. Москва, 1992 (<http://ancientrome.ru/antlitrt/sha/index.htm>).
- Ovid.:** P. Ovidi Nasonis Tristia. Stuttgart-Leipzig, 1995; Ovid. Tristia. Ex Ponto (with an engl. translation by A. Wheeler). London-Cambridge, 1924, pepr. 1965); Ovid. Tristia, Ibis, Epistulae ex Ponto, Halieutica, Fragmenta. 1. Ed. S. Owen. Oxford: Clarendon Press, 1963; Ovid: The Poems of Exile (Tristia, Ex Ponto, Ibis). Transl. A. Kline (https://www.poetryintranslation.com/PITBR/Latin/OvidTristiaBkFive.php#anchor_Toc34217368; <https://www.thelatinlibrary.com/ovid.html>); Публий Овидий Назон. Скорбные элегии. Письма с Понта. Перевод с латинского С. Шервинского (I – V, X), Н. Вольпин (VI – IX, XI). Москва, 1978 (<http://ancientrome.ru/antlitrt/ovidius/index.htm>).
- RGDA:** Augustus Meine Taten. Res gestae divi Augusti [Ed. E. Weber]. Berlin, 1984 (4. Aufl.); LacusCurtius (http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Augustus/Res_Gestae/1*.html); Деяния Божественного Августа. Перевод А. Смышляева. – В: Хрестоматии по истории древнего Рима. Москва, 1987 (<http://ancientrome.ru/antlitrt/t.htm?a=1316003000>); Деяния Божественного Августа (Приложение). – В: И. Шифман. Цезарь Август. Ленинград, 1990 (<http://ancientrome.ru/antlitrt/t.htm?a=1316002000#30>).
- Strabo:** Strabonis Geographica [Ed. A. Meineke]. Lipsiae, 1877 (<https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.01.0197>); Страбон. География в 17 книгах. Перевод, стат. и коммент. Г. Стратановского под общей ред. проф. С. Утченко. Москва, 1964 (<http://ancientrome.ru/antlitrt/strabo/index.htm>).
- Ангелов 1981:** Д. Ангелов. Образоване на българската народност. София, 1981.

- Байбурун 1985:** А. Байбурун (ред.) Этнические стереотипы поведения. Москва, 1985.
- Бонев 2007 – 2009:** Ч. Бонев. Праславянските племена: **Част 1.** София, 2007 (http://www.ivanstamenov.com/files2010/chbonev_tr_slav-1.pdf) **Част 2.** София, 2008 (http://www.ivanstamenov.com/files2010/chbonev_tr_slav-2.pdf) **Част 3.** София, 2009 (http://www.ivanstamenov.com/files2010/chbonev_tr_slav-3.pdf).
- Бочкарева 2014:** Ал. Бочкарева. Этнические стереотипы: основные методологические подходы к исследованию и особенности использования психосемантических методов (Автореф. диссерт. на соиск. уч. степ. кандидата социологических наук). Москва, 2014.
- Винокуров 2011:** Н. Винокуров. Погребальные комплексы античного и средневекового времени: разрыв традиции или преемственность (на примере городища и некрополя Артезиан). – В: XII Боспорские чтения. Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Взаимовлияния культур. Сборник материалов международной конференции. Керчь, 2011, 55 – 67.
- Геров 1980:** Б. Геров. Земевладението в Римска Тракия и Мизия (I – III в.). – ГСУ – ФКНФ 72.2 (1977), 1980.
- Гандева 1968:** Р. Гандева. Овидий и наследството на антична Добруджа. – ГСУ – ФЗФ 62.1, 1968, 1 – 110.
- Гандева 1949:** Р. Гандева. Овидий. – В: Извори за старата история и география на Тракия и Македония. София, 1949, 173 – 181.
- Даскалов 1999:** Г. Даскалов. Участи на българите в Егейска Македония 1936 – 1946. София, 1999.
- Димитрова 2017:** Ст. Димитрова. Някои аспекти от политическата история на Северна Тракия. Казусът „даки“ – Дакия. – В: KRATISTOS. Сборник в чест на професор Петър Делев. София, 2017, 139 – 156 (<https://www.academia.edu/35108761/>).
- Димитрова 2008:** Ст. Димитрова. Развитие на севернотракийските етнически общности през III – I в. пр. Хр. според писмените и археологическите извори. – В: МИФ 14. Тракия и околният свят. Том 2 (Сборник с доклади от научна конференция, Шумен, 2006) София, 2008, 337 – 361.
- Йорданов 2011:** К. Йорданов. Добруджа през I хил. пр. Хр. Гети. – В: История на Добруджа. София, 2011, 131 – 236.
- Клейн 2000:** Л. Клейн. Археология в седле. (Косинна с расстояния в 70 лет). – Stratum Plus 4, 2000, 88 – 140.
- Коматарова-Балинова 2016:** Е. Коматарова-Балинова. Аспаруховите българи и северите – археологически срещу исторически свидетелства. – Известия на Националния археологически институт 43 (In Honorem Prof. Stanislav Stanilov), 2016, 197 – 216 (<https://www.academia.edu/25632885/>).
- Куклина 1999:** И. Куклина. Савроматы и сарматы у Овидия. – В: Северное Причерноморье в античности. Вопросы источниковедения. Москва, 1999, 253 – 270.
- Левинский 2010:** А. Левинский. История гетов в лесостепи Юго-Восточной Европы (конец VI – вторая половина IV вв. до н. э.). – Stratum plus 3, 2010, 15 – 127 (https://cyberleninka.ru/article/n/istoriya-getov-v-lesostepi-yugo-vostochnoy-evropy-konets-vi-vtoraya-pоловина-iv-vv-do-n-e)).
- Магомедов 1981:** А. Магомедов. Овидий и сарматы. – В: Античные государства и варварский мир (Межвузовский сборник статей). Орджоникидзе, 1981, 100 – 131.
- Мелюкова 1979:** А. Мелюкова. Скифия и фракийский мир. Москва, 1979 (http://historylib.org/historybooks/A-I-Melyukova_Skifiya-i-frakiyskiy-mir/).
- Миньяр-Белоручева, Покровская 2012:** А. Миньяр-Белоручева, М. Покровская. Этнические стереотипы в современном языковом пространстве (http://psyj.ru/pdf/npj_no08_2012/npj_no8_2012_90-94.Pdf).
- Никулицэ 1987:** И. Никулицэ. Северные фракийцы в VI – I вв. до н. э. Кишинев, 1987.
- Никулицэ 1977:** И. Никулицэ. Геты IV – III вв. до н. э. в Днестровско-Карпатских землях. Кишинев, 1977.
- Орачев 2021:** Ат. Орачев. Бащите на европейската политика. Caius Iulius Caesar. Imperator Caesar Divi filius. София, 2021.
- Орачев 2019:** Ат. Орачев. Българският поведенчески стереотип кимане с глава в знак на съгласие у гетите в Tristia на Овидий. – В: Поисках сущности: Сборник статей в честь 60-летия Н. Д. Руссева, 2019, 71 – 81 (<https://www.academia.edu/40480060>).
- Орачев 2018:** Ат. Орачев. Диоклециан и спасяването на римския цивилизационен модел. София, 2018.
- Орачев 2013:** Ат. Орачев. Римските императори на дохристиянския римски свят. 2. От Гордиан I до Нумериан. София, 2013.
- Орачев 2007:** Ат. Орачев. Римските императори на дохристиянския римски свят. 1. От патриция Гай Юлий Цезар до овчаря Максимин I Тракиец. София, 2007.
- Пальцева 1999:** Л. Пальцева. Из истории архаической Греции: Мегары и мегарские колонии. Санкт Петербург, 1999 (http://web.archive.org/web/20071224141127/http://centant.pu.ru/centrum/publik/paltzeva/pal_0132.htm).
- Парфёнов 2002:** В. Парфёнов. Consilium coercendi intra terminos imperii (к проблеме преемственности европейской политики Августа и Тиберия). – Античный мир и археология 11, Саратов, 2002, 109 – 116 (<https://cyberleninka.ru/article/n/consilium-coercendi-intra-terminos-imperii-k-probleme-preemstvennosti-evropeyskoy-politiki-avgusta-i-tiberiya/viewer>).
- Подосинов 1985:** А. Подосинов. Произведения Овидия как источник по истории Восточной Европы и Закавказья; текст, перевод, комментарий. Москва, 1985.
- Подосинов 1985а:** А. Подосинов. Этнолингвистическая ситуация в Томи во время ссылки Овидия. – В: Тракия 7 (XV международна конференция по класически изследвания «Ейрене»), 1985, 84 – 90.
- Подосинов 1977:** А. Подосинов. К проблеме достоверности сведений Овидия о скифах, сарматах и гетах. – В: Проблемы социально-экономической истории СССР. 2. Москва, 1977, 177 – 191.

- Седов 2005:** В. Седов. Славяне. Историко-археологическое исследование. Москва, 2005.
- Стефаненко 1999:** Т. Стефаненко. Этнопсихология. Москва, 1999.
- Тачева 1982:** М. Тачева. Още едно становище по античната дискусия за европейските мизи (срещу Страбон, VII, 3, 2). – *Thracia Antiqua* 9, 1982, 31 – 49.
- Тълкова-Заимова 1966:** В. Тълкова-Заимова. Нашествия и етнически промени на Балканите през VI – VII в. София, 1966.
- Халатян 1996:** А. Халатян. Национально-культурные компоненты в языке современной рекламы. Москва, 1996.
- Шапошников 1991:** В. Шапошников. Мироощущение человека вдали от родины (опыт этнолингвистического анализа литературы). – В: Античность и раннее средневековье. Социально-политические и этнокультурные процессы: Межвузовский сборник научных трудов. Новгород, 1991, 71 – 78.
- Яранов 1938:** Д. Яранов. Беломорска Тракия и Приморска Македония. Географски очерк. 1. Обща част. – ГСУ – ИФФ 34, 1 – 139 (отд. отд.).
- Яранов 1942:** Д. Яранов. Българското Беломорие като географско понятие. – Беломорски преглед, 1942, 1, 1 – 11.
- Яранов 1942а:** Д. Яранов. Народостопанският състав на населението в Беломорската област през последните осемдесет години. – Беломорски преглед, 1942, 5, 291 – 371.
- Bakker 1946:** J. P. Bakker. *Ovidii Nasonis Tristium liber V*. Amsterdam-Paris, 1946.
- Batty 1994:** R. Batty. On Getic and Sarmatian Shores: Ovid's Account of the Danube Lands. – *Historia* 43, 1994, 88 – 111.
- Besslich 1972:** S. Besslich. Ovids winter in Tomis. *Zu Trist. III.10*. – *Gymnasium* 79, 1972, 177 – 191.
- Blokker 2010:** P. Blokker. Romania at the Intersection of Different Europes. – In: *Domains and Divisions of European History*. Liverpool, 2010, 161 – 180 (<http://www.academia.edu/3908713/>).
- Boteva 2012:** D. Boteva. Ancient Literary Tradition on Moesi/Moesia (Mid 1st c. BC – Mid 1st c. AD). – In: *The Lower Danube Roman Limes (1st – 6th c. AD)*. Sofia, 2012, 9 – 22.
- Bredow 2002:** I. Bredow von. *Getae*. – *Brill's New Pauly* 5, 2002, 842 – 844.
- Brown 1985:** A. Brown. The unreality of Ovid's Tomitan exile. – *Liverpool Classical Monthly* 10.2, 1985, 8 – 22.
- Cadbury 1955:** H. Cadbury. *The Book of Acts in History*. London, 1955.
- Geary 2002:** P. Geary. *The Myth of Nation: The Medieval Origins of Europe*. Princeton-New York, 2002.
- Christensen 2002:** A. Christensen. *Cassiodorus, Jordanes and the History of the Goths. Studies in a Migration Myth*. Copenhagen, 2002.
- Classen 2009:** J.-M. Classen. *Tristia*. – In: *A Companion to Ovid*. Blackwell Companions to the Ancient World. Chichester-Malden, 2009. (<https://onlinelibrary.wiley.com/doi/book/10.1002/9781444310627>).
- Classen 2008:** J.-M. Classen. *Ovid Revisited: The Poet in Exile*. London, 2008.
- Storti 2007:** Gr. Storti. *Speaking of India: Bridging the communication gap when working with Indians* (Electronic book text, 2007 – <https://www.slideshare.net/yamukocaj/speaking-of-india-bridging-the-communication-gap-when-working-with-indians-123322607>).
- Curta 2013:** F. Curta. *The Beginning of the Middle Ages in the Balkans*. – *Millennium 10 (Jahrbuch zu Kultur und Geschichte des ersten Jahrtausends n. Chr.)*. Berlin-Boston, 2013, 145 – 214.
- Curta 2001:** Fl. Curta. *The Making of the Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region, C. 500 – 700*. Cambridge, 2001.
- Danoff 1967:** Chr. Danoff. *Getai*. – *Der kleine Pauly* 2, 1967, 787 – 789.
- Danoff 1962:** Chr. Danoff. *Tomi*. – *Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, Suppl. 9, 1962, 1397 – 1428.
- Darwin 1913:** Ch. Darwin. *The Expression of the Emotions in Man and Animals*. New York, 1913.
- Demandt 1995:** Al. Demandt. *Antike Staatsformen: Eine vergleichende Verfassungsgeschichte der Alten Welt*. Berlin, 1995.
- Dunbabin 1948:** T. Dunbabin. *The western greeks*. Oxford, 1948.
- Dobesch 1995:** G. Dobesch. *Das Europäische 'Barbaricum' und die Zone der Mediterrankultur: Ihre Historische Wechselwirkung und das Geschichtsbild des Poseidonios*. Vienna, 1995.
- Dobesch 1989:** G. Dobesch. *Europa in der Reichskonzeption bei Caesar, Augustus und Tiberius*. – *Acta Archeologica ASH* 41.1-4, 1989, 53 – 59 (http://real-j.mtak.hu/231/1/ACTAARCHEOLOGICA_41.pdf).
- Ekholm 1936:** G. Ekholm. *The Peoples of Northern Europe: The Getae and Dacians*. – *The Cambridge Ancient History* 11, 1936 (https://archive.org/stream/cambridgeancient015566mbp/cambridgeancient015566mbp_djvu.txt).
- Ekholm, Alföldi 1954:** G. Ekholm, A. Alföldi. *The Peoples of Northern Europe: The Getae and Dacians*. – *The Cambridge Ancient History* 11, 1954, 46 – 90.
- Ehlers 1988:** W. Ehlers. *Poet und Exil. Zum Verständnis der Exildichtung Ovids*. – *Antike und Abenland* 34, 1988, 144 – 157.
- Ellis 1998:** L. Ellis. 'Terra deserta': population, politics, and the [de]colonization of Dacia. *World archaeology*. San Francisco, 1998 (<http://www.academia.edu/28601567/>).
- Ezquerro 2010:** A. Ezquerro. *Ovid in Exile: Fact or Fiction?* – *Analele Stiintifice ale Universitatii Ovidius. Ser. Filolog.* 21, 2010, 107 – 126 (http://litere.univ-ovidius.ro/Anale/10_volumul_XXI_2010/13_Ezquerro.pdf).
- Fiedler 2008:** U. Fiedler. *Bulgars in the Lower Danube Region. A Survey of the Archaeological Evidence and of the State of Current Research*. – In: *The Other Europe in the Middle Ages: Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans*. Leiden-Boston, 2008, 151 – 236.

- Fol 1996:** Al. Fol. Thracians, Celts, Illyrians and Dacians. – In: History of Humanity. Scientific and Cultural Development. 3. From the Seventh Century BC to the Seventh Century AD. Paris, 1996, 222 – 224.
- Gandeva 1969:** R. Gandeva. Socia lingua in der Griechischen Polis Tomi zur Zeits Ovids. – In: Der Krise in der Griechischen Polis. 1. Berlin, 1969, 77 – 80.
- Gandeva 1968:** R. Gandeva. Über die Sprache der Geten nach Ovids Werken „Tristia“ und „Epistulae ex Ponto“. – Известия на Института за български език 17, 1968, 87 – 95.
- Gehman 1915:** H. Gehman, Ovid's Experiences with Languages at Tomi. – Classical World: A Quarterly Journal on Antiquity 11.1, 1915, 50 – 55.
- Gruen 1990:** E. Gruen. The Imperial Policy of Augustus. – In: Between Republic and Empire: Interpretations of Augustus and his Principate. Berkeley, 1990, 395 – 416.
- Hall 1989:** E. Hall. Inventing the Barbarian: Greek Self-Definition through Tragedy. Oxford (https://www.researchgate.net/profile/Edith_Hall/publication/301796264_Inventing_the_Barbarian_Greek_Self-Definition_through_Tragedy_Oxford_OUP_1989).
- Haslam et al. 1998:** S. Haslam, J. Turne, P. Oakes, C. McGarty, K. Reynolds. The group as a basis for emergent stereotype consensus. – European Review of Social Psychology 8, 1998, 203 – 239.
- Hauben 1975:** Fr. Hauben. Adnuo and Abnuo in Ovid Tristia 5.10.41-42. – The American Journal of Philology 96.1, 1975, 61 – 63 (<https://www.jstor.org/stable/293592>).
- Hind 2007:** J. Hind. Ovid and the Barbarians beyond the Lower Danube (Tristia 2.191-2; Strabo, Geogr. 7.3.17). – Dacia 51, 2007, 241 – 245 (http://www.daciajournal.ro/pdf/Dacia_2007/Art%2019.pdf).
- Horncastle 2009:** J. Horncastle. The Pawn that would be King: Macedonian Slavs in the Greek Civil War, 1946 – 49 (summit.sfu.ca/system/files/iritems1/16972/etd9955_JHorncastle.pdf).
- Jakobson 1972:** R. Jakobson. Motor signs for yes and no. – Language and Society 1.1, 1972, 91 – 96. (<https://www.jstor.org/stable/4166671>).
- Jhutti 2003:** S. Jhutti. The Getes. Sino-platonic papers 127, 2003 (http://www.sino-platonic.org/complete/spp-127_getes.pdf).
- Jerome 1923:** Th. Jerome. Aspects of the Study of Roman History. New York-London, 1923.
- Karakasidou 2002:** An. Karakasidou. Cultural illegitimacy in Greece: the Slavo-Macedonian “non- minority”. – In: Minorities in Greece: aspects of a plural society. London, 2002, 122 – 164.
- Karakasidou 1997:** An. Karakasidou. Fields of wheat, hills of blood: Passages to nationhood in Greek Macedonia, 1870 – 1990. London, 1997.
- Kettner, Carpendale 2013:** V. Kettner, J. Carpendale. Developing gestures for no and yes Head shaking and nodding in infancy. – Gesture 13.2, 2013, 193 – 209 (https://www.researchgate.net/publication/263579350_Developing_gestures_for_no_and_yes_Head_shaking_and_nodding_in_infancy).
- Kita 2009:** S. Kita. Cross-cultural variation of speech-accompanying gesture: A review. – Language and Cognitive Processes 24.2, 2009, 145 – 167 (http://wrap.warwick.ac.uk/66214/2/WRAP_Kita_culture_and_gesture_LCP_v13-dist%20%281%29.pdf).
- Kline 2003:** A. Kline. Ovid: The Poems of Exile (Tristia, Ex Ponto, Ibis). Translated by A. S. Kline, 2003 (Book Five – https://www.poetryintranslation.com/PITBR/Latin/OvidTristiaBkFive.php#anchor_Toc34217368).
- Kraus 1903:** Fr. Kraus. Der Völkertod. Eine Theorie der Dekadenz. 1 – 2. Leipzig-Wien, 1903.
- Kubilius 2018:** K. Kubilius. Nonverbal Communication: Yes and No in Bulgaria. 2018 (<https://www.tripsavvy.com/nodding-yes-and-no-in-bulgaria-1501211>).
- Lica 2000:** V. Lica. The coming of Rome in the Dacian World. București, 2000.
- Mantzilas 2014:** D. Mantzilas. Le témoignage d'Ovide sur les peuples de la région du Pont-Euxin. – In: Pontus Euxinus. Commentarii Pilsnenses. Srni [Rehbergae], 2014, 15-36 (<http://www.academia.edu/7242991>).
- McClave et al. 2007:** E. McClave, H. Kim, R. Tamer, M. Mileff. Head movements in the context of speech in Arabic, Bulgarian, Korean, and African-American Vernacular English. – Gesture 7.3, 2007, 343 – 390.
- McNeill 2000:** D. McNeill. (ed.) Language and gesture. Cambridge, 2000 (https://www.researchgate.net/publication/270819631_Language_and_Gesture).
- Millar 1993:** F. Millar. Ovid and the Domus Augusta: Rome Seen from Tomoi. – Journal of Roman Studies 83, 1993, 1 – 17 (<https://www.jstor.org/stable/300975?seq=1>).
- Mommsen 1886:** Th. Mommsen. Römische Kaisergeschichte. 1 – 2. München, 1886 (= München: Beck, 1992).
- Morris et al. 1997:** D. Morris, P. Collett, P. Marsh, M. O'Shaughnessy. Gestures: Their origins and distribution. London, 1997 (https://openlibrary.org/books/OL4747675M/Gestures_their_origins_and_distribution).
- Müller 1972:** K. Müller. Geschichte der antiken Ethnographie und ethnologischen Theoriebildung von den Anfängen bis auf die Byzantinischen Historiographen. Teil 1. Wiesbaden, 1972.
- Müller 1980:** K. Müller. Hellenen und „Barbaren“ in der griechischen Philosophie. – In: Menschenbild und Humanismus der Antike. Leipzig, 1980, 111 – 134.
- Müller-Lyer 1920:** Fr. Müller-Lyer. The History of Social Development. London, 1920 (<https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.187283/page/n31>).
- Nagle 1980:** B. Nagle. The Poetics of Exile: Program and Polemic in the Tristia and Epistulae ex Ponto of Ovid (Collection Latomus 170). Bruxelles, 1980 (https://openlibrary.org/books/OL4231761M/The_poetics_of_exile).
- Nemeth 2017:** E. Nemeth. Augustus, Tiberius und die Daker. – In: Tiberius in Illyricum: Contributions to the history of the Danubian provinces under Tiberius' reign (14 – 37 AD) (Hungarian Polis Studies 24). Budapest – Debrecen, 2017, 133 – 138 (<https://www.academia.edu/35123128>).
- Oltean 2007:** I. Oltean. Dacia: Landscape, Colonization and Romanization. Hoboken, 2007 (<https://www>).

- researchgate.net/publication/236873499_Dacia_Landscape_Colonization_and_Romanization).
- Orachev 2019:** At. Orachev. The Northern Thracian communities and their names in the Greek and Latin authors from the VI – VIII century AD. – In: First International Conference of the Institute of Free Researchers “Historeon”. Plovdiv (in print).
- Orachev 2005:** At. Orachev. Bulgaria in the European Cartographic Concept of the XIX c. Sofia, 2005.
- Özyürek et al. 2008:** A. Özyürek, S. Kita, S. Allen, A. Brown, R. Furman, T. Ishizuka. Development of cross-linguistic variation in speech and gesture: Motion events in English and Turkish. – *Developmental Psychology* 44.4, 2008, 1040 – 1054 (https://www.researchgate.net/publication/5246853_Development_of_Cross_Linguistic_Variation_in_Speech_and_Gesture_Motion_Events_in_English_and_Turkish).
- Pârvan 1926:** V. Parvan. *Getica. O Protoistorie a Daciei*. București, 1926 (<http://www.cimec.ro/biblioteca-digitala/parvan/parvangetica/getica.htm>).
- Parvan 1928:** V. Parvan. *Dacia: An Outline of the Early Civilizations of the Carpatho-Danubian Countries*. London-Cambridge, 1928.
- Pervo 2009:** R. Pervo. *Acts (Hermeneia: A Critical & Historical Commentary On The Bible)*. Minneapolis, 2009.
- Podosinov 1987:** Al. Podosinov. Ovids Dichtung als Quelle für die Geschichte des Schwarzmeergebiets (XENIA. Konstanzer althistorische Vorträge und Forschungen 19). Konstanz, 1987.
- Podosinov 1986:** Al. Podosinov. Hellenen und Barbaren im nordlichen und westlichen Schwarzmeergebiet am Anfang u. Z. – In: *Die Antike und Europa. (Zentrum und Peripherie in der antiken Welt. Restmes der 17)*. Berlin, 1986, 170 – 171.
- Shchukin 1989:** M. Shchukin. Rome and the Barbarians in Central and Eastern Europe. 1st century B. C. – 1st century A. D. 1 – 2 (BAR). Oxford, 1989.
- Stevens 2009:** B. Stevens. Per gestum res est significanda mihi: Ovid and Language in Exile. – *Classical Philology* 104.2, 2009, 162 – 183 (https://www.jstor.org/stable/10.1086/605341?seq=1#metadata_info_tab_contents).
- Strobel 2004:** K. Strobel. Dakien, der Donaauraum und Rom: ein spannungsreiches Wechselverhältnis. – In: *Orbis antiquus. Studia in honorem Ioannis Pisonis*. Cluj-Napoca, 2004, 146 – 158 (<https://www.academia.edu/35123128/>).
- Stroh 1981:** W. Stroh. Tröstende Musen: Zur literarhistorischen Stellung und Bedeutung von Ovids Exilgedichten. – In: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* 2.31.4, 1981, 2638 – 2684.
- Syme 1978:** R. Syme. *History in Ovid*. Oxford, 1978 (https://www.researchgate.net/publication/270195655_R_Syme_History_in_Ovid_Oxford_University_Press_1978_Pp_iv_240).
- Syme 1934:** R. Syme. Lentulus and the Origin of Moesia. – *The Journal of Roman Studies* 24, 1934, 126 – 128.
- Tola 2008:** El. Tola. Chronological Segmentation in Ovid’s *Tristia*. The Implicit Narrative of Elegy. – In: *Latin Elegy and Narratology*. Columbus, 2008, 51 – 67 (https://www.researchgate.net/publication/313200291_Chronological_Segmentation_in_Ovid's_Tristia_the_Implicit_Narrative_of_Elegy).
- Tomaschek 1893:** W. Tomaschek. *Die alten Thraker*. 1. Vienna, 1893.
- Tuplin 1999:** C. Tuplin. Greek racism? Observations on the Character and Limits of Greek Ethnic Prejudice. – In: *Ancient Greeks West and East*. Leiden, 1999, 4 – 75 (<https://www.academia.edu/8101901/>).
- Verdery 1995:** K. Verdery. National Ideology and National Character in Interwar Romania. – In: *National Character and National Ideology in Interwar Eastern Europe*. New Haven-Yale, 1995, 103 – 133 (<https://www.jstor.org/stable/43298532?seq=1>).
- Visy 2015:** Z. Visy. Noch einmal über die Feldzüge von Augustus im Karpatenbecken. – *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 55, 2015, 155 – 166 (<https://core.ac.uk/download/pdf/78475915.pdf>).
- Wachtel 1977:** K. Wachtel. Zum Militarkommando an der unteren Donau in Augusteischer zeit. – In: *Akten des XI. Internationalen Limeskongressen* [ed. J. Fitz]. Budapest, 1977, 377 – 383.
- Williams 1994:** G. Williams. *Banished Voices: Readings in Ovid’s Exile Poetry*. Cambridge, 1994.
- Wolfram 2011:** H. Wolfram. Die Goten und ihre Geschichte. – In: *Gotite/Goterna/Γοθοι*. New Studies on Gothic Cultural and Historical Heritage in the Bulgarian Lands (2007 – 2010). Sofia, 2011, 169 – 177.
- Wolfram 2001:** H. Wolfram. *Die Goten und ihre Geschichte*. München, 2001 (<https://www.thalia.at/shop/home/artikeldetails/ID936194.html>).
- Zavatti 2014:** Fr. Zavatti. Romans, Dacians, Thracians, Slavs or Pelasgians?: A history of the debate on the ethnogenesis of the Romanian people since 17th century until the computer age. 2014 (<https://www.academia.edu/11070699/>).

Римската инвазия в Подунавията, Овидий (*Tristia* 5.10.35-42) и един български поведенчески стереотип у гетите

Атанас ОРАЧЕВ

(Резюме)

Изследователите на резултатите от римската инвазия на Балканите наблягат и на променената „етнонимия“, където за „красноречив пример“ се приемат „привнесените от Мала Азия и възродени архаични имена „дардани“ и „мизи“, както и новият термин *даки*. И десета елегия в пета книга на „Тъги“ (*Tristia* 5.10), която Овидий написва през 12 г. сл. Хр., също многократно се коментира „етнически“, като специално на *Tristia* 5.10.41-42 се дават преводи, които не отразяват същината в елегичното наблюдение на римския поет. През 1975 г. Friedrich Hauben долови смисъла, направи „етнографски“ паралел и посочи, че единствено съвременните българи и гърци били имали противоположна на европейската система на жестове с глава в знак на съгласие или отрицание. Описаният от Овидий поведенчески стереотип в Европа обаче е характерен за българите, а при регистрирането на кимане с глава (нагоре-надолу) или нейното въртене (наляво-надясно) в знак на специфично отрицание или одобрение в дн. Румъния, Турция, Гърция, Македония и Албания следва да се търси древната подложка (наличието на подобни жестове и в Индия изисква допълнителни проучвания). Този „етнически“ стереотип засега няма с какво друго да се обясни освен с факта, че и гетите, както и другите северни тракийски общности, не само че не са „изчезнали“, но са се втели като същностна част в българската народност. На фона на наличните данни и нищета на германската теза за *Völkertode* на „старите народи“ става достатъчно ясно, че гетите и даките са основната част от онези севернотракийски селски общности, които в писмените известия от края на VI в. сл. Хр. насетне започват да се обозначават на гръцки като *склабини* (*Σκλάβῖνοι*) или *склавени* (*Σκλαύηνοι*), а на латински – *Sclaueni*, *Sclavi*, *Sclauini*.

Наблюдения относно тракийските стратегии, Флавиевата романизация, интерпретацията на надписи *ILBulg 428 – 440* и връзката им с територията на Никополис ад Иструм

Калин ЧАКЪРОВ¹

¹Регионален исторически музей – Велико Търново, ул. Никола Пиколо 6, Велико Търново 5000, България; kalinsbicke@abv.bg

Предмет на настоящата публикация са сведения за територията на Никополис ад Иструм преди неговото основаване, както и интерпретацията на латинските надписи *ILBulg 428 – 440*¹. Част от тези епиграфски паметници имат пряко отношение към времето на основаване на Никополис, а други са неразривно свързани с територията на града през II – III в., което поставя под въпрос степента на романизация между средното течение на р. Осъм и Янтра преди първата четвърт на II в. В изложението е направено проследяване и изясняване на мес-

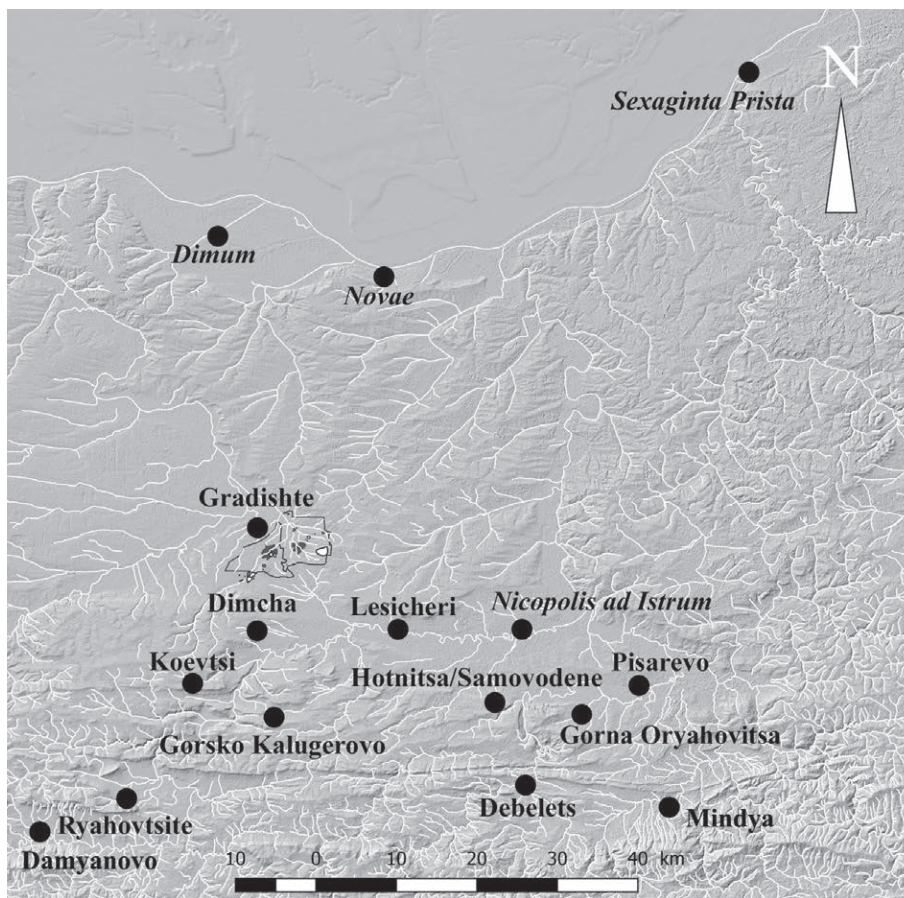
топроизхода на въпросните надписи, което е от ключово значение за тяхната интерпретация, както и анализ на материала, от който са изработени.

Тракийските стратегии между Осъм и Янтра

В специализираната литература по въпроса за градската територия на Никополис ад Иструм има изказани различни мнения за това на каква земя са основани градът и неговата административна територия. Едно от тях е, че той наследява областта на разтурената стратегия Рюсике, която не е сред споменатите от Клавдий Птолемей (Cl. Ptol. III, 11, 8; Тачева 1983, 6 – 7; Тачева 1994, 116 – 117; Тачева 2000, 35 – 36; Тачева 2004, 35)². В подкрепа на хипотезата за локализирането на Рюсике в

¹ Професор Теофил Иванов е дългогодишен изследовател на римската култура в европейския Югоизток. Той посвещава десетилетия на проучването на Никополис ад Иструм и на неговата административна територия (Иванов, Иванов 1994 и др.). За автора на настоящата публикация е голяма чест да сподели своя скромнен принос към изследването на Никополис ад Иструм, именно в настоящия сборник. Тук е мястото да бъдат изказани и авторите благодарности към д-р П. Владкова, д-р Ив. Църков, Н. Шаранков, Н. Ботева и Р. Гатев за споделените мнения и препоръки, свързани със засегнатите в текста проблеми.

² Цитираният пасаж от труда на Кл. Птолемей е по изданието на Алфр. Щукелберггер и Г. Грасхоф. Според изданието на К. Мюлер отговаря на III, 11, 6.

Обр. 1. Карта с разположението на Никополис ад Иструм, Бутово, Недан, Хотница и Самоводене и обекти, колективни монетни находки, военни дипломи и гробни находки, по-ранни или съвременни с основаването града (автор К. Чакъров).

територията на бъдещия Никополис М. Тачева прилага два основни аргумента – липсата на името на тракийската административна единица в списъка на Кл. Птолемей и предполагаеми езикови сходства на съвременното име на р. Росица с това на стратегията. Както авторката сама отбелязва, в списъка на Кл. Птолемей има и случаи, при които са посочени както името на римски град, така и стратегията, на територията на която той е основан (Тачева 1983, 6 – 7; Тачева 1994, 116 – 117; Тачева 2000, 35 – 36).

Относно името на р. Росица в по-ранната си публикация, свързана с проблема, М. Тачева отбелязва, че нейното предположение за тракийски произход на названието на реката е подкрепено от ст. н. с. Б. Белчева и Й. Заимов (Тачева 1983, 7, бел. 8 – 9), но в по-

късното преиздаване на статията, авторката споменава, че Й. Заимов се оттегля от поддържането на тази хипотеза (Тачева 2000, 36, бел. 4)³. До откриването на конкретни писмени или археологически доказателства, изказаното предположение, че Никополис ад Иструм администрира земите на бившата стратегия Рюсике, си остава предположение с уязвими аргументи в негова полза.

Други автори са на мнение, че Никополис унаследява стратегията Удикесике. То се основава предимно на данните в „География“ на Кл. Птолемей. Античният автор посочва

³ Сред установените в литературата предположения за античното име на р. Росица са Ἀρτάνης (Георгиев 1960, 511 – 515; Янакиева 2009, 36 – 38) и Λύγιнос (Янакиева 2009, 89 – 91). Днешното название на реката Ив. Дуриданов свързва със славянски произход (Ковачев 1961, 22 – 23).

стратегии в провинция Тракия от запад на изток, като отбелязва, че те се намират срещу двете Мизии и около Хемус (Cl. Ptol. III, 11, 8)⁴. По-надолу александрийският географ поставя Никополис край Хемус, като град от провинция Тракия, разположен след Президион (Cl. Ptol. III, 11, 11)⁵. Отново според същия автор Хемус е граница между Долна Мизия и Тракия (Cl. Ptol. III, 11, 7)⁶ (Геров 1950, 12 – 13). Докато надписът от Хотница от 136 г. (ILBulg 386), бидейки разположен в самото начало на Предбалкана, тоест в Стара планина, може да послужи като потвърждение, то останалите от същата година от района – Бутново (ILBulg 429), Масларево (ILBulg 358) и Полски Сеновец (ILBulg 390), показват, че на места тракийските предели са навътре в Дунавската равнина.

Съгласно Г. Михайлов Никополис ад Иструм поглъща територията на стратегията Удикесике, която обхваща земите от стратегията Сардике до Тетевенско, по билото на Стара планина – до стратегията Селетике (Михайлов 1993, 293; Delev 2009, 2 – 3). П. Делев обаче отбелязва, посочвайки за пример Пауталия и Сердика, че има случаи, в които градски територии не покриват само земите на една стратегия, но обхващат и части от съседни (Delev 2009, 2).

Отчасти сходен териториален обхват приема и Ал. Фол, като конкретизира района между р. Осъм – Луковит и Тетевен – Градница (Фол 1983, 34). Така, територията на Никополис остава извън стратегията. Г. Кацаров поставя Удикесике от р. Вит до р. Янтра, като според него Никополис е основан на нейна територия (Кацаров 1929, 78 – 79; Христов 2018, 50). Като свидетелство за това авторът привежда добре известния надпис от Рим, свързан с четирима преторианци от с.

Агатапара (CIL VI 32582; Кацаров 1930, 78 – 79; Христов 2018, 50 – 51).

Други автори като Л. Руску предполагат, че районът на Никополис не е включен в тракийската стратегийна административна система (Ruscu 2007b, 226). В подкрепа на тази хипотеза може да бъде приведена липсата на надписи, издигнати от стратегии, управлявали области от зависимото Тракийско царство, които по-късно да са в основата на територията на Никополис ад Иструм подобно например на тези на стратега на цар Реметалк II – Аполоний, син на Ептайкент, в други части на бъдещата провинция Тракия (IGBulg I² 378; IGBulg II 743; Шаранков 2016, 970 – 971)⁷.

Освен това данните за тракийско присъствие в днешна Централна Северна България през I в. са оскъдни (обр. 1). Първият век е представен основно покрай р. Дунав и той е свързан основно с настаняването на римляните малко след средата на столетието в Нове (Генчева 2002, 59 – 69; Dyczek 2008, 67 – 68; Sarnowski, Kovalevskaja, Tomas 2010, 169 – 170; Paunov 2014, 146 – 176; Сарновски 2014, 35 – 44) и Димум, където са откривани структури и обвързани с тях монети и находки от I и ранен II в. (Кабакчиева 2012, 257 – 259; Кабакчиева 2014, 308 – 310; Лазарова, Иванов 2018, 190 – 192) (обр. 1).

По-ранни материали и структури са установени в ямния комплекс под късноримския кастел Сексагинта Приста в Русе (обр. 1). Те обаче са свързани с тракийско население, незавладяно още от римляните, обитавало района от втората половина на II в. пр. Хр. до „последната четвърт на I в. сл. Хр., вероятно до „Дакийските войни“ на император Домициан.“ (Върбанов 2013, 29 – 39). Между края на живота в този обект и изграждането на храма на Аполон и Тракийския конник отгоре има хиатус, показващ, че установяването на римляните там започва около времето на император Хадриан (117 – 138) (Върбанов, Драгоев 2012, 47; Varbanov 2013, 58; Русев и др. 2015, 178).

⁴ Според изданието на К. Мюлер: кн. III, гл. 11, п. 5.

⁵ По изданието на Алфр. Щукелберг и Г. Грасхоф, където Президион е с антични координати: дължина 51° 20' (40'), ширина 43° 10' (30'), а Никополис: дължина 52° 30', ширина 43° 30'. В изданието на К. Мюлер цитатът е в кн. III, гл. 11, п. 7, като Президион е с антични координати: дължина 52° 20', ширина 43° 10', а Никополис: дължина 52° --, ширина 43° 45'.

⁶ III, 11, 5 според изданието на К. Мюлер.

⁷ Известно от няколко надписа е, че този стратег управлява Анхиало, Селетике и Рюсике (IGBulg I, 374, 402, Karayotov 2015, 138 – 140).

За Флавиевата романизация между Осъм и Янтра

За територията на Никополис съществува и друга хипотеза, свързана вече с римско присъствие. Тя е изказана от Б. Геров, според когото областта на бъдещия Никополис е заселена с ветерани още от Флавиево време. Като основен аргумент в нейна полза е приведено наличието на надписи от долините на реките Янтра и Росица, издигнати от името или в памет на ветерани (Героу 1949, 63; Героу 1954, 106; Героу 1988, 45; Тачева 1994, 117 – 118; Тачева 2000, 62 – 63; Тачева 2004, 35; Тачева 2005, 100) (обр. 1). Прегледът на епиграфските паметници обаче показва, че най-ранните надписи както от града, така и от неговата територия са от времето на император Хадриан (117 – 138)⁸ (Героу 1950, 18 – бел. 9; 19 – бел. 3; Героу 1954, 106; Vladkova 2002, 31 – 32; Боянов 2008, 151). Само за един фрагментарно запазен надпис с неясен местопроизход съществува предположение, че може да бъде възстановено името на император Траян (98 – 117) или Хадриан (117 – 138) (ILBulg 360).

В други свои публикации Б. Геров отново се връща на тезата за колонизиране на областта с ветерани при Флавиите, като посочва района между гр. Павликени и близките села Бутово и Недан за основна територия (Героу 1988, 45 – 46; Боянов 2008, 147 – 154; Tomas 2016, 66). В подкрепа на своето предположение той привежда надпис, повредената и липсваща част на който авторът възстановява като свързан с култ на фамилията на Флавиите (Героу 1988, 45). В студията си за земевладението в Тракия и Мизия Б. Геров посочва като местопроизход на този епиграфски паметник с. Бутово (Героу 1988, 45), а надписът е всъщност от с. Горско Косово (Добруски 1900, 62 – 27; ILBulg 399), които са на около 20 км по права линия едно от друго.

Обвързването на надписа с култ на Флавиите е въведено от Е. Калинка (Kalinka 1906, 119 – No 126), а първоиздателят В. Добруски отбелязва, че възстановяването *et Flavius* в

петия ред не е напълно сигурно (Добруски 1900, 62 – No 27). Още повече, че *Flavius* може да е когномен на следващ посветител (Чакъров 2019, 182, 190)⁹. Това показва, че епиграфският паметник не свидетелства за почитането на култ на Флавиите и този аргумент не може да бъде в подкрепа на хипотезата за колонизирането на ветерани.

Надписи ILBulg 428 – 440

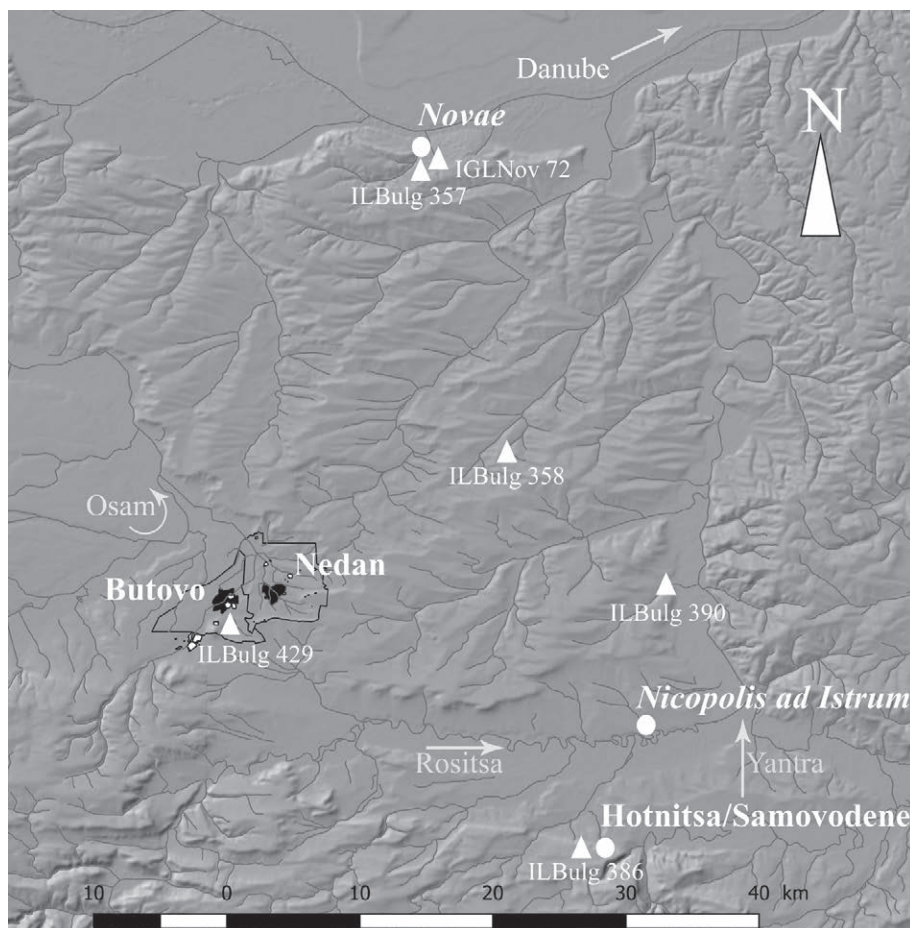
Едни от най-ранните надписи в района на Никополис ад Иструм са в действителност от района на Бутово и Недан (обр. 1 – 4). Това са два епиграфски паметника с неизвестни точни места на откриване и неясно местосъхранение в частни имоти в с. Недан. Първият, ILBulg 431, е датиран в началото на II в., а вторият, ILBulg 432, отнесен към времето на Хадриан (117 – 138) (Героу 1949, 76 – 77, No 28, 34; Conrad 2002, 110, No 50 – 51)¹⁰. Датировките им показват, че не са издигнати преди времето на основаване на града, а по-скоро към началото на този процес. Присъствието на ветерани от първата половина на II в. продължава да бъде силно засвидетелствано и през втората половина на същото столетие до края на 20-те години на III в. (Боянов 2008, 343 – 351, No 88 – 100), като половината от надписите със сигурни данни са от Недан, Бутово и Павликени (Боянов 2008, 343 – 347, No 88 – 94).

При анализа на надписите ILBulg 428 – 440 трябва да бъде направено едно географско уточнение, което често бива погрешно посочвано в публикациите. Става дума за правилното хидрографско отнасяне на района на селата Бутово и Недан. Трябва да се от-

⁹ Мнение на Н. Шаранков, за което авторът му изказва своята благодарност.

¹⁰ От Горна Оряховица е известна преизползвана надгробна плоча, датирана от Д. Димитров в края на I в. – началото на II в. (Димитров 1942, 49, No 104) и Б. Героу около началото на II в. (Героу 1949, 76, No 29). Според Св. Конрад паметникът датира от втората половина на II в. (Conrad 2004, 216 – 217 – No 334). Подобно е положението и с плоча от с. Обединение, Полскотръмбешко (ILBulg 395), отнесена от Б. Героу с несигурност към края на I в. (Героу 1949, 72, No 15) и предатирана от Св. Конрад в първата половина на III в. (Conrad 2004, 214 – 215, No 328).

⁸ Авторът изказва своите благодарности на Н. Шаранков за насоченото внимание към проблема.

Обр. 2. Карта с разположение на землищата на Бутово и Недан и регистрираните в тях римски и късноримски селища в контекста на Никополис ад Иструм, Нове, карьерите край Хотница и Самоводене и граничните надписи от 136 г. (автор К. Чакъров).

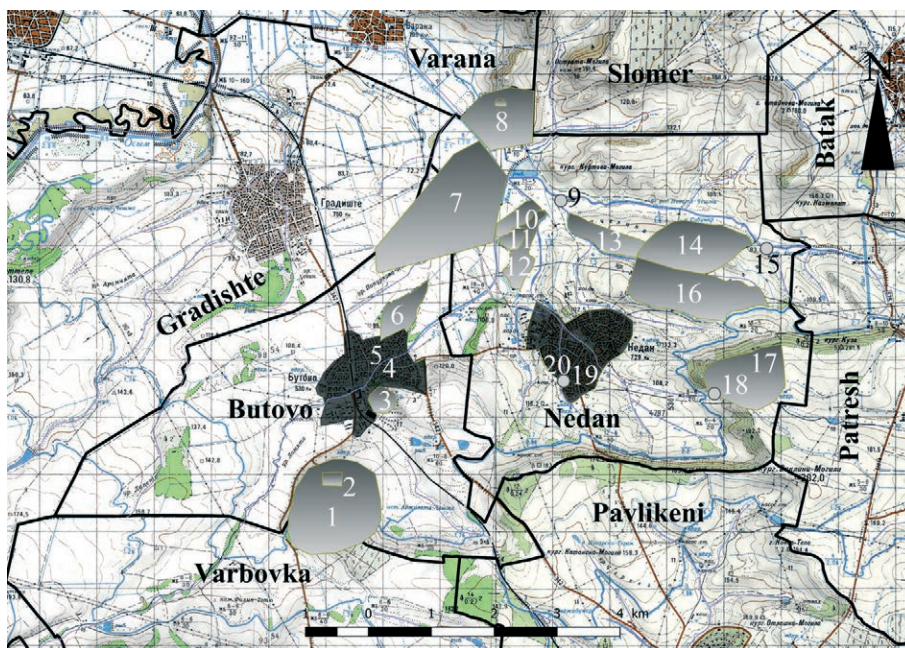
бележи, че те спадат в много малка част към долината на р. Росица (обр. 3, 4). Двете села са разположени в близост до р. Ломя. Тя е десен приток на р. Осъм и меандрирайки в миналото (сега в много участъци коригирана), се влива днес в последната североизточно от гр. Левски, а преди изправянето на коритото – югоизточно от с. Козар Белене.

Анализираните лапидарни паметници и археологически обекти в землищата на двете села са откривани покрай по-малки рекички, които се вливат в р. Ломя. В този район вододел между реките Осъм и Росица и Янтра са следните възвишения: базалтовите могили Орта тепе и Камъка северозападно от с. Върбовка; следващата базалтова могила Чатала (Чатал тепе) до с. Бутово; ридът, започващ от последната, който продължава на запад през

неданските местности Камъка (южно от с. Недан), Дрента, Бърдо (западно от с. Патреш, където е вододелът с р. Янтра чрез десния ѝ приток Елия или Патреш дере), Малкото бърдо, Дракова гора (Зореулу) и продължава към местностите Турски път и Чорчопа, северо-западно от с. Патреш; Стайкова могила, юго-западно от с. Батак в посока към базалтовите възвишения Острата могила и Варенската могила, югозападно от с. Сломер¹¹.

За този район има изказани в научната литература обобщени схващания, че повечето от откритите там археологическите находки и епиграфски паметници произхождат от

¹¹ Описанието е направено по топографски карти М 1:5000. Прякото запознаване на автора с местностите на с. Недан е осъществено благодарение на Христо Цветанов Анков, родом от с. Недан (02.09.1928 – 06.12.2020 г.).

Обр. 3. Карта с местности, в които има данни за обекти от римската и късноримската епохи и чешми с преизползвани лапидарни паметници в землищата на Бутово и Недан: 1. м. Чатала край Бутово; 2. м. Рунковец край Бутово; 3. м. Калвака край Бутово; 4 – 5. регулацията на Бутово; 6. м. Локвата край Бутово; 7. м. Долно Бутово между Бутово и Недан; 8. Базалтовата могила Острицата и м. Под Острицата край с. Недан; 9. м. Оризарската колиба край Недан; 10. м. Под Кованлъка край Недан; 11. м. Хърка край Недан; 12. м. Кованлъка край Недан; 13. м. Горчива бара край Недан; 14. м. Пчелина край Недан; 15. Енчова чешма до Недан; 16. м. Карапетлик край Недан; 17. м. Акера край Недан; 18. Акерската чешма край Недан; 19. Църквата „Св. Архангел Михаил“ в Недан; 20. Христова чешма в Недан (автор К. Чакъров).

голямо селище, намиращо се между селата Бутово и Недан (Шкорпил 1905, 478 – 479), мнение, възприето от редица други изследователи (Геров 1954, 66, 112; Gerov 1988, 45; ILBulg, p. 197; Боянов 2008, 154) (обр. 2).

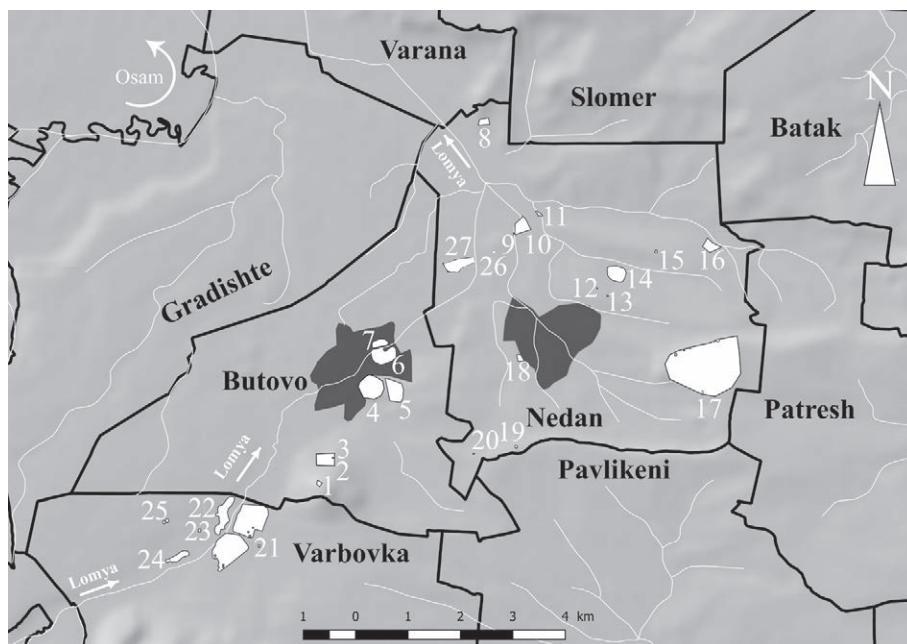
Първ К. Шкорпил въвежда в обращение тази хипотеза (Шкорпил 1905, 479). Той отбелязва, че селището се простира на огромната площ от м. Калвака (възвишение, южно от с. Бутово), по брега на р. Ломя до м. Кованлъка (северозападно от с. Недан) (обр. 3). Последната се намира на мястото, където се сливат Неданската река и р. Ломя и в същата местност се намира и възвишението Хърка, на което е разположен некрополът на селище, известно като Будин-град¹². Пак, според автора, в това

огромно селище са открити надписи: ILBulg 429 – 433, 435 – 439, 441, 442 (Шкорпил 1905, 479 – бел. 1, 2; CIL III 12345). Така посочената площ се простира на разстояние по права линия (от м. Калвака до м. Кованлъка) от около 5 км, което трудно може да бъде определено като едно селище. По-скоро става дума за отделни селища, некрополи и разпръснати епиграфски паметници (някои преместени и преизползвани в по-късно време), които К. Шкорпил обединява в едно.

В подкрепа на това мнение са различията в написаното от автора в отделни негови публикации, засягащи едни и същи паметници. Така например за граничния надпис от 136 г. (ILBulg 429) Х. и К. Шкорпил пишат първо-

¹² Съществуват местни предания за голямо древно селище с име Будинград/Будима-града (Геновски 1967), намирало се най-общо покрай брега на р. Ломя в участъка между Недан, Бутово, Градище, Варана и Левски. В този район се намира

местността Долно Бутово (Иванова-Чавдарова 1996, 127) (обр. 3.7). Личните наблюдения на автора на тази статия и разговори с местни жители показват, че това е сборно название, обединяващо различни археологически обекти в едно цяло.

Обр. 4. Карта със землищата на Бутово и Недан и регистрирани римски и късноримски селища, некрополи и Архитектурни детайли: 1. Селище в м. Чатала край Бутово (АКБ № 0700348); 2. Селище в м. Рунковец край Бутово (АКБ № 0700350); 3. Надгробна могила в м. Рунковец край Бутово (АКБ № 0700351); 4. м. Калвака край Бутово; 5. Могилен некропол в м. Калвака край Бутово (АКБ № 0700354 – 0700356); 6. Селище в регулацията на Бутово (т. нар. „грънчарски квартал“, АКБ № 0700353); 7. Селище в регулацията на Бутово (северно от р. Ломя, АКБ № 0700352); 8. Селище в м. Острицата край Недан (АКБ № 0700312); 9. Надгробна могила в м. Кованлъка край Недан (АКБ № 0700302); 10. Селище от КЖЕ в м. Герена край Недан, в което вероятно е открит надпис ILBulg 435 (АКБ № 0700311); 11. Архитектурни детайли в м. Оризарската колиба край Недан (АКБ № 0700314); 12. Надгробна могила в м. На Вачоолу салкъма край Недан (АКБ № 0700305); 13. Надгробна могила в м. Карапетлик край Недан (АКБ № 0700304); 14. Селище в м. Карапетлик край с. Недан (АКБ № 10000626); 15. Надгробна могила в м. Пчелина (АКБ № 0700306); 16. Селище западно от Енчова чешма в м. Пчелина край Недан (АКБ № 0700303); 17. Могилен некропол в м. Акера край Недан (АКБ № 0700315 – 0700321); 18. Селище в м. Христова чешма край Недан (АКБ № 0700310); 19. Лалова могила в м. Неданските лозя край Недан (АКБ № 0700307); 20. Могила в м. Камъка край Недан (АКБ № 0700308); 21. Селище и могили в м. Гечитя/Балталък, Филип-Тотюва могила, Заешки път край Върбовка (АКБ № 10005217; 10005206 – 10005212); 22. Селище в м. Райкоолу край Върбовка (АКБ № 10005214); 23. Струпване на керемиди в м. Могилките край Върбовка (АКБ № 10005216); 24. Светилище на богинята Диана в м. Баш бунар край Върбовка (АКБ № 0720070); 25. Две надгробни могили в м. Могилките край Върбовка (АКБ № 0720075 – 0720076); 26. Селище в м. Хърка край Недан; 27. Некропол и селище в м. Вишиналъка край Недан (автор К. Чакъров).

начално, че е открит южно от с. Бутово (Škorpil, Škorpil 1892, 208 – 209, № 79), а по-късно, че е от селището Будинград (Шкорпил 1905, 479, бел. 1). За ILBulg 430 Х. Шкорпил отбелязва, че е от м. Под Острицата (на ок. 5 км северозападно от с. Недан) (Škorpil 1894, 184 – 185, № 36), след това К. Шкорпил го причислява към списъка от Будинград (Шкорпил 1905, 479, бел. 1) и отново го отбелязва в поле

в м. Острицата (Шкорпил 1905, 479, бел. 3). Надписи ILBulg 431 и 432 К. и Х. Шкорпил първо отнасят като произхождащи от некропол, намиращ се северозападно от с. Недан (Škorpil, Škorpil 1892, 209 – 210, №№ 80 – 81) и в по-късната публикация от предполагаемото голямо селище (Шкорпил 1905, 479, бел. 1). ILBulg 433 е от римски руини до Недан, впоследствие отнесен към м. Горчива чешма

и спада към голямото селище (Skorpil, Skorpil 1892, 210, № 82). ILBulg 435 произхожда от поле в близост до възвишението Хърка и е изпратен от местния свещеник на Х. Шкорпил като препис (Škorpil 1894, 186, № 38)¹³. За ILBulg 436 Х. Шкорпил съобщава, че е от некропол западно от Недан, а впоследствие паметникът е преместен до Христова чешма в западния край на селото (Škorpil 1894, 185 № 37), където се намира и в наши дни¹⁴. ILBulg 437 е от римски руини, намиращи се западно от Недан, откъдето е преместен в турски гробища, отстоящи в югозападна посока от същото село (Škorpil 1894, 184, № 35).

Сходно е положението с подробния надпис за бакхическата колегия от 227 г. (ILBulg 438). В първото му издание Т. Момзен отбелязва, че произхожда от Лъжене (дн. с. Малчика, общ. Левски), като информацията е изпратена от Ф. Каниц, а към нея прави добавки Р. Шьол (CIL III 6150). Във втората публикация в корпуса пише, че е вероятно от околностите на гр. Никопол подобно на други два епиграфски паметника (ILBulg 441 – 442), съхранявали се в католическата църква в с. Малчика (CIL III 7437). За последните Ф. Каниц отбелязва, че са пренесени там от Никопол (изписан като *Nicopoli* за разлика от предаването от Ф. Каниц на името на римския град Никополис ад Иструм като *Nicopolis*), като освен тях има и безлични архите-

ктурни детайли от Бутва, което е днешното с. Бутово, Павлиkenско (Kanitz 1877, 194 – 195). Последното е посочено като местопроизход на надписа от 227 г. за бакхическата колегия от К. Шкорпил, който дори доуточнява, че е от западния склон на възвишението Калвака до с. Бутово, а не от Никопол (CIL III 12346; Шкорпил 1905, 479, бел. 2). Противоположно е мнението на В. Добруски, според когото надписът е от Белене и е подарен на Народния музей от Никополския архиепископ в Русе (Добруски 1901, 754 – 755 – коментар към № 51). В инвентарната книга на НАИМ при БАН за № 2063 пише следното: „с. Никюп. Купен??? (не се чете) от Гаспар? Миков, заедно с монети.“¹⁵.

Ако надписът е изработен от доломитизиран варовик, добиван в района на селата Хотница и Самоводене, Великотърновско, би могло да се предположи, че е от територията на Никополис ад Иструм, защото архитектурни детайли от този вид камък са присъщи основно за района на този римски град (Skoczyls 1999, 128 – 129; Чакъров, под печат). В такъв случай местопроизход от Бутово би бил по-възможен вариант.

Със сигурен контекст от селището под съвременното село Бутово е епиграфски паметник, съобщаващ за друго бакхическо сдружение (Лунгарова 2003, 135 – 139) (обр. 3, обр. 4). Неговото наличие може да се приеме като косвено свидетелство, че ILBulg 438 е от Бутово и, че двете сдружения са в съревнование, видно от техните различни епитети¹⁶.

За друг надпис (ILBulg 439) (обр. 5.6) К. Шкорпил съобщава, че е открит в римски руини на северозапад от с. Бутово, край р. Ломя (Шкорпил, Шкорпил 1892, 94 – 95, № XVI) (обр. 3; обр. 4).

Според К. Шкорпил надпис ILBulg 442 произхожда от западния склон на хълма Калвака до с. Бутово (Шкорпил 1905, 479, бел. 2) и заедно с ILBulg 441 са от голямото селище между Бутово и Недан (CIL III 12345), докато според Ф. Каниц надписите са от Никопол,

¹³ В корпуса на латинските надписи на Б. Геров за ILBulg 435 е записано, че надписът е видян към 1891 г. от местния свещеник, както отбелязва и К. Шкорпил (Škorpil 1894, 186 – № 38), а по-късно е се намира на селския стадион, където е фотографиран. Изглежда Б. Геров познава паметника по снимка, предоставена му вероятно от Б. Султов. Последната обаче показва масивна надгробна плоча с релефно поле, съдържащо женско и мъжко допоясни изображения под едикула с триъгълен фронтон и колонада в римо-коринтски стил. Във фронтоната има кръгъл щит с лице на горгона и две кръстосани копия с върховете надолу. Периферията на плочата е украсена с лозов повей с гроздове, започващ от основата, в която има представен кратер. К. Шкорпил не прилага допълнително описание на паметника, а само текста. В надписното поле на плочата, видяна от Б. Геров на стадиона, липсва изчукан текст, което показва, че става дума за два съвсем различни надгробни паметника (Congrad 2004, 220 – № 348). Понастоящем плочата без надпис се съхранява в Исторически музей – Павлиkenи под инв. № А 441, а ILBulg 435 е с неизвестно местонахождение.

¹⁴ Днес надписът се използва за бухане на пране при същата чешма.

¹⁵ Сведението авторът дължи на Кр. Карадимитрова от НАИМ при БАН, за което ѝ изказва своята благодарност.

¹⁶ Мнение, споделено от Н. Шаранков.

1

2

3

4

5

6

Обр. 5. Преизползвани лапидарни паметници в землището на Недан и Бутово: 1. Енчова чешма край Недан; 2. Акерската чешма край Недан; 3. Наосът на църквата „Св. Архангел Михаил“ в Недан; 4. Надпис ILBulg 429, вграден в пода на църквата „Св. Архангел Михаил“ в Недан; 5. Надпис ILBulg 436 до Христова чешма в Недан; 6. Надпис ILBulg 439 пред входа на църквата „Св. Димитър“ в Бутово (снимки К. Чакъров).

Обр. 6. Надгробни плочи: 1. Надгробна плоча от Недан (Conrad 2004, 220, № 348); 2. Надгробна плоча от некропола в м. Калвака край Бутово (Conrad 2004, 220, No 347) (снимки К. Чакъров).

а В. Добруски ги смята за произхождащи от Белене (Добруски 1901, 754 – 755, № 51)¹⁷ (обр. 3.3).

Сред споменатите от К. Шкорпил подместности на „голямото селище“ Будинград се срещат (обр. 3): 1. Калвака – възвишение, намиращо се южно от с. Бутово; 2. южно от Бутово; 3. римски развалини северозападно от с. Бутово; 4. Христова чешма; 5. римски руини западно от Недан; 6. турски гробища югозападно от Недан; 7. Хърка; 8. Под Острицата; 9. Горчива чешма; 10. римски руини до Недан.

Съпоставени с регистрирани археологически обекти, резултатите изглеждат по следния начин¹⁸:

1. Калвака

Представява базалтова могила (Велчев 1972, 30 – 32; Петров 2014, 60 – 75), която в наши дни се използва интензивно за добив на мергел¹⁹, а базалтът е изчерпан (обр. 3.3; обр. 7), разположена на ок. 300 м югозападно от църквата на с. Бутово (азимут около 200°). Името се извежда от турски със значение на „обелено, олющено дърво“ (Иванова-Чавдарова 1996, 142). Около Калвака Б. Султов провежда разкопки през 60-те години на XX в. (Султов 1968, 41 – 43; Владкова 2020, 252 – 257). За съжаление резултатите не са напълно публикувани. От отделни споменавания в негови публикации, става ясно, че са проучени пет могили²⁰ от некропол с материали (керамика, монети, накити и др.) от края на I в. до втората половина на II в. Керамичните материали са произведени предимно в други

центрове и само малка част от тях в Бутово (Sultov 1985, 29; Владкова 2020, 254). От този некропол произхожда и надгробна плоча от средата на II в. с надпис на латински, съобщаващ, че е погребан Публий Нимфидий Валенс, починал на 30 години, който приживе е булеут в Никополис (обр. 6.2) (Congrad 2004, 220, No 347)²¹. Освен гробове в подножието на хълма са проучени и пет пещи, бележещи края на грънчарския квартал на десния бряг на р. Ломя (Sultov 1985, 28).

Б. Султов предполага, че обектът в м. Калвака (обр. 4.4 – 5) и производственият център под съвременното с. Бутово (обр. 4.6 – 7), простиращ се на изток до новите гробища, в близост до разклона за гр. Павликени, са едно селище (Sultov 1985, 26 – 29). П. Владкова е на мнение, че градежите и некрополът в м. Калвака са част от по-ранно селище, съществувало от началото на II в. до 80-те години на същото столетие, а обектът в регулацията на селото е по-късен (Владкова 2020, 252 – 262). Датировката на некропола е основана на публикуваните монети от Бутово. Те са от Марк Агрипа (63 – 12 г. пр. Хр.), срещат се малко монети от I в., а най-късната е от Марк Аврелий (161 – 180)²². Монетите отпреди II в. са силно изтрети, износена е и най-късната, а екземпляри от I в. се срещат и заедно с монети от II в. (Цочев 1998, 125 – 155; Владкова 2020, 252 – 253). Селището е разположено западно от некропола (Владкова 2020, 255).

2. Южно от Бутово (обр. 3)

Описанието е много общо и може да обхваща както селището в м. Калвака (обр. 4.4 – 5; обр. 7), така и селището и могилата в м. Рунковец (АКБ № 0700350; 0700351) (обр. 4.2 – 3), отстоящи южно от Калвака, върху северните поли на следващата базалтова могила Чатала/Чатал тепе (Велчев 1972, 30 – 32; Петров 2014, 62), където е открит надпис ILBulg 428/IGBulg

¹⁷ В. Добруски е директор на Народния археологически музей от 1893 до 1910 г. През това време голяма част от коментирания епиграфски паметници постъпват във фонда на музея. Вероятно директорът се е осведомявал допълнително за подробностите покрай откриването на надписите, тъй като той самият е епиграф. Поради тази причина вероятно сведенията на В. Добруски са по-достоверни в случая.

¹⁸ Автор на почти всички използвани в текста регистрационни картони за землищата на селата Бутово и Недан е П. Владкова. Обект 10000626 е с автор К. Чукалев, 10006668 е регистриран от Иво Чолаков, а обекти 10007779, 10007218 от К. Чакъров.

¹⁹ Използван за производство на тухли и керемиди в керамичната фабрика в с. Бутово.

²⁰ От общо 13 известни (Владкова 2020, 252). Некрополът е регистриран в АКБ с номера 0700354 – 0700356.

²¹ Понастоящем плочата се съхранява в Исторически музей – Павликени под инв. № А 440.

²² Вземайки предвид това, че в книгата на М. Цочев монетите са дадени сумарно, а не по контексти (Владкова 2020, 259 – 260).

II 600 (Велков 1935, 456)²³, датиран във втората половина на II в. (Ruscu 2007a, 1 – 2, п. 1) или първата половина на III в. (Conrad 2002, 109, kat. No 17). Южно от с. Бутово е открит и граничният надпис от 136 г., вграден в църквата „Свети Архангел Михаил“ в с. Недан (IL-Bulg 429) (обр. 3.19; обр. 5.3; обр. 5.4).

В горната част на Чатала има регистриран селищен обект (АКБ № 0700348) (обр. 4.1). Между двата му върха има следи от добив на базалт. Не е изключено да има добив и през Античността²⁴. Допълнителните наблюдения показват, че и в северното му подножие се открива голямо количество керамика от II – III в.

В югозападните поли на Чатала, но в землището на с. Върбовка е регистрирано значително селище с площ над 600 дка, разположено на десния бряг на р. Ломя (АКБ № 10005217; Рабовянов, Чолакова 2018, 589 – 591) (обр. 4.21; обр. 8; обр. 9). То се намира в местностите Гечитя (или Балталък) и Филип-Тотюва могила. До него се намира бродът Гечитя²⁵, за който може да се предположи, че съществува и през Античността. Вероятно на път за с. Върбовка Ф. Каниц, преминава през това селище, описвайки останки от масивни постройки и обезличена надгробна плоча (Kanitza 1877, 80 – 81). Д. Цончев дава сведения за наличието на три надгробни могили, части от колони и други архитектурни детайли, някои с обрушени надписи (Велков 1935, 455). Б. Султов потвърждава тези данни, като допълва, че са регистрирани и зидове, фрагменти от фина керамика и монети от II – IV в. (Султов 1972, 25). Вероятно и надгробна могила с представителен инвентар от началото на III в., намирала се в м. Ломенското, принадлежи към това селище (Danoff 1937, 339 – 348).

При обхожданията на терена през 2017 г. са регистрирани и три надгробни могили и обезличена масивна надгробна плоча с над-

пис на латински език в м. Гечитя, една надгробна могила в близката местност Заешки път и три в м. Филип-Тотюва могила (Рабовянов, Чолакова 2018, 589 – 591) (обр. 4.21). В наши дни селището е разделено на две части от полски път, преминаващ през брода Гечитя. Дали става дума за отделни разновременни обекти или за продължително развитие на едно значително селище, е въпрос, на който отговор може да се даде едва след провеждането на археологически разкопки.

Картината в тази част на землището на с. Върбовка се усложнява от наличието на друго римско селище в съседство, но на левия бряг на р. Ломя, в м. Райкоолу (Рабовянов, Чолакова 2018, 589 – 591; АКБ № 10005214) (обр. 4.22; обр. 8; обр. 9). То е с площ 121 дка. По топографски особености и големина, селището в тази местност (обр. 4.22) и обектът (или обектите?) в м. Гечитя и Филип-Тотюва могила (обр. 4.21) наподобяват двата обекта в регулацията на с. Бутово (обр. 4.6 – 7).

На около 0,5 км югоизточно и от двете селища се намира светилище на богинята Диана (Султов 1977, 58, бел. 66; Вълчев 2015, 131, 201, kat. № I.1.1.)²⁶, разположено на площ от 45 дка (Рабовянов, Чолакова 2018, 589 – 591; АКБ № 0720070) (обр. 4.24; обр. 8; обр. 9). В светилището са открити архитектурни детайли от монументален храм, в който е почитан култът на Диана. Освен тях има две масивни надгробни плочи без надписи²⁷. В горната част на всяко от надгробията е представено допоясно изображение на мъж и жена. По размер, материал, стил на изработка и иконография, двете плочи са почти идентични на един паметник от Недан (Султов 1962, 32 – 33; Conrad 2004, 220, № 348) и друг от некропола в м. Калвака край Бутово

²³ Записан в инвентарната книга на РИМ – Велико Търново като произхождащ от м. Рунковец (инв. № 1803 А/ТОМ).

²⁴ Лични наблюдения на автора.

²⁵ Името е с турски произход и означава „брод“ (Иванова-Чавдарова 1996, 112).

²⁶ Доклад, посветен на светилището, е представен от автора на настоящата публикация на международна докторантска конференция по балканска археология „Филови четения“, организирана от СУ „Св. Климент Охридски“ и НАИМ БАН, 17 – 19.11.2016 г. „A Sanctuary of Diana Totoithiana in the Territory of Nicopolis ad Istrum“.

²⁷ Два от фронтоните, част от корниз и двете надгробни плочи (едната фрагментирана на три части) се съхраняват в ИМ – Павликени. Цял архитрав (или стъпало/стилобат), три фрагмента от корнизи и част от фронтон се намират и досега в малка горичка в югозападната част на обекта.

Обр. 7. Изглед от м. Чатала към с. Бутово. На преден план са базалтовата могила Калвака и с. Бутово. В левия край на хоризонта е с. Градище, а в десния – с. Недан. В края на хоризонта е м. Острицата (снимка К. Чакъров).

Обр. 8. Изглед от м. Чатала към р. Ломя, селището и могили в м. Гечитя/Балталък и Филип-Тотюва могила и светилището на богинята Диана край Върбовка. В края на хоризонта – базалтовите могили Камъка и Орта тепе край Върбовка (снимка Т. Методиева).

(Conrad 2004, 220 – No 347)²⁸ (обр. 6). Сходството между четирите надгробни паметника и откриването на незавършени плочи в райо-

²⁸ Заради тези сходства може да се предположи, че плочата от Недан е пренесена на стадиона на селото (и след това до Христова чешма) от Бутово, където е открит сходен паметник, но с надпис, и то в контекст, в некропола в м. Калвака.

на на светилището поставя въпроса дали към култовия обект не работи и каменоделско ателие, в което от полуфабрикати, докарвани от кариерите на Никополис ад Иструм (Чакъров 2019б, 85; Чакъров, под печат), са изработвани различни архитектурни и скулптурни паметници от доломитизиран варовик.

Обр. 9. Изглед от м. Косматица край с. Върбовка към базалтовата могила Чатала и към с. Бутово (снимка К. Чакъров).

Обр. 10. Изглед от базалтовата могила Острицата край Недан към Бутово и възвишенията Калвака и Чатала. На преден план са м. Под Острицата, малка рекичка, р. Ломя, м. Кованлъка, Под Кованлъка, Хърка, Долно Бутово (снимка К. Чакъров).

Обр. 11. Изглед от м. Хърка/Кованлъка към базалтовата могила Острицата край Недан. На преден план е м. Под Кованлъка. На заден план са базалтовите могили Острицата, Варенската могила, Острата могила между Недан, Варана и Сломер (снимка К. Чакъров).

3. Римски развалини северозападно от с. Бутово (обр. 3)

Досега, в тази част на землището няма регистрирано антично селище в системата на АКБ. По данни на местни жители северозападно от с. Бутово и североизточно от веков-

ната дъбова Бутовска гора, в м. Тижериката са откривани строителна керамика и камъни.

К. Шкорпил уточнява, че описаните от него развалини северозападно от с. Бутово се намират край р. Ломя в посока към с. Недан (Шкорпил 1892, 94 – 95, № XVI). Сред тях е

Обр. 12. Базалтовата могила Острицата край с. Недан. Изглед към селище с АКБ № 0700312 (снимка К. Чакъров).

открит надпис ILBulg 439 (обр. 5.6) (Škorpiľ 1894, 210, № 83)²⁹. Недан обаче е на североизток спрямо Бутово и вероятно К. Шкорпил има предвид, че римското селище е североизточно, а не северозападно от Бутово, покрай левия бряг на р. Ломя. Според изследване на топонимията в този район там се намира м. Долно Бутово³⁰ (обр. 3.7), в която има „изоставени зидове“ (Иванова-Чавдарова 1996, 127). Възможно е да става дума и за друг вид техническа грешка и вместо северозападно от Недан, където се намират местностите Хърка (обр. 4.26; обр. 13), Кованлъка (обр. 10; обр. 13) и Под Кованлъка (обр. 3, обр. 10; обр. 11; обр. 12), К. Шкорпил да посочва Бутово.

От района на с. Бутово произхождат още три надписа³¹. Два от тях са от селото: ILBulg 440 и друг посветителен надпис, но на старогръцки, от средата на първата половина на III в. (Султов 1977, 55; Лунгарова 2003, 135 – 139; Владкова 2020, 261). Следващият па-

метник е също посветителен. Той произхожда от м. Локвата, намираща се непосредствено северно от селото (Църов 2003, 140 – 142) (обр. 3.6). Двата надписа от регулацията на селото са от проучвания от Б. Султов значителен производствен център (Soultoŭ 1976; Султов 1977, 27 – 44; Султов 1979, 14 – 21; Sultov 1985, 25 – 30) (обр. 4.6 – 7). Те са единствените, произхождащи от изследван чрез разкопки обект в района между Бутово и Недан. Възможно е и надписът от м. Локвата да е свързан с това селище поради близостта ѝ до с. Бутово или да е от друг близко разположен обект.

4. Христова чешма

Представлява чешма в югозападния край на с. Недан (370 м от църквата, азимут 233°), до която се намира надпис ILBulg 436 (обр. 3.20; обр. 5.5). В АКБ в тази местност е регистрирано късноримско селище (АКБ № 0700310)³², отстоящо северозападно от чешмата (обр. 4.18). Според Х. Шкорпил надгробната ара (ILBulg 436) и други архитектурни детайли произхождат от некропол западно от с. Недан (Škorpiľ 1894, 185 № 37).

²⁹ Епиграфският паметник се намира пред входа на църквата „Св. Димитър“ в с. Бутово (обр. 5.6). Днес олтарът е обърнат обратно и надписът остава под настилката. Сега се използва при опела за поставяне на ковчега.

³⁰ Местност с такова име има и на 1,5 км югоизточно от с. Варана, на 2 км източно от с. Градище, 1,5 км северозападно от с. Недан (Иванова-Чавдарова 1996, 127), както и на топографска карта в М 1:5000 (картен лист: К7-41-10). В книгата на Н. Иванова-Чавдарова разстоянията са измерени от края на селото.

³¹ Към тях трябва да бъдат прибавени и графитите, нанесени върху керамични изделия (Владкова 1995, 75 – 86), както и два фрагмента от оброчни плочки (Владкова 1995, 77), едната от които посветена на Зевс (Лунгарова 2012, 145, кат. № 302).

³² Изглежда, че в системата данните са въведени с техническа грешка, защото обектът се намира на 1400 м североизточно, азимут 55°, но са приведени описания на Христова чешма, намираща се в югозападната част на селото, където заедно с надпис ILBulg 436 е имало и колона (сега в ИМ – Павликени под инв. № А 439) и надгробна плоча (Conrad 2004, 220 – № 348), намирала се преди това на стадиона (сега в ИМ – Павликени, инв. № А 441).

5. Римски руини западно от Недан

Северозападно от селото има регистрирано римско селище в м. Острицата (АКБ № 0700312, 4200 м северозападно, азимут 340°) (обр. 3.8; обр. 4.8; обр. 10; обр. 11; обр. 12), а в м. Кованлъка – единична надгробна могила, отнесена към предримската епоха (АКБ № 0700302; 2200 м северозападно, азимут 337°) (обр. 3.12; обр. 4.9). В близката местност Под Острицата се намира надпис ILBulg 430³³ (обр. 3.8; обр. 10; обр. 11; обр. 12).

Северозападно от с. Недан, в близост до границата със с. Бутово, на левия бряг на р. Ломя е проучван некропол от IV в., около който трябва да се търси прилежащото селище (обр. 4.27)³⁴. Не е изключено в непроучени гробове да са преизползвани и по-ранни надгробни плочи, каквито примери са известни от района (Църов 1998, 106 – 116).

6. Турски гробища югозападно от Недан

Според сведенията на Х. Шкорпил от този некропол произхожда надпис ILBulg 437, датиращ от 140 – 161 г. (Škorpil 1894, 184 – № 35). Точното местонахождение на паметника е неизвестно. Досега некропол от османската епоха не е регистриран в тази част на землището на селото. Останки от старо гробище има в източния край на регулацията на с. Недан (АКБ № 0700309, азимут 106°).

7. Хърка/Арка (обр. 3.11; обр. 4.26; обр. 13)

Малка местност, обединена по-късно с по-голямата м. Кованлъка (обр. 3.12; обр. 13). Последната представлява висок десен бряг на р. Ломя, вдаващ се в западна посока като два полуострова, разположени на известно разстояние един от друг по оста север – юг. Вероятно северният е с име Хърка.

Североизточно от него има регистрирана надгробна могила (АКБ № 0700302; 2200 м северозападно, азимут 337°) (обр. 4.9), а

южно от последната (в по-ниската част) личат фрагменти от строителна и битова керамика³⁵. Според други сведения там има стари турски гробища, а името „Хърка“ е с турски произход и означава „задна страна; гръб на височина“ (Иванова-Чавдарова 1996, 84). Възможно е надписи ILBulg 431 и 432 (датирани условно в първата половина на II в.³⁶; Conrad 2002, 110, No 50 – 51) да са от тази местност, тъй като Х. и К. Шкорпил пишат, че паметниците са вероятно от некропол, намиращ се северозападно от селото (Škorpil, Škorpil 1892, 209 – 210, №№ 80 – 81).

В южното подножие на северния „полуостров“ е регистриран обект³⁷ от втората половина на II – първата половина на III в., с който могат да се свържат гореспоменатите два надписа ILBulg 431 – 432 (обр. 4.26; обр. 13; обр. 14).

За надпис ILBulg 435 Х. Шкорпил отбелязва, че произхожда от поле в близост до м. Хърка (Škorpil 1894, 186 № 38; Султов 1962, 32 – 33; Султов 1977, 48 – 49; Conrad 2004, 220, № 348), което може би е равната, пресечена от малки рекички м. Под Кованлъка (обр. 3.10; обр. 10; обр. 11), намираща се северно от м. Кованлъка или разположената на изток м. Герена. В последната е регистриран обект с АКБ № 0700311 (от късножелезната епоха), от територията на който според Ив. Църов, П. Владкова и Х. Вачев произхожда надпис ILBulg 435 (обр. 4.10).

Б. Султов съобщава, че на 1 км северно от м. Хърка (обр. 4; обр. 10; обр. 11), в полузаблатено мочурище са откривани части от архитектурни детайли и незавършени надгробни плочи, вероятно преизползвани по-късно (Султов 1962, 32 – 34; Султов 1977, 49). В наши дни мочурището е ливада. Това е и крайната северна граница на обособеното

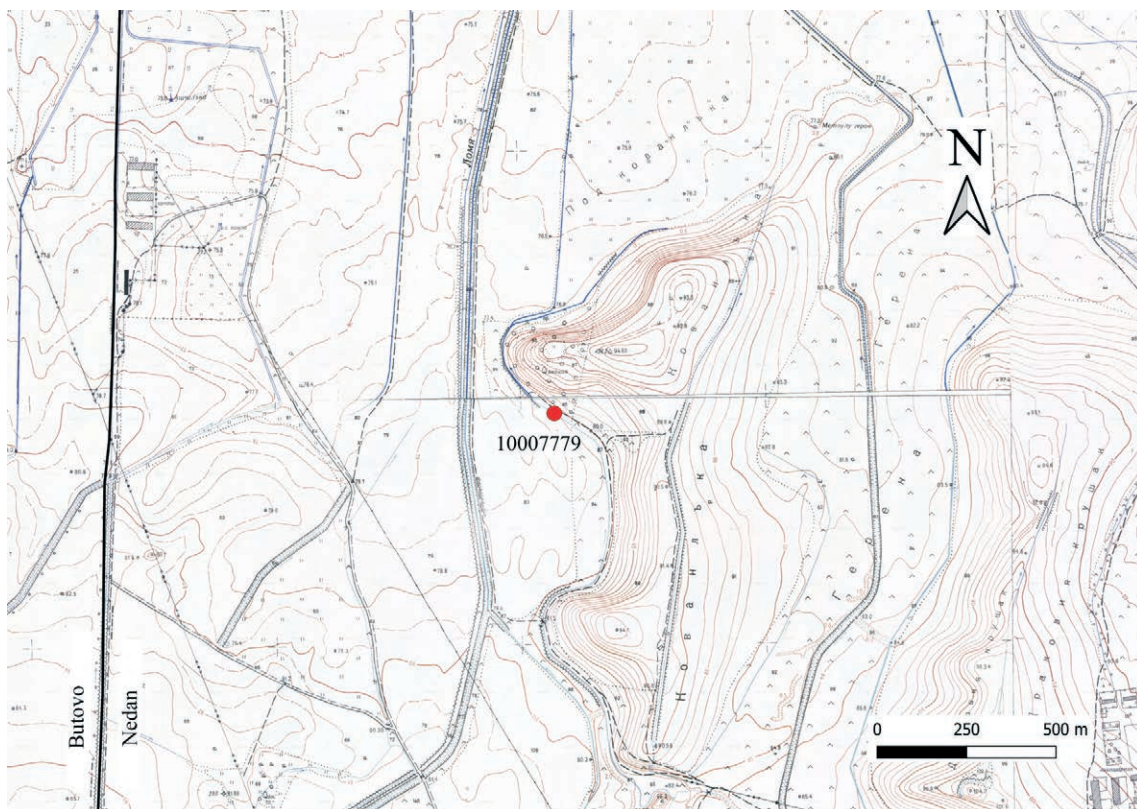
³³ Надписът не е видян при посещение на местността на 09.10.2018 г.

³⁴ Обектът е с АИС АКБ № 10006668 (Чолаков, Валентинова 2013, 590 – 591). През 2020 г. са проведени разкопки на част от него от Р. Спасов. Некрополът се намира в м. Вишналъка, в близост до Долно Бутово (обр. 4.27).

³⁵ Надгробната могила днес не личи, а фрагменти от керамика са забелязани в близост до западния край на местността. Лични наблюдения на автора от 09.10.2018 г.

³⁶ Два надписа са публикувани от Х. и К. Шкорпил като намиращи се в къща на жител на Горната махала на с. Недан (Škorpil, Škorpil 1892, 209 – 210, №№ 80 – 81). Понастоящем тяхното местонахождение е неизвестно.

³⁷ 2509,99 м северозападно от църквата „Св. Архангел Михаил“ в с. Недан, азимут 326,73°, АКБ № 10006668.

Обр. 13. Карта с разположението на селището в м. Хърка край Недан (АКБ № 10007779) (автор К. Чакъров).

от К. Шкорпил селище Будинград (Шкорпил 1905, 479). Североизточно от местностите Хърка, Кованлъка и Герена са регистрирани архитектурни детайли (вече липсващи), намиращи се южно от м. Оризарската колиба, на левия бряг на малка рекичка (АКБ № 0700314) (обр. 3.9; обр. 4.11; обр. 10; обр. 11).

8. Под Острицата (обр. 3.8; обр. 6 – 8; обр. 10; обр. 11; обр. 12)

Острицата е базалтова могила (от Варенската група: Велчев 1972, 30 – 32; Петров 2014, 62) с конична форма, намираща се на 4500 м северозападно от Недан (азимут 340°) (обр. 3.8; обр. 11; обр. 12). Тя е разположена на десния бряг на малка рекичка, която при с. Варана се влива в р. Ломя като десен приток. В равнинната част около базалтовата могила е открит надпис³⁸ ILBulg 430, който е част от монументална гробница, чието точно место-

положение е за съжаление неизвестно (обр. 10; обр. 11; обр. 12).

Южно от възвишението Острицата е регистрирано римско селище (АКБ № 0700312) (обр. 4.8; обр. 10; обр. 12). На сателитно изображение от Google Earth непосредствено западно от последното личат по-светли петна пръст, а на по-ранни от 2013 г. снимки на същото място, и необработвани туфи от храсти в нивата. Възможно е те да са част от каменна структура, свързана със селището, а може би и надпис ILBulg 430, а местността да е разорана впоследствие.

9. Горчива чешма (обр. 3.13)

В нея е открит вграден надпис ILBulg 433. Според описанието на Х. и К. Шкорпил чешмата се намира северно от селото (Skorpil, Skorpil 1892, 210, № 82), а Б. Геров доуточнява, че е край път (коларски), на 2 км северно от с. Недан (ILBulg 433)³⁹. Днес такава

³⁸ В миналото местността е ливада, а днес ниви. При посещение на мястото от автора на 09.10.2018 г. ILBulg 430 не е забелязан на терен.

³⁹ Вероятно снимката и сведенията за местоположението са дадени на Б. Геров от Б. Султов.

чешма не съществува, но вероятно е в района на малката рекичка Горчива бара, протичаща от изток към запад между ридовете Пчелина (обр. 3.14) и Карапетлик (обр. 3.16). В този район са регистрирани архитектурни детайли без данни за селищен обект в м. Оризарската колиба (АКБ № 0700314; 2600 м северно, азимут 356°) (обр. 4.11).

В западна посока, в м. Пчелина (на десния бряг на р. Горчива бара; обр. 3. 13, 14) има регистрирани римско селище (АКБ № 0700303) (обр. 4.16) и надгробна могила, отнесена към предримската епоха (АКБ № 0700306; 2650 м североизточно, азимут 56°) (обр. 4.15).

В м. Карапетлик, на 1900 м североизточно от селото (обр. 3.16) е регистрирано друго римско селище със структури от първата половина на III в. (АКБ № 10000626; Чукалев и др. 2012, 590; Чолаков, Валентинова 2013, 590 – 591; Спасов и др. 2020, 951 – 953) (обр. 4.14) и две предримски (?) надгробни могили (АКБ № 0700304: 1400 м североизточно, азимут 55°; 0700305: 1400 м североизточно, азимут 52°) (обр. 4.12 – 13). Надпис ILBulg 433 може да е открит в някой от тези обекти, но може да произхожда и от друг все още не-регистриран или да е пренесен от по-далечно място.

10. Римски руини до Недан

Тук могат да бъдат обединени всички, представени досега обекти северозападно от с. Недан, както и тези, които се намират в останалата част от землището (римско селище западно от Енчова чешма⁴⁰, 3400 – 3500 м източно от селото, азимут 92°; АКБ № 0700303) (обр. 4.16). Архитектурни детайли, но без видими следи от селища или некрополи, са регистрирани в м. Оризарската колиба (АКБ № 0700314; 2600 м северно, азимут 356°) (обр. 4.11) и на 1 км северно от м. Хърка/Арка (обр. 3), където вероятно са преупотребени по-късно от римската епоха (Султов 1977, 49). В околностите на Недан е открит и

надпис ILBulg 434. В някои чешми източно от селото като Енчова (обр. 3.15; обр. 5.1) и Акерската (обр. 3.18; обр. 5.2) са преизползвани архитектурни детайли от доломитизиран варовик. В землището на с. Недан са регистрирани и надгробни могили в местностите Акера (АКБ № 0700315 – 0700321) (обр. 4.17), Неданските лозя (Лалова могила: АКБ № 0700307) (обр. 4.19) и Камъка (АКБ № 0700308) (обр. 4.20). Посочената датировка в АКБ е свързана с предримския период, но по всяка вероятно тези, намиращи се в близост до обекти от римската епоха са синхронни на съответните селищни структури. На топографски карти личат и други могили, които не са регистрирани.

От направения преглед на местата, от които произхождат надписи ILBulg 428 – 440, могат да се изведат следните заключения:

К. Шкорпил (Шкорпил 1905, 478 – 479) обединява паметници, произхождащи от различни местности в събирателното „голямо селище“ между Бутово и Недан (Владкова 2020, 263). Такова селище между двете съвременни до момента не е регистрирано, нито при издирванията в началото на 90-те години на XX в. за актуализиране на АИС АКБ, нито при интензивните проучвания на българо-британската експедиция, изследваща хинтерланда на Никополис (обр. 4). Открити са следи от отделни сгради в пространството между двете села (Tsarov 2005, 48; Църов 2006, 48). Повечето от известните от землището на с. Недан епиграфски паметници и архитектурни детайли са преизползвани в по-късно време в чешми, в църквата „Св. Архангел Михаил“ и др. (обр. 5). За някои от тях се знае, че са пренесени от Бутово (обр. 5.3; обр. 5.4; обр. 5.5; обр. 5.6), което е косвено свидетелство че землището на последното е по-богато на каменни паметници (обр. 4).

Като значително селище може да бъде посочено това под съвременното село Бутово (обр. 4.6; обр. 4.7). То е и един от двата проучвани чрез разкопки обекта в района (другият е некрополът в м. Калвака – обр. 4.4; обр. 4.5; обр. 7) и информацията за него, макар и частично публикувана, е най-обемна

⁴⁰ Вероятно има техническа грешка в регистрационния картон, защото Енчова чешма се намира на 3600 м североизточно от с. Недан, азимут 61°.

Обр. 14. Керамика от селището в м. Хърка край Недан (автор К. Чакъров).

(Soultov 1976; Султов 1977, 27 – 44; Султов 1979, 14 – 21; Sultov 1985, 25 – 30; Владкова 2020, 251 – 270)⁴¹.

Друго селище, простиращо се на голяма площ, е това в местностите Гечитя (Балгалък) и Филип-Тотюва могила югозападно от Чатала, но в землището на с. Върбовка (АКБ № 10005217) (обр. 4.21; обр. 8; обр. 9). Ве-

⁴¹ Фактът, че обектът е проучван чрез разкопки, даващи интересна информация за функцията на селището, е един от аргументите за отъждествяването му с тържището Пиретензиум. Подробният анализ на Ив. Църков на данните за локализирането на емпориум Пиретензиум показва, че обектът под с. Бутово би могъл да изпълнява и търговски функции, но трудно може да е идентичен с този от надписи ILBulg 400, 401, 443, тъй като последните не са открити в Бутово (Църков 2006а, 45 – 57; Tsarov 2005, 47 – 52).

роятно седемте надгробни могили наоколо са част от некрополите му (АКБ № 10005206 – 10005212). Селището е в близост до представително светилище на Диана (АКБ № 0720070) (обр. 4.24; обр. 8; обр. 9), с което вероятно са свързани две надгробни могили в м. Могилките (АКБ № 0720076 и 0720075) (обр. 4.25). В непосредствената околност е и селище в м. Райкоолу (АКБ № 10005214) (обр. 4.22) и други по-малки концентрации на археологически материали (АКБ № 10005216) (обр. 4.23; обр. 8; обр. 9).

Към списъка трябва да бъде добавен и значителният по площ обект на върха и в северното подножие на хълма Чатала. Базалтовата могила е видима в много голям радиус. Тя е

и вододел между р. Росица и р. Осъм. Възможно е десният приток на последната река – Ломя, да е граница между провинциите Долна Мизия и Тракия, определени с надписите от 136 г. (обр. 8; обр. 9) (Владкова 2020, 267). Твърде вероятно е ILBulg 429 да произхожда именно от покрайнините на разположената покрай реката базалтова могила Чатала подобно на двуезичния надпис ILBulg 428/IGBulg II 600. Тези особености не изключват възможността и хълмът да е един от естествените маркери на провинциалната граница (обр. 7; обр. 8; обр. 9).

Така очертаната гъстота на значителни по площ селищни, производствени, търговски и култови обекти е концентрирана по протежение на р. Ломя от м. Баш бунар край Върбовка до с. Бутово (обр. 4). Според Б. Геров въпреки липсата на преки сведения за обединяване на по-малки селища в комархии в административната територия на Никополис ад Иструм наличието на обекти със свои органи на управление може да бъде предположено (GeroV 1988, 118 – 119). Ако обектите край Бутово не представляват в цялата си съвкупност комархия, някои от тях биха могли да функционират като тържище (Църов 2006а, 45 – 57; Tsarov 2005, 47 – 52) или друг вид полуградско селище. Разграничаването на големи викуси от полуградски селища е все още трудна задача заради наличната изворова база (Динчев 1996, 101).

Според някои изследователи, занимавали се с локализирането на тържището Пиретензиум, то може да бъде отъждествено с обектите под съвременното с. Бутово (GeroV 1988, 118 – 119; Тачева 1994, 118; Тачева 2000, 64; Бинев 2002, 199 – 204) или между Бутово и Недан (Zawadski 1964, 531 – 538). Други, като А. Томас, предполагат, че Пиретензиум може да се състои не само от едно селище, а от повече, подобно на Пизос в територията на Августа Траяна, и така да включва няколко обекта наред с тези под с. Бутово (Tomas 2016, 12). Трябва обаче да се отбележи, че Пизос е тържище с конкретно място при старозагорското село Самуилово, а заселниците му са от различни викуси (Боянов 2014, 123 – 124, 179

– 180). Липсата на пряка връзка между Бутово и контекста на откриване на епиграфските паметници, съобщаващи името на тържището Пиретензиум свидетелстват, че поне засегат следва да бъде локализирано на друго място (Църов 2006а, 45 – 57; Tsarov 2005, 47 – 52; Боянов 2014, 134 – 137; Чакъров 2019а, 182 – 187, 191 – 192; Чакъров 2019б, 85)⁴². Трябва да се отбележи обаче, че именно районът на Бутово и Недан е с най-много надписи в административната територия на Никополис след самия град и другият епиграфски засвидетелстван емпориум – Дискодуратере, а една от отличителните черти на тържищата в Долна Мизия и Тракия е наличието на голям епиграфски архив (за справка: Боянов 2014, 189 – 216).

От направения преглед на контекста на откриване на епиграфските паметници ILBulg 428 – 440 става ясно, че между Бутово и Недан до момента няма регистрирано голямо селище, каквото обособява К. Шкорпил (Шкорпил 1905, 478 – 479) (обр. 4). Една значителна част от надписите са от землището на с. Недан, където повечето от тях са преупотребени в по-късни селища, некрополи, чешми и др. (обр. 5). Примерите с относително по-сигурен контекст са от самото с. Бутово, южно от него и около възвишението Чатала (обр. 7; обр. 8; обр. 9). Това показва, че концентрацията на селища е именно около Бутово, където има поне два значителни по площ обекта – този под съвременното село и другия в местностите Гечитя/Балталък и Филлип-Тотюва могила в северозападния край на землището на с. Върбовка (АКБ № 10005217; Рабова, Чолакова 2018, 589 – 591) (обр. 4.21; обр. 8; обр. 9). Малкото разстояние помежду им (около 4 км по права линия) и на-

⁴² След подробния анализ на наличните данни, Ив. Църов убедително показва, че заради езикови грешки на чуждестранни автори, въвели надпис ILBulg 401/IGBulg II 695 в CIL в научната литература, редица поколения учени са заблудени, че надписът има нещо общо със с. Бутово. Първоиздателят изобщо не посочва това село, а в CIL III 12415 пише ясно, че паметникът произхожда от (Горско) Косово и към датата на публикацията се намира в Буково (CIL III 12415). Село с това име не съществува в района и вероятно става дума за близкото Букурово (дн. Младен, Севлиевско) (Църов 2006а, 45 – 57; Tsarov 2005, 47 – 52).

личието на римски останки на хълма Чатала, намиращ се между тях, прави плътността на заселване покрай брега на р. Ломя в този участък още по-голяма. Освен, че е граничен район през 136 г. (ILBulg 429) и кръстопът, важна предпоставка за интензивно обитаване е може би експлоатирането на базалтовите могили в района, като кариери за камък, какъвто се среща в големи количества в обекти от римската епоха, намиращи се близо до находищата⁴³.

Епиграфски, нумизматични и други данни за началото на обособяването на градската територия на Никополис ад Иструм

Друга особеност на надписи ILBulg 428 – 440, свидетелстваща за тяхната датировка и интерпретация, е материалът на изработка. Най-ранният и точно датиран от тях е ILBulg 429 – от 136 г. (обр. 5.3; обр. 5.4). Той е направен от доломитизиран варовик. Два от останалите пет терминални надписа, открити в района на Никополис ад Иструм – ILBulg 390 от с. Полски Сеновец и ILBulg 386 от с. Хотница, са със сигурност от доломитизиран варовик, добиван от кариерите на Никополис за този вид камък край Хотница, Самоводене и Коевци (обр. 2) (Чакъров под печат; Чакъров 2019б, 79 – 91). За останалите три (ILBulg 358 от с. Масларево, ILBulg 357 и IGLNov 72 от Свищов)⁴⁴, може да се предположи, че са от същия материал. В публикацията на Г. Точилеску за ILBulg 357 от Свищов е посочено, че надписът е от „добър мрамор“ (Tocilescu 1902, 127). Често в ранните публикации доломитизираният варовик е бъркан с мрамор поради привидните сходства между двете ка-

менни породи. Материалът на другия паметник от Свищов е също варовик, но в корпуса на латинските и гръцките надписи от Нове не е посочено какъв точно вид (IGLNov 72). В. Добруски отбелязва, че и ILBulg 358 от с. Масларево е от варовик (Добруски 1901, 713). Може да се предположи, че и последните три паметника са направени от камък от местните кариери за доломитизиран варовик, тоест от близки ателиета. За разлика от тях петте гранични надписа от 136 г. от гр. Роман са от друг вид камък, а и редът на разделение е *inter Thracas et Moesos*, а не както в случаите от района на Никополис и Нове *inter Moesos et Thracas* (ILBulg 184; Христов 2004, 5 – 8).

Въпреки еднаквия материал на изработка на граничните надписи от 136 г. от района на Никополис ад Иструм, съществува и известно различие в изписването на текста между този от Бутово (ILBulg 429) и паметниците от Полски Сеновец (ILBulg 390) и Хотница (ILBulg 386). Това според Кр. Банев и Р. Лазов може да се дължи на различни ателиета (каменоделски, б. а.), произвели съответните надписи (Банев, Лазов 1981, 41).

Хронологическата стратификация на епиграфските паметници и архитектурните детайли от предшестващата изграждането на Никополис селищна единица в района – военния лагер Нове (обр. 1; обр. 2), показва, че най-ранните са от времето на император Хадриан (117 – 138), и то от последните години на неговото управление (Biernacki, Skoczylas 2002, 204 – 208; Biernacki, Skoczylas 2003, 197 – 203). Началото на използването на доломитизирания варовик, в каструма е засвидетелствано именно от това време до 233 г., като този вид камък е на второ място по употреба за изработката на надписи след местния варовик (Biernacki, Skoczylas 2002, 204) и за направа на архитектурни детайли (Biernacki, Skoczylas 2003, 199; Skoczylas 2013a, 121 – 126; Skoczylas 2013b, 139 – 141).

Районът, в който са откривани лапидарни паметници от хотнишкия варовик, обхваща Никополис ад Иструм, дн. Великотърновско, Павликенско, Свищовско (Skoczylas 1999, 128 – 129; Skoczylas 2013a, 124 – 125; Skoczylas

⁴³ При всички обекти в района на Бутово и Недан, частично на Върбовка и Павликени, е употребяван базалт за градеж. Следи от добив има както на най-голямата базалтова могила – Чатала, така и на друга, намираща се в с. Бутово – Драчовица (АКБ № 10007218; Чакъров 2020, 166).

⁴⁴ В. Герасимова предполага, че съществува, още един надпис от Раданово (Gerasimova-Tomova 1987, 18). Тя се основава на разлика между вписването на надписа от Масларево в инвентарната книга на Народния музей (1893 г.) и сведение, че Ж. Сърор документира надпис с такова съдържание на гарата в с. Ресен през 1900 г. Физическата липса на паметника и приведените факти свидетелстват по-скоро, че е малко вероятно такъв граничен стълб да съществува.

2013b, 139 – 142), територията около гр. Левски, Севлиево. Единични са екземплярите от друг вид варовик, използвани за направата на архитектурни детайли в градската територия. Това показва, че доломитизираният варовик започва да бъде използван за изработка на монументални архитектурни детайли и епиграфски паметници едва от основаването на Никополис насетне (Чакъров, под печат).

Сред анализирания епиграфски паметници, селищни обекти и некрополи от района на Бутово и Недан няма по-ранни от времето на императорите Хадриан (117 – 138) и Антонин Пий (138 – 161). Материалът, от който са изработени надписите в района, е доломитизиран варовик, добиван от кариерите на Никополис ад Иструм (обр. 2), започнали да функционират с основаването на града, като най-ранните датирани са от 136 г. (ILBulg 429). Всички тези данни показват, че заселването в района на селата Бутово и Недан на ветерани и римски граждани по рождение по-скоро съвпада с основаването на Никополис ад Иструм като град, а не го предшества.

Вероятно това е в резултат на създаването на новия град и необходимостта от населване на територията му с романизирано население. Присъствие на ветерани в района, и то предимно от Първи италиейски легион, започва вероятно след Дакийските войни на император Траян (98 – 117), за което свидетелства и един от надгробните паметници (ILBulg 432). Засега, обаче, най-ранните надписи от територията на Никополис ад Иструм са от времето на император Хадриан (117 – 138), което може да бъде приложено и за района на Бутово и Недан.

В действителност от района на бъдещата градска територия произхождат поне три военни дипломи, по-ранни от основаването на града и две, датиращи приблизително към времето на неговото основаване (обр. 1). Най-ранната от тях е от гр. Дебелец и датира от 20.09.82 г., следващата е от с. Миндя, Великотърновско, датираща от септември 82 г., третата е от с. Градище, община Левски (доколкото този район попада в територията на Никополис) с дата 12.05.91 г., четвъртата от с.

Писарево, Великотърновско – от 19.07.114 г. и последната от Горна Оряховица от началото на II в. (Gencheva 2013, 95 – 96, No. 247; Paunov, Roxan 1997, 269 – 279; Боянов 2008, кат. № 102, 101, 98, 96). За съжаление и петте дипломи са с неясен контекст на откриване, което намалява тяхната стойност като източник на информация относно точното локализиране на мястото, където са заселени съответните бивши военни. Наличието им не може да бъде категорично свидетелство за колонизиране на ветерани по времето на Домициан (81 – 96) и Траян (98 – 117) (Боянов 2008, 147 – 154). Последното може да се дължи не на активна политика в тази насока, а на избор, продиктуван от етническият произход на тези военни, които се завръщат по родните си места или се заселват до намиращ се в близост военен лагер на помощна част (Боянов 2008, 147 – 154). Както отбелязва Б. Геров, по-скоро става дума за проникване в областта (Герв 1954, 106), а не толкова за колонизиране.

Важен източник за ранната история на града и неговата територия и отношението към времето на Флавиите се явяват и единичните, и колективните монетни находки (обр. 1). От разкопките на агората на Никополис произхождат и монети от времето на императорите Клавдий (41 – 54), Нерон (54 – 68), Веспасиан (69 – 79), Домициан (81 – 96), Нерва (96 – 98), Траян (98 – 117) (11 бр.: Paunov, Topalilov 2013), както и фрагменти от северноиталийска тера сигилата, датирани след 54 г. (Vladkova 2002, 31). Някои от монетите, като тези на Домициан (81 – 96), са малко износени. Тази особеност, както и един шлем, датиращ от последната четвърт на I в. – ранен II в., открит в р. Росица, са тълкувани като свидетелство за по-ранно военно дървено-землено укрепление, обезличено при строежа на каменна архитектура при императорите Хадриан (117 – 138) и Антонин Пий (138 – 161) (Paunov, Topalilov 2013)⁴⁵.

⁴⁵ Предположение в тази насока изказва А. Поултър (Poulter 1995, 10), който посочва единствено благоприятното разположение на Никополис в географско и комуникационно отношение като предпоставка за наличието на военен обект преди изграждането на града.

Трябва да се обърне внимание на това, че въпросните монети са от контексти от II – IV в. (за справка таблицата у Раупов, Topalilov 2013), което може да означава, че са продължително време в циркулация, дори и столетия по-късно (въпреки запазеността), а не, че са от пластове от I в.⁴⁶ Макар и ранни, тези находки си остават без свързани с тях структури и тълкуването им като резултат от съществуването на по-ранно от Никополис, разположено на същото място военно селище си остава хипотеза, която може да бъде потвърдена при бъдещи разкопки в други части на града⁴⁷.

В Ескус например находките от военния лагер са доста по-многобройни, като освен монети има и много по-голямо количество керамика. В допълнение на това има и следи от дървено-землена, кирпичена и каменна архитектура и улична настилка от трамбована пръст, камъни и парчета от керемиди, датиращи от времето преди изграждането на колонията, оцелели макар и частично от въздействието на по-късните строежи (Кабакчиева 2000, 31 – 35). Подобно е положението и с кастела Димум в гр. Белене (Кабакчиева 2012, 257 – 259; Кабакчиева 2014, 308 – 310; Лазарова, Иванов 2018, 190 – 192).

Друго свидетелство за наличие или отсъствие на по-ранно от II в. римско присъствие на територията на Никополис ад Иструм са колективните монетни находки (обр. 1). В днешна Великотърновска област са открити поне 6 бр. от средата на I в. до първата четвърт на II в. (Теодосиев 2017, 157). За повечето от тях обаче информацията е несигурна, тъй като е само по устни сведения, без да са налице самите монети и да е направена хронологическа статистика.

Една от тях е от Нове и се състои от три дупондия, един ас и един денар, като по-

следната е най-късна (71 – 72 г.) и датира от времето на Тит като цезар (Нове – 2011 по Теодосиев 2017, 141 – 142), но тя няма пряко отношение към бъдещия район на Никополис ад Иструм. Три от другите находки са по устни сведения: Горско Калугерово – 1998, Димча – 2001, Коевци – 1997 (по Теодосиев 2017, 128 – 129, 134), което прави информацията несигурна както за наличието им, така и за определяне на най-късната монета.

Находката Лесичери – 1910 (по Теодосиев 2017, 136) се състои от бронзови монети от времето на императорите Траян (98 – 117) и Хадриан (117 – 138) и вероятно е трезорирана при управлението на последния, въпреки че съществуват неясноти относно нейното състояние и характер (Раупов 2021). От находката Никюп – 1959 (по Теодосиев 2017, 140), състояща се от денари, Т. Герасимов е видял по един екземпляр на Галба (69), един на Веспасиан (69 – 79) и един на Нерва (96 – 98). Не е ясно дали последната монета е най-късната от разпръснатата находка (Раупов 2021). Поради тази причина тя не може да бъде категорично свързана със събития, състоящи се преди основаването на Никополис. Нейната стойност се изразява в това, че произхожда от землището на с. Никюп, където е основан и градът.

Освен в легионния лагер Нове (Генчева 2002, 59 – 69; Dyczek 2008, 67 – 68; Sarnowski, Kovalevskaja, Tomas 2010, 169 – 170; Раупов 2014, 146 – 176; Сарновски 2014, 35 – 44) структури и обвързани с тях монети и находки от I в. в днешна Централна Северна България като цяло са откривани в Димум (Кабакчиева 2012, 257 – 259; Кабакчиева 2014, 308 – 310; Лазарова, Иванов 2018, 190 – 192), където датират от средата на I в. до началото на II в. и в ямния комплекс под късноримския кастел Сексагинта Приста в Русе (обр. 1). Структурите и находките от ямите от Русе, обаче, са свързани не с римско присъствие, а с незавладяно още тракийско население, обитавало района от втората половина на II в. пр. Хр. до „последната четвърт на I в. сл. Хр., вероятно до Дакийските войни на император Домициан.“ (Върбанов 2013, 29 – 39).

⁴⁶ В Сексагинта Приста например денари на Домициан (81 – 96) и Веспасиан (69 – 79) са откривани в контексти от втората половина на III в. (Върбанов 2012, 211, 215).

⁴⁷ Разкопките в Никополис ад Иструм са съсредоточени основно в района на градския площад и късноантичния кастел, южно от крепостните стени на стария град. Възможно е в останалата непроучена част от територията на града да бъдат открити и по-ранни структури, но сега съществуването им се основава единствено на предположения.

Поне на този етап на проучване, след ямния комплекс има хиатус, като едва след последния, около времето на император Хадриан (117 – 138), е изграден храмът на Аполон и Тракийския конник (Върбанов, Драгоев 2012, 47; Varbanov 2013, 58; Русев и др. 2015, 178).

От района на градската територия на бъдещия Никополис ад Иструм като че ли най-ранни римски находки са тези от предполагаем могилен гроб, открит при с. Ряховците, Севлиево (Ботева 2016, 323 – 338) (обр. 1). Те са датирани в края на I в. – началото на II в. (Ботева 2016, 328). Възможно е районът на средното течение на р. Росица да попада в обхвата на административната територия на Никополис ад Иструм, защото в Севлиево и Дамяново са открити надгробни надписи на латински език, съобщаващи имената на булевти (без посочване на кое населено място) (ILBulg 405, ILBulg 406 и непубликуван от фонда на ИМ – Севлиево, преизползван като олтарна маса на средновековна църква № 3 на крепостта „Хоталич“ край Севлиево) (Чакъров 2019а, 177 – 177, 189 – 190). Съхраняваните в ИМ – Севлиево лапидарни паметници⁴⁸ от римската епоха са от доломитизиран варовик, присъщ за обекти от територията на Никополис ад Иструм, което би могло да бъде косвено указание за административна принадлежност към града.

С относително ранна дата е и надгробната плоча на булевта от Никополис ад Иструм от Бутово – средата на II в. (Conrad 2002, 110 – № 48; Conrad 2004, 220 – No 347) (обр. 4.5; обр. 6.2). Този факт, както и по-късната диплома с упоменаване на Никополис от същото село (Султов 1985, 38 – 41) потвърждават изрично принадлежността на района на двете съвременни села към територията на Града на победата през II – III в. (Владкова 2020, 254 – 255, 264 – 265), които според М. Тачева остават извън нея (Тачева 1994, 24; Тачева 2000, 64).

В други случаи обаче (преизползвания в

околностите на с. Недан надпис ILBulg 433)⁴⁹ булевтът е без посочване на принадлежност към съответно населено място. Възможно е тези булевти да са в управлението на полуградски селища в района като обектите под съвременното село Бутово (Zawadski 1964, 537; Бинев 2002, 200), въпреки че примерите с отбелязването на Никополис по-скоро свидетелстват за връзка с градския център.

Самото основаване на града е предмет на продължителна дискусия, като категоричен отговор, обвързан с точна година, в която е поставено началото, все още не може да бъде даден. Всеобщо прието е мнението, че това се случва след Първата (101 – 102) или Втората дакийска война (105 – 106) на император Траян (98 – 117), като отделните автори, изследвали проблема, приемат различни години, след които това се случва (анализ на основните мнения: Boteva 2014, 199 – 201; Топалилов 2012, 761 – 762:

- 102 г. според Т. Иванов, Р. Вулпе, Г. Кацаров, К. Пач, А. Домашевски, О. Бендорф, Г. Точилеску (Boteva 2014, 199);
- между 102 г. и 104 г. според Д. Ботева (Boteva 2014, 200);
- след завладяването на Дакия според Т. и Р. Иванови, Г. Кацаров, Б. Пик (Иванов, Иванов 1994, 5; Boteva 2014, 200);
- през 102 г. или между 106 г. и 110 г. според Р. Иванов (Boteva 2014, 200);
- 110 г. (според Poulter 1995, 199; Boteva 2014, 199 – 200);
- между 106 г. и 114 г. според Л. Руску (Ruscu 2007b, 214).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Липсата на по-сигурни сведения от I в. за историята и археологията на територията, на която в началото на следващото столетие е основан Никополис ад Иструм, води до изказване на предположения относно принадлежността на района към тракийската стра-

⁴⁸ Авторът изказва благодарностите си на Н. Ботева и Н. Шаранков за споделената информация относно лапидарните и епиграфските паметници от фонда на ИМ – Севлиево.

⁴⁹ Ако надпис ILBulg 438 е от Бутово, то и отбелязаните в него трима булевти могат да бъдат причислени към тези без споменавания къде изпълняват административните си длъжности.

тегийна система. Според едни автори градът администрира стратегията Рюсике, според други Ускидексике, а трети са на мнение, че районът на Никополис изобщо не е включван в стратегиите.

Подобно е положението и с римското присъствие в областта преди основаването на града (обр. 1). Броят на ранните единични и колективни монетни находки в района е изключително малък, а информацията непълна. Единичните ранни монети от проучванията на града са предимно от по-късни контексти, а тези от по-ранните са свързани със структури от Траяново-Хадрианово време. Сред колективните монетни находки, единствено за тази от с. Лесичери (Лесичери – 1910, по Теодосиев 2017, 136) данните са относително по-сигурни, но последната е от времето на основаването на града при императорите Траян (98 – 117) и Хадриан (117 – 138).

От прегледа на наличните единични и колективни монетни находки може да се направи заключението, че присъствието на римляните през I в. в територията на основания в началото на следващото столетие Никополис ад Иструм е трудно доказуемо чрез нумизматичния материал на този етап на проучванията.

Може да се предположи, че заселването на ветерани и цивилни граждани в района на Никополис започва именно и в пряка връзка с основаването на града поради необходимостта от романизирано население. В подкрепа на това свидетелства и фактът, че градският елит (заемащите длъжности в управлението) на Никополис от неговото основаване насетне, се състои предимно от римски граждани, включително и ветерани (Ruscu 2007a, 1 – 6).

От времето на Хадриан (117 – 138) датират и най-ранните епиграфски паметници от градската територия на Никополис. Ако се предположи, че хората, свързани с тях, са заселени по-рано, при император Траян (98 – 117) или в началото на управлението на Хадриан (117 – 138), то възниква въпросът дали не е приложена целенасочена политика на привличане на римски граждани, които да населят областта на един новооснован град?

Като свидетелство за това може да бъде

посочен римският гражданин с вероятен италиански произход Гай Урсидий Сенецион, починал по времето на императорите Хадриан (117 – 138) и/или Антонин Пий (138 – 161), или най-общо около средата на II в., от обекта в м. Върбовски ливади край Павликени (Чакъров 2018, 49 – 90). Ранната датировка на последния паметник и фактът, че погребеният не е ветеран, могат да бъдат тълкувани като свидетелство, че производственият център е основан скоро след или при изграждането на Никополис, и то от целенасочено заселен римски гражданин, който да разработва производство на керамични изделия, каквито интерпретации са предложени за други сходни обекти, като керамичния център при с. Хотница (Harizanov 2020, 112)⁵⁰.

Военните дипломи от I в. от Миндя, Градище и Дебелец, както и тези от Писарево и Г. Оряховица по-скоро свидетелстват, че получилите ги ветерани се завръщат по родните си места след края на своята служба (обр. 1). Друго ранно свидетелство е находката от с. Ряховците, Севлиево (обр. 1). Тези оскъдни данни обаче трудно могат да бъдат определени като колонизиране. Малкото количество ранни материали отпреди основаването на града, и липсата на сигурни колективни монетни находки от I в. от района по-скоро свидетелстват, че земите на бъдещата територия на Никополис ад Иструм са слабо усвоени от римляните през I в.

Обособеният в литературата район на селата Бутово и Недан, Павликенско, е заселен с ветерани вероятно едва при или след основаването на Града на победата, тъй като най-ранните сведения са от последните години на управлението на император Хадриан (117 – 138) (обр. 4). Обособеното от К. Шкорпил голямо селище между селата Бутово и Недан по-скоро представлява обединяване, както на отделни действителни селища в едно, така и на преизползвани епиграфски и архитектурни паметници, което не прави една обща се-

⁵⁰ Възможно е и Г. Урсидий да е управител на работилници на по-крупни местни собственици, засвидетелствани епиграфски в близката околност (Harizanov 2020, 107 – 109, 111 – 113).

лична структура. Картирането на известните обекти показва, че голяма концентрация на значителни по площ селища има в околностите на с. Бутово, в района на базалтовата могила Чатала (обр. 4). По-голямата част от надписи ILBulg 428 – 440 са преизползвани в землището на с. Недан, а като места с римски обекти (поземлени владения?), от които про-

изхождат надписи, могат на бъдат посочени местностите Хърка (обр. 4.26; обр. 13) и Острицата (обр. 4.8; обр. 10; обр. 12). Повечето епиграфски паметници обаче са от района на Бутово, което насочва отново концентрацията на римски обекти именно в землището на това село (обр. 4).

Антични автори:

Claudius Ptolemaei. Geographia.

Voluminis primi. Pars prima. Ed. Carolus Müllerus. Parisiis, Editore Alfredo Firman Didot, Institutii Francici typographo, MDCCCLXXXIII.

Klaudios Ptolemaios Handbuch der Geographie. Teil 1.

Einleitung und Buch 1 – 4. Hrsg. A. Stückelberger, G. Graßhoff. Schwabe Verlag, Basel, 2017.

Литература

Банев, Лазов 1981: Кр. Банев, Р. Лазов. Латински надписи от Долна Мизия. – Археология, 4, 1981, 37 – 45.

Бинев 2002: М. Бинев. Към проблема за локализацията и хронологията на емпориите в административната територия на Никополис ад Иструм. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XVII – XVIII/2002 – 2003, 2002, 199 – 204.

Божилова, Колендо 1985: В. Божилова, Й. Колендо. Граничен стълб от 136 г., намерен в Нове. – Археология, 4, 1985, 39 – 46.

Ботева 2016: Н. Ботева. Трако-римски гроб от с. Ряховците, Севлиево. – В: Т. Стоянов, Д. Стоянова (ред. кол.), М. Първин (съст.) Проблеми и изследвания на тракийската култура, 8, Казанлък, 2016, 323 – 338.

Боянов 2008: Ил. Боянов. Римските ветерани в Долна Мизия и Тракия (I – III в.). ИК „Авалон“, София, 2008.

Боянов 2014: Ил. Боянов. Дискодуратер и емпории в римска Тракия. „Авалон пблшинг“, София, 2014.

Велков 1935: Ив. Велков. Новооткрити старини. – Известия на Българския археологически институт, VIII, 1934, 1935, 447 – 467.

Велков 1986: В. Велков. Нови данни за територията на Никополис ад Иструм и за северната граница на провинция Тракия през II в. – Археология, 2, 1986, 24 – 28.

Велчев 1972: А. Велчев. Морфология на базалтовите могили в Северна България. – Известия на Българското географско дружество, XII (XXII), 1972, 29 – 45.

Владкова 1995: П. Владкова. Графити върху глинени изделия от античните керамични центрове на територията на Никополис ад Иструм. – Известия на Историческия музей – Велико Търново, X, 1995, 75 – 86.

Владкова 2020: П. Владкова. За архитектурните комплекси при село Бутово (западната част от терито-

рията на Nicopolis ad Istrum). – В: Ст. Александров, Б. Божкова, Евг. Генчева (ред. кол.) In memoriam Ivani Venedikov. По случай 100-годишнината от рождението му (Годишник на Националния археологически музей. XIV, 2020), НАИМ – БАН, София, 2020, 251 – 270.

Вълчев 2015: Ив. Вълчев. Извънградските светилища в римската провинция Тракия (I – IV век). (Монографии). УИ „Св. Климент Охридски“, София, 2015.

Върбанов 2012: В. Върбанов. Римски монети от проучванията на Сексагинта Приста (I – III век). – Известия на Регионален исторически музей – Русе, XV, 2012, 209 – 248.

Върбанов 2013: В. Върбанов. Тракийски ямен комплекс в Русе – стратиграфия, съставни елементи, интерпретация и хронология. – В: В. Върбанов (съст.) Sexaginta Prista. Тракийски ямен комплекс, 1, „Сира“, Велико Търново, 2013, 29 – 93.

Върбанов, Драгоев 2012: В. Върбанов, Д. Драгоев. Сексагинта Приста и други проучвани обекти от римската епоха в Русенско. Русе, 2012.

Геновски 1967: М. Геновски. На синора между легендите и историческата истина Карамандол – Будимграда – Кованлъкът – Караахач. – Вестник Трудов пламък. Орган на ГК на БКП, ИК на ГОНС, ГК на ОФ – гр. Левски, 3, 22.04.1967.

Генчева 2002: Евг. Генчева. Първият военен лагер в Novaе, провинция Мизия (Северна България). София-Варшава, 2002.

Георгиев 1960: Вл. Георгиев. Идентификация и етимология на няколко тракийски речни имена. – Български език, 6, 1960, 511 – 515.

Героу 1949: Б. Героу. Романизмът между Дунава и Балкана от Август до Хадриан. – Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет, XLV, 1948/1949, кн. Езикознание и литература, 1949, 3 – 92.

- Геров 1950:** Б. Геров. Северната граница на провинция Тракия. – Известия на Археологическия институт, XVII, 1950, 12 – 33.
- Геров 1952-1953:** Б. Геров. Романизмът между Дунава и Балкана от Хадриан до Константин Велики. Част II. Продължение. – Годишник на Софийския университет, Филологически факултет, XLVIII, 1952 – 1953, 307 – 414.
- Геров 1954:** Б. Геров. Романизмът между Дунава и Балкана от Хадриан до Константин Велики. Част II. – Годишник на Софийския университет, Филологически факултет, XLVII, 1950/51 – 1951/52, 1954, 17 – 121.
- Данков 1980:** Е. Данков. Антична кариера за саркофази. – Векове, 2, 1980, 59 – 60.
- Димитров 1942:** Д. Димитровъ. Надгробните плочи от римско време въ Северна България. Държавна печатница, София, 1942.
- Димитров 2007:** Здр. Димитров. Архитектурна декорация в провинция Долна Мизия (I – III в. сл. Хр.). (Дисертации, 2). НАИМ – БАН, София, 2007.
- Динчев 1996:** В. Динчев. Полуградските неукрепени селища през римската, късноримската и ранновизантийската епоха (I – началото на VII в.) в днешните български земи. – История, V, 3 – 4, 1996, 99 – 104.
- Добруски 1900:** В. Добруски. Материали по археологията на България. – В: Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина, XVI – XVII, I, 1900, 3 – 146.
- Добруски 1901:** В. Добруски. Материали по археологията на България. – В: Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина, XVIII – I, 1901, 704 – 812.
- Иванов 1950:** Т. Иванов. Отделни находки от разни места. – Известия на Археологическия институт, XVII, 1950, 326 – 333.
- Иванов, Иванов 1994:** Т. Иванов, Р. Иванов. Никополис ад Иструм. I, „Аргес“, София, 1994.
- Иванова-Чавдарова 1996:** Н. Иванова-Чавдарова. Местните имена в Павликенско. (Трудове на Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“. Филологически факултет. Книга 2 – Езикознание, 30). 1994, УИ „Св. св. Кирил и Методий“, Велико Търново, 1996.
- Кабакчиева 2000:** Г. Кабакчиева. Oescus. Castra Oescensia. Ранноримски военен лагер при устието на Искър. „Албатрос“, София, 2000.
- Кабакчиева 2012:** Г. Кабакчиева. Археологически разкопки на античния кастел Димум (Южен и Западен сектори). – В: Археологически открития и разкопки през 2011 г., София, 2012, 257 – 259.
- Кабакчиева 2014:** Г. Кабакчиева. Разкопки на античния кастел Димум в гр. Белене, Плевенска област. – В: Археологически открития и разкопки през 2013, София, 2014, 308 – 309.
- Кацаров 1929:** Г. Кацаровъ. Приносъ къмъ древната история на Ловчанско. – Ловечъ и Ловчанско. Географско, историческо и културно описание. Книга I, Печатница „Книпеграфъ“ А. Д., София, 1929, 76 – 85.
- Ковачев 1961:** Н. Ковачев. Местните названия от Севлиево. Издателство на БАН, София, 1961.
- Лазарова, Иванов 2018:** С. Лазарова, В. Иванов. Археологическо проучване на античния кастел и митница Димум при гр. Белене. – В: Археологически открития и разкопки през 2017 г., София, 2018, 190 – 192.
- Лунгарова 2003:** П. Лунгарова. Колона с надпис от Бутово. – В: В. Гюзелев, К. Попконстантинов, Г. Бакалов, Р. Костова (ред. кол.) *Studia protobulgarica et medievalia europensia*. Материали от юбилейната научна конференция в чест на 100 – годишнината на чл.-кор. проф. д-р Веселин Бешевлиев, Велико Търново, 12 – 15.V.2000 г., ИК „ТАНГРА ТанНакра“, София, 2003, 135 – 139.
- Лунгарова 2012:** П. Лунгарова. Римските култове в провинция Долна Мизия. Каталог на паметниците. УИ „Св. св. Кирил и Методий“, Велико Търново, 2012.
- Мирчев 1961:** М. Мирчев. Нови епиграфски паметници от Черноморието. – Известия на Варненското археологическо дружество, XII, 1961, 7 – 21.
- Михайлов 1993:** Г. Михайлов. Усдикесика /Ousdikessike/. – В: Кратка енциклопедия „Тракийска древност“, „Аргес“, София, 1993, 293.
- Петров 2014:** Г. Петров. Ландшафтно-геофизична характеристика на базалтовите могили в Северна България. – Проблеми на географията, 3 – 4, 2014, 60 – 75.
- Поултър 1994:** А. Поултър. Никополис ад Иструм – анатомия на гръко-римския град. – Известия на Историческия музей – Велико Търново, IX, 1994, 11 – 36.
- Рабовянов, Чолакова 2018:** Д. Рабовянов, Ан. Чолакова. Теренни издирвания в землището на село Върбовка, община Павликени. – В: Археологически открития и разкопки през 2017 г., София, 2018, 589 – 591.
- Русев и др. 2015:** Н. Русев, Д. Драгоев, В. Върбанов, Д. Пачев. Монети от археологическото проучване на Сексагинта Приста (март-май 2015 г.). – Българско е-Списание за археология, 5, 2015, 177 – 214.
- Сарновски 2014:** Т. Сарновски. Нове (Novae). Археологически пътеводител по римския легионен лагер и ранновизантийски град на Долния Дунав (България). Институт по археология, Варшавски университет, 2014.
- Славейков 1859:** П. Славейков. Четири паметника. – Български книжици, I – 1, 1859, 410 – 414.
- Спасов и др. 2020:** Р. Спасов, В. Вандова, В. Мартинова, Б. Борисов, Н. Спасов, Г. Димитров, Яв. Русев, Хр. Цонева, Вл. Петков, З. Косташка. Спасителни археологически разкопки на обект № 52/4009 по трасето на газопрееносната структура на „Булгартрансгаз“ ЕАД в землището на с. Недан, общ. Павликени. – В: Хр. Попов (гл. ред.) Археологически открития и разкопки през 2019. Книга II. София, 2020, 951 – 953.

- Султов 1962:** Б. Султов. Един занаятчийски център в Долна Мизия. – Археология, 4, 1962, 30 – 34.
- Султов 1968:** Б. Султов. Антични гробни находки от Великотърновски окръг. – Известия на Окръжния исторически музей Велико Търново, 4, 1968, 39 – 55.
- Султов 1969:** Б. Султов. Новооткрит керамичен център при с. Хотница от римската и старобългарската епоха. – Археология, 4, 1969, 12 – 24.
- Султов 1972:** Б. Султов. Производство на релефна керамика в Долна Мизия. – Известия на Окръжния исторически музей – В. Търново, V, 1972, 21 – 29.
- Султов 1977:** Б. Султов. Павликенският край през Античността. – В: М. Йовков (съст.) Павликени и Павликенският край. Издателство на Отечествения фронт, София, 1977, 9 – 62.
- Султов 1979:** Б. Султов. Античните центрове за производство на художествена, битова и строителна керамика. – Векове, 1979, 3, 14 – 21.
- Тачева 1983:** М. Тачева. Към историческата география на древна Тракия. – Векове, 12, 2, 1983, 5 – 8.
- Тачева 1994:** М. Тачева. Северната граница на провинция Тракия до Северите (1. От Алмус до Никополис ад Иструм). – В: Д. Драганов (съст.) Поселищен живот в Древна Тракия. III Международен симпозиум „Кабиле“, 17 – 21 май 1993, „Я“, Ямбол, 1994, 115 – 124.
- Тачева 2000:** М. Тачева. Власт и социум в римска Тракия и Мизия. „Вулкан-4“, София, 2000.
- Тачева 2004:** М. Тачева. Власт и социум в римска Мизия и Тракия. 2. УИ „Св. Климент Охридски“, София, 2004.
- Тачева 2005:** М. Тачева. Епиграфски данни за териториите на Никополис ад Иструм и муниципите Нове и Дуросторум при Северите. – В: Р. Костова (съст.) Културните текстове на миналото. Носители на символи и идеи. Книга I. Текстовете на историята, история на текстовете. Материали от Юбилейната международна научна конференция в чест на 60-годишнината на проф. д. и. н. Казимир Попконстантинов, Велико Търново, 29 – 31 октомври 2003, УИ „Св. Климент Охридски“, София, 2005, 100 – 105.
- Теодосиев 2017:** Н. Теодосиев. Опис на колективните монетни находки от България. I. От домонетната епоха до 498 г. сл. Хр. София, 2017.
- Христов 2004:** Ив. Христов. Нови епиграфски данни за северната граница на провинция Тракия при император Хадриан. – Минало, 2, 2004, 5 – 8.
- Христов 2018:** Ив. Христов. Античната история на Троянския край (I хил. пр. Хр. – началото на VII век сл. Хр.). – В: Ел. Авджиева, Д. Вутова (съст.) Троян – документи, открития, събития, личности, „Фабер“, Велико Търново, 2018, 48 – 90.
- Цочев 1998:** М. Цочев. Монетната циркулация в античните керамични центрове Павликени и Бутово. ИК „Витал“, Велико Търново, 1998.
- Цървов 2003:** Ив. Цървов. Новооткрит епиграфски паметник от Бутово. – В: В. Гюзелев, К. Попконстантинов, Г. Бакалов, Р. Костова (ред. кол.) *Studia protobulgarica et mediaevalia europensia*. Материали от юбилейната научна конференция в чест на 100 – годишнината на чл.-кор. проф. д-р Веселин Бешевлиев, Велико Търново, 12 – 15.V.2000 г., ИК „ТАНГРА ТанНакРа“, София, 2003, 140 – 142.
- Цървов 2005:** Ив. Цървов. Римска гробница край Павликени. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XX, 106 – 116.
- Цървов 2006а:** Ив. Цървов. *Emporium Piretensium*: местонахождение и анализ на публикациите. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXI, 2006, 45 – 57.
- Цървов 2006б:** Ив. Цървов. Старините в землището на Русаля. – В: Страници от историята на село Русаля, „ДАР“, Велико Търново, 2006, 5 – 17.
- Чакъров 2018:** К. Чакъров. Данни за некрополите на вилата в м. Върбовски ливади край Павликени. – В: Ив. Лазаров, Н. Цонева (съст.) Юбилеен сборник „Павликени“, посветен на 75 години от обявяването на Павликени за град и 40 години Исторически музей – Павликени, „Фабер“, Велико Търново, 2018, 49 – 90.
- Чакъров 2019а:** К. Чакъров. Римската епоха в Севлиевския край: проучвания, обекти, находки. – В: Н. Ботева (съст.) Севлиево и Севлиевският край. Археологически проучвания. Юбилеен сборник по случай четиридесет години от археологическите разкопки на ранновизантийската и средновековна крепост при град Севлиево, Севлиево, „М-Прес“, 2019, 171 – 194.
- Чакъров 2019б:** К. Чакъров. Античната кариера за варовик край с. Коевци, Сухиндолско: проучвания и интерпретации. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXXIV/2019, 2019, 79 – 106.
- Чакъров 2020:** К. Чакъров. Археологическо наблюдение в гр. Павликени и с. Бутово, общ. Павликени. – В: Хр. Попов (гл. ред.) Археологически открития и разкопки през 2019. Книга I. София, 2020, 165 – 166.
- Чакъров, под печат:** К. Чакъров. Кариери за доломитизиран варовик в административната територия на Никополис ад Иструм. – В: Jubilaus VIII: завръщане към изворите, под печат.
- Чолаков, Валентинова 2013:** И. Чолаков, М. Валентинова. Издирвания на археологически обекти по трасето на газопровод „Южен поток“, Сектор 4. – В: М. Гюрова, Т. Стефанова, П. Димитров, Е. Атанасова, М. Дамянов, И. Чолаков, Андр. Аладжов, Г. Нехризов, Г. Иванов (ред. кол.) Археологически открития и разкопки през 2012 г., София, 2013, 590 – 591.
- Чукалев и др. 2012:** К. Чукалев, Д. Рабовянов, С. Александрова, Ж. Узунов, Евг. Дерменджиев, Н. Еленски. Издирвания на археологически обекти по трасето на газопровод „Набуко“, Сектор 4. – В: М. Гюрова, П. Димитров, Г. Иванов, Е. Атанасова, М. Дамянов, И. Чолаков, Андр. Аладжов, Г. Нехризов (ред. кол.) Археологически открития и разкопки през 2011 г., София, 2012, 589 – 591.

- Шаранков 2016:** Н. Шаранков. Епиграфски открития през 2015 г. – В: Археологически открития и разкопки през 2015, София, 2016, 970 – 972.
- Шкорпил, Шкорпил 1892:** Х. Шкорпил, К. Шкорпил. Старовръмски надписи изъ разни крайща на България. – В: Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, VII, 1892, 84 – 110.
- Шкорпил 1905:** К. Шкорпилъ. Нѣкоторыя изъ дорогъ восточной Болгарии. – В: Материалы для болгарских древностей. Абоба-Плиска. (Извѣстія Русскаго археологическаго института въ Константинополь, X). Софія, 1905, 443 – 502.
- Янакиева 2009:** Св. Янакиева. Тракийската хидронимия. (Studia Thracica, 12). Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, София, 2009.
- Biernacki, Klenina 2018:** A. Biernacki, E. Klenina. The Image of Sphynx in Roman Sculpture from Lower Danube Fortresses. – In: L. Vagalinski, M. Raycheva, D. Boteva, N. Sharankov (eds.) Proceedings of the First International Roman and Late Antique Thrace Conference “Cities, Territories and Identities” (Plovdiv, 3rd – 7th October 2016). (Известия на Националния археологически институт, XLIV). Sofia, 2018, 259 – 266.
- Biernacki, Skoczylas 2002:** J. Skoczylas. The Classification of Rock Material in Juxtaposition with the Typology of the Inscribed Pedestals in Novae. – In: L. Ruseva-Slokoska, R. Ivanov, V. Dinchev (eds.) The Roman and Late Roman City. The International Conference (Veliko Tarnovo 26 – 30 July 2000), Prof. Marin Drinov Academic Publishing House, Sofia, 2002, 203 – 210.
- Biernacki, Skoczylas 2003:** A. Biernacki, J. Skoczylas. The Classification of Rock Material in Juxtaposition with the Typology of Capitals in Novae. – In: P. Dyczek (red.) Novaensia. Ośrodek Badań Archeologicznych w Novae Uniwersytetu Warszawskiego. Studia i materiały, 14, 2003, 197 – 203.
- Boteva 2014:** D. Boteva. Trajan and His Cities in Thrace: Focusing on the Two Nicopoleis. – In: I. Piso, R. Varga (Hrsg.) Trajan und seine Städte. Colloquium Cluj-Napoca, 29. September – 2. Oktober 2013, Mega Verlag, Cluj-Napoca, 2014, 195 – 204.
- Cenati 2018:** C. Cenati. Thrakische und moesische Regionen in Weih- und Grabinschriften stadtrömischer Soldaten (1.-3. Jh. N. Chr.). – In: L. Vagalinski, M. Raycheva, D. Boteva, N. Sharankov (eds.) Proceedings of the First International Roman and Late Antique Thrace Conference “Cities, Territories and Identities” (Plovdiv, 3rd – 7th October 2016). (Известия на Националния археологически институт, XLIV). Sofia, 2018, 141 – 149.
- Conrad 2002:** S. Conrad. Die Grabdenkmäler aus dem Territorium von Nicopolis ad Istrum. – In: L. Ruseva-Slokoska, R. Ivanov, V. Dinchev (eds.) The Roman and Late Roman City. The International Conference (Veliko Tarnovo 26 – 30 July 2000), Prof. Marin Drinov Academic Publishing House, Sofia, 2002, 104 – 114.
- Conrad 2004:** S. Conrad. Die Grabstellen aus Moesia Inferior. Untersuchungen zu Chronologie, Typologie und Ikonografie. Casa Libri, Leipzig, 2004.
- Delev 2009:** P. Delev. Once More on the Thracian Strategies of Claudius Ptolemy. – В: Д. Аладжова и др. (ред. кол.), Хр. Попов, Ал. Тенчова (ред.) Сборник в памет на професор Велизар Велков, София, 2009, 245 – 253.
- Danoff 1937:** Chr. Danoff. Grabfund aus Wärbowka in Nordbulgarien. – Jahrbuch des Deutschen archäologischen Instituts mit Beiblatt archäologischer Anzeiger, 52, 1937, 339 – 348.
- Diczek 2008:** P. Diczek. The Lower Danube Limes in Bulgaria (Frontiers of the Roman Empire). Warsaw-Vienna, 2008.
- Gencheva 2013:** E. Gencheva. The Everyday Life of the Roman Legionary on the Lower Danube. XXII International Limes Congress, Russe, Bulgaria. The Catalogue of the Exhibition. Sofia, 2013.
- Gerasimova-Tomova 1987:** V. Gerasimova-Tomova. Zur Grenzbestimmung zwischen Mōesien und Thrakien in der Umgebung von Nicopolis ad Istrum in der ersten Hälfte des 2. Jh n. Chr. – Tyche. Beiträge zur Alten Geschichte Papirologie und Epigraphik, 2, Wien, 1987, 17 – 21, Tafel 4 – 6.
- Gerov 1988:** B. Gerov. Landownership in Roman Thracia and Moesia (1st – 3rd Century). Aolf M. Hakkert, Amsterdam, 1988.
- Harizanov 2020:** A. Harizanov. Socioeconomic Aspects of Ceramic Production in Roman Thrace. – Journal of Ancient History and Archaeology, vol. 7, No 2, 2020, 103 – 147.
- IGBulg:** G. Mihailov (ed.) Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae.
- Vol. I. Inscriptiones Orae Ponti Euxini. Serdicae, MCMLXX.
- Vol. I². Inscriptiones Orae Ponti Euxini. Serdicae, MCMLVI.
- Vol. II. Inscriptiones inter Danubium et Haemum Reperatae. Serdicae, MCMLVIII.
- Vol. V. Inscriptiones novae, addenda et corrigenda. Serdicae, MCMXCVII.
- IGLNov:** J. Kolendo, V. Božilova, A. Bresson, Th. Drew-Bear, V. Velkov. Inscriptiones Graecae et Latinae de Novae (Mésie Inférieure). Bordeaux, 1997.
- ILBulg:** B. Gerov (ed.). Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae. Inscriptiones Inter Oescum et Iatrum Reperatae. Serdicae, MCMLXXXIX.
- Kanitz 1877:** F. Kanitz. Donau-Bulgarien und der Balkan. Historisch-geographisch-ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1860 – 1876. II, Verlagsbuchhandlung von Herman Fries, Leipzig, 1877.
- Kalinka 1906:** E. Kalinka. Antike Denkmäler in Bulgarien. Schriften der Balkankommission. Antiquarische Abteilung, IV, Wien, 1906.
- Karayotov 2017:** I. Karayotov. Anchialos/Anchialus. – In: R. Ivanov (ed.) Thracian, Greek, Roman and Medieval Cities, Residences and Fortresses in Bulgaria, Sofia, 2015, 117 – 172.

- Paunov, Roxan 1997:** E. Paunov, M. Roxan. The Earliest Extant Diploma of Thrace, A. D. 114 (=RMD I 14). – *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 119, 1997, 269 – 279.
- Paunov, Topalilov 2013:** E. Paunov, I. Topalilov. *Nicopolis Before Nicopolis ad Istrum: What Has Been There?*. – Poster, Presented at the Fifth Black Sea Antiquities Congress, Belgrade, 17 – 21 September 2013.
- Paunov 2014:** E. Paunov. Early Roman Coins from Novae. Patterns and Observations. P. Dyczek (red.) *Novae*. Ośrodek Badań Archeologicznych w Novae Uniwersytetu Warszawskiego. *Studia i materiały*, 25, 2014, 145 – 176.
- Paunov 2021:** E. Paunov. Early Roman Coins from Moesia Inferior and Thrace (from Augustus to Trajan). – In: *Coin Hoards in Southeastern Europe, 1st – 6th Century AD*, 2021, in print.
- Poulter 1995:** A.. Poulter. *Nicopolis ad Istrum. A Roman, Late Roman and Early Byzantine City*. 1. (Society for the Promotion of Roman Studies, *Journal of Roman Studies Monograph* No. 8). London, 1995.
- Ruscu 2007a:** L. Ruscu. On the Elites of *Nicopolis ad Istrum*. – *Archaeologia Bulgarica*, XI – 2, 2007, 1 – 8.
- Ruscu 2007b:** L. Ruscu. On *Nicopolis ad Istrum* and Her Territory. – *Zeitschrift für Alte Geschichte*, 56 – 2, 2007, 214 – 229.
- Sarnowski, Kovalevskaja, Tomas 2010:** T. Sarnowski, L. Kovalevskaja, A. Tomas. *Novae – Castra legionis, 2006 – 2009. Preliminary Report on Excavations of the University of Warsaw Archaeological Expedition*. – *Archeologia*, 59, 153 – 172.
- Skoczylas 1999:** J. Skoczylas. Das Gestein aus dem Steinbruch von Hotnica und die Architektonischen Elemente in den römischen Bauwerken von Niedermösien. – In: G. von Bülow, A. Milčeva (Hrsg.) *Der Limes an der unteren Donau von Diokletian bis Heraklios. Vorträge der Internationalen Konferenz Svišov, Bulgarien (1.-5. September 1998)*, Sofia, 1999, 127 – 130.
- Skoczylas 2013a:** J. Skoczylas. Wykorzystanie surowców skalnych w Mezji Dolnej w czasach rzymskich na przykładzie Novae. – In: A. Biernacki (ed.) *The Bishopric of Novae (Moesia Secunda), 4th – 6th Cent. History, Architecture, Daly Life. Volume I. History, Architecture. (Novae. Studies and materials, IV)*. Poznań, 2013, 121 – 138.
- Skoczylas 2013b:** J. Skoczylas. Eksploatacja i użytkowanie wapienia organogeniczno-detrytycznego w Mezji dolnej. – In: A. Biernacki (ed.) *The Bishopric of Novae (Moesia Secunda), 4th – 6th Cent. History, Architecture, Daly Life. Volume I. History, Architecture. (Novae. Studies and materials, IV)*. 2013, 139 – 142.
- Skorpil, Skorpil 1892:** H. Skorpil, K. Skorpil. *Antike Inschriften aus Bulgarien*. – *Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich-Ungarn*, XV – 2, 1892, 204 – 222.
- Škorpil 1894:** H. Škorpil. *Antike Inschriften aus Bulgarien*. – *Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich-Ungarn*, XVII – 2, 1894, 170 – 224.
- Soultov 1976:** B. Soultov. *Ancient Pottery Centres in Moesia Inferior*. Sofia Press, Sofia, 1976.
- Sultov 1985:** B. Sultov. *Ceramic Production on the Territory of Nicopolis ad Istrum*. (Годишник на Софийския университет. Исторически факултет, LXXVI (76), 2, 1983). (Terra Antiqua Balcanica, I). София, 1985.
- Tocilescu 1902:** Gr. Tocilescu. *Monumentele epigrafice și sculpturali ale Muzeului național de antichități din București*. I. Monumente religioase. București, 1902.
- Tomas 2016:** A. Tomas. *Inter Moesos et Thraces. The Rural Hinterland of Novae in Lower Moesia (1st – 6th Centuries AD)*. (Archeopress Roman Archaeology, 14). Archaeopress, Oxford, 2016.
- Tsarov 2005:** I. Tsarov. The Location of *Emporium Piretensium*. – *Archaeologia Bulgarica*, IX, 1, 2005, 47 – 52.
- Varbanov 2013:** V. Varbanov. A Roman Sanctuary in Sexaginta Prista. – In: C.-G. Alexandrescu (ed.) *Jupiter on Your Side. Gods and Humans in Antiquity in the Lower Danube Area*, Masterprint Super Offset, Bucharest, 2013, 55 – 61.
- Vladkova 2002:** P. Vladkova. The Earliest *Nicopolis ad Istrum*. – In: L. Ruseva-Skokoska, R. Ivanov, V. Dinchev (eds.) *The Roman and Late Roman City. The International Conference (Veliko Tarnovo 26 – 30 July 2000)*, Prof. Marin Drinov Academic Publishing House, Sofia, 2002, 30 – 34.
- Zawadski 1964:** T. Zawadski. *Emporium Piretensium. Contribution à la géographie historique des provinces de Thrace et de Mésie inférieure*. – *Bulletin de correspondance Hellénique*, 88 – 2, 1964, 531 – 538.

Notes on the Thracian Strategies, the Flavian Romanization, the Interpretation of Inscriptions *ILBulg 428 – 440*, and Their Relation to the Territory of *Nicopolis ad Istrum*

Kalin CHAKAROV

(Summary)

The lack of more reliable information from the 1st century on the history and archeology of the territory in which *Nicopolis ad Istrum* was found at the beginning of the 2nd century, leads to uncertainty about the region's belonging to the Thracian strategy system. According to one group of scholars, the city administered the former *Ryussike* strategy territory, according to another *Uzdikesike*, and third authors think that *Nicopolis* was not included in it at all.

Similar is the situation about the Roman presence in the area before the foundation of the city (fig. 1). The number of early single coins and coin hoards in the area is extremely small and the information incomplete. The earliest single coins from the excavation of the city are mostly from later contexts, and those from the earlier ones are related to structures from Trajanic-Hadrianic time. Among the coin hoards from the administrative territory, only for the one from Lesicheri village (Lesicheri – 1910, Theodosiev 2017, 136), the data is relatively reliable, but the latest coin is from the time of the foundation of the city under Emperors Trajan (98 – 117) and Hadrian (117 – 138).

From the review of the available single coin finds and the coin hoards, it can be concluded that the presence of the Romans in the 1st century and at the beginning of the next century at *Nicopolis ad Istrum* and its territory is difficult to prove by the numismatic material at this stage of the research.

It can be assumed that veterans and Roman civilians started to settle in the area of *Nicopolis ad Istrum* as a direct result of the foundation of the city, due to a need for Romanized inhabitants who had to populate a newly-founded city territory. In support of this, the fact that *Nicopolis*'s city elite (occupying positions in the city government), since its foundation, consists mainly of Roman citizens, including veterans (Ruscu 2007a, 1 – 6). The earliest epigraphic records from the city were issued in the last years (136 A. D) of the reign of Emperor Hadrian (117 – 138).

Assuming that people from the burial stones since the middle of the 2nd c. had been settled earlier, under Emperor Trajan (98 – 117), or at the beginning of Hadrian's rule (117 – 138), again raises the question whether the Roman state invited purposefully Roman citizens to inhabit an area of a recently established city territory? As an evidence for this could be pointed out the Roman citizen of possible Italian origin *Gaius Ursidius Senecio* from the manufacturing centre at Varbovski livadi site near Pavlikeni who died during the time of Hadrian/Antonin Pius or around the middle of the 2nd century (Чакъров 2018, 49 – 90). This dating and the fact that the burial *stela* is not of a veteran could be interpreted as an evidence that the site was found shortly after *Nicopolis*, or at that time, by a purposefully settled Roman citizen who had to develop ceramic production.

The military diplomas from the 1st century AD from the villages of Debelets and Mindya, Veliko Tarnovo region, Gradishte, Levski region, and the early 2nd century ones from Pisarevo, Veliko Tarnovo region, and G. Oryahovitsa rather testify that the veterans who had received them returned in their home places after the end of their service (fig. 1). Another early evidence is the end of the 1st – the beginning of the 2nd c. grave find from the village of Ryahovtsite, Sevlievo region (fig. 1). These three scarce cases, however, can hardly be defined as colonization. The small amount of early materials prior to the foundation of the city, and the lack of reliable 1st – early 2nd c. coin hoards, rather testify that the lands of the future territory of *Nicopolis ad Istrum* were poorly populated by the Romans in the 1st century.

The region of the villages of Butovo and Nedan, Pavlikeni region, is settled with veterans probably not before the time of city's foundation or shortly after that, as the earliest information is from the last years of Emperor Hadrian's rule (117 – 138) (fig. 2).

A key role in the studies in the region has the large settlement between Butovo and Nedan, invented by K. Shkorpil. The detailed analyses shows that it is an artificial combination of both real settlements and reused epigraphic and architectural monuments (fig. 5), which does not make one single big settlement structure (fig. 4). The mapping of the known sites shows that a large concentration of significant settlements is located in the vicinity of the village of Butovo, in the area of the basalt hill Chatala (fig. 4).

Most of the inscriptions ILBulg 428 – 440 were reused on the land of the village of Nedan. Many of the epigraphic monuments with known context are from the area of Butovo, which again directs the concentration of Roman sites precisely in the land of this village.

Посветителен надпис на Диана *Regina* от Южна Добруджа

Сергей ТОРБАТОВ¹

¹Национален археологически институт с музей, Българска академия на науките,
ул. Съборна 2, София 1000, България; torbatov@abv.bg

Преди няколко години колегата Боян Иванов от Регионален исторически музей – Добрич ми препрати дигитална снимка на твърде интересен епиграфски паметник – ара с изцяло запазен латински надпис (обр. 1). Същата е била забелязана и фотографирана от гражданин на Добрич някъде в района между селата Абрит и Александрия, Община Крушари. Осъществените през изминалите години опити от страна на музейните специалисти да бъде издирен и прибран въпросният паметник или поне да се събере допълнителна информация за него, не се увенчаха с успех. Съдбата му понастоящем е неизвестна.

Въпреки липсата на каквито и да било метрични данни и неяснотите относно контекста, в който той е бил документиран, считам въвеждането на паметника в научно обръщение за крайно наложително – както поради неговата висока културно-историческа значимост, така и поради факта, че в сравнение с околните райони вътрешността на Южна Добруджа е изненадващо бедна на епиграфски материали от античната епоха (Торбатов 2011а, 242).

Арата е монолитна, изработена от варовик. Състои се от тяло с паралелепипедна форма, издигащо се върху сложнопрофилирана база и завършващо с моделиран по съ-

щия начин корниз. По-голямата част от базата и лявата третина на корниза са отчупени. Повреден е и предният ляв ръб на тялото, без обаче това да засегне надписа върху челната му плоскост.

Текстът е разположен върху 4 реда, като всички те са строго центрирани спрямо вертикалната ос на надписното поле. Празното пространство под текста е украсено с две големи, симетрично разположени бръшлянови листа (*hederae*). Буквите са грижливо изписани в *scriptura actuaria*, с добре очертани серифи. Лигатури липсват. В 3-ти и 4-ти ред са използвани три стандартни за латинската епиграфика съкращения: C = *Gaius*; IVL = *Iulius*; и VSLA = *votum solvit libens animo*. За разделителни знаци между думите и техните съкращения са употребени малки врязани триъгълници. Текстът е изписан върху арата по следния начин:

DIANAE
REGINE
C·IVL·LON
GVS·V·S·L·A
⌘⌘

Прочитът не представлява никаква трудност и в разгънат вид надписът гласи:

*Dianae
Regin(a)e,
C(aius) Iul(ius) Lon-
gus v(otum) s(olvit) l(ibens) a(nimo).*

„На Диана Царицата, Гай Юлий Лонг изпълни оброка си охотно, от душа“.

Адресат на посвещението е богинята Диана, обозначена тук с епитета *Regina*. Пропускът на буквата А при изписването на епитета не следва да се тълкува като граматическа грешка, а като умишлено съкращение: освен че е доста често срещано явление в епиграфската практика, в конкретния случай за това има основателно оправдание и от чисто естетическа гледна точка – с цел стриктно подравняване на поместения в реда текст спрямо дължината на горния ред.

Диана е безспорно един от най-популярните персонажи от римския пантеон през епохата на Принципата. Отдавна възприела редица аспекти на гръцката Артемида, на провинциална почва римската Диана се асимилира с различни местни женски божества с идентични или сходни функции (Wissowa 1903, 337 – 338; Toutain 1907, 320 – 321, 323 – 324, 326). Запазвайки изначалната си връзка с дивата природа и плодородието, от времето на император Август насетне култът придобива подчертано официален и политически характер с пряко отношение към императорския дом, държавните институции и армията (Александров 2010, 83, 97; Лунгарова 2012, 103).

В римската религиозна система епитетът *Regina* е присъщ за богинята Юнона, представяйки я като абсолютна политико-религиозна господарка (Dumézil 1974, 305). С разпространението на източните култове в Римската империя същият придобива широка популярност и във връзка с Изида (Seeck 1914, 473). Що се отнася до Диана, той не е сред най-често срещаните ѝ епитети и е засвидетелстван почти изключително в посвещения от земите по двете страни на Долни Дунав – в мизийските и дакийските провинции¹. В по-ранните изследвания това се счи-

та за достатъчно сигурно указание, че тук Диана *Regina* се е асоциирала или напълно отъждествявала с многоаспектна прастара местна (тракийска/дакийска/илирийска) богиня, покровителка и върховна повелителка на природата (Toutain 1907, 324; Seeck 1914, 472; Тодоров 1928, 61 – 62). Някои съвременни изследвачи обаче, съвсем основателно според мен, поставят под съмнение правомерността на подобна трактовка. От една страна, справедливо се отбелязва, че *Regina* в римската религия не се явява механичен превод на епитета *Βασιλεία*, споменат от Херодот във връзка с Артемида, който пък сам по себе си съвсем не е характерен за тракийските земи през римската епоха. Освен това, почитането на Диана *Regina* се извършва изцяло по римски образец и за предримски реминисценции в изповядването на култа няма никакви податки (Гочева 1998, 210). Диана *Regina* (както и Диана *Augusta*) се счита за чисто римска богиня – Диана на легионите, а не някакъв силно преобразен аспект на тракийска богиня (Попов 1981, 88).

В общоимперски мащаб най-многочислената група сред почитателите на Диана съставляват държавните функционери и военните от различен ранг (офицери, подофицери и войници). Значително по-рядко сред посветителите фигурират градски магистрати и жреци, както и роби или либертини. Останалите адепти са обикновени провинциални жители (Toutain 1907, 325 – 326). Идентичен, но в много по-различно количествено съотношение е социалният състав на посветителите в дакийските провинции: водещо място тук заемат градските магистрати, следвани от роби, жреци и военни. Мнозинството от тях носят римски имена, но имената на други свидетелстват за гръцки, източен, келтски и илирийски произход (Bărbulescu 1972, 208 – 209). Изненадващо високият процент на робите се обяснява с това, че Диана е била считана за тяхна покровителка (Tudor 1957, 234). В провинция Долна Мизия преобладаващият брой посветители на Диана са висши държавни служители и военни лица (Лунгарова 2012, 159) с италиийски или провинциален произ-

¹ Познат ми е само един пример от друго място – от Нюстед (ант. Trimontium) в провинция Британия (RIB I 2122).

Обр. 1. Посветителен надпис на Диана Regina от Южна Добруджа.

ход, в повечето случаи със стара романизация (Александров 2010, 98). Твърде характерно е, че голяма част от посвещенията имат официален характер, бидейки поставени за благоденствието на императорския дом или на местните императорски наместници (Александров 2010, 98; Лунгарова 2012, 159).

Досега са известни общо 20 паметника², в които Диана е почетена с епитета *Regina*. Тринадесет от тях произхождат от Долна Мизия (11 от *Montana*: Велков, Александров 1994, № 20, 21, 22, 23, 24, 25, 47, 50, 51, 54, 57; 1 от *Oescus*: ILBulg. 35; 1 от *Nifon*, jud. Tulcea: ISM V 246), 1 – от Горна Мизия (Бела, Видинско: Danoff 1939, 100-101, Nr. 1), 2 – от Горна Дакия (1 от *Inlăceni*, jud. Harghita: IDR III/4 274; 1 от *Apulum*: IDR III/5 63), 3 – от Долна Дакия (1 от *Galicea Mare*, jud. Dolj: IDR II 158; 1 от

Sucidava: IDR II 193; 1 от *Romula*: IDR II 332) и 1 – от Британия (*Trimontium*: RIB I 2122). В други 4 надписа (3 от *Apulum* в Горна Дакия: IDR III/5 69, 312 – 313; и 1 от *Sucidava* в Долна Дакия: IDR II 195) е запазен само епитетът *Regina*, който би могъл да се отнася колкото към Диана, толкова и към някое друго божество (Изида, Фортуна, Епона, Немезида³). Така или иначе повечето от тези паметници (първите два от *Apulum* и този от *Sucidava*) хипотетично са свързани с Диана в изследването за разпространението на нейния култ в дакийските провинции (Bărbulescu 1972, 205, 207) (приложение).

Диана *Regina* е допълнена като адресат на посвещението и в един много зле запазен надпис от Mihai Bravu, jud. Tulcea (Doruțiu-Boilă 1985, 198 – 199). Предложението е безкритично прието и възпроизведено в други публикации (Schallmayer, Eibl, Ott 1990, Nr. 642; ISM III, 414 – 415), но за подобна възстановка няма никакви основания, тъй като горната част на паметника липсва и от името на божеството абсолютно нищо не се е съхранило (вж. Doruțiu-Boilă 1985, Tafel XV a).

Две от 21-то⁴ безспорни и 4-те възможни посвещения на Диана *Regina* са върху бази на статуи, 1 – върху масивен блок, 1 – върху пиластър, а останалите – върху ари. В 5 от тях Диана фигурира заедно с Аполон (Приложение 7 – 11), а в 1 – с Аполон и Херкулес (приложение 18). Датировката им е в широк хронологически диапазон – от ранноантониново време докъм средата на III в.

Всички паметници от *Montana* и този от *Nifon* произхождат от светилища, пряко свързани с почитане култа на Диана (в *Montana* – съвместно с Аполон)⁵. Макар без преки епиграфски или археологически дока-

³ Вероятността в тези надписи да е фигурирала Юнона е малка, тъй като тя рядко е била почитана с този епитет самостоятелно, а обикновено заедно с Юпитер *Optimus Maximus* (често и с още божества).

⁴ Върху един от паметниците (Таблица I 4) има две отделни посвещения.

⁵ За светилището в *Montana*: Филов 1915, 216 – 217; Огненова-Маринова, Божилова, Александров 1987, 14 – 19; Божилова 1987, 20 – 36; Огненова-Маринова 1987, 37 – 53; Александров 1992, 11 – 25. За светилището в *Nifon*: ISM V, 261 – 262; Bărbulescu 2001, 253.

² Повечето от паметниците са известни отдавна и многократно са издавани. Библиографската отправка за тях в настоящата работа е според последното корпусно издание, в което са включени.

зателства за сигурно се приема съществуването на храм на Диана и в *Apulum* (Bărbulescu 1972, 220), част от чийто инвентар може би са съставлявали повечето от известните оттам многочислени ари с посвещения на богинята. Четирите надписа в чест на Диана от *Inlăceni* (IDR III/4 271 – 274) правят твърде правдоподобно съществуването и там на свързано с нея култово място⁶. За останалите коментирани тук вотиви, съдейки по тяхното естество и размери, а в някои случаи – и по местонамирането им, с много голяма вероятност или със сигурност може да се твърди, че те също някога са били поставени в храмове или светилища, но с друг, обикновено неопределен водещ култ⁷.

Що се отнася до социалната принадлежност на посветителите, в 10 от паметниците те са военни (приложение 1, 3, 7 – 9, 11, 14 – 15, 19 – 20), в 3 – роби (приложение 2, 17 – 18), а в 1 – държавен служител, възможно освободен роб (приложение 4)⁸. Имена на посветители са запазени в още 6 надписа (приложение 4, 12 – 13, 16, 22, 24), но за техните занятия и обществен статус няма никакви податки. Етническият произход на лицата, издигнали паметници в чест на Диана *Regina*, е много пъстър, но в основата си включва романизирани провинциали, при част от които ясно прозират тракийски (приложение 11 – 12), гръко-оринталски (приложение 1, 9), египетски (приложение 16), африкански (приложение 7) или илирийски корени (приложение 22).

Новооткритият надпис от Южна Добруджа увеличава с още едно известните досега

посвещения на Диана *Regina*. В текста няма преки указания за определяне на неговата датировка, но тя може задоволително да се постулира въз основа на палеографските особености. От особено значение е твърде специфичното за региона изписване на буквата G – вместо да завършва с обичайния вертикален издатък, долният край на дъгата плавно извива навътре и се издига много високо нагоре. По сходен начин е представена буквата в намерения в Свищов терминален знак от 136 г. (ILBulg. 357), в посвещение на Юпитер от *Ostrov, jud. Constanța* от 144 – 148 г. (ISM IV 91) и в строителен надпис от Шипка от 152 г. (Буюклиев, Гетов 1964, 29-30), но най-точни палеографски паралели се откриват в посветителен надпис на Диана от *Montana*, датиран в средата на II в. (Велков, Александров 1994, № 16). При това положение считам за напълно приемлива датировка около средата на II в.⁹

Посветител на паметника е частното лице *Gaius Iulius Longus*, а причината изглежда е изпълнение на обет към богинята във връзка с благополучно разрешаване на някакъв личен проблем (Burkert 1985, 68 – 69). Присъствието на *tria nomina* е категорично свидетелство за притежание на римско гражданство, а шаблонните императорски имена показват, че става дума за потомък на романизирани провинциали с много стара романизация, датираща още от времето на Цезар или Август (Стоев 2017, 77). *Longus* е класически когномен, изведен от лични физически особености и използван за означаване на хора с ръст, надвишаващ нормалния (Mau 1900, 225; Münzer 1927, 1428). Макар и широко популярен в пределите на Римската република и империя, той не е характерен за Долна Мизия (Стоев

⁶ За военния лагер в *Inlăceni* и за развитото се в околностите му крайлагерно селище вж.: Gudea 1979, 149 – 273; Gudea 1997, 59 – 60.

⁷ Така например допуска се, че в *Sucidava* посвещенията на Диана са били поставени в епиграфски засвидетелствания там храм на Немезида (Bărbulescu 1972, 220). Арата от с. Бела пък е намерена заедно с други три (2 в чест на Херкулес и 1 – на Юпитер Долихен) в м. Врелото, където със сигурност е съществувало светилище (Лука 2010, 629), но неясно на кого от споменатите в надписите божества е посветено.

⁸ Става дума за единия от посветителите в надпис b – *Raesus Pudens*, който е заемал длъжността *primiscrinus officinae*. Според една нова теза той вероятно е бил пряко ангажиран в контрола на рудодобива в района на Монтана: Hirt 2010, 153.

⁹ Използването на двойка *hederae* като декоративен елемент под текста не е често срещано явление в епиграфиката на Долна Мизия, но за съжаление не може да послужи като хронологически ориентир или коректив, тъй като е засвидетелствано в посветителни надписи от II в. (*Trophaeum Traiani*: ISM IV 35 – първа половина на II в.; *Ulmetum*: ISM V 69 – II в.), но и в надгробни стели с много по-широка датировка (*Tomis*: ISM II 196 – края на I в.; *Montana*: Велков, Александров 1994, № 112 – втора половина на II в.; *Abritus*: IGBulg. V 5265 – втора четвърт на III в.; *Oescus*: ILBulg. 67 – края на III/началото на IV в.).

2017, 81). Важно е да се отбележи още, че употребената в паметника посветителна формула *v(otum) s(olvit) l(ibens) a(nimo)*, която иначе е много популярна в Римската империя (особено в африканските провинции)¹⁰, за пръв път (!) се появява в надпис от долнодунавските земи.

Известните досега притежатели на комбинацията от имена *Gaius Iulius Longus* в общоимперски мащаб не са много: дуумвир на *Tyndaris* в Сицилия от 44 – 36 г. пр. Хр. (Münzer 1918, 663), двама легионери от Египет с *agnomina* съответно *Sido(nius)* и *Auso(nius)*, отбелязани в папирус от 81 – 90 г. (*P. Gen. lat. 1* = Cavenaile 1958, 207 – 214), ветеран от *legio I Adiutrix*, заселил се в околностите на *Brigetio* и поставил приживе през първата половина на II в. надгробен паметник за себе си и съпругата си (CIL III/1 4352; IPSSTA 26), незаконен син на римски войник, живеещ през 167 г. в Египет (*P. Köln II 83* = Kramer, Hagedorn 1978, 95 – 99) и, възможно, един центурион от *legio III Augusta*, засвидетелстван без *praenomen* в надпис от *Simitthus* в Африка Проконсуларис в периода 38 – 39 г. (CIL VIII/Suppl. I 14603). Очевидно е, че нито един от тях не би могъл да се отъждестви със занимаващия ни тук посветител. Съществува обаче още един епиграфски паметник, който предлага възможен ключ за установяване на неговата самоличност – военна диплома, открита при спасителни археологически разкопки на селище от римската епоха в Северна Добруджа, в местността Amza край Telița, jud. Tulcea (Baumann 2003, 162 – 163, 168, 210).

Дипломата от Telița е копие на императорска конституция от 112 г., издадена за помощните части и флота на провинция Долна Мизия (RMD V 344). Неин притежател е флотският ветеран *C(aius) Iulius C. f. (...)*. Присъстващата филиация е ясно указание, че лицето е било римски гражданин още преди постъпването на военна служба (Боянов 2008,

376). В дипломата са поименно отбелязани и наличните към датата на уволнението му негови деца – син и две дъщери. Според името на сина – *Longus*, в една публикация неотдавна предположително е възстановен по същия начин липсващият в дипломата *cognomen* на бащата (Стоев 2017, 124). Теоретически това е възможно, тъй като наследяването на когномен е често срещано явление още от епохата на Римската република и с времето постепенно набира сила, но то е характерно предимно за старите аристократически родове и цели разграничаване на различни клонове в рамките на конкретен род (Salway 1994, 127; Wilson 2004, 12, 19). Обичайната практика сред всички социални групи обаче е била наред с гентилициума, по правило приеман от всички законни наследници, първородният син да наследи преномена на своя баща (Johnston 1903, 38 – 39; Wilson 2004, 6, 18 – 19). Следователно военната диплома от Telița представя още двама потенциални носители на имената *Gaius Iulius Longus*, при това – постоянно обитаващи през първата половина на II в. североизточните покрайнини на провинция Долна Мизия, на отстояние около 160 км от местонамирането на коментирания паметник.

Нетипичният за Долна Мизия когномен *Longus* се тълкува като указание за неместен произход и се допуска, че бащата се е озовал в тази част на империята именно във връзка с постъпването му на военна служба. За възможна негова родина се счита някой от традиционните рекрутни райони за римския флот – Далмация, Панония, Норик, Египет или Мала Азия (Стоев 2017, 124). Получаването на *honesta missio* означава, че през 112 г. той е бил изслужил пълния установен срок на службата, възлизащ на 26 години във флота (Starr 1941, 88 – 89), което ще рече, че при уволнението си е бил на възраст около 45 години. От местонамирането на неговата диплома може да се заключи, че след това ветеранът се е заселил със семейството си в големия викус край Telița, разположен в близкия хинтерланд на дунавския бряг, недалеч от важната флотска база *Noviodunum* (Bounegru,

¹⁰ В епиграфския сайт www.trismegistos.org са включени общо 456 примера за употреба на тази формула в латински надписи (https://www.trismegistos.org/abb/abbrevlist_clust.php?word_full_clust_id=121004).

Zahariade 1996, 11, 86 – 87), където може би е протекла значителна част от военната му служба.

Бащата *Gaius Iulius [Longus]* обаче много трудно може да се отъждестви с посветителя на новооткритата ара в чест на Диана, тъй като в текста едва ли би бил премълчан неговият привилегирован ветерански статут, а и малко вероятно е той да е доживял до средата на II в., когато би трябвало да е над 80-годишен старец. По-приемливо е според мен това да е синът – *[Gaius] Iulius Longus*, ако разбира се, той е бил жив по това време и ако в случая не става дума за свършено друга личност.

Както беше посочено още в началото на работата, не разполагаме с данни относно точното място и контекста, в който е бил ви-

дян публикуваният тук паметник. Нормално е да се предположи, че някога той е бил поставен в светилище, но в посочения най-общо район – между селата Абрит и Александрия, община Крушари, досега не са регистрирани никакви селищни останки или структури от ранната римска епоха¹¹. Не трябва да се изключва и възможността ара да се е озовала там в много по-късно време – през Късната античност или дори в ново време, когато в Южна Добруджа е засвидетелствано масово пренасяне на едри обработени каменни блокове от едно място на друго с цел преупотребата им като строителен материал (Торбатов 2011б, 269, бел. 160).

¹¹ Районът попада в землищата на сегашните села Александрия, Абрит и Добрин. За известните там археологически обекти от римската епоха вж.: Ivanova 2012a, 13 – 14; Ivanova 2012b, 107

Литература

- Александров 1992:** Г. Александров. Светилището в Монтана. – Известия на музеите в Северозападна България, 19, 1992, 11 – 25.
- Александров 2010:** О. Александров. Религията в римската армия в провинция Долна Мизия (I – IV в.). Велико Търново, 2010.
- Басанович 1894:** И. Басанович. Към епиграфиката и археологията на Горна и Долна Мизия. – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, 11, 1894, 55 – 67.
- Божилова 1987:** В. Божилова. Епиграфски паметници от светилището на Диана и Аполон. – В: В. Велков (ред.). Монтана, 1. София, 1987, 20 – 36.
- Боянов 2008:** И. Боянов. Римските ветерани в Долна Мизия и Тракия (I – III в.). София, 2008.
- Буюклиев, Гетов 1964:** Х. Буюклиев, Л. Гетов. Два нови епиграфски паметника за укрепителната дейност на Антонин Пий в Тракия. – Археология, 1964, 1, 29 – 35.
- Велков, Александров 1994:** В. Велков, Г. Александров. Епиграфски паметници от Монтана и района. Монтана, 1994.
- Геро 1952 – 1953:** Б. Геро. Романизмът между Дунава и Балкана. Ч. II. От Хадриан до Константин Велики (2). – Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет, 48, 1952 – 1953, 307 – 415.
- Гочева 1998:** З. Гочева. Членове на legio I Italica в тракийските светилища на Долна Мизия. – Епохи, 1998, 3 – 4, 203 – 214.
- Добруски 1890:** В. Добруски. Археологически издирвания в Западна България. – Сборник за народни

умотворения, наука и книжнина, 2, 1890, 1 – 46.

Иванов 2004: Р. Иванов. Римската войска в Мизия и Тракия. – В: Р. Иванов (ред.). Археология на българските земи. Том I. София, 2004, 110 – 132.

Лука 2010: К. Лука. Теренни обхождания на територията на Община Димово, Видинска област. – В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 629 – 631.

Лунгарова 2012: П. Лунгарова. Римските култове в провинция Долна Мизия. Велико Търново, 2012.

Огненова-Маринова 1987: Л. Огненова – Маринова. Скулптурата от светилището на Диана и Аполон. – В: В. Велков (ред.). Монтана, 1. София, 1987, 37 – 53.

Огненова-Маринова, Божилова, Александров 1987: Л. Огненова-Маринова, В. Божилова, Г. Александров. Разкопки при светилището на Диана и Аполон. – В: В. Велков (ред.). Монтана, 1. София, 1987, 14 – 19.

Попов 1981: Д. Попов. Тракийската богиня Бендида. София, 1981.

Стоев 2017: К. Стоев. Да бъдеш римлянин в Мизия. Антропониmia и просопография на романизираното население в Горна и Долна Мизия. София, 2017.

Тодоров 1928: Я. Тодоров. Паганизмът в Долна Мизия през първите три века след Христа. София, 1928.

Торбатов 2011а: С. Торбатов. Добруджа в административната и военна структура на Римската епоха през епохата на Принципата. – В: Х. Тодорова, К. Йорданов, В. Велков, С. Торбатов. История на Добруджа. Том 1 (второ, преработено и допълнено издание). Велико Търново, 2011, 243 – 258.

Торбатов 2011б: С. Торбатов. Развитие на селищната

- структура в Добруджа през епохата на Принципатата. – В: Х. Тодорова, К. Йорданов, В. Велков, С. Торба-тов. История на Добруджа. Том 1 (второ, преработено и допълнено издание). Велико Търново, 2011, 265 – 271.
- Филов 1915:** Б. Филов. Светилище на Диана и Аполона при градъ Фердинандъ. – Известия на Българския археологически институт, 5, 1915, 216 – 217.
- Bărbulescu 1972:** M. Bărbulescu. Der Dianakult im römischen Dazien. – *Dacia*, N.S., 16, 1972, 203 – 223.
- Bărbulescu 2001:** M. Bărbulescu. Viața rurală în Dobrogea romană (sec. I – III p. Chr.) Constanța, 2001.
- Baumann 2003:** V. H. Baumann. Noi sapturi de salvare in asezarea rurala antica de la Telița – Amza, jud. Tulcea. – *Peuce*, S.N., I (XIV), 2003, 155 – 232.
- Bounegru, Zahariade 1996:** O. Bounegru, M. Zahariade. Les forces navales du Bas Danube et de la Mer Noire aux Ier – VIe siècles. Exeter, 1996.
- Burkert 1985:** W. Burkert. Greek Religion. Cambridge – Massachusetts, 1985.
- Cavenaile 1958:** R. Cavenaile. Corpus Papyrorum Latinarum. Wiesbaden, 1958.
- CIL III/1:** Corpus Inscriptionum Latinarum. Volvminis tertii pars prior. Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae. consilio et auctoritate Academiae Litterarum Regiae Borussicae. edidit Theodorus Mommsen. Inscriptiones Aegypti et Asiae, inscriptiones provinciarum Europae graecarum, inscriptionum Illyrici partes I – V comprehendens. Pars prior. Berolini, 1873.
- CIL VIII/Suppl. I:** Inscriptionum Africae proconsularis latinarum supplementum. ediderunt Renatus Cagnat et Iohannes Schmidt. commentariis instruxit Iohannes Schmidt. Pars prima: Provincia Tripolitana. Pars secunda: Provincia Byzacena. Pars tertia: Provincia proconsularis. Berolini, 1891.
- Danoff 1939:** C. Danoff. Lateinische Inschriften aus Nordwestbulgarien. – Jahreshefte des Österreichische n Archäologischen Institutes (Beiblatt), XXXI, 1939, 99 – 120.
- Doruțiu-Boilă 1985:** E. Doruțiu-Boilă. Legaten von Moesia Inferior zwischen 190 und 198. – Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, 58, 1985, 197 – 203.
- Dumézil 1974:** G. Dumézil. La religion romaine archaïque avec un appendice sur la religion des Étrusques (deuxième édition revue et corrigée). Paris, 1974.
- Frankfurter 1891:** S. Frankfurter. Neue Inschriften aus Bulgarien. – Archäologisch – epigraphische Mitteilungen aus Österreich – Ungarn, XIV, 1891, 143 – 161.
- Gudea 1979:** N. Gudea. Castrul roman de la Inlăceni. Încercare de monografie. – Acta musei Porolissensis, 3, 1979, 149 – 273.
- Gudea 1997:** N. Gudea. Der dakische Limes. Materialien zu seiner Geschichte. – Jahrbuch des Römisch – Germanischen Zentralmuseums Mainz, 44/2, 1997, 1 – 113.
- Hirt 2010:** A. Hirt. Imperial Mines and Quarries in the Roman World. Organizational Aspects 27 BC – AD 235. Oxford, 2010.
- IDR II:** G. Florescu, C. Petolescu. Inscriptiile Daciei romane, 2. Oltenia și Muntenia. București, 1977.
- IDR III/4:** I. Russu. Inscriptiile Daciei romane, 3. Dacia Superior. 4. Zona răsăriteană. București, 1988.
- IDR III/5:** I. Piso. Inscriptions d'Apulum (Inscriptions de la Dacie Romaine — III 5), 1 – 2. Paris, 2001.
- ILBulg.:** Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae. Edidit Boris Gerov. Serdicae, 1989.
- IPSTA:** J. Češka, R. Hošek. Inscriptiones Pannoniae Superioris: in Slovacia Transdanubiana asservatae. Brno, 1967.
- ISM II:** Inscriptiile din Scythia Minor grecești și latine. Volumul II. Tomis și teritoriul său. Culese, traduse, însoțite de comentarii de Iorgu Stoian. Indici de Al. Suceveanu. București, 1987.
- ISM III:** Inscriptions grecques et latines de Scythie Mineure. Volume III. Callatis et son territoire. Recueillies, traduites, commentées et accompagnées d'index par Alexandru Avram. Bucarest – Paris, 1999.
- ISM IV:** Inscriptions de Scythie Mineure. Volume IV. Trophaeum – Durostorum – Axiopolis. Recueillies, traduites et accompagnées de commentaires et d'index par Emilian Popescu. București – Paris, 2015.
- ISM V:** Inscriptiile din Scythia Minor. Volumul V. Capidava – Troesmis – Noviodunum. Adunate, traduse, însoțite de comentarii și indici de Emilia Doruțiu – Boilă. București, 1980.
- Ivanov, Luka 2015:** R. Ivanov, K. Luka. Montana. – In: R. Ivanov (ed.). Thracian, Greek, Roman and Medieval cities, Residences and Fortresses in Bulgaria. Sofia, 2015, 197 – 278.
- Ivanova 2012a:** B. Ivanova. Alexandria. – In: R. Ivanov (ed.). Tabula Imperii Romani – K – 35/2 – Philippopolis. Sofia, 2012, 13 – 14.
- Ivanova 2012b:** B. Ivanova. Dobrin. – In: R. Ivanov (ed.). Tabula Imperii Romani – K – 35/2 – Philippopolis. Sofia, 2012, 107.
- Johnston 1903:** H. Johnston. The Private Life of the Romans. Chicago – New York, 1903.
- Kramer, Hagedorn 1978:** B. Kramer, D. Hagedorn. Kölner Papyri (P. Köln). Band 2. Opladen, 1978.
- Matei-Popescu 2010:** F. Matei-Popescu. The Roman Army in Moesia Inferior (The Centre for Military Studies 7). Bucharest, 2010.
- Mau 1900:** A. Mau. Cognomen. – In: G. Wissowa (Hrsg.). Real – Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft, Bd. IV.1. Stuttgart, 1900, 225 – 230.
- Münzer 1918:** F. Münzer. Iulius 324. – In: W. Kroll (Hrsg.). Real – Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft, Bd. X.1. Stuttgart, 1918, 663.
- Münzer 1927:** F. Münzer. Longus 2. – In: W. Kroll, K. Witte (Hrsg.). Real – Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft, Bd. XIII.2. Stuttgart, 1927, 1428.
- RIB I:** R. Collingwood, R. Wright. The Roman Inscriptions of Britain. I. Inscriptions on Stone. Oxford, 1965.
- RMD V:** P. Holder. Roman Military Diplomas V (Bulletin of the Institute of Classical Studies Supplementum 88).

- London, 2006.
- Salway 1994:** B. Salway. What's in a Name? A Survey of Roman Onomastic Practice from c. 700 B.C. to A.D. 700. – *Journal of Roman Studies*, 84, 1994, 124 – 145.
- Sarnowski 1993:** T. Sarnowski. Primi ordines et centurions legionis I Italicae und eine Dedication an Septimius Severus aus Novae in Niedermoesien. – *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 95, 1993, 205 – 219.
- Schallmayer, Eibl, Ott 1990:** E. Schallmayer, K. Eibl, J. Ott. Der römische Weihebezirk von Osterburken, 1. Corpus der griechischen und lateinischen Beneficiarii – Inschriften des römischen Reiches. Stuttgart, 1990.
- Seeck 1914:** O. Seeck. Regina 1. – In: W. Kroll (Hrsg.). *Real – Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, Bd. I A.1. Stuttgart, 1914, 472 – 473.
- Starr 1941:** C. Starr. *The Roman Imperial Navy 31 B.C. – A.D. 324*. New York, 1941.
- Toutain 1907:** J. Toutain. *Les cultes païens dans l'empire romain. Première partie. Les provinces latines. Tome I. Les cultes officiels; Les cultes romains et gréco – romains*. Paris, 1907.
- Tudor 1957:** D. Tudor. *Istoria sclavajului în Dacia romana*. București, 1957.
- Wilson 2004:** S. Wilson. *The Means of Naming. A social and cultural history of personal naming in Western Europe*. London – Bristol, 2004.
- Wissowa 1903:** G. Wissowa. Diana. – In: G. Wissowa (Hrsg.). *Real – Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, Bd. V.1. Stuttgart, 1903, 325 – 338.

A dedication to Diana *Regina* from South Dobroudja

Sergey TORBATOV

(Summary)

A few years ago I received a picture of a mostly interesting altar with a Latin inscription. It had been seen and photographed somewhere in the country land between the villages of Alexandria and Abrit, Krushari Municipality in South Dobroudja. No other information about the monument is available, neither is known its present location.

The inscription is entirely preserved and reads: *Dianae / Regin(a)e, / C(aius) Iul(ius) Longus v(otum) s(olvit) l(ibens) a(nimo)*. On palaeographic grounds, it may safely be dated to the mid-2nd c. AD.

The dedications to Diana *Regina* were not so popular in the Roman Empire. They are characteristic almost exclusively of the Lower Danube provinces, with a single exception from Britain. The newly published monument is the next one in that series, bringing the total to 21 sure and 4 possible pieces of different kind (mostly altars but also two statues, a marble slab and a pillar).

The dedicator is a hereditary Romanized provincial, who maybe lived in Lower Moesia but whose origin was most probably from some other region of the Roman Empire. He might well be the son of the bearer of a military diploma issued in AD 112 (RMD V 344).

Приложение

Посвещения на Диана Regina

Местона-миране	Вид	Текст	Датировка	Публикация
1 Montana	ара	[Diana]e Reginae / [...S]eleucus / [libr?]arius n(umeri) c(vium) [R(omanorum)] ¹ / [pro] s[e] et suos / [ex] v[oto] posuit	първата половина/ средата на III в.	Велков, Александров 1994, № 20
2 Montana	ара	Dianae Reginae / Pro salute Favofirini et Secundiae / vern(arum) T(it)i Iul(i) Satur[ni]ni c(onductoris) p(ublici) p(ortorii) Illyrici sub / Iul(io) Capitone et Eulporo circ[itoribus] p(ublici) p(ortorii) Asclepiades serv(us) vil(licus) et Lu/censia parentes	157 – 161 г.	Велков, Александров 1994, № 21
3 Montana	пила- стър ²	Dianae Reginae. Aurel(ius) / Titus, vexill(arius) eq(uitum) leg(ionis) / I Ital(icae) Gordianae. Au(gustae), / in reg(ione) Mont(anensium), cum / suis ex voto pos(uit) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)	238 – 244 г.	Велков, Александров 1994, № 22
4 Montana	ара	Deana[e] Reg(inae) / pro sa[l]l(ute) C(aii) / Ovini T[ertullij] / co(n)s(ularis), Q(uintus) V[ictorinus] / cum f[ilio] suo] / Victo[rino] ^a ^b	198 – 201 г.	Велков, Александров 1994, № 23
5 Montana	статуя	[R]aesi[us] Pudens / primiscrin(ius) / officin(ae) n(ostrae) / cum suis / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)	II в.	Велков, Александров 1994, № 24
6 Montana	статуя	Dianae Reginae	края на III/ началото на III в.	Велков, Александров 1994, № 25
7 Montana	блок ³	Dianae Reginae et Apollini sacrum. / Pro sa[l]l(ute) Vitr[ati] Pollionis, / v(iri) c(larissimi) leg(at)i Aug(usti) / pr(o) p(r)aetore, / C(aius) Iul(ius) Afric[us] / nus (centurio) leg(ionis) XI / C(laudiae), / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)	157 – 158 г.	Велков, Александров 1994, № 47
8 Montana	ара	Dianae Regi/nae et Apollini, pro salute / L(uci) Iul(i) Statili Sever(i) / co(n)s(ularis) et liberorum / eius / Calvisius Flavin(us) ⁴ / (centurio) leg(ionis) I Italic(ae)	159 – 160 г.	Велков, Александров 1994, № 50
9 Montana	ара	Dianae / Reginae et Apollini pro salute / L(uci) Iuli Statili Severi leg(at)i Aug(usti) pr(o) / pr(aetore) et Iul(iber)trum ei/us Aelius / Artem(i)dorus / (centurio) leg(ionis) I Ital(icae) r(egionarius?) ⁵	159 – 160 г.	Велков, Александров 1994, № 51
10 Montana	ара	[Dian(a)e] Reg(inae) et / [Apollini] pr(o) / [sa]l(ute) M(arci) Ser[ap]i / ...	162 г.	Велков, Александров 1994, № 54
11 Montana	ара	Dis sanctis / Dianae Reginae / et Apolloni / Phoebo. / Iul(ius) Mucaze/nus, b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) leg(ionis) / I Ital(icae), ag(ens) t(erritorii) M(ontanensium), / pro sa[l]l(ute) sua / et Iuliae, coniu(gis) / eius, gratias / agens, v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)	първата половина на III в.	Велков, Александров 1994, № 57

¹ Според друго четене името на военната част, спомената в този, а и в редица други надписи от Монтана и нейната околност (Велков, Александров 1994, № 3, 20, 30, 44, 65, 96, 132), което винаги е представяно с абривиатурата NCR, следва да се възстанови по-скоро като *pingerus collectus Regionarium* (вж. коментара по този въпрос у: Иванов 2004, 115; Иванов, Luka 2015, 211).

² Допуска се, че пиластърът е принадлежал на едидула, в която е била поместена оброчна статуя (Огненкова-Маринова 1987, 50 – 51).

³ Предназначението на този масивен блок (вис. 1,36 м, шир. 0,52 – 0,535 м и деб. 0,39 м) е неясно. Възможно е той да е съставлявал част от някаква монументална конструкция.

⁴ Предложено от В. Божилова (Божилова 1987, 28) и възприето от В. Велков и Г. Александров четене *Flavin(ius)* е поправено от други автори на *Flavin(us)*, което изглежда по-правилно, вж.: Sarnowski 1993, 214; Matei-Popescu 2010, 102; Стоев 2017, 119.

	Местона- миране	Вид	Текст	Датировка	Публикация
12	Oescus	ара	<i>Dian(a)e Reg(inae) / Iuli(us) Didalsus / et Iul(ius) Anto(n)ius pro s(alute) / sua v(otum) p(osuerunt)</i>	времето на Северите ⁶	ILBulg. 35
13	Бела, Видинско	ара	<i>Dian(a)e Re(g(inae) Iul(ius) Roma(nio et Aur(elius) Constans / pro s(alute) sua / v(otum) p(osuerunt)</i>	времето на Северите ⁷	Danoff 1939, 100 – 101, Nr. 1
14	Nifon, jud. Tulcea	ара	<i>Dianae Reg(inae) / sacrum pro / salute Imp(eratoris) [M(arci)] / [Aul(rius)] S(ev)eri [Al(l)exandri] P(at)ri F(elicis) A(u)g(ustini) / [...] C / [Eresius? Mae?]sianus si(n)g(ularis) co(n)s(ularis) / v(otum) s(olvit) p(osuit) Maxim] / mo et Aelia[n]o / co(n)s(ulibus)</i>	223 г.	ISM V 246
15	Inlăceni, jud. Harghita	ара	<i>Dianae / Reg(inae) sacrum / pro sal(ute) et / incol(u)m(itate) P(ubli) D(idii) (?) / Nepot(is?) praef(ecti) / coh(ortis) IIII Hisp(anorum) / d(omo) R(oma) et Gest(ae?) / Valent(inae) eius(?)v(otum) s(olvit) l(ibens)(?)}</i>	II – III в.	IDR III/4 274
16	Apulum	ара	<i>Dianae / Reginae / C(aius) Val(erius) Sar(ap)io v(oto) l(ibens) p(osuit)</i>	среда на III в.	IDR III/5 63
17	Galicea Mare, jud. Dolj	ара	<i>Dian(a) e Re(gina) <e> / Dioscor(us) / lanuari / et [...] / [...] con(tuber)nal(s) ex / votum / pos(uerunt)</i>	II – III в.	IDR II 158
18	Sucidava	ара	<i>[Apoll]ini et Herculi et Dianae R(eginae) / [Val]ens Domiti ex votu[m]</i>	II – III в.	IDR II 193
19	Romula	ара	<i>Dian(a)e Re(gin(ae) Ulp(ius) / Herculan(us) / ex praef(ecto) et / Iulia Teupib/oea eius v(otum) s(oluerunt)</i>	II – III в.	IDR II 332
20	Trimontium	ара	<i>Dianae Regi(nae) q[ui]b[us] pros(pero[s]) eventus / G(aius) Arius / Domitianus / (centurio) leg(ionis) XX V(aleriae) V(icticis) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)</i>	ранноантониново време	RIB I 2122
Incerta					
21	Apulum	ара	<i>[...] Reginae / [...] sacrum / [...] Ion(ius) / [...]</i>	?	IDR III/5 69
22	Apulum	ара	<i>[...] / Regi(nae) / Bersiu[s] In]genu(us) [...] / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)]</i>	II в.	IDR III/5 312
23	Apulum	ара	<i>[...] / Reginae Aug(ustae?) / dedicarunt / XIII Kal(endas) / Octob(res) / [...]</i>	?	IDR III/5 313
24	Sucidava	ара	<i>[...] / [Re]gina[e], / Aure(ius) An[to]ninus ex [v]oto pos[u]it</i>	II – III в.	IDR II 195

⁵ Интерпретацията на В. Велков и Г. Александров на последната дума от надписа като *r(aracis?)* е съвсем неприемливо, тъй като *legio I Italica* никога не е притежавал такъв епитет. Още при повторното издаване на паметника през 1891 г. (след това от В. Добруски: Добруски: 1890, 12) С. Франкфуртер правилно схваща думата като отнасяща се не към легиона, а към дължостната характеристика на посветителя (Frankfurter 1891, 145, Nr. 7), но неговото допълване на текста във вида *[f]r(umentarius)* (възприето и от други автори: Басанович 1894, 56) също е некоректно, тъй като последният ред от надписа е distinctly запазен (вж. Велков, Александров 1994, 88, обр. 51) и няма никакви основания за внасянето в него на корекции. Предложеното тук четене – *r(egionarius?)* – се намира в пълно съответствие със специфичната военно-административна организация, регистрирана в района на Монтана през II – III в. (Ivanov, Luka 2015, 204 – 205).

⁶ Датировката е според Геров 1952 – 1953, 375, № 335.

⁷ Х. Данов датира надписа „около 200 г. сл. Хр.“ (Danoff 1939, 101), а Б. Геров го поставя съвсем общо в III в. (Герв 1952 – 1953, 371, № 240). Посочената тук датировка се основава на изключителното сходство във формулировката на текста с предходния надпис от Бела, Видинско.

Археологически сведения за изработването на фибули в днешна Североизточна България

Анна ХАРАЛАМБИЕВА¹

¹annahara@hotmail.com

В изложението накратко се опитвам да представя скромните сведения за изработката на римските фибули в източната част на провинция Moesia inferior (дн. Североизточна България) през I – III в. сл. Хр. За подобни е поместена вече информация в някои обнародвани съобщения (Генчева 1994, 57 – 61, Haralambieva 2002b, 393 – 397).

Доскоро археологически данни за направата на такива изделия имаше от Colonia Flavia Siscia в провинция Pannonia, днешна Хърватска (Koscevic 1975, 56 – 58), от Brigetio в същата провинция в днешна Унгария (Patek 1942, 24), от Diana, провинция Dardania, днешна Сърбия (Grbic 1996, 87 – 91), от Municipium Claudium Virunum в провинция Noricum, днешна Австрия (Gugl 1995, 50 – 53), от Brigantium от провинция Raecia, днешен Bregenz в Австрия (Gschwantler, Winter 1991, 116 – 117) и др.

Двете обнародвани преди години фибули с очички (Augenfibeln) от римския кастел Arriaria край Ряхово, Русенско (кат. № 3 и 4), са първите едноделни бронзови фибули, за които предположих, че са местни изделия (Хараламбиева 2002a, 34, табл. I – 3, 4). Още тогава ми направиха впечатление долните им тетиви, които не са характерни за известни-

те от среднодунавските провинции. Те имат проста конструкция – едноделна, т.е. извити от отлята в едноделна форма лента – лък и краче с иглодържател под него. От края на лъка е изтеглена плоска тел за четирите навивки на пружината, стегнати от долна тетива (без промушена през тях ос) и все още функционираща игла. При едната фибула крачето е по-късо от лъка. Този белег ги различава от екземплярите от среднодунавските провинции, въпреки че те са били техни първообрази. Рядко се срещат подобни функциониращи игли. Това се дължи освен на високото качество на сплавите, от които са изработени, още и на уменията на местните майстори. Украсата, макар и второстепенен датиращ елемент, ги определя като изделия от края на I в. сл. Хр.

За отливането на силно профилирани фибули от типовете A68, A69, A73, (Almgren 1923, 34 – 36, Taf. IV) в териториите на юг от Долния Дунав свидетелстват четири намерени с металотърсачи изделия (кат. № 1, 5, 6, 9). Две от тях (кат. № 5, 9) са частично запазени и липсата на иглодържателите под крачетата им не позволява определянето на типа, към който принадлежат – A68 или A69. В провинция Долна Мизия фибулите от тип A68 са по-рядко срещани, вносни изделия. Голяма част от тях

са случайно намерени от любителите на старини. После те попадат и в музейните фондове, и обикновено остават непубликувани. Почесто откривани са обаче тези от тип А69. За тях има данни, че са изработвани в провинцията. Това са частите от две игли от Североизточна България (кат. № 1, 5). Запазеният лък, напречното рамо с кукичка от едната (кат. № 5) може да е бракуван продукт от типове А67, А68 или А69. Отчупеното краче с иглодържателя са причина да не може да бъде определен конкретният тип. От типа А69 е недовършената фибула от местността Усое край село Аспарухово, Варненско (кат. № 1). Изтеглената от края на нейния лък тел е била предназначена за навивките на пружината. Изделието е без напречно рамо – подпора за навивките на пружината и без кукичка, държаща стягащата ги тетива. Тези липси вероятно са предначертали неговата съдба.

Фибула кат. № 9 носи белезите на изделията от типове А68/69. Различен е нейният иглодържател. Той е кукичка, извита от крачето ѝ. В нея лежи иглата на все още функциониращата пружина. Вероятно част от оригиналното краче с иглодържателя са отчупени и своевременно поправени, за да достигне до нас тази действаща игла.

Една от намерените в Североизточна България фибули (кат. № 7) носи белезите на изделията от тип А73. Отливката с биконични пръстени в края на лъка и на прехода лък – краче не е сполучлива и вероятно е бракувана още в древността. Подобни на нея бракувани игли (полуфабрикати) са открити в Siscia, Pannonia, днешна Хърватска (Koscevic, 1975, №14-16, 1921). Споменатите изделия носят белези, познати от тип А82 и от тези, създадени от местните занаятчии.

В музея във Варна се съхраняват и две недовършени и бракувани игли от тип А236 (кат. № 2, 8). В лошо състояние е достигнала до нас иглата с кат. № 2. Патината е заличила профилираните пръстени върху прехода лък – краче. Тя е с отчупен край на крачето. Втората фибула А236 (кат. № 8) е изкривена и рамката на иглодържателя е прекъсната. Патината е заличила останалите ѝ отличителни елементи.

В днешните балкански провинции на Римската империя рядко се срещат вносните екземпляри от тип А236, а двете споменати тук игли са първите известни ми недовършени изделия. До сега от литературата са ми познати само четири недовършени фибули от тип А236 с рамков иглодържател от Virunum в провинция Noricum, днешна Австрия (Gugl, 1995, 51).

Последната фибула (кат. № 6), която е продукт на долномизийските майстори е оставена от тях като некачествена и недовършена. Широкият ѝ лък може би е имал два пръстена както е при примерите от тип А236, но патината ги е заличила. Има два издатъка, на които е трябвало да се подпират навивките на пружината. Изпъкналите части върху лъка и тънкото краче не са белези на изделията от споменатия тип. Явно то е неуспешен опит за имитация на вносните редки оригинали.

От територията на Ratiaria (село Арчар Видинско) в някогашната провинция Горна Мизия са ми известни една недовършена еднodelна фибула с къснолатенска конструкция и плочката от втора лъковидна фибула с плочка, местно изделие (Хараламбиева 2014, 171 – 173).

Изброените фибули са първите обнародвани факти за местната изработка на безопасни игли в провинциите на юг от Долния Дунав. Техният случаен характер затруднява локализирането на занаятчийските центрове. Възможно е такъв да е имало в Arpiaria, в Долна Мизия, и в него да са отливани фибули с очички, друг – в района около Marcianopolis, днешна Девня.

Каталог

1. Аспарухово, Варненско, местността Усое А69? (обр. 1)

Фибула от бронз със светла синьо-зелена патина, еднodelна. Лъкът представлява широка, плоска лента, деформиран. От края му е изтеглена плоска тел за пружината, която не е навита. Краят е отчупен. С троен пръстен на прехода лък – краче. Дългото краче завършва с биконичен издатък. Четириъгълен иглодържател.

Д. 7,9 см, в. 3,5 см.

Градски музей – Дългопол, инв. № АА0054. (Хараламбиева б, 2002, 96, табл. II, 17).

2. Варненско, случайно намерена, А236? (обр. 2) Фибула от бронз. Лъкът е къс полуцилиндър с напречно рамо. Под него – началото на изтеглената обла тел и на кукичката, държала горната тетива на пружината, които липсват. Два полупръстена на прехода лък – краче – един заоблен и един биконичен. Късо краче. Отчупен е краят му с иглодържателя.

Д. 4,4 см.

Археологически музей – Варна, инв. № П9390.

3. Ряхово, Русенско, римски кастел Arriaria (обр. 3)

Фибула с очички от бронз, едноделна. Лъкът и крачето са от широка лента с правоъгълно сечение. От края на лъка преминава в плоска тел, от която са четирите навивки на пружината с долна тетива. Преминава в иглата с обло сечение. Върху крачето има две двойки концентрични окръжности и други връзани орнаменти. Иглодържателят, изтеглен по дължината на крачето, е четириъглен. Иглата лежи в леглото му.

Д. 4,4 см, в. 1,5 см.

Регионален исторически музей – Русе, инв. № I В 802. (Хараламбиева 2002а, 34, табл. I – 3)

4. Ряхово, Русенско, римски кастел Arriaria (обр. 4)

Фибула с очички от бронз, едноделна. Лъкът и крачето – широка лента с правоъгълно сечение. От края на лъка преминава в плоска тел, от която са четирите навивки на пружината с долна тетива, която преминава в иглата. Върху крачето има две двойки концентрични окръжности. Иглодържателят, изтеглен по дължината на крачето, е трапецовиден. Иглата лежи в леглото му.

Д. 3,8 см, в. 1,3 см.

Регионален исторически музей – Русе, инв. № I В996. (Хараламбиева 2002а, 34, табл. I – 4)

5. Североизточна България, случайно намерена А68/69? (обр. 5)

Фибула от бронз, брак. Лъкът е с форма на сплесната фуния и напречно рамо. Под него са началото на тел за пружината и на кукичката, държала горната тетива. Те, както крачето и иглодържателят не са запазени.

Д. 3,5 см.

Археологически музей – Варна, инв. № II 9248.

6. Североизточна България, случайно намерена АIV (обр. 6)

Фибула от бронз, недовършена и бракувана, горяла. Широка, полуелипсоидна лък с биконичен

полупръстен по средата. С кукичка за тетивата на липсващата пружина и с два издатъка край нея. На срещуположните ъгли също по един издатък. Такива има и върху тънкото краче. Отчупен е краят му заедно с иглодържателя.

Д. 4,3 см.

Археологически музей – Варна инв. № II 9350.

7. Североизточна България, случайно намерена, А73 (обр. 7)

Фибула от бронз, покрита със сиво-синя патина (бракувана или недовършена?). Лъкът е с обло сечение и завършва с биконичен пръстен, от който е била изтеглена телта за пружината. Тя не е запазена. На прехода лък – краче има заоблен четиристенен полупръстен. Късото краче е със заоблен издатък. Под него – малък иглодържатель. Няма игла.

Д. 5,8 см.

Археологически музей – Варна, инв. № II 10157.

8. Североизточна България, случайно намерена, А236 (обр. 8)

Фибула от бронз, патинирана. От лъка е запазен биконичен пръстен и частта с кръгло напречно сечение, стигаща до биконичния пръстен на прехода лък – краче. Крачето е пукнато и изкривено. Извито е в рамката на иглодържателя, която е пукната отдолу.

Д. 3,8 см.

Археологически музей – Варна, инв. № II 9991.

9. Североизточна България, случайно намерена А68/69 (обр. 9)

Фибула от бронз. Лъкът е с форма на сплескана фуния и с напречно рамо. На него се опират осемте навивки от обла тел на последната запазена пружина. Има две навивки от плоска тел от оригиналната първа пружина. През всички тях минава допълнително отрязаната ос. Последната запазена горна тетива се държи от кукичка. Иглата стига до иглодържателя, който представлява кука, образувана от крачето. То започва след биконичния пръстен. Оригиналният иглодържатель е отчупен.

Д. 2,8 см, в. 2,3 см.

Инв. № II 11782.

* Изказвам благодарност на проф. д.и.н. Р. Т. Иванов за възможността съобщението да бъде включено в изданието посветено на 100-годишнината от рождението на уважавания професор Теофил Иванов.

** Съкращения: д. – дължина, в. – височина.

Обр. 1. Бронзова фибула от Аспарухово, Варненско, м. Усое А69?

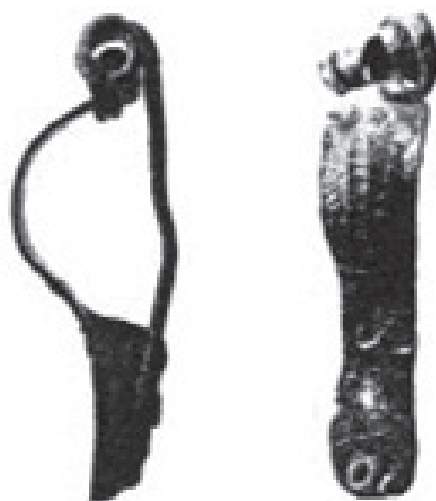

1

2

Обр. 2. Бронзова фибула от Варненско, А236?

Обр. 4. Едноделна фибула с очички, Ряхово, Русенско, римски кастел Arriaria.

Обр. 3. Бронзова фибула с очички, Ряхово, Русенско, римски кастел Arriaria.

1

2

Обр. 5. 1, 2 Бракувана бронзова фибула А68/69?

1

1

2

2

Обр. 6. 1, 2 Недовършена и бракувана фибула, Североизточна България.

Обр. 7. 1, 2 Бракувана или недовършена (?) фибула, Североизточна България, А73.

Обр. 8. Фибула от Североизточна България, А236.

1

2

Обр. 9. 1, 2 Фибула от Североизточна България, А68/69.

Литература

- Генчева 1994:** Е. Генчева. За някои допълнително произведения в градската територия на Никополис ад Иструм. Фибули. – В: Сборник „Ряховец“. Велико Търново, 1994, 57 – 61.
- Хараламбиева 2002а:** А. Хараламбиева. Фибули с „очички“ (Augenfibeln), тип III 44 – 64 по Алмгрен на юг от Долния Дунав. – ИНМВ, 31 – 32 (46 – 47), 2002, 31 – 42.
- Хараламбиева 2002б:** А. Хараламбиева. Фибули от I – VII в. в музея на Дългопол. – ИНМВ, 31 – 32 (46 – 47), 2002, 89 – 129.
- Хараламбиева, 2014:** А. Хараламбиева. Фибули от територията на *Ratiaria*. – In: (R. Ivanov, ed.) *Ratiaria semper floreat*, Vol. I, Serdicae, 2014, 171 – 229.
- Almgren 1923:** O. Almgren. Studien über europäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Formen. – Mannus Bibliothek, 32, 2 Auflage, Leipzig, 1923.
- Beck, Montheil, Rabeisen 1983:** F. Beck, G. Montel, E. Rabeisen. Note sur un moule à fibules de Bibracte. *Antiquités Nationales* №14/15, 1983, 78 – 85.
- Grbić 1996:** D. Grbić. Fibulae as Product of Local Workshops at Diana. – In: *Roman Limes on the Middle and lower Danube*. Belgrade, 1996, 87 – 89.
- Gschwantler, Winter, 1991:** K. Gschwantler, H. Winter. Bronzewerkstätten in der Austria Romana. Ein Forschungsprojekt RÖ17/18, 1989/1990 9 1991), 1991, 107 – 110.
- Gugl 1995:** Ch. Gugl. Die römische Fibeln aus Virunum. Klagenfurt, 1995.
- Haralambieva 2002:** A. Haralambieva. Production of Dress Ornaments in the Fortresses and the Small Settlements in North Bulgaria during the Period from the 5th till the 7th Century AD. – In: (L. Slokoska, R. Ivanov, V. Dinchev, eds.) *Roman and Late Roman City*. Sofia, 2002, 393 – 397.
- Koscevic 1975:** R. Koscevic. Werstätte Kräftig profiliert-er Fibeln in Siscia. – *Archaeologia Jugoslavica* XVI, 1975, 51 – 61.
- Patek 1942:** E. von Patek. Verbreitung und Herkunft der römischen Fibeltypen von Pannonien. Diss. Pann. Ser. II, 1942.

Archäologische Angaben über die Herstellung von Fibeln aus frühromischer Zeit in Untermösien

A. HARALAMBIEVA

(Zusammenfassung)

Diese Seiten sind mein Bemühen, die bescheidenen Daten über die Anfertigung von Fibeln in dem östlichen Teil der römischen Provinzen Mösien inferior im gegenwärtigen Nordostbulgarien im 1. – 3. Jh. n. Chr. zu präsentieren.

Archäologische Funde über die Fertigung solcher Erzeugnisse lagen bis vor Kurzem aus Colonia Flavia Siscia in der Provinz Pannonien, dem heutigen Kroatien, aus Brigetio in der gleichen Provinz im heutigen Ungarn, aus Diana, in der Provinz Dardanien, dem heutigen Serbien, aus Municipium Claudium Virunum in der Provinz Noricum, dem heutigen Österreich, aus Brigantium in der Provinz Raecia, dem heutigen Brägenz in Österreich u. a. vor.

Die zwei (Kat. № 3, 4) in der Fachliteratur präsentierten Augenfibeln aus dem römischen Kastell Appiaria bei Ryahovo, Gebiet Rousse sind die ersten eingliedrigen Bronzefibeln, von denen ich annahm, das sie lokal hergestellt worden sind. (Haralambieva 2002, 34, tabl. I – 3, 4). Bereits damals fielen mir ihre unteren Sehnen auf, die für die aus den Mitteldonauprovinzen bekannten Fibeln untypisch sind. Sie haben eine einfache, nämlich eingliedrige Konstruktion, d. h. der Bügel und der darunter befindliche Fuß mit dem Nadelhalter sind aus einem eingliedrigen Guss gebogen worden. Ausgehend vom Bügelende ist ein Flachdraht über die vier Windungen des Federkörpers, die durch eine untere Sehne (ohne durchlaufende Achse) fixiert ist, und eine noch funktionierende Nadel gezogen worden. Bei einer der Fibeln ist der kleine Fuß kürzer als der Bügel. Dieses Merkmal unterscheidet sie von den Fibeln in den Provinzen an der mittleren Donau, obwohl diese als Vorlage gedient haben. Wie auch in diesem Fall ist es eine Seltenheit, dass solche Nadeln ihre Funktionsfähigkeit beibehalten. Abgesehen von der hohen Qualität der verwendeten Legierungen, ist dies auch auf die Fähigkeiten der lokalen Meister zurückzuführen. Die Verzierung, auch wenn sie für die Datierung zweitrangig erscheint, lässt sie als Fabrikate vom Ende des 1. Jh. n. Chr. identifizieren.

Vom Gießen von kräftigprofilirten Fibeln der Typen A68, A69, A73, auf dem Gebiet südlich der unteren Donau zeugen sechs mit Metalldetektor entdeckte Erzeugnisse (Kat. № 1, 5, 6, 9). Zwei von ihnen (Kat. № 5, 9) sind nur teilweise erhalten; das Fehlen der Nadelhalter unterhalb der kleinen Füße lässt die Kennzeichnung des Typs, dem sie angehören – ob A68 oder A69 – nicht zu. In der Provinz Untermösien sind Fibeln des Typs A68 als Importe seltener anzutreffen. Viele der Vorliegenden sind von Liebhabern antiker Werke per Zufall gefunden worden. Die Fibeln geraten auch in die Museumsfonds, und von ihnen wird nicht berichtet. Die Fibeln vom Typ A69 werden jedoch häufiger gefunden. Es liegen Angaben vor, sie sind in dieser Provinz hergestellt worden.

Die unfertige Fibel aus der Gegend von Usoe in der Nähe des Dorfes Asparuhovo, Gebiet Varna ist vom Typ A69 (Kat. № 1). Der runde Draht, der vom Ende ihres Bügels gezogen wurde, ist wahrscheinlich für die Windungen des Federkörpers bestimmt worden. Dem Erzeugnis fehlen der Querarm – eine Stütze für die Windungen der Feder und der Haken, der die Sehnen hält. Diese Mängel können sein Schicksal vorbestimmt haben.

Eine der im nordöstlichen Bulgarien entdeckten Fibeln trägt die Merkmale des Typs A73 (Kat. № 7). Der Guss mit bikonischen Ringen am Bügelende und der Übergang Bügel – Fuß ist ein Fehlguss und ist wahrscheinlich in der Antike als Ausschuss entsorgt worden. Ähnliche Fehlgüsse (Halbfabrikate) sind in Siscia, Pannonia, dem heutigen Kroatien entdeckt worden. Diese Artikel tragen Merkmale vom Typ A82 sowie auch von Erzeugnissen, die von lokalen Handwerkern gestaltet worden sind.

Im Varnaer Museum wird auch eine unfertige und entsorgte Nadel vom Typ A236 aufbewahrt (Kat. № 2, 8). Ihr Bügelende ist abgebrochen. Ein anderes ähnliches Fabrikat aus anderen Provinzen des Römischen Reiches im heutigen Balkan ist mir nicht bekannt. Bisher sind in der Fachliteratur lediglich sechs unfertige Fibeln vom Typ A236 mit einem Rahmennadelhalter aus Virunum, der Noricum-Provinz, heute in Österreich präsentiert worden.

Die letzte Fibel, die ein Erzeugnis der Handwerker Untermösiens ist, ist von diesen als minderwertig angesehen und daher nicht fertiggestellt worden. Sie ist vom Typ der der kräftig profilierten Fibeln nach der Klassifikation von O. Almgren (1923). Sie unterscheidet sich durch einen verformten, breiten Bügel. Der schmale Fuß ist gebogen, das Ende und der Nadelhalter sind abgebrochen (Kat. № 6).

Vom Gelände von Raciaria beim Dorf Artchar, Gebiet Vidin, in der ehemaligen Provinz Obermösien sind mir eine unfertige eingliedrige Fibel, die eine Spät-Latène-Konstruktion aufweist und die Stützplatte von einer zweiten Bügelfibel mit Platte, vor Ort hergestellt, bekannt.

Die oben aufgezählten Fibeln stellen die ersten dem Publikum präsentierten Nachweise über die lokale Produktion von Sicherheitsnadeln in den Provinzen südlich der unteren Donau dar. Die Zufälligkeit ihrer Entdeckung erschwert die Lokalisierung der Handwerkszentren. Zwei davon mögen in Appiaria, vielleicht in Marcianopolis (Devnja, bei Varna) in Untermösien gewesen sein, und ein anderes Zentrum in Raciaria in Obermösien – Fibeln mit einer Spät-Latène-Konstruktion und mit einer Bügelstützplatte gegossen worden sind.

Бележки върху предназначението на римски каменни мебели и съдове от България

Марина КОЛЕВА¹

¹Институт за изследване на изкуствата, Българска академия на науките,
ул. Кракра 21, София 1504, България; koleva_marina@yahoo.com

Ще започна с благодарност за поканата да се включа в този том посветен на професор Теофил Иванов.

До настоящия текст ме доведе интересът ми към декорацията на дома и луксозните мебели от римската епоха (Колева 2017, 66 – 89; Koleva 2015, 280 – 292). Именно докато имах досег с тази проблематика, погледнах на един доста известен паметник от нашите земи от друга гледна точка.

Става въпрос за скулптурната група, представяща гладиаторски двубой, намерена до с. Татарево, Първомайско (обр. 1). Сега тя е част от колекцията на НАИМ – БАН с инв. № 6735. Паметникът е публикуван в 1943 година от И. Велков (Велков 1943, 217 – 218, обр. 310). Недалеч от мястото, където е открит, се разполага местност, наречена Аязмото, през която тече извор. Иван Велков предполага, че през римската епоха там е съществувало светилище на нимфите. Това предположение се потвърждава от намерените заедно с гладиаторския паметник находки – оброчна плочка на Зевс и Хера и статуетка на танцуваща грация (Велков 1943, 215 – 218, обр. 308, 309).

Паметникът, който показва гладиаторския двубой, е изработен от мрамор, с височина

1.05 м, размерите на базата му са 31 на 21 на 17 см. Върху поставката стои надпис на старогръцки език:

Ἐπιτᾶς νας πολυσάτωρ (IGBulg. III, 1 1453 = IGBulg. V 5532)

Той е много добре запазен, като е отчупена само лявата ръка на падналия гладиатор и част от дясната на тежковъоръжения заедно с меч.

Сцената показва гладиаторски двубой. От лявата страна е представен тежковъоръжен гладиатор, носещ щит, шлем и наколенници. Държал е меч в дясната си ръка, сега той липсва, но една малка част от щита е запазена. Пред краката му е представен повален втори гладиатор – рециарий. Той е без шлем на главата, а захвърленият тризбец се вижда да лежи под краката на въоръжения гладиатор. Между двамата стои трети мъж, несъмнено съдия, облечен с широка туника. Той възпира тежковъоръжения гладиатор с дясната си ръка, а в лявата държи дървена палка. И. Велков смята, че името на тежковъоръжения гладиатор е Епитас, както е видно от надписа, а пулсатор е занятието му – термин, непознат от други надписи (Велков 1943, 217 – 218).

Този енигматичен паметник е бил обект на нееднократно изследване. Той предизвиква интерес и поради изображения на него музикален инструмент – воден орган. Водните органи са редки находки, независимо дали в натура, или на изображения. Нашият паметник позволява да се направят наблюдения и за конструкцията на инструмента (Ракева-Морфова 1952, 204 – 205; Ракева-Морфова 1959, 105 – 108).

Находката присъства и в книгата на Л. Мънзова „Античната скулптура от България“, 1978. В нея авторката приема идентификацията на фигурите на Ив. Велков. Тя разисква за творената кръгова композиция на сцената, освен това коментира майсторското степенуване на плановете: от кръгла пластика през висок релеф до нисък релеф на различните части от фигурите. Смята, че при лицата не е търсена портретна прилика. Накрая отбелязва, че отделните форми са решени в обобщени обеми, което навежда на мисълта за подражаване на монументален паметник. Тя споменава и че паметникът притежава монументалност, въпреки че е малка форма. По стиловите особености и по надписа той е датиран в края на II – началото на III в. (времето на Северите). Л. Мънзова приема, че паметникът е надгробен (Мънзова 1978, 116 – 118).

По-късно същата находка се среща с кратко описание в каталог на НАИМ – БАН за скулптурните паметници от музея. Приема се идентификацията на сцената, също и цитираната вече датировка. В края се споменава, че е открит в района на антично светилище. Предназначението му се определя като несигурно (Избрани скулптурни паметници (без год., 54, №30).

Паметникът е подробно обсъден в изследване посветено на спортните и гладиаторските игри в елинистическа и римска Тракия. Направено е пълно описание на скулптурната група и тя е поставена в контекста на другите подобни с изображения на гладиатори (Вагалински 2009, 96 – 98, 188).

Освен това е коментиран подробно надписът и неговото значение (вж. Вагалински 2009, 96 – 97 и цитираната литература). Епиптас се

извежда от гръцкия глагол, който означава „удрям“, „нападам“, тоест „удрящ“ и „нападащ“. От значението на думата и от разполагането ѝ под тежковъоръжения гладиатор се достига до заключението, че това е прякорът на споменатия гладиатор. „Пулсатор“ е производно от латински и означава „удрям, блъскам, чукам, правя впечатление, безпокоя и свиря на“. Поради този смисъл на думата Л. Вагалински приема съществуващото вече мнение, че пулсатор е наименование на вид тежък гладиатор. Така и двете споменати в надписа думи се отнасят до едно лице – тежковъоръжения гладиатор Епиптас, който всъщност е победителят в този двубой. Освен това и сцената е композирана така, че да привлича погледа към него, а фигурата му доминира над другите. Това е крайт на двубоя, когато победеният рециарий моли за пощада, а арбитърът спира тежкия гладиатор (Вагалински 2009, 96 – 97).

При коментара на паметника се цитират и мозаечни и скулптурни паралели на сцената, произхождащи от източните и от западните части на империята. Част от споменатите скулптурни паралели са надгробни паметници, за което се съди от надписите им. Но при тях обикновено няма изобразена фигура на съдия. Тъй като надписът на паметника от Татарево е кратък, не може да се отсъди категорично каква е функцията му – дали е votiven, или надгробен. Затова въпреки паралелите на сцената Л. Вагалински смята, че няма достатъчно аргументи, които да определят паметника като надгробен (Вагалински 2009, 97).

Л. Вагалински се връща към сведенията на И. Велков, че местността се нарича Аязмото, както и за предполагаемото светилище на нимфите. Но определянето на паметника като votiven също според него остава несигурно, тъй като липсват аналогични примери. Освен това божества патрони на гладиаторите са Арес, Нике и Немезида, а не нимфите. А липсва и задължителният посветителен надпис (Вагалински 2009, 97 – 98). Въпреки че не намира пълно потвърждение за votивния характер, споменава, че малки лети оловни изображения на гладиатори се намират в светилища (Вагалински 2009, 98, бел. 148, 118).

Паметникът поставя много въпроси, на някои от които е отговорено убедително. Но други, като например за предназначението и за вида му, остават все още нерешени. Точно тук е мястото на моето предположение.

Смятам, че този паметник е крак на маса от типа на моноподите. Той е запазен напълно, с изключение на малки липсващи части на фигурите, и затова идентифицирането му може да бъде направено.

Споменатият тип маси, моноподи, се състоят от правоъгълен плот, стълб, скулптирана фигура или група от фигури, закрепена към него, и база. Обикновено масите са прикрепяни към стената за по-голяма стабилност, за което свидетелства по-лошото изпълнение на задната страна на повечето паметници. Фигурата служи за прикриване на стълба отпред. Стълбът завършва с капител, който поддържа големия правоъгълен плот на масата. Базата може да бъде с различна форма, като някои са изработени заедно със стълба и фигурата, а други са самостоятелни. Обикновено общата височина на масата е около 1 м (Phillips 2008, 253 – 254; Ajootian 2000, 492).

Най-популярни украси на моноподите са митологическите фигури, като сред тях първенство имат Дионис и Ерос, но се срещат и Артемида, Атис, Херакъл, Марсий и Пан. Популярни са и мъжки фигури на слуги с източни дрехи, драпирани женски фигури, а също и херми (Phillips 2008, 256). Освен самостоятелни фигури се представят и групи, като например Дионис, придружен от сатир или Пан (Ajootian 2000, 492).

В Помпей и Херкуланум тези маси са разположени в представителни части на къщата като например в атриума или в триклиниума. Те служат за показване на скъпи бронзови съдове, а не за сервиране на храна или напитки. В Помпей, в Къщата на Менандър, е намерена една подобна маса с крак оформен като херма, която е стояла в края на атриума, като е фланкирала пътя към таблинума. *In situ* върху нея са намерени бронзови съдове и стригила (Phillips 2008, 254; Ajootian 2000, 501).

Моноподи са изработвани в Мала Азия

още във II в. пр. Хр. А находки от късния II и до средата на I в. пр. Хр. са запазени в Делос и Помпей. Тези моноподи са с проста форма на стълба, със или без канелюри на пиластрите или колоните. В Италия пикът на използване на тези маси е по време на Юлиево-Клавдиевата династия, като те са по-малко популярни по времето на Хадриан. В Гърция и Мала Азия сложни фигурални украси на моноподи се срещат и много по-късно. В Атика производството им е масово в средата на II в. и продължава във втората половина на века и в III в. В Мала Азия подобни вероятно се произвеждат до края на IV в. (Phillips 2008, 257 – 258).

Могат да се цитират множество примери на фигурални моноподи от империята (Phillips 2008, 253 – 284; Ajootian 2000, 487 – 507; Kaltsas 2002, 349, 362 – 364, No 739, 776 – 778; Comstock, Vermeule 1965, 140, no 219; Schröder 1989 123 – 125, 161, Taf. IV – V, XX, A 14, 17, 20, O 8).

Тук показвам трапезофор от Националния археологически музей в Атина (обр. 2). Изработен е от мрамор, запазен е целият, като височината му е 1,27 м. Пред стълба е представен Дионис, придружен от Пан и сатир. Датиран е около 170 г. (Kaltsas 2002, 349, No 739; Shade 2007, Farbtafel 8).

Паметникът от Татаревото отговаря на тези находки като форма, има профилирана база и стълб с капител, на върха на капителя се вижда кръгло издълбано гнездо за сглобяване на плота на масата. Задната страна е само грубо завършена, не е изгладена като останалата част. Той е сходен и по размери на този вид паметници, общата му височина е 1,05 м, което е напълно в стандарта на моноподите.

До момента не съм открила паралел като сцена с гладиаторска битка, представена на трапезофор. Но изборът на изображението може да се обясни с предназначението на паметника. Тук отново се връщам на местонамирането му. Ив. Велков цитира вотивни паметници в кръгла скулптура или релеф, намерени в близост, и предполага, че на това място е имало светилище, посветено на нимфите.

Обр. 1. Трапезофор от Татарево, Първомайско (по Избрани скулптурни паметници (без год.), 54, № 30).

Можем да помислим за функционирането на мраморните мебели в среда, свързана с култа. Действително подобни често присъстват в светилищата и храмовете на Гърция. Мебели се посвещават на боговете в светилищата от V в. пр. Хр., когато са дарявани и мебели плячка, придобита от враговете (Adrianou 2009,

115-116). Мебелировка също се посвещава и в късната класическа епоха, и през елинизма, като в тези периоди тя е ползвана с три основни функции: като мебели, свързани с култа, като места за съхранение или като обекти за показ. За това имаме сведения от списъци от съкровищници като такива в Атина, Делос и Македония (Adrianou 2009, 107).

Най-много данни за мебели се срещат в списъците от гръцките храмове. Понякога те се споменават като част от посвещенията на хората, а друг път само в списъка на култово оборудване, което се пази на склад (Adrianou 2009, 108). За периода от IV до I в. пр. Хр. не е напълно изяснено защо се правят подобни дарове, а надписите обикновено се състоят само от името на посветителя. Друга част нямат посвещения, а вероятно не са били и дарове (Adrianou 2009, 116).

Тъй като задължение на жреците е да се грижат за нуждите на светилището по отношение на мебелировката и съдовете, за да изпълнят тази задача, те имат три възможности – или да поръчат нови, или да претопят стари дарове, които не могат вече да се поправят и ползват, или да поискат от вярващите да дарят подобни предмети. Намерени са данни, че те са правили и трите неща, като е открито пряко сведение, че някои от мебелите не са посветени от благочестиви хора, но са поръчани от жреците за нуждите на светилищата (Adrianou 2009, 116). Мебелите постъпват в храмовете и светилищата под формата на поръчка и със сигурност се ползват. Не е напълно изяснено дали тези, които са дарени, са били ползвани, или са само за показване, но въпреки това се предполага, че всеки посветен предмет може да се ползва при нужда (Adrianou 2009, 119).

От списъците от светилищата се вижда, че мебелите, постъпващи там, са тронове, легла, столове, маси, контейнери и съдове за измиване (Adrianou 2009, 109). Масите са обичайни за светилищата, като понякога са придружени и от надписи. В комбинация с леглата са употребявани по време на пиршества, освен това в някои светилища се ползват за слагане на негорели дарове на бога.

Маси и легла се споменават и при жертвоприношенията (Adrianou 2009, 50, 52, 118).

Съдове, които се ползват при измиването, са също популярни, те се употребяват при култови дейности и при пируване (Adrianou 2009, 119).

Римляните заимстват от гърците няколко типа маси, сред които моноподите, използвани от последните в профанен или сакрален контекст. В римската императорска епоха мраморните маси се срещат в частното или общественото пространство. В храмове, светилища и домашни светилища те са служили като места за поставяне на вотивите (Stemmer 1995, 458; Ajootian 2000, 501).

Много добър пример за разполагане на мебели и съдове в култовия контекст на храма от нашите земи предоставя храмът на Понтийската майка на боговете от Дионисополис. Построяването му се поставя в края на 280 – 260 г. пр. Хр. или втората четвърт на III в. пр. Хр. а загиването му в IV в. (Лазаренко, Мирчева, Енчева, Стоянова, Шаранков 2013, 27). На стълбището преди входа на пронаоса е намерен голям мраморен съд на ниско профилирано столче, който вероятно е използван за някакво ритуално действие преди прекрачването на прага на храма (Лазаренко и др. 2013, 29). В пронаоса е открита варовикова маса, украсена с два клекнали един срещу друг лъва (Лазаренко, Мирчева, Енчева, Стоянова, Шаранков 2013, 30, обр. 24). Най-много от мебелите и съдовете са разположени в наоса на храма. До югозападния ъгъл на едикулата е стояла мраморна маса, като от нея е открит цилиндричен мраморен крак с елинистически посветителен надпис (Лазаренко и др. 2013, 31, обр. 25). До едикулата се е намирала мраморната маса с богато украсени крака и плот с посветителен надпис, датирана е във втората четвърт на III в. пр. Хр. (Лазаренко и др. 2013, 31, 39 – 40, обр. 35). В наоса са разкрити и други части от каменни мебели (Лазаренко и др. 2013, 32, 39 – 40). Пред подиума, в средата на храма, е разположен голям мраморен съд – лутерион с височина 1,00 м и ширина 1,00 м (Лазаренко и др. 2013, 32, обр. 26, обр. 28).

Обр. 2. Трапезофор от Националния археологически музей, Атина (no Shade 2007, Farbtafel 8).

Римската императорска епоха в нашите провинции също може да предостави примери за функциониране на каменни съдове в контекста на светилища. Най-впечатляващият образец е намерен в Лясковец, обл. Велико Търново, но според едната хипотеза се смята, че е пренесен там от Никополис ад Иструм (с. Никюп, обл. Велико Търново). Това е монументална ваза, изработена от варовик, с ви-

сочина 72 см и диаметър 1 м (Добруски 1907, 134 – 125; IGBulg. II 683). Декорацията на съда се състои от повит от бръшлянови листа от едната страна и повит от лозови листа и гроздове от другата, като в средата от повита излизат две змии. От надписа на съда, поместен на устието, се добива информация, че той е посветен на бога Херос. Освен това и данни за посветителя, който носи римски номен и гръцки когномен, а освен това е възможно да е бил булевт или бенефициарий (*beneficiarius*) (IGBulg. II 683; Вълчев 2015, 208).

Друга хипотеза поставя паметника в светилище на Тракийския конник, което не е археологически проучено, но съществуването му е предположено въз основа на откритите паметници. Освен каменния съд от същата местност произхождат четири оброчни плочки на Конника (Вълчев 2015, 208 – 209).

Друг подобен съд също може да се разположи в тази група. Той е намерен във Велико Търново, но се предполага, че е пренесен там от Никополис ад Иструм. Изработен е от варовик, без украса, а диаметърът му е 90 см. Съдът е фрагментарно запазен, и част от надписа липсва (IGBulg. II 684). Не се чете името на божеството, но по запазения епитет, който е в множествено число, се смята, че божествата, на които е посветен съдът, са били две (Гочева 1967, 59).

Голям каменен съд е намерен в светилището при с. Лиляче, обл. Враца. Той е открит напълно фрагментиран, но се вижда, че както този от Лясковец е бил с две дръжки. Височина му е 44 см, а диаметърът на устието 52 см (Венедиков 1952, 205 – 206). Той също има надпис на старогръцки език, частично съхранен, но все пак позволяващ на Г. Михайлов да предположи, че е посветен на Асклепий (IGBulg. II 485).

Може да се цитира още един пример от извънградско тракийско светилище. В светилището на Асклепий Лименос край Сливница е разкрит храм и се предполага наличието на олтар, недостигнал до нас. До мястото, където вероятно се е намирал последният, е открит фрагмент от голям каменен съд, който е заемал място в култа (Ботева 1985, 25 – 26).

В светилището на Асклепий Кейлайден при Перник е разкрит храм и монументален олтар пред него. До олтара освен други находки е открит и фрагмент от голям каменен съд със запазени букви от надпис на старогръцки език (Любенова 1980а, 22 – 24; Любенова 1980б, 121, № 174, обр. 192).

Друг пример е съд от варовик, случайна находка от с. Градец, обл. София. Височината му е 58 см, диаметърът на устието 63 см. Съдът не е украсен, но е огладен добре отвън и отвътре. На ръба на устието се намира надпис на старогръцки език. Посветителният надпис споменава името на божеството – Асклепий, а също така и името на посветителя. Датиран е във II – III в. Предполага се, че паметникът произхожда от светилище на Асклепий, разположено в близост (Гочева 1967, 57 – 59; IGBulg. V 5697).

Накрая можем да се върнем към паметника с гладиаторската сцена от Татарево. Смятам, че той може да се присъедини към групата на мебели и съдове, които функционират в ритуален контекст.

Тук ми се иска с няколко думи да обсъдя и възможността да е използван в погребален контекст. Наистина моноподи се срещат и в такава среда (Phillips 2008, 254). Паметникът принципно не принадлежи на типове, които се ползват като надгробни. Ако масата въобще се употребява в такъв контекст, то тя по-скоро ще служи за поставяне на дарове. Като се имат предвид всички обстоятелства, по-скоро в този случай функционирането му в погребален контекст не е толкова вероятно.

Така остава да се обмисли възможността да е свързан с култ, но по-скоро в средата на светилище. От една страна, затова свидетелства мястото на намиране на паметника и откриваните там други находки с ясно votivno предназначение. От друга страна стои фактът, че мебели, сред които маси, а също така каменни съдове се срещат често в култови места като светилища и храмове, като посвещения и/или ползвани в култовата дейност. Това е валидно не само за гръцкия свят, но както се вижда и за римската епоха в нашите земи. Цитираните мраморни съдове посве-

щения са достатъчно доказателство за наличието на това вярване, за посвещаването на подобни предмети на божествата, някои на Асклепий, а други – на Тракийския конник. Този ритуал явно функционира и в местна среда. Някои от каменните съдове произхождат от извънградски тракийски светилища, където маниерът на посвещаване на каменни съдове е възприет. Разгледан в този контекст

и като се имат предвид всички данни, смятам, че може да се добави още един аргумент за идентифицирането на този паметник като вотивен.

В крайна сметка тази малка находка от Татарево може да бъде добра отправна точка за разсъждения и изследвания по голямата тема за посвещаването и употребата на каменни мебели и съдове в култов контекст.

Литература

- Ботева 1985:** Д. Ботева. Оброчни и култови паметници от светилището. – В: Историко-археологически и етнографски изследвания в Софийски окръг. Книга I. (Студентски проучвания, VII – 1). София, 1985, 37 – 92.
- Вагалински 2009:** Л. Вагалински. Кръв и зрелища. Спортни и гладиаторски игри в елинистическа и римска Тракия. (Blood and Entertainment. Sports and Gladiatorial Games in Hellenistic and Roman Thrace). София, 2009.
- Велков 1943:** И. Велков. Един рядък археологически паметник от с. Татарево. – ИБАИ, 14, (1940 – 1942) 1943, 215 – 218.
- Венедиков 1952:** И. Венедиков. Светилището при с. Лиляче. – ИАИ, 18, 1952, 195 – 215.
- Вълчев 2015:** И. Вълчев. Извънградските светилища в римската провинция Тракия (I – IV в.). София, 2015.
- Гочева 1967:** Зл. Гочева. Оброчен надпис на Асклепий от с. Градец, Софийско. – Археология, 1, 1967, 57 – 60.
- Добруски 1907:** В. Добруски. Тракийски конници и други богове – яздачи. – АИНМ, София, I, 1907, 3 – 81.
- Избрани скулптурни паметници (без год.):** Археологически институт с музей при БАН. Избрани скулптурни паметници. Водач. = Bulgarian Academy of Sciences, Archaeological Institute with Museum. Selected Sculptures. Guide. София, без година.
- Колева 2017:** М. Колева. Римска идеална скулптура от България. София, 2017.
- Лазаренко и др. 2013:** И. Лазаренко, Е. Мирчева, Р. Енчева, Д. Стоянова, Н. Шаранков. Храмът на Понтийската майка на боговете в Дионисополис. Варна, 2013.
- Любенова 1980а:** В. Любенова. Местоположение и устройство на светилището. – В: Тракийски светилища. Тракийски паметници. Т. 2. София, 1980, 15 – 27.
- Любенова 1980 б:** В. Любенова. Каталог на материалите от светилището. – В: Тракийски светилища. Тракийски паметници. Т. 2. София, 1980, 106 – 136.
- Мънзова 1978:** Л. Мънзова. Античната скулптура в България. София, 1978.
- Ракева-Морфова 1952:** З. Ракева-Морфова. Изображение на античен воден орган. – ИИМ, 1, 1952, 204 – 205.
- Ракева-Морфова 1959:** З. Ракева-Морфова. Антични музикални инструменти в археологически находки от България. – ИИМ, 5, София, 1959, 77 – 123.
- Adrianou 2009:** D. Adrianou. The Furniture and Furnishing of Ancient Greek Houses and Tombs. Cambridge, 2009.
- Ajootian 2000:** A. Ajootian. A Roman table support at ancient Corinth. – Hesperia, 69, 2000, 487 – 507.
- Comstock, Vermeule 1965:** M. Comstock, C. Vermeule. Sculpture in stone. Greek, Roman, and Etruscan Collections of the Museum of Fine Arts Boston. Boston, 1965.
- IGBulg. II:** G. Mihailov. Inscriptiones graece in Bulgaria repertae. Vol. II. Serdicae, 1958.
- IGBulg. III, 1:** G. Mihailov. Inscriptiones graece in Bulgaria repertae. Vol. III, 1. Serdicae, 1961.
- IGBulg. V:** G. Mihailov. Inscriptiones graece in Bulgaria repertae. Vol. V. Serdicae, 1997.
- Kaltsas 2002:** N. Kaltsas. Sculpture in the National archaeological museum. Athens, 2002.
- Koleva 2015:** M. Koleva. Towards the Roman Provincial Art: Small Pieces from Heraclea Sintica. – (L. Vagaliniski, E. Nankov, eds.) Papers of the American Research Center in Sofia. Vol. 2. Heraclea Sintica: From Hellenistic Polis to Roman Civitas (4th c. BC – 6th c. AD). Proceedings of a Conference in Petrich, Bulgaria, September 19 – 21, 2013). Sofia, 2015, 280 – 292.
- Phillips 2008:** L. Phillips. Figural table supports: aspects of archeology of dining in the Roman world. – In: (C. Ratté, R.R.R. Smith, eds.) Aphrodisias Papers 4. New Research on the City and Its Monuments (JRA, Supplementary Series Number 70). Portsmouth, 2008, 253 – 284.
- Schröder 1989:** S. Schröder. Römische Bacchusbilder in der Tradition des Apollon Lykeios. – Studien zur Bildformulierung und Bildbedeutung in späthellenistischen – römischen Zeit. Roma, 1989.
- Shade 2007:** K. Shade. Ein Paragone der Künste. – JDAI, Berlin, Bd. 122, 163 – 201.
- Stemmer 1995:** (K. Stemmer, ed.). Standorte. Kontext und Funktion antiker Skulptur. Freunde & Förderer der Abguss – Sammlung antiker Plastik. Berlin, 1995.

Notes on the function of some Roman stone furniture and vessels from Bulgaria

Marina KOLEVA

(Summary)

The monument at the focus of this paper is found near the village of Tatarevo, District Parvomay (fig. 1). The item has been published a long time ago together with other artifacts (a votive relief of Zeus and Hera and a statuette of a nymph) recovered at the same place. In the first publication Ivan Velkov suggested the presence in Roman times of a sanctuary of nymphs in the vicinity.

The monument represents a gladiatorial combat scene and bears the Greek inscription as follows:

Ἐπιπτᾶς νας πουλσάτωρ (IGBulg. III, 1 1453 = IGBulg. V 5532)

The object has been discussed several times in view of its iconographic and stylistic specifics, the inscription data, as well as of its function – funeral or votive. The gladiatorial combat scene has been attended too. The sculpture has been assigned to the end 2 – the beginning of 3 c. AD. Yet its function has not been positively identified.

I suggest that the item belongs to the group of the tables with a rectangular tabletop and one leg (monopods). The monopodi consist of a rectangular tabletop, a column, a sculpted figure or a group of figures attached to it, and a base. The tables are usually attached to the wall to ensure stability, indicated by the cruder treatment of the back side of most monuments. The figure serves to cover the front of the column. Normally the combined height of the table is about 1m. The most common monopodi ornaments are the mythological characters, among which Dionysos and Eros rank first, although Artemis, Attis, Heracles, Marsyas, and Pan are also known. In addition, male figures of servants in oriental attire and draped human figures are also fashionable. As an example of the kind I am citing the trapezophoros from National archaeological museum, Athens (fig. 2).

The form, the size (1, 05 m high), the less carefully processed back and its overall appearance render the artifact from Tatarevo closer to the mentioned trapezophoroi.

Here we could pose a question of the function of the item from Tatarevo.

The Greeks used tables in profane and in sacred contexts alike as settings for cult paraphernalia and votive items. During the Roman Imperial Period the marble tables are used in private and public contexts. They are usually found in the private houses and villas, although occurrences in religious and funeral contexts are also known. In temples and in public and domestic sanctuaries these served as altars and as places for laying out the votive items. Some of them bore the dedicatory inscription testifying to their intended use as votive offerings.

Several Roman stone vessels with the dedicatory inscriptions in Greek language were found in Bulgaria: from Lyaskovets (IGBulg. II 683); Veliko Tarnovo (IGBulg. II 684); Lilyache, District Vratsa (IGBulg. II 485) and Gradets, District Sofia (IGBulg. V 5697). The vase under IGBulg. II 485 is discovered in the sanctuary at Lilyache. In addition there are other vessel's fragments originating from the sanctuaries at Slivnitsa and Pernik. All the above monuments from Bulgaria belong to a large group of furniture and vessels dedicated and used in the sanctuary context. The epigraphic sources provide the additional information about the rite to dedicate these kinds of items to the Gods. The rite is common in the context of extra urban sanctuaries in Roman Thrace.

Perhaps we should also consider the discussed monument from Tatarevo from a similar perspective.

Мраморна скулптура на Тракийския бог конник в Археологически музей – Варна (края на II – началото на III в.)

Александър МИНЧЕВ¹

¹Независим изследовател, пл. Екзарх Йосиф 1, Варна 9001, България;
al.minchev.varna@gmail.com

През 2012 г. Варненският археологически музей получи като дарение един забележителен паметник на античното изкуство. Това е голяма мраморна скулптура на конник върху поставка¹. Според дарителя тя произхожда (с известна доза несигурност) от Южна България и е била намерена случайно. Откритите и добре запазени скулптури на антични конни фигури с голям размер в България са извънредно малко. Това, както и много високите художествени качества на скулптурата са причините тя да бъде изследвана и публикувана самостоятелно.

ОПИСАНИЕ:

Скулптурата е ажурна, изваяна много добре от един цял голям мраморен блок заедно с нейната масивна поставка, която има неправилна правоъгълна форма. Мраморът е бледожълтеникав на цвят, фин и дребнозърнест, но на места има тъмни органични отлагания от престоия в земята, а по тялото на коня (предимно отзад) и по поставката личат отчасти

и следи от обгаряния (вероятно от пожар), които са променили основния цвят на камъка. Изобразените фигури на коня и конника, както и детайлите по тях са заградени и изцяло полирани отпред, докато задната страна на поставката и празнините между нея и скулптурата са по-грубо обработени. Конникът е представен в галоп надясно, а под предните крака на коня е изобразен бик в движение, също надясно, като конските копита са над главата му, но същевременно остават зад него. Те са стъпили на невисока, но масивна поставка с неправилна призматична форма и квадратно сечение – може би схематично представен олтар (обр. 1). Върху нея личат долните части на конските копита. Скулптурата е изработена двустранно – т. е. в древността тя е била поставена така, че да е видима за зрителя и отпред, и отзад (обр. 2). Самият конник е облечен в къса, гъсто надиплена и силно пристегната в кръста туника, с развята зад него хламида с дълбоки дипли, която е прикрепена на дясното му рамо с кръгла аграфа. Отзад хламидата е представена доста по-сумарно, само закръглена от движението на вятъра, като диплите ѝ не са отбелязани изобщо, докато по туниката те са оформе-

¹ Скулптурата бе подарена на музея от варненския бизнесмен г-н Георги Бонин.

Обр. 1. Скулптура на Тракийския бог конник от Варненския археологически музей (лице) (снимка Румяна Костадинова).

Обр. 2. Скулптура на Тракийския бог конник от Варненския археологически музей (гръб) (снимка Румяна Костадинова).

ни, макар и по-сумарно (обр. 3). На краката си конникът носи къси, заострени отпред и ясно очертани т. нар. ловни ботуши. Главата му е обърната анфас, обрамчена от дългите, леко къдрави коси, оформени като венец около лицето и разделени в средата на път (обр. 4), които са вързани отзад под тила на възел. Лицето е широко, леко продълговато, с меки и добре оформени черти. Носът е правилен, устата – малка, леко и миловидно усмихната, със сочни устни, а брадичката е закръглена, сега частично повредена. Челото е високо и право, очите са бадемовидни, ясно очертани и с обозначени пупили, а веждите са прави и подчертават дълбочината на явно доброжелателния поглед на божеството. С лявата си ръка (изобразена зад врата на коня) конникът държи юздата му. Дясната ръка на конника е вдигната отпред над рамото, със свита като юмрук длан и в нея той явно е държал дълго копие, насочено към тялото на бика. Копието е било изработено от желязо, което личи от петното ръжда, запазено в долния край на туниката на божеството, където то се е опи-

Обр. 3. Скулптура на Тракийския бог конник от Варненския археологически музей (гръб - детайл от горната част с хламидата и прическата на конника) (снимка Румяна Костадинова).

рало (обр. 5). Горната част на оръжието е минавала през цилиндричния отвор, пробит в дясната ръка на конника и вероятно е била прикрепена по някакъв начин към скулптурата. Скулптурата на бога конник, макар и изра-

ботена много добре, не е особено съразмерна. Главата е сравнително голяма за фигурата и се нанася около пет пъти на тялото, което е доста под изискванията на основните канони в гръко-римското изкуство. Както е известно, идеалното съотношение на глава към тяло на качествените скулптури през Античността е била 7 към 1. Размерите на конника и коня също не съответстват на този канон. Съотношението между техните фигури е твърде далеч от реалното (то е почти едно към едно), но въпреки това пластиката е добре композирана и оформена и затова не дразни окото на зрителя.

Конят също е изобразен много добре, с усет за формите и мускулатурата на тялото му. В неговия скок надясно има устрем и – макар и слабо – е показано усилието на мускулите на задните му крака при това силно напрегнато движение. Главата е изобразена в профил, но леко извита надясно – към зрителя, с отворена уста и общо очертани зъби. През нея минава юздата на коня, чийто дълговиден оформен ремък е представен в доста висок релеф на шията, а под нея има друг – също релефен, вертикален ремък от неговата сбруя, който минава и отпред – през гърдите му. Очите на животното са показани анфас: те са големи, също бадемовидни и с обозначени пупили (фиг. 6). Ноздрите му са изобразени широко отворени от усилието при галоп, а ушите са къси, изправени и са представени релефно и от двете страни на главата. Гривата на коня е добре очертана и обозначена с къси и широки кичури, като че ли специално отделени и овързани, а над челото се изви-сява перчем, привързан нарочно с лента (?). Опашката е дълга, с ясно оформени дълги кичури от косми. Тя е вдигната високо и в края е леко извита назад, като тази ѝ част се свързва с края на хламидата на конника – направена е така за по-голяма здравина на композицията. Тялото на коня се поддържа отдолу в средата от ниска, масивна поставка, която наподобява цилиндрична колона с релефен пръстен – *то-рус* отдолу.

Бикът е едър, с подчертано масивна, макар и доста сумарно оформена мускулатура. Той

Обр. 4. Скулптура на Тракийския бог конник от Варненския археологически музей (детайл – глава) (снимка Румяна Костадинова).

Обр. 5. Скулптура на Тракийския бог конник от Варненския археологически музей (детайл – туниката с петното от ръжда от копието му) (снимка Румяна Костадинова).

Обр. 6. Скулптура на Тракийския бог конник от Варненския археологически музей (детайл – главата на коня с юздата) (снимка Румяна Костадинова).

е представен в профил, отчасти скулптиран и отчасти – в доста плосък релеф, като главата му е почти анфас. Задната част на тялото му е изобразена релефно върху поставката – колона под коня, основната е свободно скулптирана, а част от релефно предадената му предница е опряна на другата – призматична поставка отпред – вероятен олтар. Задните крака на бика са представени релефно един зад друг, а предните – общо, като един, като са очертани и копитата им. Главата е едра, несъразмерна спрямо сравнително слабото и малко тяло, което обаче има масивна и дебелашия, по която са очертани вертикални гънки. Рогата са къси и слабо извити навън, под тях са добре оформените уши – както отпред, така и отзад. Очите са леко вдълбани, изобразени също анфас и с пупили, муцуната е къса и масивна, ноздрите – големи и изпъкнали, а устата му е очертана с леко наклонена връзана линия. Козината на челото на бика е представена чрез връзване на къси кичури.

Върху неравно оформената правоъгълна поставка, на която е стъпила цялата композиция, има издълбани плитки жлеbove: три отпред и два отзад, които са изрязани отвесно или със слаб наклон надясно (обр. 1 – 2 – долу). Те са служили за закрепването на статуята върху друга, по-голяма и масивна основа – най-вероятно солиден каменен олтар. Това е станало може би с помощта на здрави дървени клинове или с метални скоби.

Размерите скулптурата² са: вис. с основата 0,98 м; вис. на фигурата – 0,90 м; дълж. на основата 0,76; деб. на основата 0,10 – 0,12 м; деб. на фигурата – 0,09-0,10 м; шир. на жлебовете върху поставката 0,04 м. Статуята е била намерена и бе предадена в музея натрошена на доста, предимно големи късове, които сега са слепени заедно и тя е възстановена почти изцяло. Липсва само малка част от предните крака на коня. Както бе споменато, по тялото личат няколко тъмни обгаряния от пожар и на места има оцветени органични отлагания, получени при престоя в почвата.

Когато се изследва археологически паметник без надпис, който при това е намерен случайно, без данни за конкретния контекст, неизбежно възникват два въпроса: за неговото предназначение и датиране. В този случай задачата се затруднява допълнително от факта, че поначало запазените цели или фрагментирани големи скулптури на конници от България са твърде малко: освен публикувания тук те са едва три. Единият е изцяло запазен и произхожда от с. Брестник, обл. Пловдив (бившето Караагач). Той е по-голям от този от Варненския музей, като общата му височина е 1,60 м, а ширината му е 1,05 м (Kazakov 1938, 94, Kat. Nr. 475, Taf. XLII, Abb. 247). Конникът също е представен доста статично в ход надясно, с вдигната назад дясна ръка, в която е държал копие, насочено към свит под предните крака на коня лъв, който разкъсва бик. Изображеният мъж е облечен също в къса надиплена туника, с развята хламида, закопчана на дясното рамо с кръгла аграфа (обр. 7). Скулптурата е отнесена първоначално към III

² Археологически музей – Варна. Инв. № II – 12248.

Обр. 7. Голяма надгробна скулптура на конник от с. Брестник, Пловдивско (в Националния археологически музей – София) (снимка Николай Щаранков).

– IV в. (Дякович 1911, 315; Водач 1923, 138), а в по-ново време – към средата на III в. (Избрани скулптурни паметници..., 33, № 9).

Въпреки че конната фигура от с. Брестник е представена в един от характерните за релефите на Тракийския бог конник сюжети: в движение и насочил копие към изобразените под предните крака на коня две животни – лъв, който напада бик (Ботева 2011, 141 – 162), скулптурата не е свързана пряко с култа към популярното тракийско божество. Тя представлява явно надгробен паметник, който изобразява хероизирания починал мъж, който най-вероятно е тракиец по произход (Дякович 1901, 413 – 415, обр. 1; Водач 1923, 137 – 138, № 301, обр. 72) и може би е направил кариера в римската армия. За това свидетелстват някои характерни детайли в изображенията на фигурите от композицията. Така например главата и лицето на конника носят определено портретни черти: той има късо остригани коса и брада, изражението на лицето му е напрегнато и силно индивидуализирано. Определени части по композицията и сбруята на коня – украсените ремъци на юздата му с

Обр. 8. Фрагмент от голяма надгробна скулптура на конник от с. Нова махала, Пловдивско (в Националния археологически музей – София) (по Г. Кацаров, 1938).

кръгли апликации по нея, както и много добре изобразената лъвска кожа (според Г. Кацаров – на пантера), използвана за седло на ездача (Дякович 1901, 413 – 414, обр. 1), също показват ясно, че това не е скулптура на бога

Обр. 9. Глава на кон от голяма скулптура на Тракийския бог конник от с. Староселец, Варненско (по К. Шкорпил 1927).

конник, а представя погребания там воин.

От втората голяма скулптурна фигура на конник от България е запазена само горната част на мъжка фигура в туника, с развята хламида, закрепена с кръгла аграфа на дясното рамо и с вдигната дясна ръка (запазена сега само в основата) – в която вероятно също е държал копие. Това подсказва, че тя е също част от подобна конна скулптура, като мъжът е бил изобразен също хероизиран (обр. 8) и с характерни особености: голяма глава с къс и дебел врат, късо подстригани коса и брада и големи уши. Лицето му има подчертано портретни черти: гърбав нос и големи, широко отворени очи с пупили и дебели вежди над тях, а по високото му чело и около свитата надолу уста има дълбоко врязани бръчки. Запазените размери на фигурата са: вис. 0,40; шир. 0,43; деб. 0,16 м, което подсказва, че първоначалната височина на паметника е била около 1 м или дори малко повече. (Kazarow 1938, 44, Kat. Nr. 168, Taf. XIII, Abb. 76 и цит. лит.). Подробно оформените портретни детайли на изображението, както и фактът, че фрагментираната фигура е била намерена в основата на надгробна могила край с. Нова махала (бившето Дерменджилер), Пловдивско, показва, че тази скулптура също представлява надгробен, а не култов памет-

ник. Статуята не е датирана от Г. Кацаров, но характерните детайли на портретното изображение и начинът на тяхното представяне насочват отново към времето около края на III – началото на IV в.

От третата голяма конна скулптура, намерена в нашата страна, е запазена за съжаление само предната част от триизмерната и сравнително добре оформена глава на коня (обр. 9). Тя е намерена още в началото на XX в. в околностите на с. Староселец (бившето Тюрк Арнаутлар), обл. Варна, заедно с други мраморни паметници. Въведена е отдавна в научно обращение с описание и снимка, но по неизвестни причини освен първичната публикация на основателя на българската археология Карел Шкорпил (Шкорпил 1927, 43, № 89, фиг. 61a) досега не е привличала вниманието на изследователите на античното изкуство и култовите паметници на Тракийския бог конник у нас. Запазените размери на конската глава са: 0,22 м дължина и 0,15 м височина, което позволява да се предположи, че цялата скулптура е имала височина около 1,20 м (Шкорпил 1927, 43). Още тогава – въз основа и на откритите по негово време само два други по-малки подобни каменни паметника в района на селото, К. Шкорпил предполага съвсем правилно, че главата на коня от с. Староселец е част от натрошена голяма мраморна фигура на Хероса.

Край днешното село несъмнено е имало голямо светилище на Тракийския бог конник, тъй като от района около него освен споменатите от К. Шкорпил произхождат още доста на брой паметници, свързани с култа на това божество, които са намерени по-късно. Това са мраморни оброчни релефи от различен тип, предимно мраморни, един от които е вложен в голям и сложен като изработка варовиков постамент с отлично направен надпис с големи унициални букви (Oppermann 2006, 390, Kat. Nr. 37; 488; 798 – 799; 826; 834; 862 и библи.). На този, както и на два други малки релефа с надписи посвещения на гръцки език богът конник носи несъмнено местния епитет *Ἥρος Παλαδαινῶς*. Предполага се, че този епитет е свързан най-

вероятно с името на намиращото се наблизо в района древно тракийско селище, което е съществувало и през Римската епоха (Mihailov 1958, IGB, II, 196-197, Nos. 832 – 833, tab. 119 и пос. библи.).

Намерените в околностите на съвременното село и на практика на едно и също място общо седем релефа на тракийския Херос са сигурно указание, че голямата конна скулптура от с. Староселец, от която е запазена само главата на коня, също е изобразявала това божество, а не е от надгробен паметник. До откриването на новата скулптура от Южна България, публикувана тук, това досега на практика бе единствената засвидетелствана у нас фигура на бога конник с големи размери.

Наличието на големия фигурален паметник от с. Староселец, който е бил посветен на този тракийски бог, е едно от свидетелствата, че и скулптурата от Варненския музей има култово предназначение, а не е надгробна статуя. Към този извод насочва и цялостното оформление на фигурата, която намира близки паралели в редица по-малки скулптурни фигури на това божество от II – III в., макар и представени с различни животни (не бик!) под коня или пред него, както и някои други детайли (Kazarov 1938, 23, Nr. 13 – 14, Taf. II, Abb. 8 – 9; 47 – 50, Taf. XV – XVIII, Abb. 85 – 109 и др.). Изображението е характерно освен това и за по-голямата част от каменните оброчни плочки на бога конник. По този доста традиционен начин: анфас и с навита на венец около лицето коса, е представена главата на популярното божество върху редица по-малки и по-големи релефи с различни, но винаги доста по-малки размери. Те произхождат от всички краища на България, като в някои случаи конникът е изобразен също с усмивка на лицето (Oppermann 2006, Kat. Nr. 35, Taf. 4; Kat. Nr. 50, Taf. 6; Kat. Nr. 69, Taf. 7; Kat. Nr. 89, Taf. 9; Kat. Nr. 359, Taf. 32; Kat. Nr. 468, Taf. 41; Kat. Nr. 911, Taf. 78 и мн. др.). При някои паметници – особено когато главата е в профил, често се вижда, че косата на божеството е вързана по същия начин на възел, както е скулптирана тя и върху фигурата от Варненския музей (Oppermann 2006, Kat. Nr. 19, Taf.

Обр. 10. Скулптура на Тракийския бог конник с бик от светилището на връх Бабок край с. Средно село, Варненско (по К. Шкорпил 1927).

3; Kat. Nr. 41, Taf. 5; Kat. Nr. 414, Taf. 36 и др.).

Освен известните над 1000 релефа на Тракийския бог конник от различен тип, открити почти изключително в България в добре проучени негови светилища или случайно и датирани предимно във II – III в., а някои и в IV в. (Oppermann 2006, 322 – 355. Kat. Nr. 1 – 1036, Taf. 1-88), от страната са известни и неголям брой негови скулптурни изображения. Те са значително по-малки по размер от варненската скулптура, но носят същата идея. Тези статуетки са открити в различни райони на страната и много често заедно с оброчни плочки, което подсказва, че са били поставяни с еднаква цел от вярващите поклонници на това божество (Шкорпил 1927, 20-21, № 38-39, фиг. 25 – 26; 34, № 68, фиг. 45; 86, № 184, фиг. 112; Kazarow 1938, 44, Kat. Nr. 166, Taf. XII, 75; 47 – 51; Abb. 44, Kat. Nr. 180 – 207, Taf. XV – XIX, Abb. 85 – 111; 59 – 60, Kat. Nr. 256 – 267, Abb. 123 – 124 и др.; Oppermann 2006, 353, Kat. Nr. 974, Taf. 83 и др., както и редица непубликувани фрагменти от такива паметници в сбирките на много музеи). Между тях може да се отбележи една средна по големина и изцяло запазена фигура от едрозърнест бял мрамор, представена в експозицията на НИМ (непубликувана). Значителна част

от познатите малки скулптури произхождат от голямото светилище на Тракийския бог конник при с. Лозен (Диникли), Хасковско (Kazarov 1938, 46 – 51, Nr. 180 – 207, Taf. XV – XIX), където явно е имало и ателие за тяхното изработване. Има няколко статуетки и от неговите светилища при с. Чернево (Карахюсеин) и Добрина (Джиздаркьой), обл. Варна (Шкорпил 1927, 20-21, № 38-39, фиг. 25 – 26; 30 – 31, № 64 – 65, фиг. 41 – 42), а повечето от другите са единични находки, намерени най-често също в светилища както в Южна, така и в Северна България. Върху някои от тези малки скулптури също има плитки жлеbove или дупки, които са служили също както при публикуваната тук за по-стабилното им закрепване на по-големи – най-вероятно каменни поставки или върху олтари (Kazarow 1938, 47-51, Kat. Nr. 199, Taf. XVII, Abb. 104).

На доста от релефите и част от скулптурите божеството е представено като цяло по същия начин, както в представената тук фигура: на кон в галоп, с туника и развята зад гърба му хламида и с копие във вдигнатата дясна ръка. И при тях то е винаги насочено надолу – към различни видове изобразени главно дивни животни: глиган, лъв и др. Понякога с ловуващия конник са изобразени и кучета, които му помагат, като ги нападат, но в други случаи пред него няма животни. По няколко от публикуваните досега скулптури на Хероса, въпреки по-малките им размери, също има изобразени определени детайли. Това са главно украси по сбруята на коня, части от облеклото на конника или негови лични украшения (Шкорпил 1927, № 38, фиг. 25; 30 – 31, № 64 – 65, фиг. 41 – 42; Kazarow 1938, 28, Kat. Nr. 13, Taf. II, Abb. 8; 153, Kat. Nr. 13, Taf. LXIII, Abb. 433 и др.).

Трябва да се подчертае, че сюжетът на изображението на Тракийския бог конник от Варненския музей е твърде рядък. Той не се среща в по-старите основни типологии на неговите паметници и техните подразделения: тази на Г. Кацаров от 1938 г. (Kazarov 1938, 5 – 9), създадена въз основа на по-ранното изследване на хърватския учен Х. Хофлер (Hoffler 1901, 192 – 209); на Зл. Гочева и М.

Оперман от 1979 г. (Gočeva, Oppermann 1979, X – XI), които следват всъщност типологията на Г. Кацаров, както и на М. Оперман от 2006 г. В обширния си и много подробен труд за паметниците на тракийския Херос той обаче разглежда почти изключително релефите на божеството, а едва са представени и класифицирани негови скулптурни паметници (Oppermann 2006, 7; 31; 68). Скулптурата от Варненския музей определено може да се включи към обособения вариант IV-2 в последната и засега най-детайлна класификация на тракийските конници, направена от Д. Ботева-Боянова през 2011 г., а именно в групата, означена като „Конник в борба/ битка с бик“ (Boteva 2011, 97, IV – 2).

Изображенията на бик върху оброчните релефи (предимно) и скулптурите на Тракийския бог конник се срещат изключително рядко (Oppermann 2006, 307 – 309; Boteva 2007, 158 – 159 и цит. лит.) и дори в някои обзорни изследвания по тази тема те не се споменават изобщо (Penkova 2004, 314 – 317). При това, както е добре известно, през Античността той е традиционното жертвено животно при извършване на различни религиозни ритуали. Освен в чест на популярните божества от гръко-римския пантеон бикове са били поднасяни като жертви и в светилищата на Хероса. За това говорят някои находки на кости от това животно, открити при по-детайлните разкопки, проведени на някои от тях (Oppermann 2006, 308).

Вариантите на изображенията, където освен конник има представен и бик, по принцип са няколко. В едната група бикът е показан върху каменни (най-често мраморни) оброчни плочки или статуетки под предните краката на коня, коленичил и нападнат от лъв, като Херосът всъщност напада лъва. Допреди няколко години откритите в страната такива паметници са били едва седемнадесет (Ботева 2011, 141 – 162), което в сравнение с над хилядата публикувани досега оброчни релефи и статуетки е наистина много малко. В друго изследване на Д. Ботева са разграничени две подгрупи (два варианта) на паметници, свързани с почитането на Хероса, където има

изобразен и бик. При едните бикът е представен като жертвено животно в традиционните религиозни ритуали, извършвани във връзка с почитането на Тракийския бог конник (Boteva 2011, 97, V – 2). Към тази група са известни досега само три големи релефа от Одесос от II – първата половина на III в., посветени на местния и най-древен вариант на божеството, известен като Херос Карабазмос, където край бика има изобразен и олтар (Boteva 2007, 158, fig. 2 – 3 и цит. библи.). Към тях от намерените в България трябва да се прибавят още два. Единият е много интересен паметник – мраморна колона с два реда релефни сцени от с. Ковачево (Елидере), обл. Пазарджик, които са свързани с култа към Тракийския бог конник (Kazarow 1938, 105 – 106, Kat. Nr. 548, Taf. XLVII, Abb. 274 – 280). На една от сцените е представено божеството като конник в характерна за него поза, а на друга – бикът като жертвено животно до олтар – явно свързан с извършването на ритуал, посветен на Хероса (Kazarow 1938, 105 – 106, Kat. Nr. 548, Taf. XLVII, Abb. 274 – 281). Този интересен и твърде необичаен паметник може да се отнесе към III в. По подобен начин също пред олтар, но заедно с посветителя е изобразен бик и на един доста груб релеф от с. Плевун (Пелевун), обл. Хасково, а над тях е представен образът на ловуващия бог конник (Kazarow 1938, 128 – 129, Kat. Nr. 715, Taf. LXI, Abb. 357).

Като друга група са обособени паметниците на Хероса, където негов противник е бикът и съответно – божеството го атакува, най-вероятно по време на лов (Boteva 2007, 159, fig. 6 и цит. лит.; Boteva 2011, 97, IV – 2). Тези паметници са съвсем малко – едва три, от които двата са оброчни релефи. Единият е мраморен и произхожда от с. Ветрен дол, Пазарджишко, като тук под конника, който напада бика, има и фриз, на който е представен лов на лъв. Вторият релеф е от Солун – голям и хубав оброчен релеф, също от мрамор, чийто посветител произхожда от някой от няколкото градове, които носят името Селевкия (Boteva 2007, 159, fig. 5 – 6 и цит. лит.).

Третият паметник е една средна по размер скулптура, която е намерена отдавна в Средно

село (бившето Ортакой), Варненско (Шкорпил 1927, 34 – 35, № 68; Boteva 2007, 158, fig. 4 и цит. лит.). Тя бе и единствената позната досега, където богът конник е изобразен само с бик под него (обр. 10). Фигурата е изработена от варовик и цялото изображение е твърде грубо оформено, което подсказва определено, че е дело на доста посредствен местен майстор. Тази скулптура е и с доста по-малки размери в сравнение с постъпилата във Варненския музей (зап. вис. 0, 58; зап. дълж. 0, 52; деб. 0, 12 м). Скулптурата е доста повредена, като липсват главите на коня и конника, както и някои други дребни части от фигурите и левият край на поставката. Интересно е, че тук конникът, както и бикът са представени в ход наляво. Животното е представено статично и доста схематично, с глава анфас и масивно тяло в профил. То се насочва като че ли насила към частично запазен сега олтар, изобразен в сцената най-вляво, а зад краката на коня е изобразено куче, което го напада или може би го подгонва към олтара (Шкорпил 1927, 34 – 35, № 68; Kazarow 1938, 63, Kat. Nr. 285, Taf. XXVI, Abb. 154). Тези подробности, както и фрагментираният характер на конната фигура не позволяват да се приеме със сигурност, че в този случай става дума за истинска ловна сцена. Възможно е всъщност да е било представено и жертвоприношение (Boteva 2007, 158) или може би съответният предхождащ го ритуал с подхождането на жертвеното животно към олтара. Всички участници в описаната сцена, независимо дали са скулптирани, или релефни, са оформени твърде схематично.

Тази малка варовикова скулптура произхожда от светилище на Тракийския бог конник, разположено на връх Бабок. То е съществувало през Римската епоха – най-вероятно през II – IV в. Там са намерени също и два мраморни релефа на Тракийския бог конник с малки размери, единият от които е много хубав и в дълбок релеф, а освен това има сведения, че там още през XIX в. са били намирани и други подобни паметници (Шкорпил 1927, 32 – 35, кат. № 67 – 69, фиг. 44 – 46).

Тук ще направя отклонение, за да форму-

лирам едно уточнение, което мисля, че си заслужава. Според описанието на К. Шкорпил, който е посещавал района около светилището няколко пъти (Шкорпил 1927, 32 – 33), невисокият връх Бабок (324 м) се намира между три села от Варненска област: Момчилово (Есетли), Средно село (Ортакьой) и Ветрино (Ясъ тепе). Местоположението на светилището е възприето и споменато накратко по този начин и от Г. Кацаров (Kazarow 1938, 63). В корпуса на Тракийския бог конник на М. Оперман, както и в статията на Д. Ботева, посветена на групата паметници, свързани с него, където той е изобразен с бик под конника, за тази скулптура е прието, че произхожда от с. Средно село (Oppermann 2006, 308, Anm. 2567; Boteva 2007, 158, fig. 4 a-b). Това предполага съответно, че и светилището, в което е намерена скулптурата, е разположено край това селище. Очевидно двамата автори са избрали по някакви съображения за основно едно от изброените от Шкорпил три съседни села. Въпреки това ми се струва, че е по-правилно да се запази първоначалната и по-точна локализация на това интересно, но все още непроучено тракийско светилище – а именно на самия връх Бабок. Това означава съответно, че от това място произхождат и така трябва да се водят в научната литература публикуваните досега оброчни паметници. Така определеното местоположение на светилището трябва се отнася и за подобни други находки, които могат да се открият случайно, или при евентуални бъдещи разкопки на това място.

Към малката група на тракийските конници, които имат за [символичен] противник бик, очевидно принадлежи и публикуваната тук голяма скулптура от Южна България. Тя всъщност предлага решение на спорния досега въпрос дали има група от оброчни паметници, посветени на Хероса, на които той е изобразен да ловува или атакува бик (Boteva 2007, 150 – 161 и цит. лит.). Отговорът сега е категоричен: освен в Солун, макар и твърде малко, действително такива изображения на бога конник има и в България. Не е изключено при бъдещите разкопки на новооткрити светилища или при откриване на случайни

находки като тая в страната техният брой да се увеличи.

Остава да се реши и въпросът с датирането на скулптурата от Варненския музей. Общата характеристика на конника насочва определено към периода II – III в. Като цяло очертанията на лицето и оформлението на косите му са типични за голяма част от малките и някои по-големи релефи, представящи предимно ловуващия тракийски конник. Те са открити на различни места у нас и показват масовото разпространение на установени вече типови изображения на божеството в Тракия и в Долна и Горна Мизия през Римската епоха, а и не само там (Kazarow 1938, 26, Kat. Nr. 42, Taf. IV, Abb. 18; 82 – 83, Kat. Nr. 82, Taf. VI, Abb. 32; 72, Kat. Nr. 330, Taf. XXII, Abb. 186; Oppermann 2006, 332 – 335, Nr. 382; 392 – 395, Taf. 34 – 35; Nr. 414; 417; 420, Taf. 36 – 37, etc.). По такъв начин е изобразена главата на божеството и на една средна по големина скулптура от неизвестно място, която носи посвещение на бога конник и на Аполон и сега се пази в сбирката на НАМ – София (Kazarow 1938, 23, Kat. Nr. 14, Taf. II, Abb. 9).

Важно свидетелство за датирането на скулптурата е, че на очите са изобразени зениците. Фактът, че пупилите са представени ясно, подсказва, че става дума за произведение, направено около или по-вероятно след средата на II в. Изследователите на римската скулптура отдавна са отбелязали, че зениците на очите по римските скулптури започват да се изобразяват едва от времето на Антонин Пий (138 – 161) нататък, като отначало те не са така дълбоко врязани (Kleiner 1992, 268 – 277, figs. 232 – 247). Изчистените, обобщени, а същевременно и доста идеализирани черти на лицето на конника обаче насочват по-скоро към епохата на Северите (193 – 235) като време на неговата изработка. Следователно фигурата на Тракийския бог конник от варненския музей може да се датира в по-тесни рамки между последното десетилетие на II и първите две-три десетилетия на III в. Както е добре известно, тогава е и времето на най-големия разцвет на Римската империя и особено в нейните Балкански провинции Тракия и Долна Мизия.

Скулптурата на Тракийския бог конник от Варненския музей е забележителен паметник на фигуралното религиозно изкуство от Римската епоха у нас, и то не само поради своите значителни размери. Въпреки че в нейното оформление се наблюдава известен схематизъм на фигурите и на образа на божеството, тя не е изработена от второразряден майстор, а определено е произведение на много добър професионалист. Това е бил скулптор, запознат както с традиционната за Балканите (и в частност – в Тракия) иконография на божеството, така и с особеностите на римското каменоделско изкуство през тази епоха, при това в детайли. За това говорят хубаво оформените тела на коня и конника (въпреки че между тях има определена несъразмерност), както и подчертаването на някои детайли по тях. За доброто цялостно впечатление от скулптурата допринася също и финото полиране на нейната лицева страна, която е и главната за възприемане от зрителя. По всяка вероятност тя е била поръчана от някой богат жител на римската провинция Тракия, като не е задължително той да е бил от тракийски произход. По размерите и хубавата изработка може да се съди, че скулптурата е била поставена в някое голямо и твърде популярно светилище, разположено в нейната територия. Кое е било то, за съжаление остава засега неизвестно.

Няма съмнение обаче, че във вътрешното оформление на това светилище фигурата на Тракийския бог конник е заемала централно място и вероятно в определен момент – когато е била поставена в него, тя е станала него-

вата основна храмова статуя. Доказателство за това са както нейните големи размери, така и чудесно скулптираната лицева и доста добре оформената задна страна на скулптурата. Това се отнася както за божеството, така и за тялото на коня, макар че на места – в сравнение с предната им страна – техните фигури са представени отзад с по-малко детайли и са донякъде по-небрежно оформени. Двустранното и хубаво като цяло оформление на скулптурата показва, че тя е била изработена и поставена така, че да се вижда и от двете страни – т.е. около нея е имало достатъчно свободно пространство, за да може да бъде заобикаляна и гледана отвсякъде. По този начин много повече на брой посетители: молители и хора, дошли да посветят дарове на бога конник в неговия храм, са могли да се възхищават на неговото изображение от различни страни. Ако се съди по издигнатата явно доста скъпа скулптура на божеството, в края на II – III в. това светилище е било популярно и често посещавано от определена част от населението на Южна Тракия, а вероятно и от негови почитатели от други региони.

Ако конникът наистина е намерен в Южна България, то неговият автор е работил най-вероятно в едно от известните ателиета в някой от големите градове на провинция Тракия през Римската епоха: Филипопол, Августа Траяна или Адрианопол. Публикуваната тук скулптура на популярното тракийско божество е ново свидетелство за разцвета на провинциалното скулптурно изкуство в днешните български земи през епохата на Северите.

Литература

- Ботева 2011:** Д. Ботева. Посветителни релефи на Тракийския конник с изображение на (коленичил) бик, нападат от лъв. – В: *Terra antiqua Balcanica et Mediterranea*. Сборник в чест на Александър Минчев (= *Acta Musei Varnaensis*, VII – 1). Варна, 2011, 141 – 162.
- Ботева 2013:** Д. Ботева. Класификация на паметниците на Тракийския конник. – В: Сборник в памет на проф. Руска Гандева (1911 – 2001) (= *Studia Classica Serdicensia*, II). София, 2013, 197 – 208.
- Водач 1923:** Водач на Народния музей в София (без означени автори освен увода от А. Протич). София.

Дякович 1901: Б. Дякович. Карагачски тракийски конник. – ПСп., XII, 62, 1901, 413 – 415.

Избрани скулптурни паметници 2001: [от Археологическия институт с музей при БАН] (колектив, без означени имена на авторите). София.

Оперман 1973: М. Оперман. Към хронологията и класификацията на паметниците на Тракийския конник от тип А. – *Археология*, XV, 1973, 3, 1 – 13.

Шкорпил 1927: К. Шкорпил. Опис на старините в Черноморската област. II. Светилища и паметници с изображения на конници. София, 1927.

Boteva 2007: D. Boteva. The Bull as a Sacrificial Animal

- and as a Rider's Antagonist in the Votive Plaques of the Heros Equitantes: a Database Analyses. – In: *Jubilaus*, VI. Сборник в памет на К. и Х. Шкорпил (София), 2007, 158 – 164.
- Boteva 2011:** Boteva, D. The "Thracian Horseman" reconsidered. – In: *Early Roman Thrace – new evidence from Bulgaria* (I. P. Haynes, ed.), (= *Journal of Roman Archaeology*. Supplementary series number eighty two). London, 2011, 84 – 105.
- Gočeva, Oppermann 1979:** Zl. Gočeva, M. Oppermann. *Monumenta orae Ponti Euxini Bulgariae* (= *Corpus Cultus Equitus Thracii* (CCET), I). Leiden, 1979.
- Kazarow 1938:** G. I. Kazarow. *Die Denkmäler des thrakischen Reitergottes in Bulgarien*. Budapest, 1938 (= *Dissertationes Pannonicae*, ser. II, Fasc. 14).
- Kleiner 1992:** D. E. E. Kleiner. *Roman Sculpture*. Yale, 1992.
- Mihailov 1958:** G. Mihailov. *Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae* (= *IGBulg.*), II.1958, Serdicae.
- Oppermann 2006:** M. Oppermann. *Der Thrakische Reiter des Ostbalkanraumes im Spannungsfeld von Graecitas, Romanitas und lokalen Traditionen* (= *Schriften des Centrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes*, 7). Langenweissbach, 2006.
- Penkova 2004:** E. Penkova. *Der Thrakische Heros*. – In: *Die Thraker. Das goldene Reich des Orpheus*. Ausstellungskatalog. Bonn, 2004, 314 – 317.

A marble sculpture of the Thracian god – Horseman in the Archaeological Museum – Varna (late 2nd – early 3rd c. AD)

Alexander MINCHEV

(Summary)

In 2012 the Museum of Archaeology in Varna received a precious donation: a big sculpture of the Thracian God-Horseman. The sculpture was found by chance in South Bulgaria broken in several pieces but now it is reconstructed and on show at the permanent exhibition of the museum. Unfortunately, there is no data available for its exact find spot and the circumstances/ context of the finding.

This rare as size and iconography figural monument is very well made of one piece of fine, light yellowish in color marble along with its rectangular in shape base. The sculpture shows in open work the popular Thracian deity riding on horse to the right. The god is dressed in a short tunic; he has a *chlamys* floating behind him and wears short "hunting" boots. He holds in his left hand the horse bridle and in his raised back right one, he was holding an iron spear, which is noticed by rusted remains on the lower edge of his tunic. The spear was pointed down to a bull depicted under the front legs of the horse, thus the scene shows a combat between the Horseman and that strong animal. The deity has a roundish, tenderly smiling face surrounded by his combed back hair dress tied in a knot behind. His eyes are depicted with incised pupils. The figure of the deity was made of one large piece of marble along with its almost rectangular base on which it stands. Both figures of the rider and the horse are sculptured and polished on both sides, but the rare one is finished to a lower degree. Nevertheless, this is indication that this big sculpture was free standing: most probably in the space of the sanctuary or temple, to which it belonged. There are rectangular grooves at the bottom of the base made obviously for fixing the figure on a larger base – maybe an altar. The sculpture measures: height (with base) 0.98 m; of the figure only: 0.90 m. length of the base: 0.76 m; thickness: 0.09 – 0.12 m (figs. 1 – 6).

This appears to be the only entirely preserved and best made big marble sculpture of the Thracian Heros in Bulgaria, while the few other available sculptures of a horseman of similar large size are grave monuments (figs. 7 – 9). The author discussed in details the image of the deity and ascribed it to a very small group of sculptures and reliefs of the Thracian Horseman, which present this most popular Thracian god hunting a bull (fig. 10). After comparing the sculpture in Varna Archaeological Museum with other but smaller representations of this deity in same way: all of them of Roman time, it was completed in the Severan period (193 – 244), maybe most probably in the late 2nd - early 3rd c. AD. The author suggested that the figure of the Heros was made by a very good sculptor who used to work in a renowned stone-cutting workshop, based in one of the large cities of Roman Province of Thracia: Philopopolis, Augusta Trajana or Hadrianopolis.

Понтийски червенолакови подноси с релефен медальон от Анхиало

Стилиян ИВАНОВ¹

¹Национален археологически институт с музей, Българска академия на науките,
ул. Съборна 2, София 1000, България; stilsa@abv.bg

Благодарение на мащабните редовни и спасителни археологически проучвания¹ в рамките на римския западнопонтийски градски център Анхиало (обр. 1) през последните години е натрупан значителен по количество керамичен материал с червенолаково покритие. Последният все още не е бил обект на самостоятелно обобщаващо изследване и засега е известен само от обнародването на отделни находки или от най-общото му споменаване (Балабанов 1979, 25 – 28, обр. 3 – 5, 8 – 10; Чакъров 2016, 270, обр. 2; Иванова 2017, 263, обр. 4.3; Александров, Дойчев 2017, 133, обр. 19а; Русев 2017, 142, табл. I.1). С изключение на една статия, представяща намеренията до 2010 г. керамични лампи (Русев 2015, 88 – 118), подобни целенасочени изследвания липсват.

От събрания до момента материал от Анхиало малка част представлява групата на

рядко срещаните понтийски подноси с релефен медальон, откривани досега единствено във фрагментиран вид. Липсата на публикации от българска страна провокира това кратко изследване с цел регистрираните екземпляри да бъдат въведени в научно обращение.

Типология

По форма подносите с релефен медальон от Анхиало са представени от два типа – кръгли и елипсовидни. Кръглите подноси (Тип I) са изработени в калъп (табл. 1 – 2, кат. № 1 – 3). Имат конично (леко конвексно) тяло. Устието е силно издадено навън и леко нагоре. Някои образци са снабдени с по две плоски дръжки с трапецовидна форма, захванати една срещу друга за периферията. Върху горната равна повърхност на устието са разположени четири врязани линии, а при най-външната част – редуващи се издълбани ямички или са оформени релефни точки. Дръжките са декорирани чрез кант от две врязани линии по периферията и вдлъбнати растителни орнаменти. Глината е оранжево-червена или бледокафява, с покритие от оранжево-червен или червено-кафяв лак.

Според разновидностите на декорацията върху плоската част на дъното кръглите под-

1 След 17-годишно прекъсване през 2007 г. редовните археологически проучвания в Улпия Анхиало са подновени от екип, ръководен от проф. Сергей Торбатов (НАИМ – БАН). Към него изказвам своята искрена благодарност за възможността да работя с голяма част от намерения досега керамичен материал. Основна информация за проучванията на Анхиало през последните години виж: Торбатов, Михайлов 2008, 427 – 428; Торбатов 2009, 327 – 330; Торбатов 2010, 288 – 291; Торбатов 2011, 255 – 257; Торбатов, Карабашев 2014, 239 – 241; Торбатов, Драгоев 2015, 311 – 313; Иванов 2016, 355 – 359.

носи се разделят на два варианта. При първия вариант (А) в нисък релеф е представен Хелиос с венец от лъчи, прав в колесница, теглена от четири коня (табл. 1 – 2, кат. № 1 – 2). Над него и отдясно, в радиално разположение с релефни гръцки букви е изписано името на божеството в номинатив **Ο ΗΛΙΟΣ**. Украсата на подносите от втория вариант (Б) се намира отвътре, върху стените и плоската част на дъното и се изразява в пояс от редуващи се Ероси, женски фигури, венци, птици и глави на Херакъл с лъвска кожа в профил наляво (обр. 3, кат. № 3). В централния медальон е разположено релефно изображение на Асклепий².

Елипсовидните подноси (тип II), също както кръглите, са изработени чрез отпечатване в калъп (табл. 2, кат. № 4 – 7). Тялото е с коничен (леко конвексен) профил. Оформлението на устието и украсата върху горната повърхност също са идентични с тези от предходния тип. Разлика се открива при дръжките, чиято форма е снабдена с две волути и релефни растителни орнаменти. Върху централния медальон на екземпляра от Анхиало е запазено неясно изображение в негатив (табл. 2, кат. № 7). При други елипсовидни образци от понтийското крайбрежие в квадратна рамка със заоблени ъгли се среща отпечатаната фигурата на Херакъл, сфинкс, пегас или др. Подносите от тип II са от оранжева или блеодокафява глина с покритие от оранжево-червен или червено-кафяв лак.

Интерпретация

В научната литература се е наложило мнението, че кръглите подноси са наследник на форма Dragendorf 39, за която се смята, че е имитация на метална форма (Dragendorf 1895, 111). Според В. Хилгерс освен за всекидневни нужди те са използвани и при различни ритуали (Hilgers 1969, 206 – 209). Въпреки изказа-

ните предположения, независимо от формата си, през епохата на Принципатата тези разлати форми са често срещани находки и най-вероятно в повечето случаи са използвани като ежедневни съдове за поднасяне на храна.

Разглежданите подноси принадлежат към групата на т.нар. понтийска сигилата. Включени са във формалните класификации на изследователи като Т. Книпович (Книпович 1952, 306), Дж. Хейс (Hayes 1985, fig. XXIII.13), Е. Кюнелт (Kühnelt 2008, 152) и др. Според досега публикуваните аналози разпространението им в района на Северния Понт (обр. 1.1) в посока от изток на запад е следното: Тирас (Крыжицкий, Клейман 1979, 33; Сон, Шапцев 2012, 90 – 91, обр. 7 – 9), Олбия (Книпович 1952, 306, обр. 6.2; Hayes 1985, 96, Abb. XXIII.13), Никоний (Секерская 1984, 132), Козирское градище (Бураков 1976, 100), Неаполис (Раевский 1970, обр. II.2), с. Заветное/Алма Кермен (Kühnelt 2008, Kat. Nr. 348), Херсонес (Борисова 1963, 51, обр. 5; Кадеев 1970, 154; Золотарев и др. 1997, 21; Рыжова 2003, 160, обр. 4.5), „Совхоз 10“ (Высотская, Жесткова 1999, 33, обр. 3), кв. „Балаклава“ на дн. гр. Севастопол (Несель 2000, 147, обр. 32.8 и 13), вила рустика „Близнаци“ (Кленина 2004, 50, обр. 17), Нимфей (Domžalski, Zin'ko 1999, 78, Abb. 2.1 – 2), Мирмекий (Книпович 1952, 306, обр. 6.2, 7.1 – 5), Пантикапей (Книпович 1952, 306), Хермонаса (Коровина 2002, 75, 126), Горгипия (Алексеева 1997, 202). Паралелите от западнопонтийското крайбрежие са значително по-малко. Освен екземплярите от Анхиало обнародвани фрагменти от двата типа подноси са ни познати от н. Калиакра (Джингов 1989, 15, обр. 11), Томис (Rusu-Bolindeț et al. 2018, 206, кат. № 560), Долен Дунав и неговата делта – Новиодунум (Baumann 2008, 246 – 247, Abb. 12.61 – 62, 13.70 – 71) и Егисус (Nuțu et al. 2014, 134, Abb. 1.12 – 13). В своето обобщаващо изследване за източната сигилата Дж. Хейс дори споменава за непубликувани екземпляри от Атинската агора, Коринт и Кносос, доказващи разпространението им далеч извън Понта (обр. 1.1), в района на Егейско море и о. Крит (Hayes 1985, 96).

² При екземпляра от Анхиало не е запазена централната част с изображението на Асклепий. Доказателство за присъствието на божеството върху този вариант на подносите от тип I откриваме върху точен паралел от проучванията на некропол „Совхоз 10“ в района на севернопонтийския градски център Херсонес (Высотская, Жесткова 1999, 33, обр. 3).

Обр. 1. Карта на района около Евксински Понт. 1. Разпространение на понтийските подноси с релефен медальон. 2. План на римския Анхиало (по братя Шкорпил 1891, 115, обр. 35).

Според наличната информация от изброените публикации хронологията на понтийските подноси се вмества в периода от края на I – II в. (Hayes 1985, 96) или най-общо в рамките на II – III в.³ Налице са и опити за конкретизация на датировката. Обикновено производството и употребата им се отнася

към времето от втора половина/края на II в. до начало, първа половина или изобщо през целия III в.⁴ Приблизително в тези хронологически рамки попадат и подносите от Анхиало. Кръглите екземпляри (табл. 1 – 2, кат. № 1 и 3) в повечето случаи се откриват заедно с материали от първа до трета четвърт на II в. Употребата на елипсовидните образци (табл.

³ Виж цитираната литература за публикуваните анализи от северното и западното понтийското крайбрежие.

⁴ Пак там.

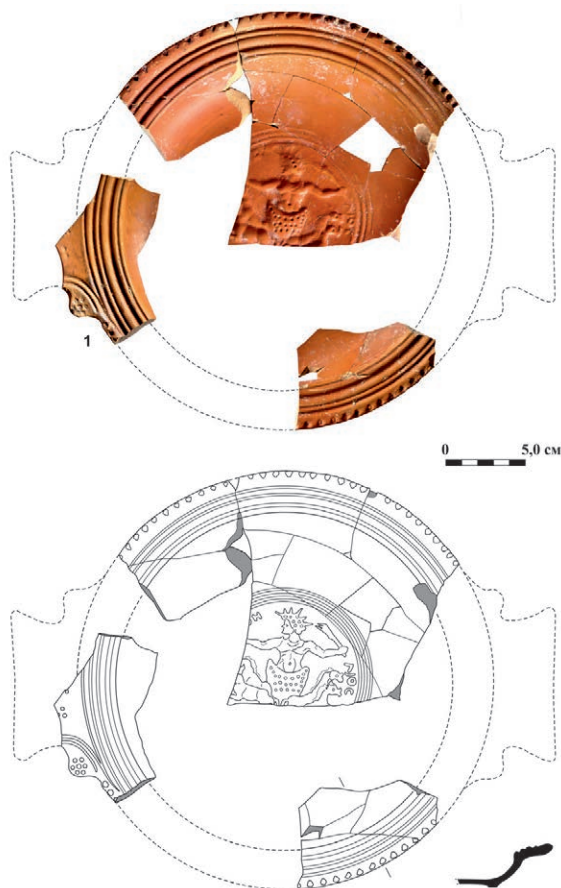

Табл. 1. Фрагменти от поднос, тип I.

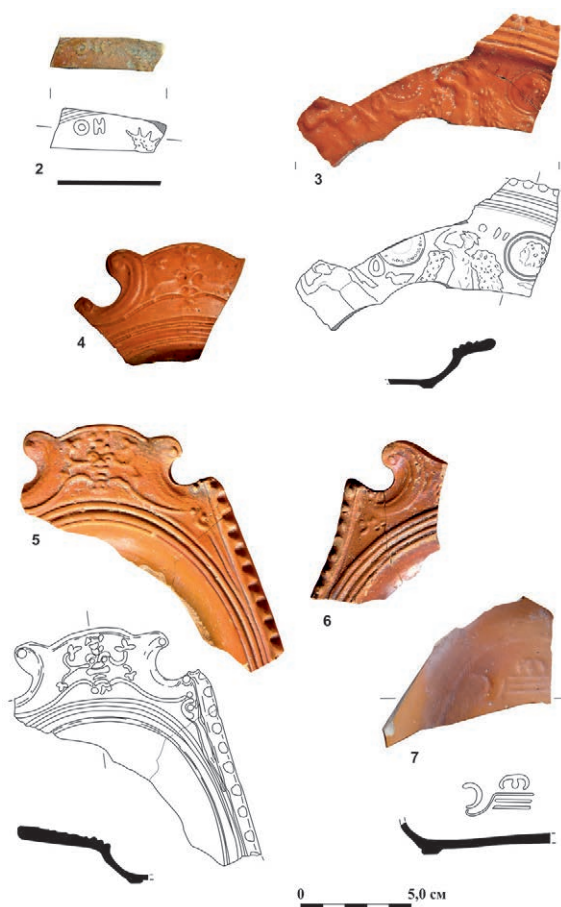

Табл. 2. Фрагменти от подноси. 2 – 3. тип I; 4-7. тип II.

2, кат. № 4 – 7) вероятно се отнася до по-късно време, тъй като те се намират в пластове, датирани най-общо във втората половина/края на II – първата половина на III в. или произхождат от още по-късен контекст.

Заклучение

В специализираната литература по темата е прието условно, че разглежданата керамика произхожда от района на полуостров Крим или дн. Истанбул, но места с пещи все още не са известни (Hayes 1985, 92 – 96; Hayes 1997, 54). Проблем при локализацията на местните центрове се явява и отсъствието на данни за цели области. Поради тази причина извън обхвата на изследването остава зоната на източното, южното и отчасти западното понтийско крайбрежие.

Впечатление прави липсата на публикувана информация за подноси с изображение на Хелиос в комбинация с релефен надпис, упоменаващ името на божеството. Наличието на идентични образци, но без букви от Северния Понт свидетелства, че през периода от II – най-късно до първа половина на III в. са съществували производствени комплекси, единият от които е имитирал изделията на първоизточника. Изобилието от намерени подноси в северната зона води към предположението, че единият керамичен център с голяма доза сигурност е работил тъкмо в района на Кримския полуостров, а другият – някъде в южната област на разпространение.

Публикуването на червенолаковата керамика от Анхиало обогатява информацията за разпространението на понтийската сигилата в региона и в частност на рядко срещани-

те подноси. Надявам се с обнародването на тези находки да събудя интереса от българска страна към тази група изделия, а аналозите, вече намерени на други места, да бъдат представени чрез изследване в печатен вид.

КАТАЛОГ

Тип I, вариант А

1. Фрагменти от кръгъл поднос. Изработен в калъп. Конично (леко конвексно) тяло. Силно издадено навън и леко нагоре устие. Две плоски дръжки с трапецовидна форма, захванати една срещу друга за периферията. Върху горната повърхност на устието са разположени четири врязани линии, а при най-външната част – редуващи се издълбани ямички. Дръжките са декорирани с две врязани линии по периферията и вдълбани растителни орнаменти (розети и др.). Върху плоската част, отвътре на дъното, в нисък релеф е представен Хелиос с венец от лъчи, прав в колесница, теглена от четири коня. Над него и отдясно, в радиално разположение се намира релефен надпис от гръцки букви [Ο] ΗΛΙΟΣ. Изображенията върху дъното се намират в централен медальон, маркиран от три врязани концентрични окръжности. Ниско пръстеновидно столче. Оранжева глина без примеси с покритие от лак, придобил оранжево-червен (на места до червено-кафяв) цвят след изпичането.

Размери: Ду⁵ 26,0 см; В⁶ 3,8 см; Дд⁷ 18,0 см.

Място на откриване: Спасителни археологически проучвания на обект „Уличен водопровод и улична канализация за захранване на УПИ I – 2826 и УПИ XXVII – 2826, кв. 210“ от територията на недвижима културна ценност „Античен град Улпия Анхиало – Палеокастро“ по кадастралната карта на гр. Поморие. Разкопки на С. Торбатов през 2018 г., Сондаж Д от пласт с материали датирани в първа – трета четвърт на II в. (кота 0,94 м).

Място на съхранение: ИМ – Поморие.

2. Фрагмент от дъното на кръгъл поднос. Подобен на кат. № 1. Върху горната плоска повърхност е запазена част от релефно изображение на Хелиос с венец от лъчи и релефен надпис от гръцки букви Ο ΗΛΙΟΣ. Оранжево-кафява глина без примеси, с покритие от лак, придобил оранжево-червен цвят след изпичането.

Размери: Дълж. 4,7 см; Шир. 1,8 см; Деб. 1,4 см.

Място на откриване: Редовно археологическо

проучване на територията на недвижима културна ценност „Античен град Улпия Анхиало – Палеокастро“. Разкопки на С. Торбатов през 2008 г. в сектор III, кв. 1.

Място на съхранение: ИМ – Поморие.

Тип I, вариант Б

3. Фрагменти от кръгъл поднос. Изработен в калъп. Конично (леко конвексно) тяло. Силно издадено навън и леко нагоре устие. Върху горната повърхност на устието са разположени три врязани линии, а при най-външната част – редуващи се релефни точки в позитив. Отвътре, върху стените и плоската част на дъното – пояс от редуващи се ероси, женски фигури, венци, птици и глави на Херакъл с лъвска кожа (?) в профил наляво. Ниско пръстеновидно столче. Оранжева глина без примеси, с покритие от лак, придобил оранжево-червен цвят след изпичането.

Размери: Ду ок. 27,0 см; В 3,6 см.

Място на откриване: Спасително археологическо проучване на обект „Реконструкция и рехабилитация на ВиК мрежата на ул. „Панайот Волов“ пред № 53“ от територията на недвижима културна ценност „Античен град Улпия Анхиало – Палеокастро“ по кадастралната карта на гр. Поморие. Разкопки на автора през 2015 г. при късноантична улична настилка; от пласт с материали, датирани в първа половина на II в (кота 1,20 м).

Място на съхранение: ИМ – Поморие.

Тип II

4. Фрагмент от дръжката на елипсоиден поднос. Оформена е с волути и релефни растителни орнаменти върху горната плоска повърхност. Оранжева глина без примеси, с покритие от лак, придобил червен цвят след изпичането.

Размери: Шир. 4,8 см.

Място на откриване: Редовно археологическо проучване на територията на недвижима културна ценност „Античен град Улпия Анхиало – Палеокастро“. Разкопки на С. Торбатов през 2008 г. в сектор III, кв. 2, дълб. – 1,09 м.

Място на съхранение: ИМ – Поморие.

5. Фрагменти от дръжката и устието на елипсоиден поднос. Подобен на кат. № 4. Оранжева глина без примеси, с покритие от лак, придобил оранжево-червен цвят след изпичането.

Размери: В 3,5 см.

Спасително археологическо проучване на обект „Реконструкция и рехабилитация на ВиК мрежата на ул. „Възраждане“ пред № 21“ от територията на недвижима културна ценност „Античен град Улпия Анхиало – Палеокастро“ по кадастралната карта на гр. Поморие. Разкопки на автора през 2015 г. пред

⁵ Ду – диаметър на устието

⁶ В – височина

⁷ Дд – диаметър на дъното

вътрешното лице на ранновизантийска крепостна стена, кота (1,40 – 1,20 м), от пласт с материали, датирани във втората половина на II – III в.

6. Фрагмент от дръжката и устието на елипсовиден поднос. Подобен на кат. № 4. Бledoкафява глина без примеси, с покритие от лак, придобил червено-кафяв цвят след изпичането.

Размери: Дълж. 8,2 см.

Спасително археологическо проучване на обект „Реконструкция и рехабилитация на ВиК мрежата на ул. „Възраждане“ пред № 21“ от територията на недвижима културна ценност „Античен град Улпия Анхиало – Палеокастро“ по кадастралната карта на гр. Поморие. Разкопки на автора през 2015 г. пред вътрешното лице на ранновизантийска крепостна стена, кота (1,40 – 1,20 м), от пласт с мате-

риали, датирани във втората половина на II – III в.

7. Фрагмент от дъното на елипсовиден поднос. Върху плоската част, отвътре – отпечатано неясно изображение. Бledoкафява глина без примеси, с покритие от лак, придобил оранжево-кафяв цвят след изпичането.

Размери: В (зап.) 1,4 см.

Спасително археологическо проучване на обект „Реконструкция и рехабилитация на ВиК мрежата на ул. „Възраждане“ пред № 21“ от територията на недвижима културна ценност „Античен град Улпия Анхиало – Палеокастро“ по кадастралната карта на гр. Поморие. Разкопки на автора през 2015 г. пред вътрешното лице на ранновизантийска крепостна стена, кота (1,40 – 1,20 м), от пласт с материали, датирани във втората половина на II – III в.

Литература

- Александров, Дойчев 2017:** О. Александров, П. Дойчев. Многоцветна подова мозайка от Поморие (Предварително съобщение). – Известия на Исторически музей – Поморие, 2017, 2, 122 – 135.
- Алексеева 1997:** Е. Аклексеева. Античный город Гор-гиппия. Москва, 1997.
- Балабанов 1979:** П. Балабанов. Могилно погребение на богата тракийка от Анхиало. – Археология, 1979, 3, 23 – 32.
- Борисова 1963:** В. Борисова. Раскопки в цитаделе в 1958/9 гг. – В: Сообщения Херсонесского музея, 3. Симферополь, 1963, 45–54.
- Бураков 1976:** А. Бураков. Козырское городище рубежа и первых веков н. э. Киев, 1976.
- Высотская, Жесткова 1999:** Т. Высотская, Г. Жесткова. Релиефная краснолаковая керамика из могильника „Совхоз 10“. – В: Херсонесский сборник, 10. Севастополь, 1999, 31–38.
- Джингов 1989:** Г. Джингов. Калиакра, Акре, Тирзис. София, 1989.
- Золотарев и др. 1997:** М. Золотарев, И. Коробков, С. Ушаков. О принципах изучения античных водосборных цистерн. Севастополь, 1997.
- Иванов 2016:** С. Иванов. Археологическо наблюдение и спасително проучване във връзка с реконструкция и рехабилитация на ВиК мрежата на гр. Поморие, осъществявана върху територията на „Античен град Улпия Анхиало – Палеокастро“, гр. Поморие, Бургаска област. – Археологически открития и разкопки през 2015, София, 2016, 355 – 359.
- Иванова 2017:** Б. Иванова. Нови данни за западния некропол на Анхиало (Предварително съобщение). – Известия на Исторически музей – Поморие, 2017, 2, 76 – 82.
- Кадеев 1970:** В. Кадеев. Очерки истории Херсонеса Таврического в I – IV вв. н.э. Харьков, 1970.
- Кленина 2004:** Е. Кленина. Керамические сосуды II – III в. н. э. из усадьбы „Близнецы“ (Хора Херсонеса Таврического). Poznań, 2004.
- Книпович 1952:** Т. Книпович. Краснолаковая керамика первых веков н. э. из раскопок Боспорской экспедиции 1935 – 1940 г. – Материалы и исследования по археологии, 1952, 25, 289 – 326.
- Коровина 2002:** А. Коровина. Гермонасса. Античный город на Таманском полуострове. Москва, 2002.
- Крыжицкий, Клейман 1979:** С. Крыжицкий, И. Клейман. Раскопки Тиры в 1963 и в 1965 – 1976 г. – В: Античная Тира и средневековый Белгород. Киев, 1979, 19 – 54.
- Нессель 2000:** В. Нессель. Столовая керамика. – В: Т. Сарновски, О. Савеля (ред.), Балаклава. Римская военная база и святилище Юпитера Долихена. Варшава, 2000, 140 – 154.
- Раевский 1970:** Д. Раевский. Комплекс краснолаковой керамики из Неаполя. – В: Ежегодник Государственного исторического музея, 1965 – 1966. Москва, 1970, 91 – 105.
- Русев 2015:** Н. Русев. Глинени лампи от Анхиало (I – VII в.). – Известия на Бургаския музей, 2015, 5, 88 – 118.
- Русев 2017:** Н. Русев. Керамичен материал от УПИ XV – 2826 в зона А на античен и средновековен град Анхиало. – Известия на Исторически музей – Поморие, 2017, 2, 136 – 144.
- Рыжова 2003:** Л. Рыжова. Стекланные канфары из собрания Херсонесского Заповедника. – В: Херсонесский сборник, 12. Севастополь, 2003, 151–164.
- Секерская 1984:** Н. Секерская. Краснолаковая керамика первых веков нашей эры из Никония. – В: Северное Причерноморье. Киев, 1984, 129 – 135.
- Сон, Шапцев 2012:** Н. Сон, М. Шапцев. Краснолаковая керамика из Тиры. – Археологія і давня історія України, 2012, 8, 83 – 103.
- Торбатов, Михайлов 2008:** С. Торбатов, Й. Михайлов.

- Археологическо проучване на античния и средновековен град Анхиало. – Археологически открития и разкопки през 2007. София, 2008, 427 – 428.
- Торбатов 2009:** С. Торбатов. Археологически проучвания на античния Анхиало. – Археологически открития и разкопки през 2008. София, 2009, 327 – 330.
- Торбатов 2010:** С. Торбатов. Археологически проучвания на античния Анхиало. – Археологически открития и разкопки през 2009. София, 2010, 288 – 291.
- Торбатов 2011:** С. Торбатов. Археологически проучвания на античния Анхиало. – Археологически открития и разкопки през 2010. София, 2011, 255 – 257.
- Торбатов, Карабашев 2014:** С. Торбатов, А. Карабашев. Редовно археологическо проучване на античния град Анхиало. – Археологически открития и разкопки през 2013. София, 2014, 239 – 241.
- Торбатов, Драгоев 2015:** С. Торбатов, Д. Драгоев. Археологическо наблюдение в обхвата на проект за реконструкция и рехабилитация на ВиК мрежа в гр. Поморие. – Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 311 – 313.
- Чакъров 2016:** К. Чакъров. Римска, късноримска/рановизантийска и средновековна керамика от Анхиало. – В: Великотърновският университет „Св. св. Кирил и Методий“ и българската археология, 2. Велико Търново, 2016, 261 – 274.
- Братя Шкорпил 1891:** К. Шкорпил, Х. Шкорпил. Черноморското крайбрежие и съседните подбалкански страни във Южна България. Археологически изследвания – В: Сборникъ народни умотворения, наука и книжнина, IV. София, 1891, 102 – 145.
- Baumann 2008:** V. Baumann. Ceramica terra sigillata de la Noviodunum. – Peuce, 2008, VI, 207 – 250.
- Domžalski, Zin'ko 1999:** K. Domžalski, V. Zin'ko. Roman fine pottery from rescue excavations conducted outside the defensive walls of the town of Nymphaion in 1995. – Archeologia (Warsaw), 1999, 50, 73 – 85.
- Dragendorf 1895:** H. Dragendorf. Terra sigillata. Ein Betrag zur Geschichte der griechischen und römischen Keramik. – Bonner Jahrb. 96 – 97, 1895, 18 – 155.
- Hayes 1985:** J. Hayes. Sigillata orientale. – In: Enciclopedia dell'Arte antica. Classica e orientale. Atlante II. Roma, 1985, 1 – 96.
- Hayes 1997:** J. Hayes. Handbook of Mediterranean Roman pottery. University of Oklahoma Press, 1997.
- Hilgers 1969:** W. Hilgers. Lateinische Gefäßnamen. Bezeichnungen, Funktion und Form römischer Gefäße nach den antiken Schriftquellen. – Beihefte der Bonner Jahrbücher, band 31, Rheinland – Verlag – Düsseldorf, 1969.
- Kühnelt 2008:** E. Kühnelt. Terra Sigillata aus Alma Kermen, Südwest – Krim. Typologie, Datierung, Rohstoffgruppen der Pontischen Sigillata. Zur Erlangung des Doktorgrades eingereicht am Fachbereich Geschichts – und Kulturwissenschaften der Freien Universität Berlin. Berlin, 2008.
- Nuțu et al. 2014:** G. Nuțu, L. Mihailescu – Bîrliba, I. Costea. Roman pottery from Aegyssus: the tableware. – Rei CretariÆ RomanÆ Favorvm, Acta 43, 2014, 133 – 138.
- Rusu-Bolindeț et al. 2018:** V. Rusu-Bolindeț, F. Botiș, C. Roman, I. Iliescu, I. Potra, B. Grigoraș, L. Nedelea. The Supply of Ceramic Goods in Dacia and Lower Moesia: Imports and Local Developments. Exhibition Catalogue. Cluj – Napoca, 2018.

Pontic red-slip trays with relief medallion from Anchialus

Stiliyan IVANOV

(Summary)

The regular and rescue archaeological researches in Roman Anchialus in the course of 2007 – 2018 produced a significant amount of red slip pottery, still presented only briefly. This paper discusses a group of rarely encountered trays with relief medallion, which consist a small part of the whole ceramic material found in Anchialus. The seven examples considered here (all of them fragmented) have complementary relief decoration comprising depictions of gods and mythological creatures.

The attested forms belong to the ceramic group of Pontic sigillata. They can be dated back within the frames of the 2nd till the end of the 3rd century. The exact location of the manufacture centres still remains unknown. Archaeological data together with typological analysis give ground to suppose that these wares were produced in at least two different workshops. The great number of red-slipped trays decorated with relief medallion, spread over the north part of the Black sea coast bears evidence that a ceramic centre of production must have existed in the region of Crimean Peninsula, while another one may be presumed towards the south area of tray distribution.

Керамичен поднос с апликирано фигурално изображение от Сердика

Александър ХАРИЗАНОВ¹

¹Национален археологически институт с музей, Българска академия на науките,
ул. Съборна 2, София 1000, България; a_harizanov@abv.bg

През 2012 г. по време на спасителното археологическо проучване на обект „Метро-станция 8-II“ до булевард „Мария Луиза“ в София е открит частично запазен керамичен поднос с релефно фигурално изображение. Настоящото изследване е провокирано не толкова от уникалността на паметника, колкото от откриването на калъп с идентично изображение сред обнародваните керамични находки от разкопките на римската агора в днешния град Пловдив. Двата артефакта са изследвани преимуществено в контекста на идентифицираното релефно изображение и негови паралели в археологически и нумизматични паметници, открити на територията на империята. Чрез анализ на формата на керамичния съд и стиловите особености на иконографията на двете изделия са направени изводи относно предполагаемото място на производство и установените технологични и артистични влияния в тяхната изработка.

Археологическият обект в София

Обект „Метростанция 8-II“ е проучен в периода 2010 – 2012 и 2015 г. от екип под ръководството на доц. Марио Иванов (НАИМ – БАН). На площ от около 6 дка са разкрити останки от няколко улици, жилищни и об-

ществени сгради от римската епоха и Късната античност. Обозначеният като сграда А2 комплекс е разположен на кръстовището на декуманус максимус и кардо максимус и включва жилищни, стопански и хигиенни помещения, част от които разположени около вътрешен двор. Сградата е използвана в периода II – VI век, като претърпява няколко преустройства и поправки. Регистрирани са следи от два големи пожара, вероятно свързани с нашествията на костобоките от 170 г. и тези на готите около средата на III век (Иванов 2013, 290 – 292; Иванов, Ноева 2016, 546 – 549).

Керамичният поднос

Фрагментите от керамичния поднос са открити в рамките на частично локализираното помещение 13W, вероятно част от сграда А2¹. Въпреки че керамичният съд не е напълно съхранен, запазените части позволяват почти цялостната му реконструкция (обр. 1).

Формата на съда е разлата, подобна на кръгло блюдо с извит навън широк и плосък устиен ръб, с украса от два концентрични жлеба. В един от запазените участъци на устието е съхранена основа на хоризонтална

¹ Информация от доц. Марио Иванов (НАИМ – БАН).

плоска дръжка. Тялото е разчленено на ред от долепени близки до полусфера издатини, преминаващи към голямо почти плоско дъно, лежащо върху ниско пръстеновидно столче. В централната част на дъното е разположено релефно фигурално изображение, апликирано с помощта на калъп (обр. 2). Използването на друга матрица е вероятно и за специфичното оформление на тялото на съда.

Фактурата на изделието е сравнително фина, с примеси от дребни песъчинки и слюда. Цветът на тестото след изпичане е бежово-розов, ломът е триделен, с тънка сиво-бежова ивица в средата. Покритието е почти изцяло изтрито, като на места са запазени малки участъци от червено-кафяв лак.

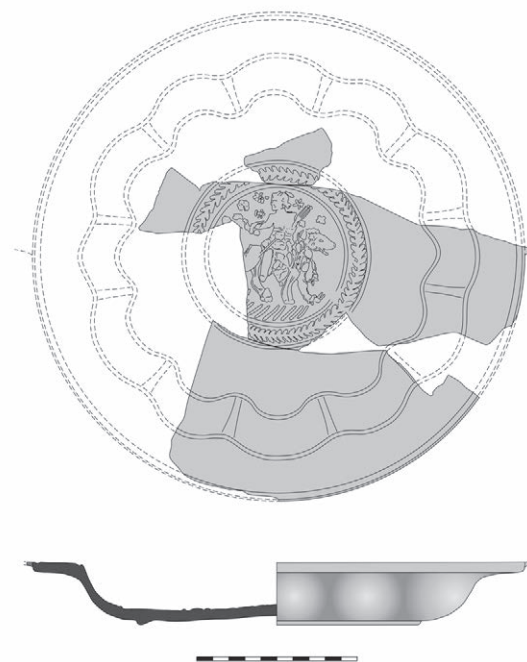
Релефното фигурално изображение е съставено от централна композиция, затворена от еднообразен флорален мотив (венец), фланкиран от два врязани концентрични кръга. В така оформеното поле е изобразена фигура на божество, седнало странично върху лъв в спокоен ход надясно. Изтритата повърхност на релефа не позволява пълна идентификация на изобразените атрибути. Главата на вероятно женската фигура е обърната в обратна на посоката на движение на лъва страна. Върху нея личи предмет, вероятно калатос. Лявата ръка е свита пред тялото и държи предмет с дълга дръжка, може би скиптър, а в дясната има друг, неидентифициран предмет. Над лявото рамо на фигурата личат три успоредни тесни ивици, които могат да се идентифицират или като завършек на предполагаемия скиптър, или като колчан със стрели. Няколко отворени цвята (розети?) заобикалят фигурата от горната страна, докато лапите на лъва стъпват върху ивица от диагонални насечки, вероятно стилизирано изображение на тревна настилка (обр. 3).

Керамичният калъп от Пловдив

Керамичният калъп от Пловдив е открит при разкопки на римската агора. Представлява кръгъл диск с максимален диаметър 11,1 см и дебелина 0,7 см. Изработен е от глина с неуточнени примеси, придобила керемиден

Фиг. 1. Снимка на керамичния поднос от Сердика (автор М. Иванов).

Фиг. 2. Графично заснемане и възстановка на подноса от Сердика (автор А. Харизанов).

цвят след изпичането. Според автора на първичната публикация релефната композиция включва богиня, седнала странично върху лъв. Женската фигура е облечена с къс хитон и високи обувки андромиди. Косата ѝ е прибрана в кок, а върху главата има нисък калатос. В лявата ръка държи неясен предмет, може би факла. В дясната ръка държи лък, а

Фиг. 3. Снимка и графично заснемане на релефното изображение върху подноса от Сердика (по М. Иванов; А. Харизанов).

Фиг. 4. Снимка и графично заснемане на калъпа от Филипопол (по Мартинова 1994, 166, обр. 4а-4б).

над дясното рамо е видим колчан със стрели. В полето над двете фигури са изобразени розети (обр. 4; Мартинова 1994, 166).

Абсолютно идентичните изображения върху калъпа от Пловдив и керамичния съд от София (въпреки субективните разминавания в тяхното описание и графично представяне), а както изглежда и техните размери² са силна индикация за възможността подносът да е изработен с помощта на този или друг калъп, но оформен от същия оригинален модел (обр. 5). Изтритата повърхност на подноса и ниският релеф на калъпа затрудняват сигурната идентификация на наличната фигурална композиция, поради което за целта ще бъдат използвани нейни паралели, открити в археологически, нумизматични и епиграфски паметници.

Паралели и идентификация на релефното апликирано изображение

В публикацията за калъпа от Пловдив женската фигура е идентифицирана като синкретична богиня, съчетаваща атрибутите на Кибела и Артемиди. Това сливане в представянето на двете божества се обяснява с влиянието на източни преселници във

Фиг. 5. Снимки на изображенията от подноса от Сердика и калъпа от Филипопол (по М. Иванов; Мартинова 1994, 166, обр. 4а).

Филипопол и формирането на специфични възприятия сред населението в региона. В същия контекст е спомената и оброчна плочка с изображение на двете богини, произхождаща от Пловдивско, както и възможност за съвместното им честване в светилище в Кабиле (Мартинова 1994, 166 – 167³).

Яздеца лъв богиня се споменава в надпис, открит през 1816 г. в римски кастел край днешен Карворан, Североизточна Англия, където през римската епоха е разположена сирийска ауксилиарна част, охраняваща сектор от Хадриановата стена. Въпреки че в текста се споменава Деа Сирия, изглежда, че последната е синкретизирана с Кибела-Целестис, за чиято иконография е характерно изобразяването върху скачащ лъв (Vermaseren 1977a, 138 – 139).

Едно от най-ранните скулптурни изображения на яздеца лъв богиня, в случая – Кибела, произхожда от фризове с изобразена

² В оригиналната публикация на калъпа не е приложен мащаб, а е посочен единствено споменатият общ диаметър, който може да включва и тясно поле извън флоралния мотив, обрамчващ фигуралната композиция. Външният диаметър на същия флорален венец при съда от Сердика (без затварящия го отвън връзан кръг) е между 11,0 и 11,2/11,3 см.

³ За оброчната плочка вж. Тачева-Хитова 1982, 195 – 196.

Фиг. 6. Снимка на Рея / Кибела от Алтара на Зевс в Пергам (източник: https://en.wikipedia.org/wiki/File:Pergamonmuseum_-_Antikensammlung_-_Pergamonaltar_37.JPG).

гигантомахия – този от Алтара на Зевс в Пергам (обр. 6) и от храма на Атина в Приене. И при двата фриза богинята е седнала странично върху лъв в скок надясно, носеща хитон и химатион. Първата композиция е датирана между 188 и 160 г. пр. Хр., а втората – около 158 г. пр. Хр. От значение за разглежданите тук находки е предположението за наличие на лък и колчан със стрели като атрибути на яздейщата богиня от Пергам (Vermaseren 1987, 109, no. 348; 206 – 207, no. 699; Pl. CLVII, no. 699; Whitaker 2005, 163 – 174).

Открита в Нетуно, близо до Рим, статуя от гръцки мрамор също представя Кибела, яздейща лъв. Богинята седи странично и гледа настреща (главата и дясната ръка на Кибела заедно с лапите на лъва не са оригинални). Облечена е с хитон, химатион и сандали. Дясната ръка е вдигната нагоре и придържа наметалото, а лявата е протегната назад. Паметникът е датиран във II век сл. Хр. (Vermaseren 1977b, 154 – 155, no. 470; Pl. CCXCVIII, 470).

Серия от изображения на яздейща лъв Кибела представят нейна статуя, която е била разполагана на Циркус Максимус в Рим по време на надбягвания с колесници. За първи път тя се появява в този си образ върху монети на Траян от 103 г., представящи реконструираното от императора съоръжение. Статуята

на богинята е видима вдясно от обелиск на Август, поставен в центъра на спината. Две такива изображения са известни и от релефи върху саркофази – от музея на Ватикана и от Фолиньо. Върху първия богинята е представена облечена с дълга дреха, с крепостна корона върху главата, държаща воал в дясната и скипър в лявата ръка. Изображението върху втория саркофаг, датиран в III век, е подобно, с изключение на липсващия в този случай скипър (Vermaseren 1977a, 52).

Сходна статуя на богинята, отново в контекста на състезание на Циркус Максимус, е представена и върху няколко мозаечни пана. В Картаген е открита подобна мозайка, като тук богинята е в движение наляво, държи скипър в дясната ръка, лявата е протегната напред. Вероятно носи крепостна корона. Датировката на находката варира според различните проучватели от края на II / началото на III век до IV век (Vermaseren 1986, 37 – 38, no. 101; Pl. XXIX, 101). От две римски вили в Испания, съответно в Барселона и край Жирона, произхождат други две такива сцени. Кибела изглежда държи с лявата ръка повод, завързан за врата на лъва, а дясната ръка е протегната напред. При първото изображение богинята се движи надясно, а при второто – наляво. Датировката на мозайката от Барселона е в края III – началото на IV век, докато на тази от Жирона – в IV век (Vermaseren 1977a, 52; Vermaseren 1986, 76, no. 207; Pl. LIX, 207; 77, no. 209; Pl. LXI – LXII, 209). Четвърта такава мозайка е открита във вилата Дел Казале (Пиаца Армерина, Сицилия), положена върху пода на предполагаема палестра. Отново е представен Циркус Максимус по време на състезание с колесници. Статуята на Кибела е изобразена на спината, като лъвът е в движение наляво (Vermaseren 1977a, 52 – 53; Pl. 57). На главата е с крепостна корона, с лявата ръка придържа вдигнат воала си, а с дясната изглежда се държи за гривата на лъва.

Изображения на яздейща лъв богиня са често срещани върху реверси на монети от римската епоха. С такава иконография е представяна Деа (Юнона) Целестис (идентифицирана и като Кибела-Целестис), чийто

образ се среща върху монети на Септимий Север, Юлия Домна и Каракала (Vermaseren 1977a, 139; Mastrocinque 2017, 277). Богинята е изобразена яздеца лъв в скок надясно, обикновено държаща скиптър и светкавица. Представянето ѝ върху реверси на монети на Юлия Домна се свързва с отъждествяването на императрицата с Майката на боговете (Vermaseren 1977a, 139).

Великата майка на боговете – Кибела (тук без синкретизиране с африканската Целестис), е идентифицирана върху реверси на монети от времето на управление на Хадриан до това на Галиен. Яздеца лъв, в спокоен ход или в скок, нейни основни атрибути в тези изображения са калатос / крепостна корона, патера / тимпан и скиптър, като последният се появява през римската императорска епоха. С крепостна корона и държаща драперията си, Кибела е изобразена върху реверси на монети на Фаустина Стара и Луцила, свързващи двете с богинята, по подобие на Ливия – първата жена от императорско семейство, отъждествена с Майката на боговете (Vermaseren 1977a, 53; Lusnia 1995, 125; Тачева-Хитова 1982, 221 – 227). Изобразяването на Кибела върху реверси на монети на жени от Северовата династия (най-вече на Юлия Домна) е част от имперската пропаганда, продължаваща гореописаната традиция и търсеща по този начин допълнителна връзка с предходната династия на Антонините (Lusnia 1995, 123 – 124; Rowan 2011, 251 – 253).

Сред монетите, сечени от градските управы в Долна Мизия и Тракия, Кибела върху лъв е установена в сериите на Калатис (отсечени при Фаустина Млада, Луцила, Септимий Север, Юлия Домна, Гордиан III), Марцианопол (при Гордиан III), Никополис ад Иструм (при Септимий Север, Каракала, Гета, Елагабал), Анхиало (при Септимий Север), Деултум, Бизия (при Филип I), Хадрианопол (при Гета, Гордиан III), Траянопол, Августа Траяна, Пауталия (при Антонин Пий, Марк Аврелий, Луций Вер), Сердика (обр. 7; Мушмов 1912, 26 – 27; 29; 50; 60; 65; 69; 79; 148; 150; 156; 197; 232 – 233; 277; Тачева-Хитова 1982, 218 – 227). В спокоен ход надясно са лъвовете

Фиг. 7. Реверси на монети с изображение на Кибела върху лъв, сечени от градските управы в Долна Мизия и Тракия: 1) Пауталия – Луций Вер; 2) Калатис – Фаустина Млада; 3) Калатис – Юлия Домна; 4) Сердика – Каракала; 5) Никополис ад Иструм – Каракала; 6) Траянополис – Каракала; 7) Хадрианопол – Гета; 8) Хадрианопол – Гордиан III; 9) Бизия – Филип I Араб (източници 1-9: *cn coins* 9099, 25541, 15303, 5081, 20721, 14450, 5306, 7106, 9191 in: *Corpus Nummorum*, <https://www.corpus-nummorum.eu>).

върху монети на Калатис (реверси на такива на Луцила, Криспина и Юлия Домна – вж. Gramaticu, Ionița 2005, 51 – 63), Никополис ад Иструм (Владкова 2004, 118 – 119), Бизия. Монети на Сердика с такова изображение са сечени само при Каракала. И при двата обнародвани варианта лъвовете са в скок, съответно наляво и надясно, а богинята е с калатос или крепостна корона, държаща тимпан и скиптър (Мушмов 1926, 17; 97). Върху реверси на монети на Септимий Север, сечени в Августа Траяна, е представен храм с четири колони, между които също е изобразена Кибела върху лъв (Мушмов 1912, 167).

Изображения на богиня върху лъв се срещат и върху дискове на керамични лампи (обр. 8). Такива са установени сред осветителните тела, произвеждани в днешен Северен Ту-

Фиг. 8. Керамични лампи с изображения на Кибела и Кибела-Целестис (Юнона Целестис) върху лъв (По: 1. Deneauve 1969, 218, no. 1092; 2. Bonifay 2004, 354, Fig. 199, no. 1; 3. Bonifay 2004, 338, Fig. 190, no. F18; 4. Vermaseren 1977c, Pl. LXXXII, no. 126; 5. Vermaseren 1977b Pl. CXCIV, no. 330; 6. Vermaseren 1986, Pl. XXXII, no. 113).

нис и открити основно в района на Картаген. При три от обнародваните екземпляри е изобразена Юнона Целестис / Кибела-Целестис седнала странично върху лъв в скок надясно. Главата на богинята е обърната в обратна на посоката на движение страна. В лявата ръка държи скиптър, дясната е протегната назад. Тези изображения са много сходни на реверси на монети на Септимий Север. Първоначалната им датировка е във втората половина на II век, а по-скорошната попада в последната четвърт на II – средата на III век (обр. 8, 2 – 3; Deneauve 1969, 196, no. 931; 211, no. 1042; Vermaseren 1986, 39 – 40, nos. 106, 110 – 111; Pls. XXXI, 106; XXXII, 110 – 111; Bonifay 2004, 338, Fig. 190, no. F18; 354, Fig. 199, no. 1). При четвърта лампа от Картаген, датирана във II век, богинята е седнала върху лъв в спокоен ход надясно и е с глава, обърната настряска. Носи крепостна корона и воал (обр. 8, 6; Vermaseren 1986, 40, no. 113; Pl. XXXII, 113). Върху друга такава находка, отново от Картаген, същата богиня е изобразена седнала странично върху лъв в спокоен ход наляво (обр. 8, 1; Deneauve 1969, 218, no. 1092), обле-

чена с хитон и с крепостна корона на главата, държаща скиптър в дясната си ръка. И този артефакт е датиран във II век (Vermaseren 1986, 39 – 40, no. 109; Pl. XXXI, 109). От Ел Джем произхождат седем почти идентични лампи, на които е представена Кибела (или Кибела-Целестис) върху лъв в скок надясно, с крепостна корона на главата, държаща рог на изобилието в дясната и жезъл/скиптър в лявата ръка. При всички изображения главата на богинята е обърната в обратна на посоката на движение страна, подобно на находките от Сердика и Филипопол. Датировката на тези екземпляри е в първата половина на II век (Vermaseren 1986, 25 – 26; nos. 65 – 71; Pls. XXV, 67 – 68; XXVI, 69 – 70; XXVII, 71). В днешна Либия също има открити керамични лампи със сходни изображения, представляващи Кибела / Целестис-Кибела върху лъв, но в скок наляво. При трите такива находки богинята държи патера в дясната и жезъл/скиптър в лявата ръка. Едната лампа е датирана във II – III век (Vermaseren 1986, 24 – 25, nos. 56 – 57; 60; Pl. XXIV, 56).

Върху лампа, открита в Рим и съхранявана в Кьолн, също личи образ на Кибела върху лъв в скок надясно (обр. 8, 4). В дясната вдигната ръка богинята е хванала част от дрехата си, докато в лявата ръка държи патера. Главата на лъва е обърната странично. Находката е датирана във II век (Vermaseren 1977b, 91, no. 330; Pl. CXCIV, 330). Почти идентична лампа фигурира в колекцията на Лувър (обр. 8, 5; Vermaseren 1977c, 37, no. 126; Pl. LXXXII, no. 126). От Остия произхождат други две лампи със сходни изображения. Богинята седи странично върху лъв в скок надясно. Дясната ѝ ръка е вдигната (Vermaseren 1977b, 138, nos. 439 – 440; Pl. CCLXXVII, 439; CCLXXVIII, 440).

От Кьолн произхожда и керамична статуетка на Кибела върху лъв в спокоен ход наляво. Богинята е седнала странично и държи тимпан в лявата си ръка. На главата има крепостна корона, покрита от воал. Сходно е изображението и върху бронзова статуетка, открита в Наймеген (Vermaseren 1977a, 140; 174, fig. 74).

Изображения на яздеща лъв богиня се установяват макар и по-рядко и при т. нар. керамични медальони, използвани индивидуално или за изработка на апликирани релефни изображения върху дъна на отворени форми (блюда и подноси) и стени на затворени форми керамични съдове (кратеровидни изделия, дълбоки купи, ситубли, гърнета и др.). От Теурния в Норикум произхожда керамичен медальон (диам. 12,2 см) със сцена с надбягване в Циркус Максимус, подобна на тези от гореописаните саркофази и мозайки. Статуята на богинята е представена вдясно от обелиска на спината. Кибела е с вдигната дясна ръка и седяща върху препускащ лъв. Находката е датирана във втората половина на IV век (Glaser 1980, 115 – 120; Vermaseren 1989, 26 – 27, no. 80; Pl. XIX, 80). Открит в днешен Сус в Тунис медальон (диам. 12,3 см), отново със сцена на състезание в Циркус Максимус, също включва въпросната статуя на богинята. Този екземпляр е датиран в III век (Teatini 2019, 281 – 294).

Освен за ателиета в Норикум и Реция (Alföldi 1938, 326 – 328), производство на медальони и калъпи за такива релефни апликации в западната част на империята през II–III век е много характерно за работилници в долината на река Рона, например при тези в Лион, Виен и др. (Vertet 1969, 93 – 133; Desbat, Leblanc 2001, 57 – 65), също в Трир, Германия (тук до ср. на IV век – вж. Weidner 2009), Аквинкум, Бригечио, Савария, Петовио в Панония (Alföldi 1938, 328 – 339) и др. Според някои учени в Панония такива медальони са използвани и като декорация на *crustulae* – керамични калъпи за изработка на обреден хляб (Leleković 2004, 103 – 119). В източната част на империята подобни релефни апликирани изображения се срещат по-рядко. В продукцията на Книдос са установени ситубли с апликации, оформени като глава на Дионис. Екземплярите от Атинската агора датират от I – II век (Hayes 2008, 108 – 109).

Апликирани релефни изображения в медальони се срещат и сред декорациите в местното лаково производство на двете Мизии, Тракия и Дакия. В Горна Мизия такива ук-

раси върху гладки червенолакови изделия се срещат сравнително рядко. Откриват се сред находките от Сингидунум (Nikolić-Đorđević 2000, 110 – 111) и най-големия производствен център в провинцията – Виминациум (Alföldi 1938, 339 – 340). В Дакия подобни изделия са част от репертоара на повече местни работилници – например тези в Микасаса, Апулум, Ромула, Ачидава, Кристещи, Ампелум, Напока, Тибискум и др. Сред използваните сюжети са бюстове и фигурални композиции на божества, дионисови шествия, еротични сцени и др. Ателиетата, произвеждали такива съдове и декоративни елементи, функционират през целия период на съществуване на Дакиите на север от Дунав, от началото на II до третата четвърт на III век (Alföldi 1938, 339 – 340; Popilian 1997, 7 – 20; Rusu-Bolindeț 2011, 91 – 115; Egri 2018, 115 – 129).

На територията между Дунав и Стара планина, попадаща през II и особено през III век преимуществено в Долна Мизия, медальони (калъпи и/или модели), калъпи за други релефни изображения и/или съдове с такива апликирани декорации се произвеждат в центровете в района на Никополис ад Иструм – Върбовски ливади, Хотница и Бутово⁴. От производствения център при Хотница произхожда калъп за релефно изображение на еленче, а на няколко километра от него е открита и стена на съд с апликиран медальон със сцена с Херакъл (Султов 1972, 21 – 29; Soultov 1976, 57; Sultov 1985, 52 – 54; Table XXIV, 6 – 7).

Немалък брой медальони с разнообразна форма, включително модели и калъпи, както и фрагменти от съдове с апликирани изображения са открити при проучването на производствения център във Върбовски ливади край Павликени. Сред установените персонажи са Херакъл, Дионис, Диана/Артемида (първите два изобразени и в едикула), глави на Силен, Дионис, Горгона Медуза, неидентифицирани божества (Soultov 1976, 48; 50 –

⁴ Първите два принадлежали в голяма част от времето си на функциониране към територията на провинция Тракия – вж. Harizanov 2020a, 107; 112; 123 и цитираната там литература.

56; 60; 62; Sultov 1985, 52 – 54; Table XXIII, 6; XXIV, 2; 5; Kabakčieva et al. 1988, 28 – 32; Владкова 2011, 52 – 72). Според П. Владкова периодът на производство на медальони, керамични оброчни плочки и съдове с апликирана украса в комплекса е във времето между края на II и 40-те години на III век (Владкова 2011, 62). С оглед на по-късните корекции в хронологията на керамичното производство във вилата, по-вероятният период на изработка на такива изделия попада между първа/втора четвърт на II и 30-те години на III век⁵.

Обектът при Бутово, идентифициран като един от най-големите производствени центрове в Долна Мизия, е и както изглежда с един от най-разнообразните асортименти на калъпи/моделни (включително медальони) и особено съдове с релефни изображения – подноси, блюда, кратеровидни изделия и др. Сред установените образи са глави на Дионис и Медуза, фигури на божества и полубожества (Херакъл, Зевс, Хермес, Пан), животни и птици (козел, орел и др.), еротични сцени и др. (Султов 1972, 21 – 29; Sultov 1976, 45 – 49; 55 – 57; 61; Sultov 1985, 52 – 54; Kabakčieva et al. 1988, 28-33; Владкова 2011, 62).

От околностите на Ескус произхожда блюдо с апликиран медальон, представящ Ерос, яздещ пантера (Димитрова-Милчева 2008, 136), а в района на Монтана е открит кръгъл керамичен калъп за оброчна плочка (или апликация за керамичен съд?) с изображение на Дионис (вж. Dimitrova-Milceva 1990, 130 – 132; Димитрова-Милчева 2008, 142 – 143). В некропола при с. Драшан, Врачанско, е открит подобен на фиала поднос с релефно изображение на Горгона Медуза от вътрешната страна на дъното (Машов 1975, 44; 46, фиг. 6г). Край с. Тученица, Плевенско, са открити фрагменти от кръгли, елипсовидни и четириъгълни в план подноси. Сред находките има и дъна с релефни изображения на Горгона Медуза (Камишева 2005, 71 – 92).

На юг от Стара планина работилници, произвеждащи съдове с релефни изображения,

се установяват значително по-рядко. Сигурни данни има за ателието във вилата при Чаталка, откъдето произхожда медальон (или модел за калъп), представящ Хермес, яздещ овен (Николов 1984, 33 – 35; Владкова 2011, 62).

При разкопките на югозападния некропол на Августа Траяна е разкрит и най-големият досега производствен център в римския град. Сред находките от проучването на пещите за керамика са открити калъпи за релефни апликации с образи на сатир, както и медальон с изображение на Атина, Тюхе и Хермес (Kalčev 1991, 245 – 247; 265, Abb. 15 – 16; 266, Abb. 17 – 18).

Данни за локално производство има и за едно или две от ателиетата във Филипопол⁶, в близост до които са открити части от калъпи и модели за медальони, както и други апликирани изображения. Единият калъп, с изображение на еротична сцена, е открит в близост до ателието на ул. „Капитан Райчо“, а фрагмент от модела за същия е намерен при разкопки на римската агора (Мартинова 1994, 164 – 166). Фрагмент от калъп с изображение на Нике върху бига е открит също близо до въпросната работилница, разположена до външното лице на южната крепостна стена на града (Чернева 2006, 285 – 286).

Един от най-представителните екземпляри на подноси с релефни изображения от Тракия е открит при с. Дорково, Пазарджишко. Представената сцена с Дионис и Ариадна намира близки паралели с изображенията върху монетовиден паметник (медальон) на Септимий Север, открит в Перинт. Предложеният произход на керамичния съд е ателие от района на Филипопол (Dimitrova-Milceva 1990, 125 – 128; Димитрова-Милчева 2008, 149 – 150).

При разкопки до Археологическия музей в София е открит овален поднос с частично запазено апликирано релефно изображение, включващо две човешки фигури и заек. Формата на съда и украсата на двете хоризонтални дръжки намира паралели в продукцията на Бутово и центрове в Дакия (Harizanov 2020b, 79).

⁵ Вж. последно Harizanov 2020a, 106 – 107 и цитираната там литература за хронологията на обитаване и занаятчийска дейност в рамките на обекта.

⁶ За известните досега ателиета за керамично производство от римската епоха в Пловдив вж. последно Harizanov 2020a, 119 – 120.

Най-близък иконографски паралел на разглежданите тук поднос от Сердика и калъп от Филипопол е открит именно в производствения център в Бутово (вж. Sultov 1985, 27). Върху керамичен калъп, датиран в III век, е представена Кибела, седяща странично върху лъв в спокоен ход наляво. Пред главата на животното има предмет, описан като олтар (обр. 9, 1). Диаметърът на находката е 9 см (Kabakčieva et al. 1988, 32, no. 187; Gencheva 2013, 99, no. 253). Според П. Владкова изделието датира от края на II – началото на III век. Богинята е облечена с хитон и химатион, в лявата ѝ ръка е видим голям тимпан, докато с дясната държи патера. Главата е покрита с калатос (Владкова 2004, 116 – 117). Под краката на лъва е различимо стилизирано изображение на тревна настилка (?), а над Кибела има две огледално разположени разлистени (маслинови?) клонки. Границата на фигуралната композиция върху калъпа е маркирана от врязан кръг⁷. Несигурност буди предположението за наличието на тимпан, като въпросният предмет е по-скоро част от воала или наметалото на богинята (обр. 9, 1).

Близки аналогии на разглежданите тук находки са открити и във Виен, Лион и Сен Реми дьо Прованс в долината на Рона. От Виен произхождат части от два калъпа и един медальон с почти идентични изображения на това върху калъпа от Бутово (обр. 9, 2a-2b). Други три медальона от Сен Реми (1 бр.) и Лион (2 бр.), два от които запазени върху фрагменти от съдове (обр. 9, 3), са както изглежда част от същата серия изделия, отново почти изцяло повтарящи композицията на българската находка. И при петте описани артефакта от Галия Кибела е седнала странично върху лъв в спокоен ход надясно. Богинята е обърната в посоката на движение на животното, облечена е с хитон и е с наметната с химатиона глава. В дясната вдигната ръка държи част от наметалото, а лявата ръка е свита пред тялото. Предметът пред лъва тук е описан като калатос. От двете страни на горната част

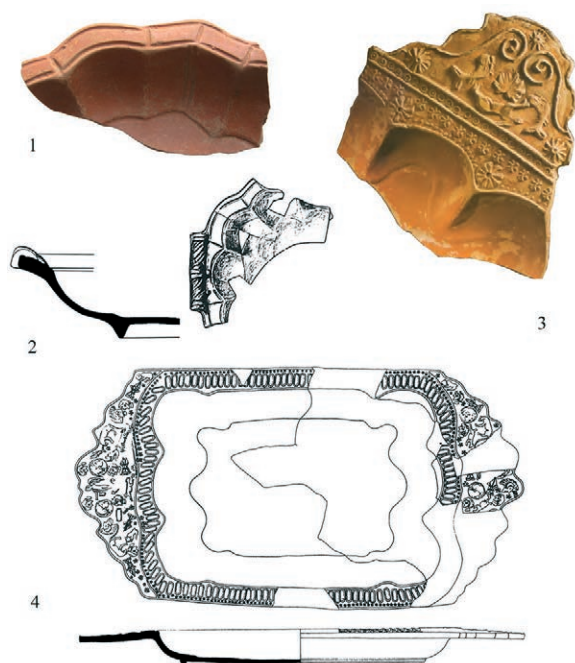

Фиг. 9. Изображения на яздеца лъв Кибела върху калъпи и керамични медальони от: 1) Бутово; 2a-2b) Виен; 3) Лион (по К. Чакъров; Desbat 2011, 129, 132, fig. 4, no. 61; Déchelette 1904, 268, no. 61; Turcan 1972, Pl. XIII, 1).

на женската фигура има по една разлистена клонка (Déchelette 1904, 268, no. 61; Turcan 1972, 60; Pl. XII – XIII; Vermaseren 1986, 116, 128 – 129, 134 – 135, 139; Pls. CXXVII, 375, 377; CXXXVIII, 398; Desbat 2011, 129 – 130, fig. 2, no. 61; 132, fig. 4, no. 61). Откриването на калъпи и медальони с почти идентични сцени в близост до производствени центрове в долината на река Рона са сигурна индикация за местното им производство. В този контекст описаният калъп от Бутово може да се счита за почти сигурен импорт от въпросния район или директно, или във вид на модел, използван за направата на долномизийското изделие⁸.

⁸ В цитираната в този труд публикация на Н. Vertet се споменава за калъп, открит в България, сходен на изработваните в долината на р. Рона. Информацията е от лична комуникация между автора и Богдан Султов по време на научна конференция през 1967 г., при която последният споменава за датировка на находката в рамките на IV век (Vertet 1969, 106, note 43). Не е изключено Б. Султов да е говорил именно за калъпа с изображение на Кибела, имайки предвид че по време на срещата между двамата изследователи са в ход проучванията само на този център (вж. Султов 1972, 21). Следва да бъде уточнено и че Н. Vertet изказва предположение за производство на българската находка именно в центрoвете в долината на р. Рона (Vertet 1969, 108).

⁷ Благодарен съм на колегата Калин Чакъров (Регионален исторически музей – В. Търново) за предоставените снимки на калъпа от Бутово.

Фиг. 10. Керамични подноси със специфично оформление на телата от: 1) Дуросторум-Остров; 2) Сингидунум; 3) Бутово; 4) Тученица (по Rusu-Bolindeț, Botiș 2018, 293, no. 815; Nikolić-Đorđević 2000, 116, Tip III/55; Sultov 1976, 66; Камишева 2005, 87, обр. 12).

Формално-типологични паралели на керамичния поднос от Сердика

Обикновено определяни в типологично отношение като принадлежащи към форма Dragendorff 39 и копиращи метални изделия (Oswald, Pryce 1920, 198 – 199; Pl. LVII), керамичните подноси с кръгъл, елипсовиден или четириъгълен план са сред произвежданите изделия и в работилници в Дакия, Горна и Долна Мизия. В Горна Мизия те са в репертоара на ателиета от групата Виминациум-Маргум (Cvjetićanin 1996, 175 – 181), в Долна Мизия – в тези на Бутово (Sultov 1985, 64 – 65) и Дуросторум-Остров (Mușețeanu 2003, 33 – 42), в Дакия – на тези в Апулум, Микасаса, Ачидава, Ромула, Потаиса, Сучидава (Rusu-Bolindeț 2014, 159 – 172).

Специфичното оформление на тялото на подноса от Сердика, включващо близки до полусфера издатини, се среща при находки от Сингидунум (обр. 10, 2; Nikolić-Đorđević

2000, 116), Дуросторум-Остров (обр. 10, 1; Rusu-Bolindeț, Botiș 2018, 293, no. 815) и Бутово (обр. 10, 3; Sultov 1976, 66; Sultov 1985, Table LI, 2), което предполага произход на формата от едно или повече мизийски ателиета. Фрагмент от съд с подобно оформление на стените, но с близък до четириъгълник план на тялото е открит и в Никополис ад Иструм. Между декоративните елементи от украсата на хоризонталния бордюру и запазената дръжка са установени две изображения, интерпретирани като отпечатаци на реверси на монети. Първото представя два ероса с жертвеник между тях, а второто – Хермес, яздещ козел. Находката, вероятно произведена в центровете на територията на римския град, е датирана в края на II – началото на III век, без да са открити точни паралели на използваните за модели монети (вж. Владкова 2005, 80 – 82). Друг съд с подобна на последния форма и отново специфично оформление на стените е установен сред гореспоменатите подноси от с. Тученица (обр. 10, 4), свързвани с производството на центъра в Бутово между края на II и средата на III век (Камишева 2005, 71 – 73; 87, обр. 12).

Дискусия

Идентификация на фигуралното изображение

Приведените многобройни примери от територията на цялата империя за отъждествяване на яздещата лъв богиня основно с Майката на боговете – Кибела, потвърждават частично предположението на М. Мартинова за идентификация на женския образ върху калъпа от Пловдив. Само върху една от описаните находки богинята е представена с атрибути лък и колчан стрели (лъкът не е запазен), евентуално свързващи я с Артемида – във фриза от алтара на Зевс в Пергам (обр. 6). Връзка между двете божества все пак се открива и в други паметници от Мала Азия и Тракия, повечето от които също датират от предримския период.

Споменатата оброчна плочка от Пловдивско, открита до с. Алеко Константиново,

включва Кибела в традиционна иконография – седнала на трон между два лъва, облечена с хитон и химатион, държаща патера и вероятно жезъл. Вдясно от нея е запазена долната част на женска фигура, идентифицирана като Артемида. Посветителят е с вероятен малоазийски произход (Тачева-Хитова 1982, 195 – 196). В контекста на тази находка М. Тачева споменава и стела с изображения на двете богини, произхождаща от Сардис. Въпросният монумент е открит през 1968 г. и представя Артемида и Кибела прави една до друга, държащи в десните си ръце съответно сърна и малко лъвче. Стелата е датирана в късния V / ранния IV в. пр. Хр. (вж. Nanfmann, Waldbaum 1969, 264 – 269).

Описвайки частично запазена керамична статуетка от елинистическата епоха, открита в Севтополис, Е. Нанков привежда редица примери на синкретизиране между култовете на Артемида от Анатолия с Кибела, засвидетелствано в изображения на двете богини със сходни атрибути. При статуетката от Севтополис, представяща седнала на трон богиня, облечена с хитон и химатион, такъв атрибут е полумесецът, запазен като голяма висулка от огърлица – символ на космичните сили на анатолската Артемида. Приведени са и паралели на изображения на Кибела, включващи такъв символ, открити в Деметриас и Приене (Nankov 2007, 47 – 67).

В публикацията на Нанков се споменава и релеф от римската епоха, открит в Кула, Лидия, при който също се наблюдава синкретизиране между двете богини (Nankov 2007, 52). Въпросната находка представя три обърнати напред богини, с изписани под образите им имена. Съгласно текста следва да са представени Деметра, Артемида и Нике, като в същото време изобразената в средата богиня е без съмнение Кибела – седнала на трон, с лъвовете от двете страни. Връзката с Артемида е видна както от надписа, така и от изображения полумесец върху полоса на богинята заедно с друг полумесец вляво от нея, върху който има орел, а под него – змия. Други две змии се увиват около облегалката на трона ѝ, а четвърто влечуго е представено от дясната страна, между Кибела-Артемида и Нике. Ре-

лефът е датиран в началото на III век сл. Хр. (Vermaseren 1977a, 30 – 31; Pl. 16; Vermaseren 1987, 145 – 146, no. 485; Pl. CLVII, 485).

Въпреки липсата на повече директни паралели и несигурната идентификация на лъка и колчана със стрели от калъпа от Пловдив и подноса от София на този етап предположението на М. Мартинова за идентификация на изобразената богиня с Кибела-Артемида изглежда най-оправдано. Предримските примери от Тракия свидетелстват за един може би не толкова популярен, но все пак установен вариант на съвместно почитане на двете божества, най-вероятно възприет от региона на Мала Азия⁹.

Датировка

За съжаление липсват сигурни данни за датирането на двете разглеждани тук находки. В публикацията за калъпа от Пловдив отсъства подобна информация. Що се отнася до подноса от София, то той произхожда от пластове, които по предварителни данни биха могли да се отнесат към III или IV век¹⁰.

Сред приведените тук паралели на изображения на яздеца лъв Кибела преобладават тези с датировка във II – III век. Повечето керамични лампи датират от II – средата на III век подобно на описаните монети, отсичани от средата / втората половина на II до 60-те години на III век. С по-късна датировка, основно от края на III до края на IV век, са единствено някои от изображенията на статуя на Кибела в Циркус Максимус, запазени върху релефи на саркофази, мозаечни пана и керамични медальони.

Най-вероятно от първата половина на IV век (втората четвърт?) датира и познатият в научната литература като „цирков афиш“ релеф от Сердика, идентифициран като покана за игри (борби между хора и животни), може би провеждали се в новопостроения амфите-

⁹ За търговските връзки на Тракия с региона на Западна Мала Азия и особено с Пергам през римската епоха, видими чрез идентифицирани вносни керамични изделия по Диагоналния път вж. Harizanov 2020b, 75 – 110.

¹⁰ Информация от доц. М. Иванов (НАИМ – БАН).

атър. В лявата част на въпросния релеф е изобразена и Кибела, седнала на трон, с калатос на главата, държаща патера и жезъл. От двете ѝ страни стои по един лъв (вж. последно Вагалински 2009, 75; 204 – 205, № 122; фиг. 122). Този артефакт е доказателство за продължаващото и през IV век почитане на богинята в града и околностите му, засвидетелствано по епиграфски данни още от втората половина на II век¹¹.

В периода втората половина на II – средата на III век попадат както датировките на повечето от цитираните паралели на формата на керамичния поднос, така и времето на функциониране на предполагаемите ателиета производители. В този диапазон изглежда се вменват и най-близките паралели на изображението върху калъпа и подноса, открити в центровете при Бутово и долината на река Рона.

С оглед на гореописаното изглежда най-вероятно калъпът от Филипопол и подносът от Сердика да са изработени именно в последния посочен хронологичен отрязък. Корелацията с данните от разкопките в София би могла да стесни датата на попадане на керамичния съд в споменатото помещение на античната сграда в първите 50 – 60 години на III век. Естествено не може да бъде изключена възможността както за по-късно производство, така и за по-дълга употреба на керамичното изделие, но все пак по-скоро непрекъсващо отвъд границите на третото столетие.

Произход на разглежданите изделия

Местооткриването на двете разглеждани тук находки, все в близост до централната градска част на двете селища, в контекст на жилищни или търговски помещения, изключва тяхното производство на място.

Идентифицираните до момента работилници от Филипопол, активни по това време, са споменатото ателие до южната крепостна стена и евентуално друго такова, разположено

недалеч от външното лице на източната крепостна стена (вж. Harizanov 2020a, 119 – 120).

Що се отнася до подноса от Сердика, тук остава открит въпросът дали той е изработен в ателието, в което е изготвен калъпът от Филипопол, или в друга, може би по-близко разположена до първия град работилница, използваща матрици, оформени от същия оригинален модел. Ако приемем първата хипотеза за меродавна, то откриването на произведен във Филипопол керамичен съд в Сердика би могъл да служи като свидетелство както за наличие на търговски контакти между двата града, така и за лични принадлежности на пребивавал в столицата на тракийския койнон сердикиец.

Не може да бъде изключена и втората описана възможност, според която подносът е изработен с помощта на привнесен от района на Филипопол калъп, но от местно, може би сердикийско ателие¹², възприело някои елементи от производствените похвати, използвани в работилниците от двете Мизии.

Най-малко вероятно за момента изглежда подносът от Сердика да е произведен от ателие в Горна или Долна Мизия, използващо калъп, изработен в района на Филипопол.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Макар и сравнително рядко срещано в археологически, епиграфски и нумизматични паметници, наличието на синкретизъм в честването на култовете на Кибела и Артемида в Тракия изглежда съществува като традиция, привнесена през предримския период от региона на Мала Азия. В този ред на мисли източното влияние в иконографията на богинята от находките от Сердика и Филипопол изглежда неоспоримо. Оформянето на образа като част от апликирана декорация

¹¹ Вж. Тачева-Хитова 1982, 181 – 185, за датиращ от този период списък на членове на култово сдружение от Сердика, свързано с почитането на Кибела.

¹² За момента липсват сигурни археологически данни, във вид на открити производствени съоръжения и инструментариум за наличие на работилници от този период в Сердика – вж. Харизанов 2020, 313 – 334. Въпреки това откриването на фрагменти от други подноси по време на разкопките на същия обект, подобни на описания в настоящата публикация, биха могли да индикират наличие на местно ателие (лични наблюдения на автора).

в медальон обаче носи белези на техники в керамичното производство, присъщи в по-голяма степен за западните римски провинции. По-характерен за тях е и като цяло сюжетът с язещата лъв богиня, установяван върху релефи, мозаечни пана, монети, керамични лампи и медальони, и инспириран според някои изследователи поне частично от култовото изображение на Кибела от храма ѝ до Циркус Максимус.

Описаните тук керамичен поднос от Сердика и калъп от Филипопол могат да служат

като пореден пример за съчетаване на източни и западни традиции в материалната култура и вярванията на местното население на провинция Тракия.

Благодарности

Изказвам благодарността си на доц. Марио Иванов (НАИМ – БАН) за предоставения за публикация керамичен поднос заедно с допълнителната информация от проучването на този сектор от обект „Метростанция 8-II“ в София.

Литература

- Вагалински 2009:** Л. Ф. Вагалински. Кръв и зрелища. Спортни и гладиаторски игри в елинистическа и римска Тракия. – София, 2009.
- Владкова 2004:** П. Владкова. За култа към Кибела в Nicopolis ad Istrum. – Епохи, 1 – 2, 2004, 111 – 120.
- Владкова 2005:** П. Владкова. Монета върху поднос. – В: Монетите и банкнотите – възможни прочити. Юбилеен сборник в чест на ст.н.с. д-р Христо Харитонов. В. Търново, 2005, 80 – 82.
- Владкова 2011:** П. Владкова. Античен производствен център при Павликени (Долна Мизия). – Велико Търново, 2011.
- Димитрова – Милчева 2008:** А. Димитрова – Милчева. Луксозна керамика – импорт и местно производство от Тракия и Мизия през I – III в. сл. Хр. – В: Р. Иванов (съст.). Археология на българските земи, Т. III, София, 2008, 119 – 161.
- Иванов 2013:** М. Иванов. Археологическо проучване на обект „Метростанция 8 – II“, Сектор „Изток“, гр. София. – Археологически открития и разкопки през 2012 г., 290 – 292.
- Иванов, Ноева 2016:** М. Иванов, В. Ноева. Археологическо наблюдение и спасително проучване при реализацията на проект „Античен културно – комуникационен комплекс Сердика“. – Археологически открития и разкопки през 2015 г., 546 – 549.
- Камишева 2005:** М. Камишева. Глинени подноси от римската епоха от античното селище край с. Тучевица, Плевенско. – Известия на Националния исторически музей, том XVI, 2005, 71 – 92.
- Мартинова 1994:** М. Мартинова. Паметници на античното занаятчийско изкуство от Филипопол. – Годишник на Департамент Археология – НБУ, т. I, 1994, 164 – 167.
- Машов 1975:** С. Машов. Тракийски некропол от римската епоха при с. Драшан, Врачански окръг. – Археология, XVII/1, 41 – 50.
- Мушмов 1912:** Н. Мушмов. Античните монети на Балканския полуостров и монетите на българските царе. София, 1912.
- Мушмов 1926:** Н. Мушмов. Монетите и монетарниците на Сердика. – Материали за историята на София, Кн. 6, София.
- Николов 1984:** Д. Николов. Римската вила при Чаталка, Старозагорско. – Разкопки и проучвания, XI, 1984, 5 – 73.
- Султов 1972:** Б. Султов. Производство на релефна керамика в Долна Мизия. – Известия на Окръжния исторически музей В. Търново (ИОИМВТ), V, 1972, 21 – 29.
- Харизанов 2020:** А. Харизанов. Производство на керамика в Сердика и околностите ѝ през римската епоха и Късната античност. – В: Сердика – Средец – София, том 8, 2020, 313 – 334.
- Чернева 2006:** С. Чернева. Доказателства за производство на източна сигилата във Филипополис. – В: Поселищен живот в Тракия. IV международен симпозиум „Поселищен живот в Тракия“, Ямбол, 2006, 285 – 291.
- Alföldi 1938:** A. Alföldi. Tonmodel und Reliefmedaillons aus den Donauländern. – Dissertationes Pannonicae, 2.10, 1938, 312 – 341.
- Bonifay 2004:** M. Bonifay. Etudes sur la céramique romaine tardive d’Afrique. – BAR International Series 1301, 2004.
- Cvjetičanin 1996:** T. Cvjetičanin. Some observations about Upper Moesian production of terra sigillata vessels Drag. 39. – Сборник Народног музеја, XVI/1, археологија, Београд, 1996, 175 – 181.
- Déchelette 1904:** J. Déchelette. Les vases céramiques ornés de la Gaule romaine. Tome II – Paris, 1904.
- Deneauve 1969:** J. Deneauve. Lampes de Carthage. – Paris, 1969.
- Desbat, Leblanc 2001:** A. Desbat, O. Leblanc. Les médailles d’applique découverts sur le site de Saint – Romain – En – Gal (Rhône, France). – Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta 37, 2001, 57 – 65.
- Desbat 2011:** A. Desbat. A propos d’une série de moules d’appiques trouvés à Vienne au XIXe siècle. – In: Djaoui, D. (dir), Archéologie et Histoire Romaine 33 –

- Histoires Matérielles : terre cuite, bois, métal et autres objets, des pots et des potes : Mélanges offerts à Lucien Rivet, 2011, 129 – 136.
- Dimitrova – Milceva 1990:** A. Dimitrova – Milceva. Dionysos auf Reliefkeramik aus Thrakien und Möisien. – *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta XXVII/XXVIII*, 1990, 125 – 133.
- Egri 2018:** M. Egri. Pottery Production at Apulum. – In: Rusu – Bolindeț, V., Roman, C. – A., Gui, M., Iliescu, I. – A., Botiș, Fl. – O., Mustăț, S., Petruț, D. (eds.), *Atlas of Roman Pottery Workshops from the Provinces Dacia and Lower Moesia / Scythia Minor (1st – 7th Centuries AD)*, Cluj – Napoca 2018, 115 – 129.
- Gencheva 2013:** E. Gencheva. The Everyday Life of the Roman Legionary on the Lower Danube. – *Catalogue of Exhibition*, Sofia 2013.
- Glaser 1980:** F. Glaser. HIC·MVNVS·HIC·CIRCVS. Ein Tonmedaillon aus Teurnia. – *Jahresheften des Österreichischen Archäologischen Institutes Band LII*, 1980, 115 – 120.
- Gramaticu, Ionița 2005:** S. Gramaticu, V. Ionița. Monedele Callatiene cu Reprezentarea Cybelei pe Leu (Lucilla – Crispina – Iulia Domna). – In: *Simpozion de numismatica dedicat centenarului Societății Numismatice Române (1903 – 2003)*, București 2005, 51 – 63.
- Hanfmann, Waldbaum 1969:** G. M. A. Hanfmann, J. C. Waldbaum. Kybele and Artemis: Two Anatolian Goddesses at Sardis. – *Archaeology*, vol. 22, no. 4, 1969, 264 – 269.
- Harizanov 2020a:** A. Harizanov. Socioeconomic Aspects of Ceramic Production in Roman Thrace. – *Journal of Ancient History and Archaeology*, vol. 7, issue 2, 2020, 103 – 147.
- Harizanov 2020b:** A. Harizanov. Supply of imported fineware along the Central road in Roman Thrace. – *Bulgarian e – Journal of Archaeology*, vol. 10, issue 1, 2020, 75 – 110.
- Hayes 2008:** J. W. Hayes. Roman Pottery. Fineware imports. – *The Athenian agora*, vol. XXXII, Princeton, New Jersey, 2008.
- Kabakčieva et al. 1988:** G. Kabakčieva, S. Sultova, P. Vladkova. Ceramics Centres on the Territory of Nicopolis ad Istrum 2nd – 4th Century. – Sofia 1988.
- Kalčev 1991:** K. Kalčev. Zur Herstellung der Antiken Keramik in Augusta Trajana / Stara Zagora. – *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 29/30, 1991, 245 – 273.
- Leleković 2004:** T. Leleković. Crustulum iz Vincovaca. – *Arheološki radovi i rasprave* 14, 2004, 103 – 119.
- Lusnia 1995:** S. S. Lusnia. Julia Domna's Coinage and Severan Dynastic Propaganda. – *Latomus*, T. 54, Fasc. 1, 1995, 119 – 140.
- Mastrocinque 2017:** A. Mastrocinque. Juno Caelestis and Septimius Severus. – *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, vol. 57, issue 2 – 3, 2017, 273 – 278.
- Mușețeanu 2003:** C. Mușețeanu. Ateliere ceramice Romane de la Durostorum. – *Monografii IV, Muzeul Național de Istorie Romane*, București, 2003.
- Nankov 2007:** E. Nankov. Toward the Thracian Religion in the Early Hellenistic Period: A Terracotta Figurine of Kybele from Seuthopolis Reconsidered. – *Archaeologia Bulgarica*, XI/3, 2007, 47 – 67.
- Nikolić – Đorđević 2000:** S. Nikolić – Đorđević. Antička Keramika Singidunuma. – *Singidunum* 2, Beograd, 2000, 11–245.
- Oswald, Pryce 1920:** F. Oswald, T. Davies Pryce. An Introduction to the Study of Terra Sigillata Treated from a Chronological Standpoint. – London, 1920.
- Popilian 1997:** G. Popilian. Les centres de production céramique d'Olténie. – In: *Études sur la céramique romaine et daco – romaine de la Dacie et la Mésie Inférieure*. Timișoara, 1997, 7 – 20, Pl. I – XLVIII.
- Rowan 2011:** C. Rowan. The Public Image of the Severan Women. – *Papers of the British School at Rome*, Vol. 79, 2011, 241 – 273.
- Rusu-Bolindeț 2011:** V. Rusu-Bolindeț. Pottery Workshops from Roman Dacia. State of research. – In: J. Bemmann, M. Hegewisch, M. Meyer, M. Schmauder (eds.), *Drehscheibentöpferei im Barbaricum. Technologietransfer und Professionalisierung eines Handwerkssam Rande des Römischen Imperiums. Akten der Internationalen Tagung in Bonn vom 11. bis 14. Juni 2009*, Bonn 2011, 91 – 115.
- Rusu-Bolindeț 2014:** V. Rusu-Bolindeț. Local Samian Ware Supply in Roman Dacia. – *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 43, 2014, 159 – 174.
- Rusu-Bolindeț, Boti 2018:** V. Rusu-Bolindeț, F. O. Botiș (eds.). The Supply of Ceramic Goods in Dacia and Lower Moesia: Imports and Local Developments. *Exhibition Catalogue*. Cluj-Napoca, 2018.
- Soultov 1976:** B. Soultov. Ancient Pottery Centres in Moesia Inferior. – Sofia 1976.
- Sultov 1985:** B. Sultov. Ceramic production on the territory of Nicopolis ad Istrum. – *Годишник на Софийския университет – Исторически факултет*, LXXVI, 2, 1983, София, 1985.
- Teatini 2019:** A. Teatini. Iunxisse Etiam Camelos Quaternos ad Currus in Circo. L'«Africanizzazione» di uno spettacolo in un singolare medaglione fittile da Hadrumetum (Sousse, Tunisia). – *Anales de Arqueología Cordobesa*, Número 30, 2019, 281 – 294.
- Turcan 1972:** R. Turcan. Les religions de l'Asie dans la Vallée du Rhone. – *Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain*, Tome 30, Leiden, 1972.
- Vermaseren 1977a:** M. J. Vermaseren. Cybele and Attis. The Myth and the Cult. – London, 1977.
- Vermaseren 1977b:** M. J. Vermaseren. Corpus Cultus Cybelae Attidisque (CCCA) III. Italia–Latium. – *Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain*, Tome 50, Leiden, 1977.
- Vermaseren 1977c:** M. J. Vermaseren. Corpus Cultus Cybelae Attidisque (CCCA) VII. Musea at Collectiones Privatae – *Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain*, Tome 50, Leiden, 1977.
- Vermaseren 1986:** M. J. Vermaseren. Corpus Cultus Cybelae Attidisque (CCCA) V. Aegyptus, Africa, Hispania, Gallia et Britannia. – *Études préliminaires aux religions*

orientales dans l'Empire romain, Tome 50, Leiden, 1986.

Vermaseren 1987: M. J. Vermaseren. *Corpus Cultus Cybelae Attidisque (CCCA) I. Asia Minor*. Leiden. – Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain, Tome 50, Leiden, 1987.

Vermaseren 1989: M. J. Vermaseren. *Corpus Cultus Cybelae Attidisque (CCCA) VI. Germania, Raetia, Noricum, Pannonia, Dalmatia, Macedonia, Thracia, Moesia, Dacia, Regnum Bospori, Colchis, Scythia et Sarmatia*. – Études préliminaires aux religions orientales dans

l'Empire romain, Tome 50, Leiden, 1989.

Vertet 1969: H. Vertet. Observations sur les vases à médaillons d'applique de la vallée du Rhône. – *Gallia* 27, 1969, 93 – 133.

Weidner 2009: M. K. N. Weidner. *Matrizen und Patrizen aus dem römischen Trier*. – *Trierer Zeitschrift Beiheft* 32, Trier, 2009.

Whitaker 2005: R. Whitaker. Art and Ideology: The Case of the Pergamon Gigantomachy. – *Acta Classica*, vol. 48, 2005, 163 – 174.

Ceramic tray with applied figural decoration from Serdica

Aleksandar HARIZANOV

This article is dedicated to a previously unpublished ceramic tray with applied figural decoration, discovered in *Serdica* (nowadays Sofia), as well as to a ceramic mould with identical to the first one's image found during excavations in the centre of *Philippopolis* (nowadays Plovdiv).

The ceramic vessel from *Serdica* was discovered in 2012 during rescue excavations at the “Metro station 8-II” archaeological site, in downtown Sofia. The find was uncovered within a premise of a building, situated at the cross-section of *decumanus maximus* and *cardo maximus*. Although not entirely preserved, it was possible to reconstruct its shape. The latter has the form of a circular dish with wide flat rim, body made of a horizontal row of multiple hemispherical protrusions and a wide flat base, resting upon a low ring-foot. The main decoration was made by an applied medallion with the image of a goddess riding a lion, walking to the right. The image has been enriched with stylised floral motifs – a row of diagonal lines, representing grass, positioned beneath the lion's feet, open rose petals above the female figure, and a wreath, flanked by two concentric grooves, encircling the entire scene (Figs. 1 – 3).

A ceramic mould, discovered during the 1980s excavations of the Roman agora of *Philippopolis*, bears the same negative impression as the relief figural decoration on the ceramic vessel from *Serdica*. Identified as Cybele-Artemis, the goddess is described as wearing *kalathos*, a bow in her left hand and probably a torch in her right. A quiver is supposedly seen above her left shoulder (Fig. 4; Мартинова 1994). When comparing the two images it seems that the item in the right hand of the goddess should be identified as a sceptre.

Despite the subjective deviations in the description of the two finds, the identical images (Fig. 5) and most likely size of their decoration fields are a strong indication that the *Serdica* artefact was made using either the *Philippopolis* mould, or another matrix crafted from the same original model.

Goddess riding lion, mainly identified as the Mother of gods – Cybele, is to be found occasionally in written texts (Carvoran, England), monumental sculpture (within the 2nd century BC friezes with *gigantomachia* on the Altar of Zeus in *Pergamon* (Fig. 6) and the temple of Athena in *Priene*, Asia Minor; as a marble statue from Nettuno, Italy, dated to the 2nd c. AD), a 3rd to 4th century mosaic pavements depicting her statue on the *Circus Maximus* found at sites in Carthage, Barcelona, Girona, Piazza Armerina (Vermaseren 1977a; Vermaseren 1977b; Vermaseren 1986; Vermaseren 1987; Whitaker 2005).

Most of the images of a riding goddess come from the reverse of imperial and provincial Roman coins. Juno Caelestis or Cybele-Caelestis has been identified on the reverse of coins of Septimius Severus, Caracalla and Julia Domna. She is depicted seated on a leaping lion, holding a sceptre and a thunderbolt (Vermaseren 1977a; Mastrocinque 2017). The female deity is identified as Cybele on the reverse of more imperial coins, minted from the time of Faustina the Elder to that of Gallienus. The towns of *Moesia Inferior* and *Thracia* also struck coins with the described reverse image. Cybele riding a lion is to be found on their coinage from the reign of Antoninus Pius until that of Philip the Arab. She is sitting on a lion (either

leaping, or walking), wearing a *kalathos* or a mural crown, holding a *patera* or a tambourine and a sceptre (Fig. 7). Coins of this kind (the variety with the leaping lion) were minted in *Serdica* during the reign of Caracalla (Мушмов 1912; Мушмов 1926; Тачева-Хитова 1982; Владкова 2004; Vermaseren 1977a; Lusnia 1995; Gramaticu, Ionița 2005).

Cybele or Caelestis-Cybele has been depicted on the disks of ceramic oil lamps as well. Several such items are found in the regions of Carthage, El Djem (Tunisia), *Sabratha* (Libya), Rome and Ostia (Fig. 8). Most of the finds were dated to the 2nd – first half of the 3rd c. AD (Deneauve 1969; Vermaseren 1977b; Vermaseren 1977c; Vermaseren 1986; Bonifay 2004).

The riding goddess is also identified on two ceramic medallions representing a competition in the *Circus Maximus*, again as a statue, positioned on the *spina*, as in the mentioned mosaic pavements. The first one, dated to the second half of the 4th c. AD is found in *Teurnia, Noricum*, while the second, supposedly produced in the 3rd c. AD, came from the town of Sousse in Tunisia (Glaser 1980; Vermaseren 1989; Teatini 2019).

Yet the closest parallels to the artefacts from *Serdica* and *Philippopolis* (if we consider both their shape and depicted image) are found among the medallions and moulds discovered at the largest pottery producing centre in *Moesia Inferior* at Butovo (nowadays Northern Bulgaria) and in the valley of Rhone (Southeastern France), near Lyon, Vienne and Saint-Remy-de-Provence (Fig. 9). A single mould comes from the Moesian site, with two moulds, two individual medallions and two medallions preserved on the walls of ceramic vessels being found at the Gaulish sites. The finds in question bear the impression of Cybele sitting on a walking lion, with the goddess being dressed in *chiton* and *himation*, holding the upper part of the latter behind her head. There is a *kalathos* or an altar in front of the animal, and two leafy branches on both sides of the female figure (Kabakčieva et al. 1988; Владкова 2004; Gencheva 2013; Déchelette 1904; Vertet 1969; Turcan 1972; Vermaseren 1986; Desbat 2011). It should also be mentioned that the images on the Moesian and Gaulish finds are almost identical and it seems very plausible that the Butovo mould was either produced in one of the manufacturing centres in Gaul, or that there was a model imported from the latter to the Moesian site to be used for mould-making by the local craftsmen.

Turning our attention to the shape of the *Serdica* vessel, analogies to the described complex figure of its body could be seen in ceramic trays produced most likely in both *Moesia Superior* and *Moesia Inferior*. Vessels with similar shape of the body have been discovered in *Singidunum*, Butovo, *Nicopolis ad Istrum*, *Durostorum-Ostrov* and the village of Touchenitsa, Pleven region (Fig. 10; Nikolić-Đorđević 2000; Sultov 1976; Sultov 1985; Владкова 2005; Rusu-Bolindeț, Botiș 2018; Камишева 2005).

Although the image upon the *Serdica* vessel and *Philippopolis* mould could be almost certainly identified as Cybele, the supposed bow and quiver with arrows from the two finds, connecting the depicted goddess with Artemis, are lacking from the described until now images. The only exception is the mentioned frieze from the Altar of Zeus in *Pergamon*, where there is a goddess (either Cybele, or Rhea) riding a lion, bearing a quiver and most likely a bow (not preserved). However, a syncretism between Cybele and Artemis is not unusual for pre-Roman and Roman Asia Minor and Thrace. A number of depictions of the two goddesses are to be found on artefacts, discovered in both regions. A votive tile with both deities was found near Plovdiv (Тачева-Хитова 1982), while a Hellenistic terracotta figurine from *Seuthopolis*, shaped as Cybele on a throne, bore a crescent like pendant, usual for the Anatolian Artemis (Nankov 2007). On a 5th – 4th c. BC *stele* from *Sardis* the two goddesses are again depicted alongside, each one holding an animal (a deer and a lion cub) (Hanfmann, Waldbaum 1969). At Kula, Lydia, there is 3rd c. AD stone relief with three female deities. The images are shaped as Demetra, Cybele on a throne and Nike, while in the text below the figures they are described as Demetra, Artemis and Nike (Vermaseren 1977a; Vermaseren 1987). Given the abovementioned, the proposition of M. Martinova for the identification of the riding goddess from the Plovdiv find (and respectively the one from Sofia) with Cybele-Artemis seems the most plausible.

There is no secure information for the dating of the mould from *Philippopolis*. The context of discovery of the ceramic tray from *Serdica* could be dated to the 3rd or the 4th c. AD. The dating of most of the coins and oil lamps with depictions of the riding goddess is placed within the 2nd – first half of the 3rd c. AD, while the *Circus Maximus* scene, found on mosaic pavements and terracotta medallions, is dated be-

tween the 3rd and the late 4th c. AD. The medallions and moulds from Butovo and the Rhone valley are also dated between the second half of the 2nd and the mid- 3rd c. AD. Of similar to the latter dating are also the mentioned ceramic trays with analogies of the body shape. Combining the date of the closest parallels and the context of the stratigraphic layers from the archaeological site in *Serdica*, it seems that the described ceramic vessel has been manufactured and used in the first 50-60 years of the 3rd c. AD. Of course, one cannot exclude the possibility of slightly later production date and longer lasting exploitation period, but still not surpassing the end of the 3rd c.

The place of discovery of both the mould from Plovdiv and the vessel from Sofia is close to the central parts of the Roman towns, in household or more likely commercial contexts, which excludes their production on the spot. Two of the so far identified workshops in *Philippopolis*, probably active during the first half of the 3rd c. (see Harizanov 2020a), could have produced the ceramic mould. At the same time, for now there is no secure evidence for the presence of a ceramic atelier in or near *Serdica* during the same period (see Харизанов 2020).

While the ceramic mould seems to have been manufactured in *Philippopolis*, the vessel from *Serdica* was either brought from the former town, or produced near the latter settlement, using identical imported mould.

Although found only occasionally in artistic representations, the syncretism between the two Mother goddesses Cybele and Artemis seems to be a pre-Roman tradition from Asia Minor which had its roots among the traditional beliefs of the peoples in Thrace. Considering that, one must see the depiction of the riding Cybele-Artemis as a definite Eastern influence. However, the shaping of the image within a mould-made medallion shows a technique of ceramic manufacture mostly typical for the Western and Central Roman provinces.

The finds from *Serdica* and *Philippopolis* show once again a mixture of Eastern and Western influences, characteristic of the material culture in Thrace during the Roman period.

Nicopolis ad Istrum: за функциите на някои сгради и помещения, разположени на форума на града

Павлина ВЛАДКОВА¹

¹Регионален исторически музей – Велико Търново, ул. Никола Пиколо 6, Велико Търново 5000, България; pavlina_v@hotmail.com

Повече от 100 години историци, археолози, архитекти, нумизмати и епиграфи отделят в своите изследвания място на проблемите на градоустройството и архитектурата на римския и ранновизантийски град Никополис ад Иструм (край с. Никюп, обл. Велико Търново). Няколко поколения учени изказват мнения за историята на града, спорят за датата на неговото основаване, анализират откритите надписи и монети, дават своите интерпретации за архитектурния облик на представителни обществени сгради на форумния комплекс и извън него. Сред всички тях значимо място заемат изследванията на проф. Т. Иванов, който в резултат на дългогодишните си проучвания в Никополис ад Иструм и на изключителната си култура и знания в многобройни публикации в сериозни научни издания в България и по целия свят успя да представи най-пълно и точно архитектурата на римския град. Археолозите, ученици на професора, през последните години извършват разкопки в различни сектори в Никополис, изясняват детайли, свързани със стратиграфията на обектите и плана на отделните комплекси и, надявам се, щрих по щрих успяваме да надграждаме извършеното от учения преди нас.

Целта на настоящата статия е да постави проблем, който до момента остава встрани от вниманието на изследователите на Никополис. Липсва изказано категорично мнение за местоположението на помещенията, в които длъжностните лица извършват ежедневните си административни дейности.

Трябва да се отбележи, че всички запазени епиграфски паметници от Никополис са датирани в интервала между 136 г. и средата на III в. За времето непосредствено след основаването на града разполагаме единствено с малкото археологически данни, придобити през последните два десетина години при проучвания върху площадния комплекс – арета и Сгради 7 и 9 в западната му част. От IV век липсват надписи, но затова пък има много информация за архитектурния вид на форума и за цялостната градоустройствена схема. От VI век, когато е последният период от съществуването на Никополис, данните са единствено от разкопките в югоизточното разширение, т.нар. кастел (*castellum*). Казано по-горе обяснява защо е много трудно да се правят цялостни и пълни изводи за планировката на града през различните строителни етапи, а почти е невъзможно със сигурност да

бъде установено предназначението на отделните архитектурни комплекси.

Форумът (агората) на късноантичния Никополис е сравнително добре проучен (Иванов 1979, 16 – 29; Иванов 1979а, 1 – 12; Иванов, Иванов 1994, 54 – 124 и цит. там лит.). Размерите му са приблизително 130 x 80 м, което представлява близо 1/20 от общата площ на града, затворена от крепостните стени. Сравнително малкият площаден комплекс несъмнено изисква многофункционалност на сградите, разположени върху него.

За всички изследователи на архитектурния вид на форума в Никополис няма съмнение, че 14-те помещения, които заемат източната и южната част на ареята, са предназначени за магазини. Същото се отнася и за функциите на помещенията, разположени източно, северно и западно от амфитеатрално издигащата се кавеа на т.нар. одеон, общо 11 на брой (Бобчев 1948; Дремсизова 1987; Вачева 1992, 32 – 39; Иванов, Иванов 1994, 101 – 105).

Категорично смятам, че това е погрешно тълкуване на ролята на тези сгради, разположени на форума на града. Ако твърдението на проучвателите е вярно, то това означава, че общо съществуват 25 магазина и нито едно административно помещение. При това само на по-малко от 10 м на изток от площада, веднага след кардо 7, има още 26 магазина (сградата, наречена термоперипатос), така че в самия център на Никополис има най-малко 51 магазина! Очевидно, че това не е възможно.

Административната структура на Никополис не се е различавала от тази в останалите римски градски центрове. И ако за разглеждания провинциален град съществуват единични данни от епиграфските паметници, то сведенията от надписите както от Тракия и Долна Мизия, така и от другите провинции на империята са многобройни и изчерпателни. Към тях трябва да се прибави и информацията от съчиненията на древните римски автори. Така изследователите са категорични, че не само помещения, а понякога дори цели сгради са били необходими за администриране.

Самостоятелна постройка и канцеларии на първо място трябва за нуждите на

градския съвет. Заседанията са провеждани в зала към специално построена сграда, но несъмнено е имало и отделни помещения, в които работят писари и други чиновници, осъществяващи на практика връзката между институцията и гражданите. Въпросите, които обсъждат градските съветници и решенията, които вземат, са били разнообразни – от тези, свързани с организацията по посрещането и честването на императора, членове на неговата фамилия, провинциалните управители или други висши длъжностни лица, които посещават града, до определянето на местните данъци и такси и събирането им, както и на държавните. В Никополис най-многобройни са откритите надписи, посветени на императори и техните съпруги (основно от времето на Северите), издигнати по решение на градския съвет и жителите на града (IGBulg. II, 601, 602, 603, 604, 606, 607 и мн. др.; Иванов, Иванов 1994, 147 – 148).

Според мен сградата на т. нар. одеон е използвана като булевтерион, каквито предположения изказват и други проучватели. В своя статия за площадните комплекси през Късната античност В. Динчев логично и аргументирано интерпретира архитектурните особености на одеона и възможността той да изпълнява функциите на булевтерион. Авторът смята, че според архитектурното си решение сградата *„попада в групата на най-разпространения вариант булевтериони през римската епоха“*. Според Динчев определяната досега сграда като булевтерион има друго предназначение – библиотека, табуларий или храм (Динчев 2009, 63 – 82).

В площта под седалките на кавеата на булевтериона/одеон са установени, както посочих, 11 помещения – по три от западната и източната страни на сградата и пет от северната. Към тях трябва да прибавим и още едно помещение (по Т. Иванов помещение В – Иванов, Иванов 1994, 180, Прилож. III)¹, което е разположено северно от североиз-

¹ В текста спазвам номерацията на помещенията с цифрови и буквени обозначения по Т. Иванов. Същото се отнася и за номерацията на източните и южните помещения на ареята и тази на сградите от площадния комплекс.

Обр. 1. План на Никополис ад Иструм (по А. Поултър, 1994, 26, обр. 45).

точното ъглово № IX, тъй като между двете има вътрешна връзка, податките за която са убегнали от вниманието на археолозите и архитектите. Според плановете на проучвателите не са установени вътрешни входове между помещения, т.е. те са самостоятелни (Иванов, Иванов 1994, 180, Прилож. III; Дремсизова 1987, 113 – 124; Динчев 2009, 72).

Размерите на източните и западните помещения са почти еднакви – съответно 5,05 и

4,85 изток – запад и 4,50 до 4,80 м север – юг, като светлите отвори на входовете са с ширина 2,00 до 2,20 м. За да има симетрия в цялостната визия на двете фасади на сградата – източната и западната, някои от входовете не са центрирани спрямо стената на съответното помещение. Единствено Т. Иванов дава в плана на сградата вход от западната страна към помещение III, което е в северозападния ъгъл на сградата. Бобчев, Дремсизова и Динчев

отбелязват вход към това помещение откъм пропилените. Смятам, че вход има от запад, както е при източното помещение IX и както би било симетрично за фасадите на постройката. За това предположение имам и още едно съображение. Ако в помещението се влиза от север, неговото подово ниво би било с около 0,60 – 0,70 м по-ниско от това на другите две западни помещения, което не е възможно. Подовите нива на помещения I и II са съответно 74,04 и 73,86 м ВНМ, а на IV – VIII от 73,24 до 73,36 м. За съжаление състоянието на останките към момента не може да потвърди което и да е от двете виждания, защото не е запазен праг в нито една от двете посоки, но според мен вход от запад е много по-логичен. Може би тук е място, където трябва да си спомним мнението на Т. Иванов за графичните възстановки на арх. Сава Бобчев. Професорът казваше, че те „са най-красивите, но най-неверните“ и наистина в много от случаите има право.

Северните помещения са с различна площ. От изток към запад те имат следните размери – в посока север – юг всички са с ширина 4,60 м, докато в посока изток – запад съответно 4,65; 3,05; 3,20; 2,25; 4,60 м. Различна е и ширината на входовете – от 1,50 до 2,46 м. Дори само последните метрични данни са достатъчни за категорично мнение, че помещенията имат различни функции.

Интересен факт, останал встрани от вниманието на изследователите, е ситуацията в помещение VI. Тук на разстояние 0,68 м южно от входа в посока към вътрешността са разкрити два блока един до друг с дългите си страни в посока изток – запад, а цялата повърхност на пода на помещението представлява „блокаж от ломени камъни и бял хоросан“ (Иванов, Иванов 1994, 104). Общата дължина на блоковете е 3,10 м, т.е. те почти цялостно обхващат помещението. Ширината и дебелината им (около 0,50 м и 0,30 м) дават основание да се допусне, че става дума за стъпало. Отчитайки казаното дотук, както и че това е централното помещение в северната част на постройката, което е в една ос с центъра на залата, смятам, че става дума за начало на стълбище, чрез което се достига до

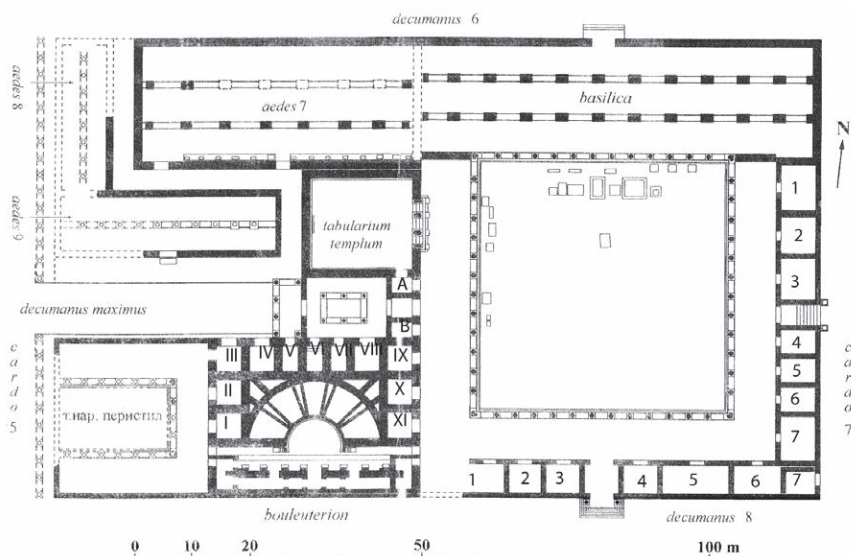
коридор, преминаващ зад горния последен ред на седалките на зрителната зала.

Трябва да се помисли и по въпроса дали през помещенията от изток, запад и север е възможен достъпът до орхестрата. Според мен такъв е задължително да има и съдейки от плана на Теофил Иванов, може би той е от помещение VII от север и помещение XI от изток. Запазените останки на терена на този етап на проучване не позволяват категорично мнение за или против такова архитектурно решение.

Навсякъде в помещенията са запазени праговете и в повечето случаи части от страниците на входовете, които имат почти еднаква ширина – 0,35 – 0,40 м. Върху последните отчетливо личат отвори, използвани за осите на стълбовете на врати, вдлъбвания за заключващите механизми и резета, както на няколко места улеи върху праговете. Най-високо са съхранени страниците на помещение VII – 2,65 м, на помещение VIII – 2,48 м и др.

Анализът на видимите следи по страници и прагове на входовете води до интересни заключения за външния вид на вратите на помещенията. Тук ще се спра само на някои наблюдения, които касаят настоящата тема. Всички врати са били дървени, еднокрили или двукрили, отварящи се навътре. Еднокрили са вратите на северните помещения V, VI и VII, които са най-малките като площ. Входовете при тях са съответно с ширина 1,50; 1,70 и 1,60 м. Трудно е да се приеме, че улеите върху праговете показват наличието на плъзгаща врата, както смятат някои от проучвателите, тъй като те са ограничени от страниците и върху запазените на място части от последните няма следи за такъв вид съоръжение. Според мен върху тях са поставяни подвижни прегради за ограничаване на влизането или табели, информиращи гражданите за събития, срокове и други важни съобщения. Такива улеи са регистрирани върху прага на помещения II и IX.

Друга забележима особеност е различният начин на затваряне на врати от един и същ тип. Наличието на множество отвори върху страниците показва, че в някои случаи има

Обр. 2. План на форума на Никополис ад Иструм (по В. Динчев 2009, 72, обр. 2; Иванов, Иванов 1994 и с малки уточнения от автора).

изключително сериозно затваряне с резета откъм вътрешната страна на помещенията, както е при помещение IX напр. Това от своя страна дава основание за предполагагането на вътрешен вход между помещения В и IX. В някои случаи вероятно са били отворени и двата входа, в други е ползван само единият от тях. Помещение X може би има двойно заключване, предвид че отвори са издълбани и по двете страници – източната и западната.

По време на проучванията през годините не са регистрирани податки за начина на отопление на помещенията, както и на самата сграда. Със сигурност липсват следи от хипокаустна инсталация. Това показва, че в помещенията през зимния сезон са ползвани мангали. Регистрираните няколко отвора в зидовете (в северния на помещение IX и в западния на помещение XI) може би маркират местата, където са поставяни бронзови или глинени лампи. Вероятно са ползвани и канделабри. Но светлина е влизала основно през вратите и от прозорци, разположени над горните им рамки.

За вътрешния интериор на помещенията няма други археологически податки. Те са проучвани още от В. Добруски в началото на XX в. и от това време документация липсва. Единствено Цв. Дремсизова посочва наличието на многобройни фрагменти от мраморни

облицовъчни плочи в югоизточната част на постройката (Дремсизова 1987, 120). Смятам, че по-вероятно е стените на помещенията да са били измазани с хоросанови мазилки – освен че е по-евтино и бързо, с тях е било и по-топло през зимата.

Според мен всички посочени 11 помещения са използвани като канцеларии. Не изключвам възможността някои от източните и западните, в които се влиза откъм портиците, да са служели и като магазини, но това е малко вероятно. Според римската традиция в самите портици са излагани стоки и се е извършвала търговска дейност. Добре е известно от запазени фрески от Помпей, че търговците подреждат продаваните от тях продукти между колонадите върху масички или направо на земята. В пространството на покритите портици светлината не е била в нужната степен, защото колонадите допълнително са я спирали. Например правят впечатление интерколумните разстояния на западния портик в Никополис, които са много малки и също са допринасяли за недостатъчното осветление. Смятам, че всички източни и западни помещения са използвани за административни нужди.

За функциите на северните помещения, в които се влиза от пропиците, мисля, че няма място за съмнение за какви цели са ползвани.

Те са обърнати към представителния вход на форумния комплекс и вероятно в тази част са били разположени канцелариите на някои от най-важните административни лица в Никополис. Към четирите помещения (петото е за стълбище) добавям и ъгловите – северозападното (III) и североизточните (IX и V).

Към помещенията, свързани с нуждите на администрирането в града, със сигурност принадлежи и помещение А, ситуирано срещу помещение В (южно от югоизточния ъгъл на т.нар. булевтерион).

Помещения А и В са затворени между двата входа на пропилеите, страниците на западния сега добре запазени, а на източния – не. Така се оказва, че достъпът до двете помещения, както и този към разположените източно от булевтериона/одеон е бил сериозно ограничаван. Не трябва да се пропуска, че и трите входа към ареята на форума (северен, източен и южен) също са имали врати и движението през тях е било контролирано. Това според мен е косвено доказателство, че не става дума за магазини или помещения за охрана, а за такива, изпълняващи функции на канцеларии.

Както посочих, страниците на западния вход към пропилеите са добре запазени на място. Те добре са описани от Т. Иванов (Иванов, Иванов 1994, 87 – 88), като единственият му пропуск е да даде ширината на светлия отвор на двукрилата врата – 2,75 м. Интересно е наблюдението на автора за запазените следи от изтриване. Установява, че дървената врата е с дебелина 0,10 м, отваряла се е на изток и по-често е ползвано южното ѝ крило. Това от своя страна веднага показва, че е изключено помещения А и В да имат входи съответно на южните и северните си стени, защото там са опирали крилата на вратата.

Трудно е да се приеме, че при планирането на голяма обществена сграда (независимо дали става дума само за булевтерион, или за булевтерион/одеон) е предвидено изграждането на магазини с различни размери и ширини на входовете. Големината на тези помещения не е свързана с конструктивни причини и е логично да се предположи, че архитектът на този тип обществена постройка е предвидил

площта да бъде използвана за административни нужди, като размерите са съобразени с бъдещите им функции.

Всички проучватели приемат мнението, че помещенията в южната част на сградата (под сцената) са предназначени за служебни и/или административни нужди, с което съм съгласна. Тук целта ми не е коментар на цялостния план, но все пак искам да отбележа съществени различия в мненията на учените за входовете към/от двете ъглови помещения – 2 и 4. Резултатите от проучванията, както и данните на терена понастоящем доказват, че в тях е можело да се влиза/излиза както откъм декуманус 8, така и съответно през западния портик на ареята и помещение 1 и източния портик на перистила и помещение 5.

Пряко свързана с институцията на градския съвет е дейността на архиварите. Независимо че от Никополис липсват надписи, които да посочват наличие на такава институция, то със сигурност сграда на архива е съществувала и в нея са пазени важните за града документи. Табулариите (архиварите) е трябвало не само да изписват и съхраняват решенията на градския съвет, но и да организират на някои от най-важните от тях създаването на копия от мрамор или камък и поставянето на последните на видни места в града, за да бъдат прочетени от гражданите. Типичен пример за архивен лапидарен паметник от Никополис е писмо на император Септимий Север до жителите на града (IGBulg. II, 659), което според мен е стояло пред храма на императора или в непосредствена близост до булевтериона. Документите са били подредени в определен ред, т.е. един вид архивирани, най-вероятно върху дървени полици, в специални шкафове, ниши и т.н. Несъмнено в сградата е имало и удобно оборудвано помещение за лицата, които работят с архива.

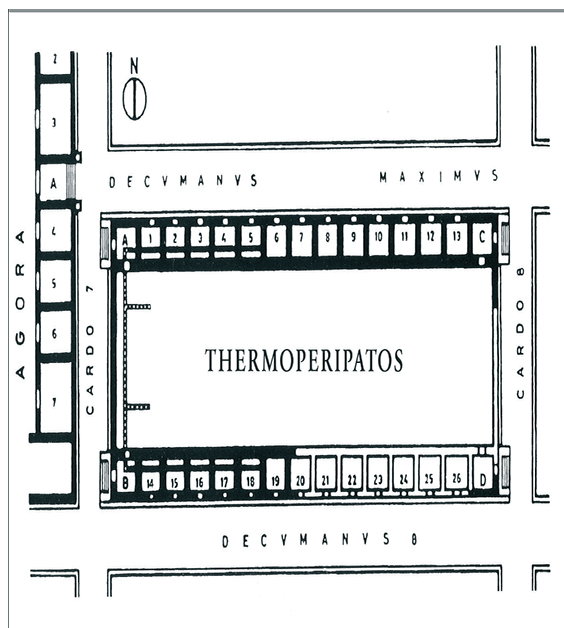
В Никополис най-подходяща за тази дейност е сградата, досега определяна като булевтерион. Тя не е много голяма по площ, разположена е много удобно в непосредствена близост до открития площад и до булевтериона/одеон, има зала за съхранение и помещение за работа на чиновниците – поме-

щение А. При проучванията не са установени категорични данни за пряка връзка между булевтериона и него, но струпването на каменни блокове там понастоящем дава основание да се предположи, че е съществувал вход, затворен на един по-късен етап и такъв дават в приложените планове към публикациите си и Т. Иванов, и В. Динчев. Помещението е имало и вход от изток, откъм западния портик, като прагът на вратата сега лежи на място.

Разкопките през последните години (проучвания на автора през 2011 – 2012 г., вж. Владкова 2012, 260 – 262; Владкова 2013, 268 – 270) доказаха, че на дълбочина около 1,20 м под почти квадратната малка сграда в първоначалната градоустройствена схема на града, т.е. от неговото основаване и начално строителство най-рано до 136 г. и най-късно до времето на Антонин Пий и Марк Аврелий, тук е преминавала улица с посока север-юг. След това, със сигурност по времето на Северите, на това място е изграден храм, в който се чества култът към императора. Впоследствие вероятно постройката е с функциите на архив (*tabularium*).

Неслучайно споменатият по-горе лапидарен препис на писмо на Септимий Север до жителите на Никополис е открит в непосредствена близост до тази сграда (IGBulg. II, 659), а оригиналът е пазен на място в залата, отредено за официалната държавна кореспонденция. Доказателство също са многобройните постаменти за статуи на императори и членове на императорското семейство, намиращи се и до днес върху ареята на форума. През II – III в. голяма част от религиозните ритуали са извършвани на открито, върху площта на открития площад, а други – вероятно в императорския храм, където освен култът към императора са чествани и други почитани в града божества от гръко-римския пантеон. През IV век откритият площад вероятно отново е център на религиозен живот, защото на ареята пак са издигнати конна статуя на император, алтари, трибуни и др.

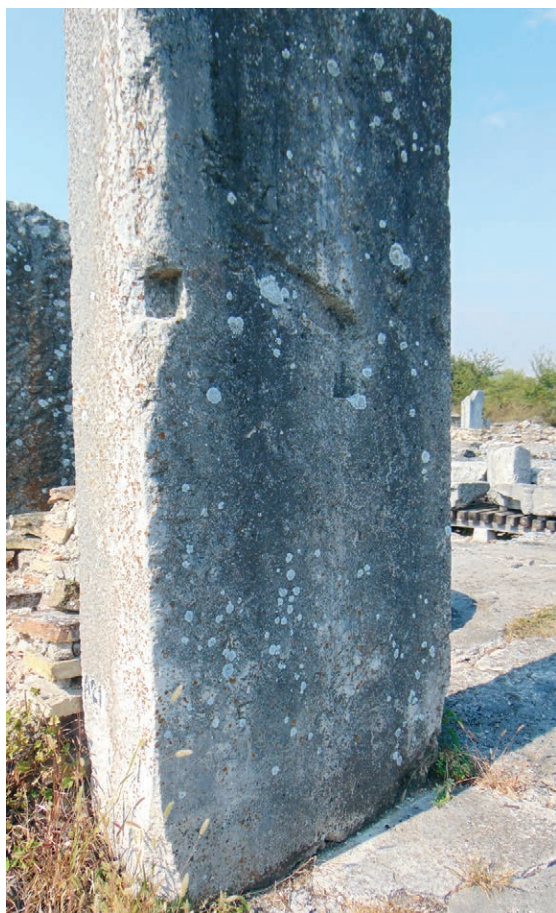
Епиграфски в Никополис е засвидетелствана длъжността на едила/агоранома (IGBulg. II, 691; ILBulg. 391; Иванов, Иванов 1994, 154

Обр. 3. План на т.нар. термоперипатос – търговският център на Никополис (по Иванов, Иванов 1994).

– 155). Според изследователите в задълженията на тези лица влиза основно контролът на търговията в града, конкретно на форума. Интересно е мнението, че вероятно едилите имат и полицейски функции (Славова 2002, 355). Няма сигурни данни къде точно би трябвало да се намират техните канцеларии и помещенията, в които работят чиновниците от службата. Специално за Никополис, базирайки се на резултатите от археологическите проучвания на Сграда 10, ситуирана северно от форума и от декуманус 6, смятам, че в огромната по размери правоъгълна постройка с многобройни, различни по план помещения, през II – III век е извършван контролът на стоките, продавани в града – в магазините и по пазарите, и са решавани въпросите, свързани със снабдяването и разпределението на продукти, използвани по време на празници и ритуали. Основното доказателство за това твърдение са откритите по време на разкопките многобройни екзагии от бронз, олово, мрамор и варовик, използвани за еталон за тегло на различни по характер стоки, всички намерени в контексти, датирани през ранноримската епоха.

Новооткрит надпис дава информация за съществуването в града на длъжността ико-

Обр. 4. Варовикова страница на пом. X от сградата на булевтериона/одеон с отвори за заключващите механизми.

ном на Никополис (Църков 2019, 256). Несъмнено става дума за лице, което се занимава с въпроси, свързани с доставянето, обезпечаването и разпределението на стоки (селскостопански или други), необходими основно за нуждите на административния градски апарат. Надявам се, че изследователите ще успеят да открият епиграфски или други паметници от градовете в империята, чрез които да бъде направена разлика между задълженията на едила/агоранома и иконома, каквато несъмнено е имало.

В политическия, икономическия и религиозния живот на римския град голямо значение имат колегиите. Начело на всяко едно подобно обединение стои председател, а отделно други чиновници изпълняват различни дейности – касиери, архивари и т.н., а за тях също са необходими отделни помещения.

Самостоятелни зали са нужни и за организирането и извършването на култовите дейности. Вероятно не е задължително сградите на колегиите да се намират на форума, могат да бъдат и извън него, а защо не и по-далеч от градския център.

В Никополис епиграфски са засвидетелствани колегии на жреците – съответно се споменават имена на действащи или бивши главни жреци (архиереи), (IGBulg. II, 707) и на останалите лица от жреческото съсловие (хиереи) (IGBulg. II, 660), на химнодите, т.е. членовете на хоровете към храмовете (IGBulg. II, 666, 667), на дендрофорите (Иванов, Иванов 1994, 96) и др.

Колегията на почитателите на Кибела е имала своя постройка в северозападната част на форума, където е открит и посоченият надпис, издигнат от дендрофорите, вграден в пилон от по-късно време (Сграда 7 по Т. Иванов – Иванов, Иванов 1994, 92 – 98). Тук при разкопките през последните години са проучени основи на постройка от късен II – ранен III в. и са намерени многобройни фрагменти от мраморна стенна облицовка, които дават визия за представителния облик на сградата.

Информацията от надписи от Никополис показва съществуването на герусия в града, вероятно също използваща сградата, за която обаче липсват данни за мястото ѝ в градоустройствената схема (Иванов, Иванов 1994, 146 – 147). Единственото, което може да се твърди със сигурност, е това, че предвид че в герусията членуват граждани на Никополис, чието материално положение е доста високо, то вероятно и сградата им е била представителна. На този етап на проучване не е разкрита постройката, която проучвателите да определят като ползвана от герусията. По логика по план тя трябва да има зала за заседания, помещение, в което да се съхранява архивът и съответно поне още едно, в което да работи чиновник архивар. На отделно място трябва да е и касата на герусията, като при това да е обезпечена нейната сигурност.

Разкопките през последните години върху площта на Сграда 7 позволяват предположе-

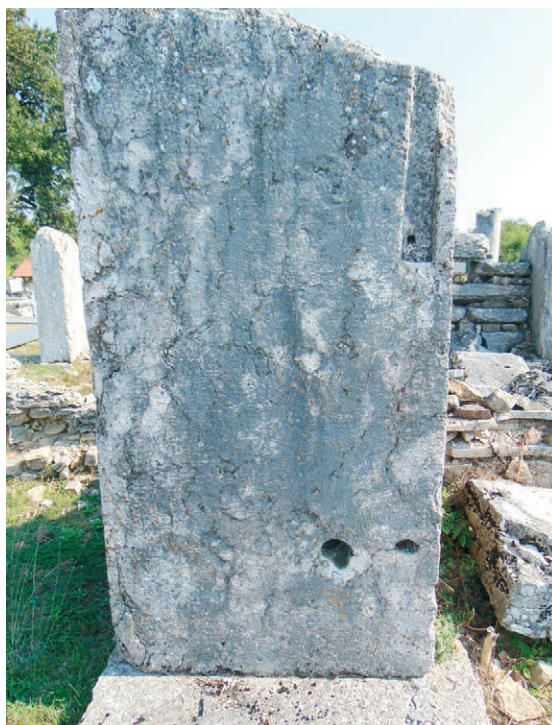
нието, че през втората половина на II – първата половина на III в. под нейните основи може би съществуват не една, а две постройки със сложен план. Смятам, че това са именно сградата на герусията и тази на колегията на дендрофорите.

Независимо че няма информация от известните епиграфски паметници, трябва да сме сигурни, че на форума в града, в непосредствена близост до градския съвет или дори в неговата сграда, се е намирала касата на града. Тук може да бъде посочен един надпис, за съжаление известен само по литература, в който става дума за служител в Никополис, изпълнявал длъжността на *conductor kalendarii*, т.е. лицето завежда книгата на длъжниците към градската и държавната каса (Геров 195 – 1952, № 514). Касата е работела всеки ден и на гражданите е трябвало да бъде удобно да заплащат задълженията си. Логично е службата да ползва поне две помещения – за архива и за извършване на административните процедури. Освен това тя задължително се е намирала в близост, дори непосредствена, до булевтериона.

Недалеч от града е вилата на ковчезник на илирийското и тракийското мито. Според надписа от надгробната му плоча той е изпълнявал длъжността *dispensator portorii publici ... pagi Nicopolitani*, т.е. става дума за римски държавен финансов чиновник (ILBulg. 361). Естествено лицето не е извършвало своите задължения в дома си, а в града са му били предоставени специални помещения за работа, със сигурност намиращи се на форума.

Други служби, които е трябвало да разполагат със свои административни помещения, са тези, които се грижат за водоснабдяването и канализацията, за чистотата, за организацията на движението в града и т. н. Голяма част от тях са функционирали в непосредствена близост до булевтериона, за да могат бързо чиновниците да оформят и изпълняват решенията, които вземат булевтите.

Анализът на открития през годините при проучването на ареята на форума движим археологически материал предполага, макар и доста колебливо, функционирането в тази

Обр. 5. Варовикова страница на пом. VII от сградата на булевтериона/одеон с отвори за заключващите механизми.

част на площадния комплекс на аптека, бръснарница и други подобни „ателиета“, свързани с обслужването на жителите на града (Генчева 2007, 64 – 76). Сред най-разпространените метални предмети, открити на ареята на форума, са части от ковчезета и тоалетни сандъчета, ключове, медицински и козметични инструменти и пособия, части от кантари и везни.

В източната и в южната част на ареята на форума, зад портиците, всички проучватели приемат, че са разположени магазини – съответно по 7.

При археологическите проучвания в източния портик е установено, че през първия строителен период на града, през ранен II век, на това място съществуват верижно разположени помещения (Vladkova 2002, 30 – 34). От тях е запазена частично само каменната субструкция, а градежът във височина е бил кирпичен. Унищожени са от пожар, като върху цялата проучвана площ на по-късния портик е разкрит горелият паднал керемиден покрив върху глинените подове. Лошо запазените

архитектурни останки от субструкцията и от основите на по-късните зидове не позволяват да се установят със сигурност размерите на помещенията в двете посоки, но те не са били еднакви в посока север – юг. Не са известни също и местата на входовете им – откъм площада или на изток, откъм улицата. На места се разкриха многобройни фрагменти от цветни хоросанови мазилки (червена и няколко парчета от жълта и зелена), с които са били измазани кирпичените стени (Владкова 2001, 100 – 107; Vladkova 2002, 30 – 34).

Няма данни за функциите на ранните помещения. Според мен в този участък от ранния форум също е логично да има административни помещения. За съжаление единственото археологическо основание за това твърдение са местоположението и фините стенни мазилки. Малко е вероятно върху стени на магазини да са полагани цветни фрески, изпълнени с високо качество, макар че не е невъзможно.

От по-късния строителен период, синхронен с пропилените и булевтериона/одеон, източно от източния портик са разкрити 7 помещения, като между 3 и 4 е източният вход от кардо 7 към площадния комплекс (Обр. 3). И техните зидове, както и на по-ранните, са запазени само в субструкция и не са разкрити подови нива и прагове, а и не може да се установи наличието/липсата на вътрешна връзка между помещенията. Тук обаче няма място за съмнение, че в тях се влиза от запад, откъм портика, предвид голямата денивелация към източната улица и наличието на вход за площада. При археологическите проучвания през годините в този участък не са откривани части от варовикови страници на врати.

Прави впечатление, че северните три помещения (1 – 3) и последното южно (7) имат значително по-големи размери (6,0 – 7,90 x 5,60 м) от трите, разположени непосредствено южно от входа на форума, които са почти еднакви по площ (4,15 – 4,25 x 5,60 м)².

² Конкретните размери на източните и южните помещения на ареята на форума са дадени единствено в публикация на проф. Т. Иванов (Иванов, Иванов 1994). Почти всички не са точни, като това се отнася най-вече за юж-

Ако при планирането на комплекса е предвидено изграждането на магазини, то едва ли те щяха да бъдат с толкова различни размери. При това тук няма конструктивни или други причини, поради които да е необходима разлика в големината. Според мен трите помещения северно от източния вход на ареята са използвани от чиновниците от най-близката административна сграда – гражданската базилика. В тях са оформяни съдебните решения, сключвани са търговски договори и извършвани други подобни дейности, все свързани с функциите на сградата. При помещение 1 впечатляват дебелините на северната и южната стени (съответно 1,70 и 1,50 м), което според мен може да е свързано с обезпечаване на неговата сигурност. На всички останали помещения ширината на зидовете е 0,90 м. За съжаление предвид запазеността на стените само в субструкция не може да се установи дали е имало вътрешна връзка между помещения 2 и 3, или всяко от тях е самостоятелно. Много вероятно е помещение 1 да е използвано като трезор.

Три от южните четири помещения от източната редица са с приблизително еднакви размери, а последното югоизточно (помещение 7) е значително по-голямо от тях.

В южната част на ареята, южно от южния портик, са разположени също 7 помещения – 3 западно и 4 източно от южния вход на форума.

Според плановете на проучвателите първите са с почти еднакви размери, което предполага и почти еднакви функции. Но в действителност не е така. Най-западното помещение продължава в западна посока до стената на одеона. Вероятно то е имало също вход от север като останалите, но през него в посока запад е можело да се достигне до помещение 1 под сцената на булевтериона/одеон, след което да се излезе на южния декуманус

ните. За да не утежнявам текста, тук не представям реалните метрични данни, защото те не оказват влияние върху изказваните от мен мнения за предназначението на помещенията. В следваща публикация, посветена специално на разкритите архитектурни структури в тази част на площадния комплекс, в текст и план всяко помещение ще бъде подробно описано.

8. Размерите на помещението са значително по-големи от тези на всички останали – 13,70 x 5,20 м. Всъщност това е една малка зала, където могат да се провеждат срещи и заседания. Най-логично изглежда тя да е свързана с жреческата колегия, която се е грижела за подготовката и честването на императорския култ.

Следващите две помещения в източна посока са почти квадратни (5,60 x 5,20 м).

Източно от южния вход на ареята има още четири, всички с различни размери. Според мен в югоизточния ъгъл първоначално е имало едно просторно помещение с размери като тези на най-западното (около 13,50 x 5,60 м), а впоследствие то е преградено и в самия ъгъл на ареята е оформено ново със значително по-малки размери от всички останали (4,80 x 4,0 м) и вход откъм кардо 7. Изграден е нов северен зид, долепен до южния на помещение 7 от източната редица – вероятно с цел оформянето на стълба към последното помещение. Ако обаче е липсвала такава връзка, то тогава помещението може би е било работното място например на лица, регулиращи и контролиращи движението по улиците около форума.

На място в южното помещение 3 е запазен варовиков праг за врата с дължина 2,80 м. Втори подобен понастоящем се намира върху съвременния терен в югоизточната част на портика. Ако приемем, че ширината на гредите на вратата е около 0,30 м, колкото е тази на страниците на вратите на помещенията от булевтериона/одеон, то тогава светлият отвор на вратата е бил около 2,20 м, еднакъв с тези от вече разгледаната сграда. Независимо че, както при източните помещения, на място няма запазени следи от варовикови страници и проучвателите в публикациите не отбелязват да са откривани фрагменти от такива, двата прага дават основание да се предполага тяхното съществуване.

Смятам, че разглежданите помещения също имат представителен характер, както тези от западната част на форума, и също са използвани за административни нужди.

Просторната сграда непосредствено из-

Обр. 6. Вътрешните страници на входа на пом. VI от сградата на булевтериона/одеон.

точно от форума, заемаща цяла инсула и влязла в литературата с името „термоперипатос“, представлява един от големите търговски центрове в Никополис. Северното и южното крило на постройката са заети от по 13 помещения, обърнати с фасадите си към двата фланкиращи ги декумана (декуманус максимус и декуманус 8) северно и южно от сградата. Те са имали входи към улиците, като при проучването най-добре са запазени страниците на първия северен магазин и варовиковият праг с дължина 1,75 м. Като се отчете ширината на страниците на вратите (вероятно дървени, защото от разкопките липсват данни за варовикови фрагменти), то светлият отвор е около 1,10 – 1,20 м, т.е. вратите са еднокрили. Не е изключено помещенията да са имали входи и към централната зала на постройката. Още повече, че пред фасадата на сградата към двете посочени улици липсва портик и тротоар, а в помещенията се влиза направо през използваните като стъпало бордюри. Централната част на сградата представлява просторна зала.

Без съмнение в този случай става дума за 26 магазина и обширно помещение, предназначено за разговори, сключване на търговски сделки, провеждане на срещи между търговците и занаятчиите и др., каквото е и мнението на проф. Т. Иванов (Иванов, Иванов 1994, 142). Не е известно в кой магазин какви стоки са предлагани за продажба, защото в нито един не е запазено подово ниво или открити характерни подвижни археологически материали. Все още не е решен категорично въпросът дали централната зала е открита, или има покритие. На този етап липсват данни за стилобат на колонада, който да поддържа втори етаж и покрива и да помага за преодоляването на разстояние от 17,50 м. При археологическите проучвания през 1986 и 1987 година на крилото с южни магазини и на част от централната зала няма податки, които да доказват отопляване на помещенията чрез хипокауст. Вероятно северното крило на сградата също не е оборудвано с подово отопление, но тази тема не е обект на настоящото изследване.

Вътрешната ширина на всички двадесет и шест магазина в посока север – юг е 3,00 – 3,20 м, а дължината изток – запад 3,20 – 3,40 м. С други думи всички те имат почти еднакви размери и площ около 10 кв. м.

Безспорно както във всеки римски град, така и в Никополис е имало пазари извън представителния площад, на които са продавани зеленчуци, плодове, животни и други селскостопански стоки. Археологически проучвания извън форумния комплекс почти не са правени, но от аероснимките и публикувания план по тях се очертават две инсули, които предполагат такава дейност (Поултър 1994, 15).

Първият квартал е затворен между кардо 7 и кардо 8 и декуманите 6 и 7, т.е. това е инсулата източно от форума и северно от декуманус максимус и от т.нар. термоперипатос. Основание за това предположение дава липсата на архитектурни останки върху тази немалка площ (над 3500 кв. м), както и отсъствието на изкопи, получени след ваденето на каменен материал за вторична употреба. Само в

западната част на квартала, край кардо 7, има данни за верижно разположени помещения. Според мен площта е използвана за пазар на открито, където са продавани основно селскостопански изделия, а вероятно и много други стоки.

Втората инсула е ограничена между кардо 8 и кардо 9 и декумани 7 (декуманус максимус) и 8 (в непосредствена близост до източната порта на града и източно от термоперипатоса). От аероснимките добре личи, че този квартал не е подложен на ограбване на каменен материал, липсват траншеи от извадени зидове и това едва ли е случайност. Вероятно мястото представлява открита площ, върху която е разполаган, сезонно може би, пазарът на животни.

Предположенията за двата открити пазара се базират на наблюдения върху сегашните теренни особености и логика и единствено геофизични и археологически проучвания могат да потвърдят или отхвърлят хипотезата.

Определянето на източната част на града като търговска дава отговор на въпроса защо северната градска порта е изместена на изток и не е в ос с южната, центрирана по оста към южния вход на форума. Вероятно през нея са влизали/излизали коли със стоки и тя е била много удобна за търговци, занаятчий и купувачи, закарващи/откарващи стоки във/от магазините и пазарите източно от улицата. Не е изключено движението да е извършвано и кръгово – например влизането с транспортни средства да е ставало през северната порта по кардо 7, а излизането през източната – по декуманус максимус, както и през декуманите северно и южно от него (6 и 8). Или обратно. Доказателство за еднопосочно движение са и запазените на места върху варовиковата настилка на кардо 7 коловози от движението на коли и каруци, чието разположение в средата на улицата не предполага разминаване на две превозни средства.

Ако разсъжденията по-горе са верни, то се оказва, че площадният комплекс в Никополис основно има административни и култови функции. В западната част са съсредоточени важните обществени административни

сгради. В източната част е даден приоритет на куловата дейност. Съдопроизводството и контролът на търговията са извършвани в сградите, заемащи северната част на ареята и втората непосредствено северно от нея. Източната и южната част на ареята е била предназначена за канцеларии на различните

градски служби. Търговската дейност в комплекса на форума е била силно ограничена, може би в определени случаи извършвана в пространството на източния и южния портици, а постоянно в отделен комплекс, в т. нар. термоперипатос и в кварталите северно и източно от него.

Литература

- Бобчев 1948:** С. Бобчев. Нови данни за „Одеона“ в Nicopolis ad Istrum. – РП, I, 1948.
- Вачева 1992:** К. Вачева. По въпроса за булевтериона на Никополис ад Иструм. – Археология 1992, 2, 32 – 39.
- Владкова 2001:** П. Владкова. Най-ранният Никополис ад Иструм. – ИИМВТ, XV – XVI, В. Търново, 2001, 100 – 107.
- Владкова 2012:** П. Владкова. Nicopolis ad Istrum. – АОР през 2011, София, 2012, 260 – 262.
- Владкова 2013:** П. Владкова. Nicopolis ad Istrum – В: АОР през 2012, София, 2013, 268 – 270.
- Генчева 2007:** Ел Генчева. На агората на Никополис ад Иструм – от изгрев до залез. – ИРИМВТ, XXII, 64 – 76.
- Геров 1950 – 1952:** Б. Геров. Романизмът между Дунава и Балкана. Част 2: От Хадриан до Константин Велики. – ГСУ ФФ, т. 47, 1950 – 1952.
- Динчев 2009:** В. Динчев. Античните градски площадни комплекси и тяхната съдба през Късната античност. Част 1. Philippopolis и Nicopolis ad Istrum. – В: Сб. Laurea in honorem Margarita Vaklinova. Кн. 1, София, 2009, 63 – 82.
- Дремсизова 1987:** Цв. Дремсизова-Нелчинова. Театърът в Никополис ад Иструм. – ГНИПК, т. IV, 1987, 113 – 124.
- Иванов 1979:** Т. Иванов. Градският площад на Никополис ад Иструм според новите проучвания. – Археология, 1979, 2, 16 – 29.
- Иванов 1979а:** Т. Иванов. Върху някои аспекти на архитектурата на Никополис ад Иструм. – Археология, 1979, 3, 1 – 12.
- Иванов, Иванов 1994:** Т(еофил) Иванов, Р(умен) Иванов. Никополис ад Иструм. Т. I, София, 1994.
- Поултър 1994:** Поултър, А. Г. Никополис ад Иструм – анатомия на гръко-римския град. – ИИМ ВТ, 1994, т. IX, 11 – 36.
- Славова 2002:** М. Славова. Административна и религиозна номенклатура в старогръцките надписи от черноморските колонии в България. – В: Jubilaeus V. Сборник в чест на проф. Маргарита Тачева, 2002, 355 – 361.
- Църков 2019:** И. Църков. Никополис ад Иструм. Сектор „Югозападен ъгъл на форумния комплекс“. – АОР през 2018, София 2019, 256 – 258.
- IGBulg. II:** G. Mihailiv. Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae. Vol. II. S. 1958.
- ILBulg.:** B. Gero. Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae. Serdicae, MCMLXXXIX (София, 1989).
- Vladkova 2002:** P. Vladkova. The Earliest Nicopolis ad Istrum. – In: (Slokoska, L., R. Ivanov, V. Dinchev eds.) The Roman and Late Roman City. Sofia, 2002, 30 – 34.

Nicopolis ad Istrum: about the functions of certain buildings and premises located at the central part of the city

Pavlina VLADKOVA

(Summary)

The article is aimed at studying the problem about the purpose of the premises, located at the central part of the roman city, interpreted by the investigators as shops.

It is logical to look also for an answer to the question of where were the offices of the other officials involved in the town's administration. Offices were required for the needs of the city council, the city archives, the local and state tax and collection services, the persons who control and supervise agriculture and livestock, those responsible for water and sanitation, safety, cleanliness and so on. Many of them should be in the immediate vicinity of the Bulleuterion so they can quickly shape and execute the decisions issued by the town magistrates. The cult and craft colleges, the Gymnasiums, the Gerusia, the

philarhs, and so on also had their own premises although these buildings were not always located on the forum or in the central town sector.

According to the researchers of Nicopolis, the premises east, north and west of the Odeon/Bulleuterion were undoubtedly shops (Бобчев 1948; Дремсизова 1987; Вачева 1992, 32 – 39; Иванов, Иванов 1994, 101 – 105). Concerning the ones in the eastern and southern sector of the area, the opinion is the same. I think this is a misinterpretation of the plan of the town square complex because it means there were 25 stores and no administrative premises at the forum. And just 10 meters east of the square there were another 26 stores (the Thermoperipatos Building). Probably goods were also exposed in the porticos themselves, and commercial activity was carried out there. This means that there were 51 shops in the very center of Nicopolis and separately outdoor trade was also running there! Obviously, this is not possible.

In my mind, grounded on the interpretation of the town plan and the results of the archaeological research, the square complex of Nicopolis functioned mainly as administrative and cult centre. The important public administrative buildings were concentrated in its western sector. The priority of its eastern part was given to the cult activity. The judicial activity and control on the merchandise were carried out in the building occupying the northern part of the area, as well as in the one north of the square. The sales activity of the forum complex was limited and shops only occupied the southern part of the area. All other premises were used as offices. An insula for sure (covered by the Thermoperipatos), and probably two more east of the complex, were designed for shops and various open markets.

Determining the eastern part of Nicopolis as a commercial gives an answer to the question why the northern town gates are shifted to the east and not in the axis with the south, centered on the axis of the south – northern entrance to the forum. Goods wagons have entered / exited right through the northern gates; they were handy for traders, craftsmen, and buyers to bring / take goods to / from shops and markets east of the street. It is not excluded that the traffic was also circular – the entry with means of transport took place through the northern gates of cardo 7 and the exit through the eastern gates of the Decumanus Maximus, as well as the decumani north and south of the latter (6 and 8). Or vice versa. Proof of unidirectional traffic are also the tracks of the movement of carts and wagons preserved in places on the limestone pavement of cardo 7. Their layout in the middle of the street does not suggest the option of two vehicles passing one against the other.

As in other Roman cities, some of the ground floor residential buildings facing the flanking streets also had shops where the owner, a craftsman or merchant, sold goods. A private building has not yet been entirely explored in Nicopolis ad Istrum.

The gods in the Centurion's House on beliefs cultivated in the fortress of the I Italica Legion in Novae

Piotr DYCZEK¹

¹Ośrodek badań archeologicznych nad Antykem Europy Południowo-wschodniej Uniwersytetu WarszawskiegoAl, Krakowskie Przedmieście, Warszawa 3200927, Polska;
piotrduczek@uw.edu.pl

Archaeological¹ investigations of the area east of the principia, in Sector XII, (fig. 1), the expected location of the barracks of the I *cohors* of the I Italica legion, have uncovered the remains of wooden double barracks, (Breeze 1993, 65 – 70, Hyginus I, 3) linked to the VIII Augusta legion, which preceded the I Italica in Novae (Ciołek Dyczek 2011, 9 – 10) These barracks, which have been excavated since 2011, undoubtedly belonged to the first cohort (Dyczek 2018, 530 – 536) When the I Italica arrived, they were dismantled to make way for stone structures. The layout of the stone *castrum* Novae was changed in relation to the earth-and-timber phase. The *tabernae* along the *Via Principalis* were rebuilt in the new material in the same place, but the centurions' houses most probably changed their position, being located now directly behind the row of *tabernae*, where before the *contubernia* had begun.

There is a relatively large store of knowledge on the beliefs cultivated in the fortress of the I Italica legion, collected mostly from a study of

numerous inscriptions dedicated to a variety of deities, the discovery of a *sacellum* of the healing deities in the army hospital courtyard, (Dyczek, Kolendo 2012, (35 – 47) the cult figurines coming from the *valetudinarium*, and a marble statuary group depicting Dionysus and Satyros. (Dyczek 2008, 753 – 762). The excavation in Sector XII has now contributed new data in the form of fragmentary marble statuary coming from the centurion's house.

The plan of the building is clear despite the fact that it has not been fully excavated; its area extends beyond the already excavated trench measuring 48 m by 33 m. Rooms surround a characteristic central courtyard, measuring 12.55 m by 10.16 m, graced with a portico in the Tuscan order to judge by the surviving fragmentary capitals and bases (fig. 2). A water cistern was located in the southeastern corner of this courtyard; it was constructed of broken roof tiles bonded in white mortar. Another cistern, made of *tegulae*, was found just by the southern portico, aligned on the north – south axis of the courtyard. A large pool with conches in the two apses on the opposite, eastern and western sides,

¹The project has been financed with resources provided by the National Science Center, Poland, allotted by decision DEC 2018/31/B/HS3/02593, ORCID 0000-0001-7011-524X.

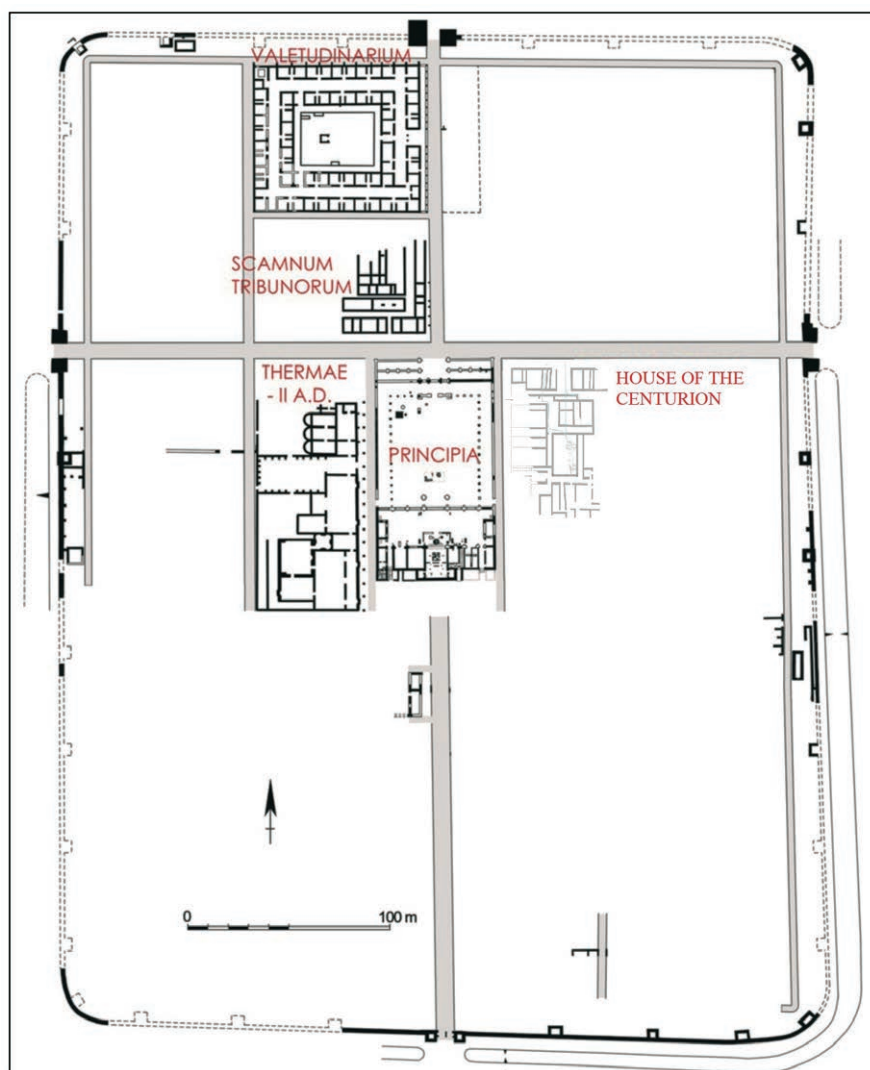

Fig. 1. Plan of Novae in the 3rd c. AD, P. Dyczek.

was situated by the eastern portico, close to the northeastern corner of the courtyard.

The four wings of the building differed from one another in architectural terms. The southern wing stands out, being composed of a row of units, all of them 6.6 m wide, siding the courtyard and another row of aligned rooms paralleling the first. The latter set of chambers formed a row bath. Two of its chambers were explored in part: one was a *frigidarium* with a small pool and the other most likely a *tepidarium* with a hypocaust system and *tubulatio* made of *tegulae mammatæ*, bonded in hydraulic mortar. Most of the walls were whitewashed and painted either white or red. A few walls in the bath and in the chambers adjoining the courtyard were decorated with

murals. Wall paintings were discovered also in the west wing of the building, but their composition is indecipherable today. All of the remaining walls were painted either white or red, indicating the official nature of the chambers located here. Finds concentrated in this part of the building, including a “Flying Eros” figurine, appear to have religious connotations (Kaufmann-Heinimann 1983, 32; Fleischer 1967, 79 – 81), including a fragment of a statue depicting Mars (Válkov 1930/31, 309, Abb. 232; Oppermann 2011; Marinescu 1994, 269 – 280; Alexandrov 2010, 60 – 65; Neugebauer 1942, 228 – 236; Stoll 1992 154 – 155; Dyczek 2021, 420 – 421). One of the pieces of a marble statuary group that was found here will be considered in detail below. The north

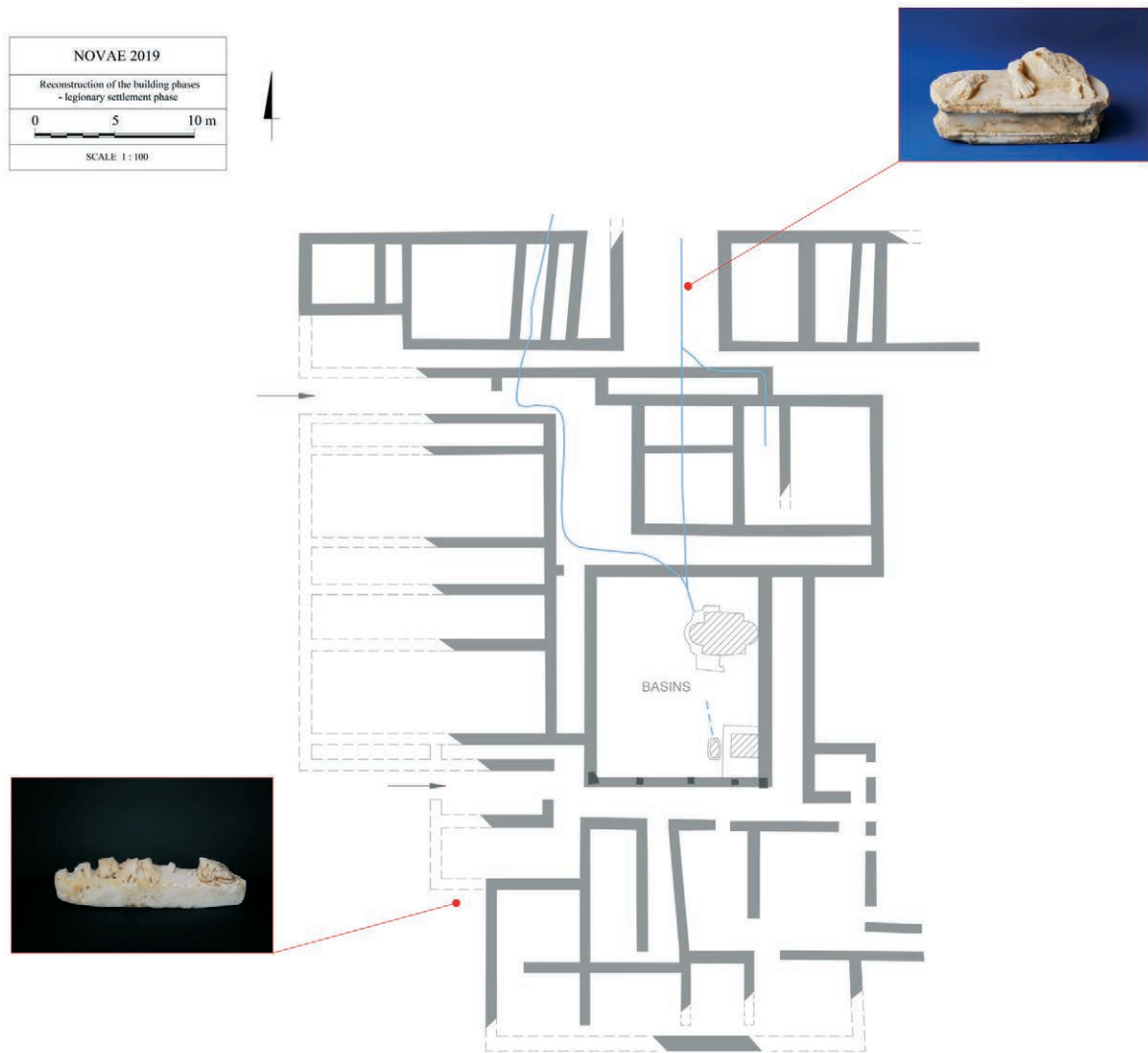

Fig. 2. Plan of the sector where the discussed statuary were found, P. Dyczek, B. Wojciechowski.

wing of rooms may have been private in character, whereas the west wing was of a domestic, household nature and it also incorporated the main entrance, which was from a street running alongside the east wall of the principia.

The two new fragments of marble statuary that contribute to the set of cult-related finds came one from the context of the new bath excavated in 2016 and the other from a building constructed in place of the Centurion's House, and hence reused there as *spolia*, after the house had been deserted most probably in the first half of the 3rd century (Kolendo, Dyczek 2017, 461 – 465). The first of the two pieces is the lower part of a boat-shaped base made of fine-grained white

marble (length 21.3 cm, width 4.2 cm, height 3.2 cm), preserving the lower parts of statues apparently of two human figures (fig. 3). The transverse axis of the composition runs along the back of the base indicating a frontal view of the group, a suggestion further confirmed by the somewhat rough dressing of the back of both the figures and the base (fig. 3). Two feet in counterpoise in the middle of the base mark the vertical axis of the group. This would have been a large figure judging by the size and position of the feet: ca 24 cm; ca. 30 cm more, if counted with the base. On the left (looking at the sculpture) side of the composition one observes a small round projection and then, at the edge of the composition on

Fig. 3. The representation of Dionysus group, P. Dyczek.

Fig. 4. Dionysus preserving traces of red paint, close-ups, P. Dyczek.

this side, one complete foot and a fragment of another smaller figure, which was standing most likely on a rock or against a rocky background. The lower part of a presumed robe and four paws can be seen on the right side of the group.

The arrangement of the figures on this base brings to mind another marble statuary group discovered in one of the chambers of the *valetudinarium* in Novae and depicting Dionysus in the company of a drunken Satyr. The scale of the two groups is different, the statue from the hospital being bigger, but otherwise the two groups share many similarities: the same kind of for the representations, a similar convention and a characteristic form of the base. The unstable bases in both cases indicate that the groups had been placed in wall niches, perhaps even mounted in wooden bases. The newly discovered piece bears traces of red paint, which had obviously covered the whole statue, but not the base (fig. 4). There are also stylistic similarities between the two sculptures.

The composition can be reconstructed with a fair amount of certainty based on the surviving elements. Dionysus stood centrally, counterpoised, his left hand on a thyrsus. A Satyr stood to his left, a panther to his right. The draped robe that can be seen on this side of the composition was not a panther's skin, but it could well be a reference to representations of Dionysus in a himation or a depiction of Pan seated on the pan-

ther. The former variant seems the more probable of the two and the composition as a whole would have repeated a well-known and well-liked trope, recognized in many sculptures and votive plaques (Covacef 1994, 107 – 130) found throughout the Lower Danubian region, in the two Moesias and Dacia as well.

There are two compositions in general to consider: a dynamic multi-figure Dionysiac *thiasos* and representations of Dionysus shown in the company of mainly Satyr/Pan/Silenos, a static version emphasized by the counterpoise of the main figure. Such representations, however, are always accompanied by additional “narrative” elements, like a *cista mystica*, altar or the snake god Glycon. Sculptors appear to have taken advantage of two different composition schemes, one referring to classical reliefs with representations of the Dionysiac *thiasos* and the other to a model developed most probably by Praxiteles, which gave rise to the Roman types, such as the Sambon-Grimani and the so-called Ludovisi Dionysus types (cf Corso 2004, 235 – 239, figs 99,100; LIMC III/1, 450).

These sculptural traditions were continued in the Roman period. More elaborate compositions are found most often on votive plaques, much more seldom as free-standing statuary groups. Examples are known from Sofia (Serdica), for example; (Kacarov 1910) as many as four come from Pavlikeni a site south of Novae, located near Nicopolis ad Istrum (Kacarov 1912, 29 – 30). Statuary groups referring to the Grimani/Ludovisi model are generally rarer, but they occur as a rule in cities and fortresses with a Roman population, from Mediana (Gavrilovič 2017, 193 – 203), through Ratiaria, (Atanasova-Georgijeva, Mitova-Džonova 1985, 88, 92 – 94). to Novae, where a fragment of a group of this kind was found also in the principia (Tomas 2015, 263 – 264, Fig III, 6). These iconographic differences appear to have a deeper iconological sense rather than just reflecting individual tastes.

Discoveries made in the hinterland of Novae stand to prove this statement. In 1959, remains of a temple of Dionysus were discovered near a monastery some 5 km away from the fortress (Mitova-Džonova 1961, 21 – 23). The finds included two votive plaques depicting Dionysus,

accompanied by Pan and a panther in one of the representations, and Silenus/Satyr and a panther in the other. The god was holding a *thyrsus* in his left hand, a grapevine laden with fruit sprouting from the staff. The composition of the two is identical with only minor secondary differences. Dionysus is a central figure on both plaques, counterpoised, looking to the front and leaning on a *thyrsus*. The accompanying god is different in each case, although very similar in character. On one plaque Dionysus wears a panther's skin, on the other a mantle thrown over his shoulders in a rather rare form of the representation. This detail is important as it refers directly to the statuary group from the Centurion's House. Thus, it seems that the same composition model was rendered in relief on votive plaques as well as in the round as a statuary group.

The finds raise several issues, such as whether the deity represented was Dionysus or Liber Pater, and why was he accompanied once by Pan and another time by Silenos/Satyr. Not the least, why was this type of depiction so popular in a legionary fortress? Interestingly, votive plaques have been found in sanctuaries or urban centers, whereas the *castrum Novae* has yielded so far only statuary. In keeping with the *pars pro toto* rule, the representations on the plaques were of the *thiasos* and were to some extent narrative in nature, featuring a dynamic composition. There is no difficulty in identifying the god, both by the *thyrsus* and by the scrolling vine. Without doubt, these cult images denoted the god of wine and, to my mind, were an emanation of a private cult of the indigenous population of the provinces, referring directly to the Thracian traditions, as well as the agricultural calendar. Confirming this suggestion are the inscriptions written mostly in Greek.

The other, static variant of the relief depictions (in stone as well as on terracotta plaques) (Tomas 2015, 262, Tab II 3, 4), showed the god in contrapposto, standing among symbols (panther, cist, snake), in the company of just one of the "forest" deities. The idea seems to have been to bring to the fore other aspects of Dionysus's "divinity", referring in a more direct manner to his Roman prototype, that is, Liber Pater. This kind of representation may have been closer to

Fig. 5. The representation of Hercules, P. Dyczek.

Fig. 6. The richly molded base of sculpture of Hercules, P. Dyczek.

the expectations of the Roman settlers and the Romanized people of the provinces (Bruhl 1953, 119, 214 – 216; Tomas 2015, 268)

There is also statuary referring directly to the second type of representations on the votive plaques, occurring most often in military contexts, in legionary camps as well as places where veterans were settled. In these instances, as indicated by the surviving inscriptions and the study made by Agnieszka Tomas, the deity represented was Liber Pater, being thus a direct reference to the Roman cult. Inscriptions in Latin confirm this as well.

One is entitled to wonder what made the cult of Liber Pater so popular with the Roman army. Tadeusz Sarnowski suggested a growing number of indigenous Thracians being recruited into the army as a reason for the popularity of the deity, treated in this case as a Thracian Dionysus, but this does not seem to be right (Sarnowski 2013, 142). The trend appears to be universal, not regional. It would not explain the widespread nature of the cult in Spain or Dalmatia, even if, by a long stretch, it was applied to Dacia. Moreno 2001, 149 – 152; Zaninović 1997, 137 – 141; Matijašić, Tassaux 2000, 66 – 76; Marinescu 1994, 269 – 280). Moreover, most of the dedications to this god were made by legionaries of

Italic origin or from the western provinces of the Empire (Aleksandrov 2010, 104 – 105).

The popularity of the cult particularly in the times of the Severan dynasty, when, according to Cassius Dio, a temple of Liber Pater and Hercules was constructed on the Quirinal in the reign of Septimius Severus (Cass Dio 76,16,3), fits well into overall trends of spiritual development and a growing religious interest in mystery and community cults. Some scholars seek the genesis of the popularity of the Liber Pater cult in this process. The cult incorporated Dionysiac and community elements, as well as the “immortality” aspect (Mayer, Olivé 2009, 317 – 318). The existence of a Dionysiac sodality is confirmed in Moesia by an inscription from the vicinity of Butovo, dated to AD 227 (CIL III 6150=7437=12326), which had a legionary of the I Italica legion among its members.

All these political and religious factors must have impacted the legionaries’ growing interest in the cult, but it seems that the men dedicating inscriptions to Liber Pater were generally associated with an army career. Perhaps Jerzy Kolendo and Violeta Božilova were right to suggest a link between the worship of this deity and the symbol of a centurion’s authority, the *vitis* (Kolendo, Božilova 1997, 65 – 67, no. 30).

The attribution of the other fragment from the Centurion’s House is more difficult because of the iconographic ambiguity of the preserved elements. Two counterpoised feet are positioned centrally on the top of a rectangular base. The bottom of a presumed draped robe or animal skin (?) can be observed to the left, whereas a small fragment on the right indicates a small elongated object with an irregular end that was attached to the base at this point (fig. 5). The richly molded base was 26 x 11 x 6 cm in size. Its sides were rounded, a trochilus ran at mid-height, sandwiched between toruses. The molding is typical of sculpture from the first half of the 2nd century AD (fig. 6) (Muthmann 1951, 123 f). To judge by the size of the feet, the figure would have been ca 50 cm high and ca. 60 cm high with the base.

The described features point to a possible identification as Heracles/Hercules. However, the iconographic type cannot be identified unambiguously on the grounds of the surviving elements. It could

have been a representation of a nude Heracles in contrapposto, holding his club and a lion’s skin. The best parallel is supplied by a statue discovered in the *principia* in Carnuntum, (Hauser 1884, 58; LIMC V 1, 65 Nr. 2411) where Heracles was shown with a lion’s skin over his left forearm, his right hand resting on a club (Kramer 46 – 48, Taf. 18, no. 46). This iconographic model is referred to as the Albertini type (Todisco 1979, 141 – 157; LIMC IV 1, 745 No. 288; Kansteiner 2000, 132).

Heracles was worshipped by soldiers for obvious reasons. In inscriptions from Lower Moesia (Aleksandrov 2010, 99 – 100), the god appears with the epithets: *invictus* or invincible (also in Novae, Kolendo, Božilova 1997, 53, no. 3), *salvator* or savior and, in one text dedicated by a *beneficiarius tribuni Legio I Italicae*, as *Deus Sanctus* (Mašov 1983, 92 – 93). These epithets, especially the first two, refer to the god’s supernatural powers, which were to be bestowed on his worshippers serving in the legions in situations of crisis. Liber Pater, like Heracles, must have been perceived by the legionaries as a god giving victory—it was hardly an accident that both had temples on the Quirinal in Rome. The sporadic presence of depictions of Heracles in Novae should be seen not as indicative of the lesser role of this cult in the legion, but as proof that the legion’s military history seldom called for assistance from supernatural forces.

The archaeological context of the two finds discussed here in itself does not give a date for these pieces. They can be attributed chronologically, however, on the grounds of parallels from Carnuntum and from the army hospital in Novae. The Heracles statue was earlier and the marble as well as execution suggests an imported piece, possibly from Pannonia. The Liber Pater/Dionysus statuary group was made in the same workshop as a similar group found in the *valetudinarium*. The particular form of the base and a characteristically soft, “sfumato” sculpting style point to the same workshop and same general period in the reign of the Severan emperors.

Officinae lapidariae must have been operating in the neighborhood of Novae, but there is no reason to suspect statuary production there as well. They were geared to producing tomb mark-

ers and possibly also simple architectural decoration from local limestone and sandstone. Therefore, the statuary found in Novae must have been made at a place, where such fine-grained marble was available. To establish this analytical research is needed, but a macroscopic examination of the marbles suggests the region of Berkovitz as a possible area of origin, the quarries there being used throughout the two Moesia provinces for both sculpture and the finer elements of architectural decoration (Prochaska, Živić 306 – 309).

Two apparently quite modest finds from the

area of the Centurion's House in Novae have contributed significantly to the current body of evidence on beliefs cultivated in the Roman legionary fortresses. The cults are known from inscriptions naturally, but artifacts coming from archaeological excavations are a material confirmation of the writings, indicating at the same time the actual places where these cults, both official and private, were celebrated. We thus gain an additional, social perspective, giving more insight into the religious life of the Roman army, its different aspects and "coloring".

References

- Александров 2010:** О. Александров. Религията в римската армия в провинция Долна Мизия (I – IV в.). В. Търново, 2010.
- Атанасова-Георгиева, Митова-Джонова 1985:** Й. Атанасова-Георгиева, Д. Митова-Джонова. Антична пластика от Видинския музей. София, 1985, 86 – 87.
- Велков 1930/1931:** И. Велков. Новооткрити старини. ИАИ, 6, 1930/31, 309, обр. 232.
- Кацаров 1910:** Г. Кацаров. Принос към старата история на София. Материали за историята на София, I, 1910.
- Машов 1983:** С. Машов. Епиграфски паметници (Антични паметници от Врачански окръг). Известия на музеите от Северозападна България, 8, 1983, 92 – 100.
- Митова-Джонова 1961:** А. Митова-Джонова. Светилище на Дионис край Свищов. Археология, III, 1, 1961, 21 – 23.
- Филов 1910:** Б. Филов. Антични паметници от Народния музей. Известия на Българското археологическо дружество, 1909, III, 1, 1 – 52.
- Breeze 1993:** D. J. Breeze. The Organisation of the Legion: The First Cohort and Equates Legionis [in:] D. Breeze, B. Dobson, Roman Officers and Frontier, Stuttgart 1993, 65 – 70.
- Bruhl 1953:** A. Bruhl. Liber Pater. Origine expansion du culte dionysiaque à Rom et dans le monde romain, Paris 1953.
- Ciolek, Dyczek 2011:** R. Ciolek, P. Dyczek. Novae. Legionary Fortress and Late Antique Town, ed. P. Dyczek. Volume Two. Coins from Sector IV, Warszawa 2011.
- Corso 2004:** A. Corso. The Art of Praxiteles: The Development of Praxiteles 'Workshop and its Cultural Tradition until the Sculptor's Acme (364 – 1 BC), vol. I, Rome 2004.
- Covacef 1994:** Z. Covacef. Cultele orientale in panteonu Dobrogei Romana, Pontica 27, 1994, 373 – 386.
- Dyczek 2009:** P. Dyczek. Dionysus from the army hospital of the First Italic Legion in Novae (Moesia Interior), Les ateliers de sculpture régionaux: techniques, styles et iconographie. Actes du Xe Colloque International sur L'art Provincial Romain, Arles et Aix-en-Provence, 21 – 23 Mai 2007, eds. V. Gaggadis-Robin, A. Hermay, M. Reddé, C. Sintès, Arles 2009, 753 – 762.
- Dyczek 2018:** P. Dyczek. Wooden Barracks of the First Cohort of the Legio VIII Augusta from Novae (Moesia Inferior), Limes XXXIII, Proceedings of the 23rd International Congress of Roman Frontier Studies, Ingolstadt 2015, Bayerisches Landesamt für Denkmalspflege, Sonderband 4/1, Mainz 2018, 530 – 536.
- Dyczek 2021:** P. Dyczek. Stone sculpture and Bronze Figurines from the House of the Centurion (?) of Novae, People Abroad ed. Johannes Lipps, Tübinger Archäologisch Forshungen 31, 2021, 415 – 426.
- Dyczek, Kolendo 2010:** P. Dyczek, J. Kolendo. Archaeological and Epigraphical Sources for the Cult to Asclepius and Hygieia in the Army Hospital at Novae, Archæologia 51, 2010 (2012), 35 – 46.
- Dyczek, Kolendo 2017:** P. Dyczek, J. Kolendo. Maximinus Thrax in Novae, Roman Frontier Studies 2009. Proceedings of the XXI International Congress of Roman Frontier Studies (Limes Congress) held at Newcastle upon Tyne in August 2009 edited by Nick Hodgson, Paul Bidwell and Judith Schachtmann, Oxford 2017, 461 – 465.
- Fleischer 1967:** R. Fleischer. Die römischen Bronzen aus Österreich, Mainz 1967.
- Gavrilović 2017:** N. Gavrilović. The Marble Group Depicting Drunken Dionysus with Satyr from Mediana, in: Ante portam auream, studia in honorem professoris Aleksandar Jovanović, Belgrade 2017, 193 – 203.
- Hauser 1884:** A. Hauser. Ausgrabungen in Carnuntum, AEM 8, 1884, 55 – 59.
- Kansteiner 2000:** S. Kansteiner. Herakles. Die Darstellungen in der Groplastik der Antike, Köln 2000.
- Kaufmann-Heinimann 1983:** A. Kaufmann-Heinimann. Römische Bronzestatuetten aus Augst und Kaiseraugst, Augst 1983.
- Kolendo, Božilova 1997:** J. Kolendo, V. Božilova. Inscriptions grecques et latines de Novae (Mésie Inférieure). Bordeaux 1997.
- Kremer 2012:** G. Kremer. Götterdarstellungen, Kult- und Weihedenkmäler aus Carnuntum CSIR Österreich Carnuntum Supplementum I, Wien 2012.
- LIMC IV 1, 745 Nr. 288.**
- LIMC V 1, 65 Nr. 2411).**
- Martinescu 1994:** L. Marinescu. Typen römischer Bronzestatuetten aus Dakien, in: Akten der 10. International

- len Tagung über antike Bronzen, Freiburg im Breisgau, 18 – 22 Juli, 1988. Stuttgart, 1994, 269 – 280.
- Matijašć, Tassaux 2000:** R. Matijašć, F. Tassaux. Liber et Silvanus” en Chr. Déplaces. In: Les cultes polythéistes dans l’Adriatique romaine. Bordeaux 2000, 65 – 117.
- Mayer, Olivé 2009:** I. Mayer, M. Olivé. El culto de Liber Pater: culto popular o culto milita ? In: L’Armée romaine et la religion sous le Haut-Empire Romain, (eds. C. Wolff, Y le Bohec), Lyon 2009, 305 – 308.
- Moreno Robles 2001:** M. J. Moreno Robles. La religión del ejército romano: Hispania en los siglos I – III. Madrid 2001.
- Muthmann 1951:** F. Muthmann Statuenstützen und dekoratives Beiwerk an griechischen und römischen Bildwerken, Heidelberg 1951.
- Neugebauer 1942:** K. A. Neugebauer. Über einem gallorömischen Typus des Mars, BJB 147, 1942, 228 – 236.
- Oppermann 2011:** M. Oppermann. Der Kult des Ares-Mars während der Römerzeit im Ostbalkanraum, Istorički 4, 2011, 239 – 256.
- Prochaska, Živić 2018:** W. Prochaska, M. Živić. The Marbles of the Sculptures of Felix Romuliana in Serbia, Asmosia XI, 2018, 301 – 310.
- Sarnowski 2013:** T. Sarnowski. Accepta parietoria und status militum. Eine neue Statuenbasis mit zwei Inschriften aus Novae, Tyche 28, 2013, 135 – 146.
- Stoll 1992:** O. Stoll. Die Skulpturenausstattung römischer Militäranlagen an Rhein und Donau. Der Obergermanisch Rätien Limes, Pharos 1, 1992, 154 – 155.
- Tassaux 1997:** F. Tassaux. Les dieux augustes en Istrie, VHAD 18, 1997, 77 – 84.
- Todisco 1979:** L. Todisco. Un frammento di statua al museo di Lecce e i tipi di Eracle e Melpomene con testa taurina sotto la clava, ArchCl 31, 1979, 141 – 157.
- Tomas 2015:** A. Tomas. Liber Pater or Dionysus? The Evidence of the Bacchic Cult at Novae (castra et canabae legionis) and in its Hinterland (A. Tomas ed.) Ad fines imperii Romani. Studia Thaddaeo Sarnowski ab amicis, collegis discipulisque dedicata, Warszawa 2015, 257 – 276.
- Vujović 2017:** M. B. Vujović, (ed.), Ante portam auream. Studia in honorem professoris Aleksandar Jovanović, University of Belgrade, Faculty of Philosophy, Belgrade 2017, 193 – 203.
- Zaninović 1997:** M. Zaninović. Liberov natpis iz Vrsara, VHAD 18, 1997, 137 – 141.

Боговете от дома на центуриона. По въпроса за вярванията в крепостта на I италиейски легион в Нове

Пьотр ДИЧЕК

(Резюме)

Знаем сравнително много за вярванията, практикувани в лагера на I италиейски легион. За това помагат многобройните надписи, посветени на различни божества, както и откриването на храма на лечебните божества в двора на военната болница, а също така и многобройните статуетки, както и скулптурните групи като тази на Дионис със Сатира².

През 2011 г. започнаха разкопките на нов сектор в Нове – XII, който се намира на изток от принципите. Тук са разкрити останките на дома на центуриона на I кохорта на I италиейски легион. Сред находките се отличават фигурката на т.нар. „летящ“ Ерос, както и два фрагмента от мраморни скулптурни групи. Анализът на първия фрагмент доведе до извода, че това е същото изображение на Дионис със сатира (Либер Патер/Дионис) като намереното във валетудинариума. Както класическата форма на основата, така и специфичният мек стил (*sfumato*) на скулптурата позволяват да се мисли, че двете скулптури са произведени в една и съща работилница и по едно и също време – управлението на Северите.

Определянето на втория фрагмент е по-трудно поради иконографската нееднозначност на запазените елементи. Въпреки това може да се предположи, че става въпрос за изображение на стоящия гол Херакъл с лъвската кожа и с боздугана. Предвид вида на мрамора и прецизната изработка по всяка вероятност става въпрос за импортно изделие, вероятно от Панония. Изображенията на Херакъл от Нове са сравнително редки, но това не се дължи на по-малката роля на неговия култ, а по-скоро на щастливата военна история на I италиейски легион, който не е бил принуден много често да търси помощ от небесните сили.

Поредният фрагмент от скулптура, произхождащ от дома на центуриона, е преизползван като сполия в по-късен зид. Той е торсо от варовик, изобразяващо голия Марс с шлем на главата и копие и щит в ръката.

² Проектът е финансиран от Националния център за наука, Полша, на базата на решение DEC 2018/31/B/HS3/02593, ORCID 0000-0001-7011-524X.

Стопански комплекс към *villa rustica* край Плевен (Storgosia)

Теодора КОВАЧЕВА¹

¹Независим изследовател; ж.к. Сторгозия 64, вх. А, ап. 15, Плевен 5802, България;
tamdich@abv.bg

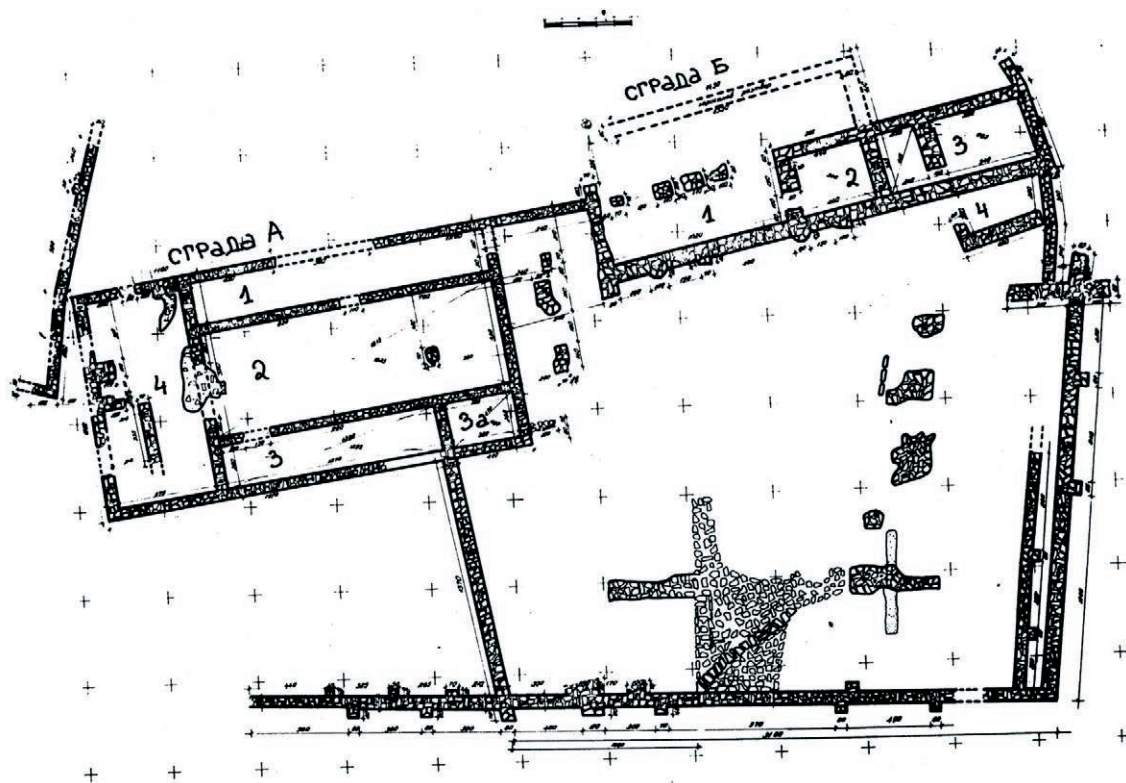
Стопанският комплекс към *villa rustica* е разкрит при спасителни археологически разкопки през периода 1975 – 1978 г. Той обхваща площ от около 2000 кв. метра. Заема северозападната част от вилната територия, тъй като зидове, строителна керамика, находки и некропол са откривани на 250 – 300 м от него в източна и югоизточна посока. Вилата е локализирана в м. Майтапа, землище на с. Радишево, община Плевен (парк Кайлъка). Отстои на около 9 км от Плевен и на около 4,5 км от ранновизантийската крепост Сторгозия. Мястото, което заема, е удобно за заселване, тъй като е защитено от северните ветрове, има южно изложение и от двете му страни извира хубава вода. Вилата отстои на 1,5 км източно от пътя Ескус – Филиппопол (Oescus – Philippopolis) през Naemus mons (Стара планина), в частта между пътните станции Сторгозия (Storgosia) и Дорионес (Doriones) (Маджаров 1990, 18 сл.).

Повод за проучване на стопанския комплекс бе откритото през 1974 г. в бронзов съд съкровище от 3041 римски императорски денари, датирани между I – последната третина на II в. (Юрукова 1978, 73).

Проучването на терена при изясняване на плана на стопанския комплекс разкри една богата хронологична картина, която предшества съществуването на вилата, от една страна, а

от друга живота след загиването ѝ. Най-рано тук е възникнал живот през халколита. Засвидетелстван е чрез керамичен материал, находки от бита и останки от опожарени жилища. Следващият период отразява живота на тракийско население, идентифицирано с племето кробизи (?) през ранно- и късножелязната епоха (XII – I в. пр. Хр.) и евентуално начало то на I в. сл. Хр. От една страна, това е богат като количество керамичен материал, свързан с бита, включващ съдове и части от тях, работени на ръка от недоброкачествена глина и такива, работени на грънчарско колело от добре пречистена глина и с механично излъскване – тип сива керамика (Аврамова 2002, 80 сл.). От друга страна, стопанският комплекс е разгърнат върху част от площта на тракийски некропол от късноелинистическо време с трупоизгаряне на място, като костите са съхранявани в урни с недобре пречистен състав на глината и с пластична украса под устията.

Като следващ, отнасящ се до нашия проблем период, е възникването и функционирането на вила рустика през римската и късноантичната епоха (от около средата – втората половина на I в. – докъм 70-те години на IV в.). След хиатус от около век (?) тук се заселва население с примитивен начин на живот, с характерен за ранновизантийската епо-

Обр. 1. План на стопанския комплекс.

ха керамичен материал (VI в.) – фрагменти от работени на ръка гърнета с груб състав на глината, дебелостенни, недобре изпечени и с врязана линейна украса.

Най-оскъдно по отношение на находки е Българското средновековие. Това се дължи на изгребване на късните културни пластове при машинната обработка на терена и приготвянето му за нуждите на плевения затвор. Запазените фрагменти от сграфито керамика, желязна шпора от XIII – XIV в. и някои битови предмети указват най-късно протеклия тук живот.

Общият план на стопанския комплекс разкрива наличието на две относително самостоятелни сгради с различен вътрешен план, които условно обозначаваме като сгради А и Б, свързани с общо, активно ползвано дворно пространство (обр. 1). Връзката между двете сгради се осъществява чрез продължението на източния зид на сграда А в южна посока. Преди да се спрем по-подробно на описание на двете сгради ще отбележим, че стопанският комплекс е бил допълван с други самостоятелни сгради в северна посока, за което съдим по частично разкрития зид от камък на

кал, който почти тангира на сграда А и можем да обозначим като зид от сграда С.

Сграда А

Заема североизточната част на комплекса. Има дължина 25 м и ширина около 13,80 м. Състои се от четири помещения. Тези под номера 1, 2 и 3 са с ориентация СЗ – ЮИ (обр. 2 и 3), а това под номер 4 (обр. 4), което е напречно на тях – СИ – ЮЗ. Помещения № 1 – 3 са с дължина 17,20 м, като № 1 и № 3 са странични, с ширина от 2,60 – 2,70 м, а № 2 е централно, с ширина 5,90 м. Помещение № 4, с което завършва северният край на сградата, е с ширината ѝ при дължина 5,90 м. Зидовете са изградени от ломени камъни с калова спойка. Запазени са съвсем ниско и вероятно са основи. Ширината им е 0,60 – 0,65 м, като при западния, външен зид тя е 0,55 м. На места зидовете са прекъснати – напълно изваден камък (обр. 2). Липсват данни за подова настилка, но като подово ниво през първия ѝ строителен период (преди 170 г.), когато е опожарена, за такова може да се приеме

Обр. 2. Сграда А. Помещения № 1 и № 2, № 3 и № 3-а.

Обр. 3. Сграда А. Помещения № 2, № 3 и № 3-а.

овално каменно съоръжение в помещение № 2, възприето като основа на дървен шкаф за битови предмети, открити край него (Ковачева 2012, 262). Следващо подово ниво виждаме над останките от опожарената покривна конструкция на сградата (дебелина на пласта около 0,36 м), малки участъци от която са установени в помещения № 2 и № 4 след подравняване на вътрешните пространства при по-късно строителство.

Не са открити фрагменти от прозоречно стъкло, а и характерни предмети на бита, освен масов керамичен материал – съдове и амфори, които да намекнат, че помещенията са използвани за живеене.

В така представения план на сграда А по-късно (?) е настъпила промяна. По-точно в южния край на помещение № 3 чрез преграден зид е оформено малко правоъгълно помещение (2,60 x 3,40 м), което обозначаваме като 3а (обр. 3). Преградният зид, чиято дебелина (ширина) е 0,50 м и западният му зид са изградени от ломени камъни, но със спойка от бял хоросан. Както в помещение № 4, така и вън от него се разкриха фрагменти от два зида – камък на кал, ориентирани И – З, успоредни помежду си. Допускаме те да предшестват строежа на сграда А. Стените на същата са от кирпич, отухлен на

места след пожара ѝ. Покривната конструкция е била дървена, с покритие от тегули и имбрици, изработени от пречистена глина, добила след изпичането керемиденочервен, бледо-керемиден и жълто-зеленикав цвят (табло I). Ако през периода преди 170 г. тегулите са били изключително плоски, с вертикален перваз, то по-късно, вероятно през втората половина на III – началото на IV в. паралелно с този тип в употреба са включени и дъговидно извитите (табло II). И през двата строителни периода на сградата източникът на строителната керамика е бил един и същ.

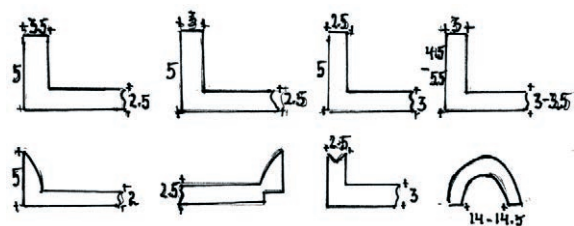
При изграждане на сложната дървена конструкция на покрива (съдим по размерите на помещенията) като крепителни елементи са използвани железни скоби и различни по размери железни ковани гвоздеи, част от които са открити в среда от пепел, тегули и имбрици. В помещения №№ 1 – 3 размерите им варират от 5 до 14,5 см, а в № 4 – от 8 до 14/14,5 см, като един екземпляр е с дължина 22 см.

Находки

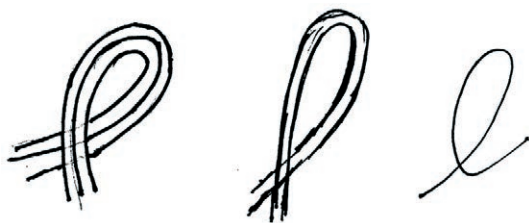
Находките от периода преди 170 г. са малко. Това са цедка с латински надпис (К 59), бронзова лампа, чиято дръжка завършва с протоме на конска глава (К 51), бронзов поднос (К 53)

Обр. 4. Сграда А. На преден план помещение № 4.

Табло I. Строителна керамика.

Табло II. Знаци върху строителната керамика.

и железните киркобрадва (К 29), брадва (К 25) и нож (К 33). Намерени са само две монети – денари на Марк Антоний (31 – 30 г. пр. Хр.) и на Веспасиан (59 – 69), както и три корозирали бронзови монети на римски императори, една от които е с портрет на Траян (98 – 117) (NN 72, 73, 74, 75); глинени прешлени (К 14, 15, 18, 19); желязно длето (К 26); кука за седло (К 30); стрела (К 45); фрагмент от стъклена чаша (К 64); костен предмет (К 69).

Със сграда А бихме искали да свържем и голямата монетна находка (3041 екземпляра), открита при външния ѝ югоизточен ъгъл. Находката съдържа императорски денари от началото на I в. до 170 г.

Сграда Б (обр. 5)

Отстои на около 6 м югоизточно от сграда А. Ориентирана е по надлъжната си ос север – юг с отклонение от $28^{\circ}31'$ към юг. При разкриването ѝ се установи, че се състои от три верижно разположени помещения, от които крайното северно е отворено към изток и бе възприето като навес. Всъщност „навесът“, който представлява помещение № 1 на сградата, е част от едно по-късно помещение с правоъгълен план, разгърнато в източна, южна и северна посока. Въз основа на проследеното трасе на зидовете му, разрушени в по-голямата си част, то е било ориентирано по надлъжната си ос ЮИ – СЗ и е имало размери около $17,50 \times 9,0$ м. В градежа са използвани тухли с диагонално пресечени бразди, споени с бял хоросан, а в покривната конструкция – тегули с вертикален перваз с П-образна форма и имбрици, някои с остатъци от бял хоросан, железни скоби и гвоздеи. Фрагмент от основите на южния зид бе установен в помещение № 2 на сградата. Масовият керамичен материал в него е представен от битова керамика и амфори. Битовата керамика са фрагменти от съдове от добре пречистена и изпечена глина – обикновено червени, със или без лаково покритие и от такива от фино пречистена глина – сиви, с излъскани ивици и врязана линейна украса, някои с конкавни дъна с центрирана пъпка. Фрагментите от амфори са с червен цвят на глината след изпичане и с покритие от бледожълта ангоба. Няма съмнение, че помещение № 1, изградено в окончателния си вид по-късно от тези под № 2 и 3, може да се свърже с късноримско строителство.

Помещения № 2 и 3 са съхранени в основи. Градежът им е от камък на кал, с включени в състава им фрагменти от ранните тегули и имбрици с канелирана повърхност. Фрагменти от този тип тегули са открити и под основите. Помещенията са с правоъгълен план и размери $6,80 \times 3,40$ м (№ 2) и $5,40 \times 3,40$ м (№ 3), при дебелина на източния зид 0,60 м, а на западния – 0,90 м. Последният е със съхранени на места контрафорси с различно отстояние един от друг; достигнали са

до нас в полуразрушен вид (обр. 6). Както запазената част от северния зид на помещение № 1 (запазена дължина 4,70 м), така и западният зид са изградени с хоросанова спойка.

Находки

Малко на брой, ако не вземем под внимание праисторическите и тези от Средновековието. Такива са глинени еднофитилни лампи (К 6,7), фрагмент от керамична плочка (К 9) и от глинен съд с медальон с митологична сцена (К 23), нож (К 36), фибула (К 57), стъклено мънисто (К 66), желязно кюлче (К 38), стъклено копче (К 68), глинени прешлени (К 10, 11, 12, 13).

Двор/дворове

От запад и от юг сградите А и Б са оградени със зидове, изградени от ломени камъни с калова спойка. Западният зид е с дебелина 0,90 м, а южният (I) – 0,85 м. И двата зида са с контрафорси поради това, че теренът е стръмен. Отстоянието между контрафорсите не е еднакво. То варира между 3,0; 3,80; 4,0; 4,90 и 9,70 м. Имат дължина 0,60 – 0,65 и ширина 0,60 м. Към вътрешната страна на запазения ограден зид са изградени и пиластри, също с неравномерно отстояние един от друг. Те има дължина 0,53 м и ширина 0,50 м. Неизвестно кога и по каква причина (възможно е още при първото опожаряване на сградата) южният зид е разрушен частично. В близост с него се е наложило изграждането на втори ограден зид (II), снабден също с контрафорси (съхранени са само два). Неговата ширина е 0,60 м (обр. 1). В близост със сграда Б от запад двата южни оградни зида (I и II) са пресечени от сравнително къс зид (север – юг), без лицев завършек от север. Като че ли ролята му е била да ограничи достъпа до двора. Има дебелина 0,85 м. Към ограден зид II западно от сграда Б е развито малко помещение (2,120 x 3,75 м), чийто Г-образен зид няма конструктивна връзка с него. В това помещение се откри желязно дисковидно кюлче и шлак (К 38). Зидът на помещението е с дебелина 0,95

Обр. 5. Сграда Б. Поглед от север.

Обр. 6. Западен зид с контрафорси – помещение № 1.

- 1,0 м. Пространството между двата южни оградни зида (I и II) и вън от тях изобилства с римска строителна керамика – тегули от двата вида и имбрици.

Не е известно как и къде завършва северният край на двора – проучването бе възпрепятствано от служителите на затвора, а и то приключи с прекъсването му (обр. 1).

В определен момент от функционирането на стопанския комплекс дворното пространство е било разделено на две нееднакви части, които обозначаваме като „северен“ и „южен“ двор. Това е постигнато чрез изграждане на преграден зид, свързващ сграда А със западния ограден зид (обр. 1). Неговата дължина е 14,20 м при ширина 0,75 м. Изграден е от ло-

мен камък с бяла хоросанова спойка. Появата на преградния зид свързваме с преустройства в плана на съществуващите сгради. Така в помещение № 3 на сграда А се създава едно по-малко помещение, чиито северен и западен зидове са изградени от ломен камък с бяла хоросанова спойка. В сграда „Б“ се създава едно ново помещение – № 1, в чийто градеж отново е употребен бял хоросан. Наличието на контрафорси от запад и на останки от фундаменти, носещи висящ под, позволяват да определим това помещение като хореум. Въз основа на употребения строителен материал като тухли с диагонално пресичащи се бразди и извити тегули, както и на наличието на сива и кафяво-черна кухненска и на сива трапезна керамика, част от която е с излъскани ивици, допускаме промените в плана на сградите и на дворното пространство да е през Късната античност.

Южен двор

Фрагменти от едноредова каменна настилка (обр. 1), установени по протежение на западния и отчасти на южния ограден зид (II), допринасят за разкриване на стратиграфската картина на ползваното пространство през римския и късноантичния период. Така на нивото на настилка към западния ограден зид бяха открити двете горели късноантични бронзови монети (К 78, 79), едната на Констанций I. Те бяха затрупани от пласт тегули с вертикален перваз и извити, както и имбрици от срутен покрив. На това ниво в северната част на двора се разкри голямо количество костен материал – кости на загинали на място вследствие пожар коне и друг едър рогат добитък, включително и три железни подкови (К 39, 40, 41). Под посоченото ниво се очерта пласт от тегули с вертикален перваз и имбрици, явно от по-ранни помещения. С този пласт си позволяваме да свържем някои от по-рано датирания находки като бронзова лъжичка (кохлеар К 52), бронзов ключ (К 50) и фина червенолакова керамика, характерна за производствените керамични центрове при Павликени и Бутово. Що се отнася до строителната керамика, синхронна на нивото на

костите, се установи, че по някои от тухлите има остатъци от бял хоросан; след изпичането те са получили керемиденочервен или жълто-зелен цвят, а връзаните знаци са зигзаговидни, овоидни и диагонално пресичащи се бразди.

Находки

Обхващат широк хронологичен диапазон – от елинистическия период до Средновековието, доминират тези от II – IV в.

Железни подкови (К 38 – 41), желязна халка (К 46), бронзов ключ (К 50), бронзова лъжичка (К 52), пръстен (К 54), железен клин (К 37), каменен брус (К 72), фрагмент от съд с графити (К 24), глинени прешлени (К 16, 17, 20, 21), глинена урна (К 22), фрагменти от глинен съд (К 23, 24), железен инструмент (К 28), железни ножове (К 34, 35), желязно превезло (К 42), колело от детска играчка (К 2), фрагменти от стъклени чаши (К 61, 62), стъкло мънисто (К 67) и стъклен съд (К 60), римски монети от II – III и IV в. (К 77, 78, 79, 80).

Северен двор

Площта, която заема, е значително по-малка от тази на южния двор (при сегашното му разкритие). Продължението на западния ограден зид в северна посока и тук се характеризира с наличието на контрафорси и пиластри. На нивото на основите на сграда А се установи еднопластова чакълеста настилка към нея. Тук се откри голямо количество ломени камъни, тегули и имбрици, кирпич, гвоздеи, пепел и битова керамика – обикновена червена и червенолакова от вече отбелязаните видове, както и сива. В югозападния край на двора се откриха кости от коне, рога от едър рогат добитък и ашици.

Находки

Малко, като една част се свързва с времето на функциониране на вилата, а друга – със Средновековието. Такива са глинена енофитилна лампа (К 5), желязна игла за шев (К

27), средновековен пръстен (К 55), две мандала (К 31, 32), фрагменти от стъклен съд (К 65), глинени прешлени за вретено (К 18, 19), желязна шпора (К 47), желязна стрела (К 44), желязна халка (К 58).

Находки от глина от римския, късно-римския и средновековния периоди

Към ежедневно използваните в бита предмети спадат глинени лампи. Намерените в района на вилата са произведени в местни ателиета. Те са подражание на вносни италиейски форми. Една от тях (К 7), отнесена към тип II по класификацията на Г. Кузманов, Т. Ковачева (Кузманов, Ковачева 1995, 135 – 148), е произвеждана в Италия от първата четвърт на I в. до средата на II в. Нейният местен характер се изразява в дегенериралите във вид на „плочки“ върху плещите волути при фитилника. Други две лампи (К 4 и К 6) възпроизвеждат италиейски тип, характерен за периода между втората половина или последната четвърт на I и първата половина на II в. По същата класификация се отнасят към тип I и тип IV. За местния им характер са показателни някои белези като дегенериралите волути около фитилника, опростеният профил на плещите, неорнаментираният диск и появата на дръжка. През посочения период вилата вече е функционирала. Към втората половина на II – първата половина на III в. могат да се отнесат две лампи (К 3 и К 5), класифицирани по вече споменатото основание към тип IV, вариант 4. При тях фитилникът е без ограничителна линия с плещите. Изработени в износени калъпи, те се отдалечават от изходните италиейски форми.

Към единичните находки отнасяме и питоса (К 1), макар че фрагменти от този тип съдове са в изобилие. Закърпването му с оловни скоби указва продължителната му употреба. Подобни на яйцевидната му форма, но използвани като гробни камери са известни от могилен гробове № 21 и № 22 от Хасково. Те са датирани с монети от II в. (Аладжов, Китанова 1973, с. 76, обр. 22).

Представител от детския бит е колелото от детска играчка, т. нар. конче (К 2). Такива са

известни от редица обекти от римската епоха като Нове (Димитров и кол. 1966, с. 66, обр. 15), Ескус, Сторгозия, късноримската крепост при с. Войвода, Шуменско (Милчев, Дамянов 1984, с. 76, обр. 46), което говори за по-продължителната им употреба. В контекста на археологическия материал от вилата и тук може да се приемат времевите граници II – IV в.

Към римския и късноантичния период ще включим и строителната керамика. Тя е представена от:

1. Тухли. Те са изработени от добре пречистена глина. Имат керемиденочервен, бледокеремиден и жълто-зелен цвят. Лицевата им повърхност е гладка или с вдълбани знаци като пресичащи се по диагонал бразди, овоидни, дъговидни, зигзаговидни или вълнообразни линии (табл. II). По някои екземпляри има остатъци от жълтеникав хоросан.

2. Тегули. Изработени от добре пречистена глина. Имат керемиденочервен и жълто-зеленикав цвят след изпичането. В зависимост от хронологическата им принадлежност биват:

2.1. Тегули с вертикален перваз (табл. I). От своя страна те имат известни различия (отклонения) като

- тегули, при които вътрешната вертикална линия на перваза е заменена с дъговидна;
- при някои екземпляри горната хоризонтална линия на перваза е заменена с V-образна чупка;
- при някои екземпляри външните ъгли на тегулите са с отстъп.

2.2. Извити. Имат обща ширина при отвора 14 / 14,5 см и дебелина 2 см.

3. Имбрици. Изработени от добре пречистена глина. Цвят – керемиденочервен, бледокеремиден и жълто-зеленикав. Повърхността им е гладка или с прави успоредни или овоидни бразди. Размери: широчина при отвора 13 / 14,5 см и дебелина 1,5 и 2 см. Друг тип е с широчина при отвора 16,5 / 17 или 17,5 см при дебелина 1,8 см. Последният тип се явява с овоидна украса.

Тухли с диагонално пресичащи се бразди са намирани и в близкото до вилата късноантично селище Сторгозия. Такива са характер-

ни и за късноантичната крепост при с. Войвода (Dinea), Шуменско (Милчев, Дамянов 1970, с. 71, обр. 43) и тази при Ятрус (Iatrus/Krivina) (Döhle 1966, S. 114).

Една група прешлени за вретено, направени само от глина, свидетелстват за развито предачество като домашен занаят (К 10 – К 19). Доминираща форма при тях е цилиндричната и биконичната. Част от прешлените са с груб състав и ръчна изработка. Местонамирането им ги локализира на две места по отношение на предшестващите ги сгради в стопанския комплекс – в северния край на сградата А и в северния двор. Определено те имат връзка с ръчно изработената дебелостенна керамика – гърнета, определена от специалиста по средновековна археология Катя Меламед като керамика от VI в. Това е първата група прешлени. Втората е съсредоточена в югоизточния край на комплекса – площта, заета от сградата В. И тук формата им е цилиндрична и биконична.

Разгледани като форма, прешлените с биконична и сферична форма (втората е слабо застъпена) са широко разпространени в Централна Европа (датирани между VII – X в.) и на Балканите, а и у нас, датирани към VIII – IX в. (Дончева-Петкова 1999, 89 сл., обр. 129). Тези с цилиндрична форма са по-рядко срещана форма. Такива са намирани в близката до вилата средновековна крепост Плевен (непубликувани), в Одърци (Дончева-Петкова 1999, 89 сл., обр. 129 / 474) и другаде.

Два фрагмента от глинени съдове с неизвестна форма, на цвят червени, полети с червена и розова ангоба, представляват интерес. Единият под устието е с апликиран медальон с митологична сцена, която представя Афродита, държаща огледало, в компанията на ероси (К 23). Два от тях държат краищата на огледалото.

Сюжетът Афродита и ероси, реализиран по друг начин, ни е известен от позлатена бронзова апликация от бронзово огледало, открито в могила, наречена Баба Донина могила при Брезово (Велков 1939, с. 278, обр. 84). Могилата, както и огледалото са датирани в елинистическата епоха (III в. пр. Хр.).

Вторият – стена от съда, е с графит от три латински букви в лигатура, които разчетени разкриват името AVR(elius). Допускаме, че Аврелий е притежателят на съда. Той е маркирал името си след получаването му. И двата фрагмента си позволяваме да датираме във II – III в. (К 24).

Находки от желязо

Като изключим големия брой железни ковани гвоздеи, железни скоби и части от неидентифицирани железни предмети, находките от желязо с определен характер са малко. Единствен екземпляр се оказа желязната брадва (К 25) от помещение № 2 на сградата А. Съдейки по формата ѝ, тя е имала универсална употреба. Тип като нейния не ни е известен от страната ни, но близък паралел намираме в брадвие от инвентара на съкровище, открито в светилище на бога Долихен в Mauern an der Url (Австрия). Откритата заедно с нея киркобрадва (К 29) позволява *terminus ante quem* в употребата им да бъде 170 г., времето на първото опожаряване на стопанския комплекс.

Предмети, свързани с дървообработването, каменоделството, зидаромазачеството и други специфични за едно селско имение дейности, са инструментът за цепене на дърва (К 37), длетото (К 26), инструментът за измазване на градеж (К 28) и др.; те имат консервативна стойност, т. е. продължителна употреба, поради което не могат да се използват като датировъчен фактор.

Към находките с широко приложение в ежедневието на притежателите им са ножовете. Тяхната форма също е консервативна, т. е. не е основание за точно датиране. Срещаме ги и в антични, и в средновековни археологически обекти (К 32 – 36). Такъв извод е важи и за мандалата (К 31 – 32), тъй като подобни в голямо количество срещаме в късноантичното селище Сторгозия (Генова 1988, 145 – 146, обр. 8а), във вилата № 3 край Монтана (Александров 1984, 19, обр. 14), в Преслав (Чангова 1957, 245) и другаде.

Към късноантичния период на функциониране на стопанския комплекс отнасяме

железните подкови (К 39 – 41), открити при костите на загиналите вследствие на пожар – коне и волове, обитавали помещение към западния ограден зид. Тук, върху част от съхранена каменна настилка бе открита под пласт от тегули и имбрици бронзова монета на император Констанций II (337 – 361) и друга късноантична монета, неразчетена поради обезличаване.

Разнообразна е употребата на халките (К 46, 58), само две на брой. Една от формите на употребата им е в юзди или служещи за съединяване на юздите с ремъци. Към конското снаряжение обикновено се причисляват поголемите (Дончева-Петкова 1999, 114, №№ 767, 774), от X – началото на XI в. Халки с датировка IV – средата на V в. са известни от вила рустика при с. Макреш, Видинско (Атанасова 1980, 74, таб. Йй, к), а от същия период или Средновековието и от крепостта Сторгозия – средновековния Плевен.

Ограничени като вид и количество са находките, свързани с въоръжението – три стрели и една шпора. И трите стрели са различни по вид. Две от тях са плоски и с дръжка – шип. Тази с К 44 е с триъгълна бойна част и къси, вдадени навътре рамене. Според класификацията на Валери Йотов тя спада към група I, тип 3, вариант В, засвидетелстван в Топола, Одърци, Дуранкулак, Гарван и пр., като в Патлейна е открита с анонимен византийски фолис от XI в. (Йотов 2004, табл. XI – XIV). Според класификацията на Медведев типът е 40, вариант А за страните от Източна и Средна Европа (Медведев 1966, табл. 30: 36). Втората стрела е с ромбовиден връх (К 45). Най-рано типът ѝ е засвидетелстван у нас в ранновизантийски културен пласт в старобългарското селище при Одърци, но е намиран и с находки от Средновековието. Характерен е за много средновековни селища в България, като се датира в X – началото на XI в. В класификацията на В. Йотов е от тип 4, вариант А (Йотов 2004, 28, табл. XVIII), при датировка IX – XI в. Според Медведев стрелата е от тип 47, срещан през VIII – XIV в. върху една широкообхватна територия – Унгария, бивша Югославия, Чехия и бившия Съветски съюз.

Третата стрела е от типа на т. нар. „перести“ стрели или тип лястовича опашка. Те са с издължено във форма на триъгълник острие, което завършва от двете страни с пера (К 43). Типът е засвидетелстван в Плиска, Цар Асен, Стърмен и др., с широк диапазон на употреба от края на VIII – IX в. (Плиска – Крумовия дворец) – до X – XI в. (Скала) (Йотов 2004, с. 28, табл. XIX). Намерените в Одърци са от тип IV по класификацията на Дончева – Петкова (Дончева – Петкова 1999, с. 109, № 722).

С по-късна датировка, XIII – XIV в., когато се касае за времето на употреба у нас, е желязната шпора (К 47). Тя е с U – образна форма и шестлъчево колело за пришпорване. Освен че е добре запазена, шпората е и с художествени качества (Аспарухов 1992, 58 – 59, обр. 5 / В). Подобна лъчева розета като средство за пришпорване е открита и в средновековната крепост Плевен (Генова 1988, 114, обр. 11г), а също и в Преслав, Цепина, Червен и двореца на Царевец (Николова 1974, 194). С датировка VIII – IX в. е намерена желязна шпора с шестлъчева розета в раннобългарския некропол при Разделна.

По-важни находки от бронз

Бронзовата цедка (К 58, обр. 23), намерена в помещение № 2 на сграда А, следва по форма и орнаментация „голямата цедка“, произведена в утвърден в Античността производствен и пазарен център в Рим, известен като *in circo Flaminio*. Тя е открита като част от инвентара на сформирано съкровище в светилище при Mauer an der Url, Австрия, свързано с култа на Долихен. Изхождайки от латинския надпис, пунктиран при устие то на нашия съд, а именно SERAPIO FECIT OESCI, установяваме, че той е дело на местния майстор SERAPIO – занаятчия от *colonia Ulpia Oescensium* при с. Гиген, обл. Плевен. По пътя на вътрешнотърговския обмен, собствен от минаващия в близост със селската вила път Ескус – Филипопол, в сектора Сторгозия – Дорионес цедката е била закупена за имението. Известно е, че вносните цедки и придружаващите ги в комплект касероли

се датират във втората половина – края на I – първата половина на II в. Към това време се датира и бронзовата лампа (К 51, обр. 20), с която са открити заедно. Употребата на цедката от вилата прекратява с опожаряването на последната в 170 г.

Към времето преди 170 г. (нашествието на костобоките) е била в употреба и бронзовата кана (К 49), използвана за укритие на голямото монетно съкровище (3041 денара), заровено край външния източен зид на сграда А, непотърсено в годините след възстановяване на живота във вилата. Такава е била съдбата и на бронзовия поднос (К 53), открит при същите обстоятелства като бронзовата цедка. За продължителната употреба на последния, а и за имущественото състояние на ползвателите несъмнено доказателство е закърпването му с метална пластина.

Един от предметите на бита на обитателите на стопанския комплекс е бронзовият ключ (К 50, обр. 19). Вероятно е свързан с помещението в южния край на южния двор. Подобни по форма са открити в Кюстендил и са определени като тип III, характерен за римската епоха. Почти идентичен е с бронзовия ключ от Orheiul Bistriței, Румъния, датиран във II – III в.

Като фармацевтичен инструмент за отмерване и насипване на лекарства в прахообразно състояние е бронзовата лъжичка (*cochlear*) (К 52, обр. 22). Според Изидор кохлеярите са най-малката измерителна единица, равна на 3,723 г. (Кирова 2008, 65 сл. и цит. лит.). Този тип предмети е включен в група III – помощни инструменти в класификацията на медицинските и фармацевтичните инструменти в земите ни през периода I – III в., направена от Н. Кирова. Екземпляр от Ampelum Alba Julia, Румъния, е датиран към II – III в.

От района на вилата са известни две бронзови фибули и игла от трета. По-ранна фибула (К 56) е открита при обработка на терена в гроб с монета на император Хадриан (117 – 138). Типологично тя спада към групата на т. нар. войнишки фибули, датирани във втората половина на I – първата половина на II в. С монетата на Хадриан датировката се потвърждава.

Втората фибула е от самия комплекс (К

57). Тя е сходна с тип III по класификацията на фибулите, намерени в Молдавия за периода II – началото на III в. (Федоров 1960).

Като белег за религиозна принадлежност би могла да се приеме бронзовата апликация, представяща малоазийското божество Атис (К 48, обр. 18). Открита е заедно с бронзовата фибула (К 56) и монетата на император Хадриан във вече споменатия гроб от некропола на вилата. Това значи, че хронологично те принадлежат на ранния период от съществуването ѝ – първата половина на II в. Нейното присъствие тук не е случайно. С основание то може да се свърже с паметници на Великата майка на боговете Кибела и на фригийско – тракийския бог Сабазий, открити на около 2 – 2,5 км южно от стопанския комплекс, при с. Тученица, Плевенско. Това са мраморна глава на Кибела (Ковачева 1998, с. 59 сл.) и бронзовите култови ръце на Сабазий (Горбанов 1976, с. 13 и там цит. лит.). Намирането в териториална близост на споменатите паметници на най-популярните малоазийски божества предполага наличието на етническа общност, която в социално отношение е могла да бъде представена както от пришълци – занаятчии и търговци, така и от роби от Близкия Изток.

Находки от стъкло

Макар и намерени в твърде фрагментарен вид, някои от фрагментите от стъклени съдове имат данни за идентифициране. Така К №№ 61 – 65, които са от стъкло с бял и маслено-зелен цвят, имат прост профил – леко извит навън устиен ръб и заоблено тяло с едно изключение без орнамент. Изключението са двете връзани линии под устието. Техният тип, широко разпространен в цялата Римска империя, се определя като форма 96 по Jsings (1957), характерна за IV в. Според класификацията на Barcoci тяхната датировка включва последната третина на III – последната третина на IV в. (Barcoci 1988, табл. VII и LXXII, № 71 а). Аналогични от разкопките в Пантикапей са датирани в III – IV в. (Сорокина 1959, рис. 3, 4, 8 и 10). У нас типът е известен от

Варна (Тип XIX по Минчев 1990, 56), Ятрус (Gomolka 1966, табл. 58, 59).

Интересно по отношение на идентификацията е дъното от стъклен съд (К 60). То може да е от стъклена бутилка за масло, чийто тип е характерен за последната третина на IV в. (Barcoszi 1988, 128 сл., табл. XX и LXXXII, №№ 253 – 255). Но то има и белезите на познатите ни от Нове стъклени лампи, датирани в V – VI в. (Olczak 1981, 374, обр. 12.2; 59, табл. IV).

Като накити от стъкло бихме определили мънистото тип ребърчато (К 67) и това от стъклена паста с нарязи, имитиращи ребърчатите (К 66). И в двата случая те са по-редки като находки, като това от зеленикава паста винаги е единично. Неговата употреба срещаме като елемент в обеци, какъвто е случаят с обеца от Малаешт, Молдавия, датирана в периода II – IV в. (Федоров 1960, 89, табл. 37/5). Нейното присъствие в посочения обект се обяснява като част от облеклото на агатирсите – тирагети, които по външния си облик и облекло били близки с населението на Дакия с неговата материална култура. Като единичен екземпляр такова произхожда и от крепостта „Сторгозия“ (непубликувано). Що се отнася до мънистото тип ребърчато, такива са открити в могилни гробове в Пловдивско (Велков 1940 – 42, 193, обр. 264), в некропол при Чаталка, Старозагорско (Буюклиев 1984, 40, №№ 268, 94, 415, табл. 30), с датировка втора половина на II – III в. Към първата половина на III в. е нанизът с този тип мъниста – мелонен тип, открити с монета на Юлия Домна в саркофаг от некропола при с. Сомовит, Плевенско (ант. Луцернариабургус) (Ковачева 1977, 251 сл.).

Елемент от облеклото е стъкленото копче (К 68). Като форма то е близко до копчетата от бронз и сребро от крепостта при Плевен (Генова 1988, 149) и до тези от Одръци (Дончева-Петкова 1999, 103, обр. 133).

Изводи

В своето изследване върху римските вили в днешна България Венцислав Динчев далеч във времето преди настоящата публикация поста-

ви вилата в м. Майтапа край Плевен в група II (Динчев 1977, 72 – 73). Въз основа на предварителните отчети с резултатите от археологическите разкопки на стопанския комплекс към вилата (Ковачева 1977, 80; Ковачева 1978, 140; Ковачева 1979, 89 – 90) той я определи като вила с безспорно наличие на стопанска част и с вероятност и за представителна такава. При обхождането на терена, на разстояние около 200 – 300 м в източна и южна посока на повърхността се очертаха зидове от сгради с жилищен характер, между които би трябвало да има и такива с представителен характер.

Анализът на археологическия и нумизматичния материал и промените в архитектурния план на някои от сградите в комплекса ни позволяват да направим опит за периодизация на протеклия във вилата живот. Виждаме три основни периода. Като първи период приемаме времето от възникването на вилата до 170 г. Крайната дата се определя от опожаряването на стопанския комплекс при нашествието на костобоките (Costoboci, Costobocae, Castabocae, Coisstoboci) и укриването на голямата монетна находка от 3041 денари край източния зид на сграда А. Последните по време монети в находката са емисии на император Луций Вер от XII. 166 – XII. 167, когато той е бил TRP VII IMP III COS III. По същото време е укрито и монетното съкровище с идентично съдържание при архитектурния комплекс до Павликени (Султов 1985, 23). Към този период ще отнесем и два броя денари – на Марк Антоний (32 – 31 пр. Хр.) и на Веспасиан (59 – 69), открити в горелия културен пласт. Тяхното състояние свидетелства за износеност вследствие продължителна употреба.

През втория период (след 170 г.) животът във вилата е продължил при нови собственици, за които монетното съкровище е останало неизвестно. Възможно е тогава да са извършени някои промени в архитектурния план на стопанския комплекс като изграждането на втори ограден зид от юг. По повод наличието на оградни зидове от запад и юг допускаме да са изградени още рано, през първия период, и то с превантивна цел поради стръмния терен, а не по друга основателна причина. Категорич-

ни изводи за съдбата на обитателите на вилата през втория ѝ период не си позволяваме да правим независимо от наличието на находки, на монети от III в. и други материали от района. В това отношение бихме се възползвали от данните за историческите събития, сполетели близките ѝ територии като вилата при с. Брестовец, идентифицирана с *territorium Dianensium* (Ковачева 1999, 73 – 84), ранноримската Сторгозия при Плевен – град или недалечното с. Слатина, обл. Ловеч (Гуцераклиев 1999; Гуцераклиев 2004, 63-67), разположени на пътя Ескус – Филипопол. Неоспоримо е съществуването на ранноримска Сторгозия като неукрепено селище, разраснало се през втората половина на II в. и началото на III в. в пределите на съвременния град Плевен. Топографската промяна в посока м. Кайлъка към края на III в. е породена от поредицата варварски нашествия, започнали при император Гордиан III (238 – 244) и продължили, както свидетелстват монетните находки от района на града, до 269 г. с разгрома на готите при Naissus (Ниш) (Gerov 1963, 127 сл.). Вероятно с варварските нашествия от втората половина на III в. трябва да е настъпил краят на втория период за вилата. С началото на третия период имаме основание да свържем съществени промени, извършени в архитектурния план на стопанския комплекс, а именно: появата на помещение № 3а с хоросанов зид в сграда А, изграждането на хореум при сграда Б, преграждане на големия двор и обособяване на два по-малки, северен и южен, и влизането в употреба на хоросан. Във вилата вече е налице появата на късноантична строителна и битова керамика. Битовата, изхождайки от масовия керамичен материал, е представена от характерната обикновена червена, сива и сиво-черна кухненска и фина трапезна с излъскани ивици, някои фрагменти от кани и с пълка при дъното. Наличието на късноантичен некропол при разположеното източно от комплекса село Радишево допълва изводите ни.

За крайна дата на третия период, а и на съществуването на стопанския комплекс, респективно на вилата, приемаме становището на Венцислав Динчев – готските нашествия в

края на IV в. (Динчев 1977, 124, 131). Стопанският комплекс е опожарен, загиват на място домашните животни – волове и коне. Именно при настилката на стопанските помещения са намерени двете късноантични монети, едната от които е на Констанций II (337 – 361).

След хиатус около век върху руините на комплекса се открива груба ранновизантийска керамика, определена от Катя Меламед от НАИМ – БАН. Тази керамика, както и глинени прешлени за вретено, особено работените на ръка, са на население, настанено тук в качеството му на федерати.

В заключение можем да отбележим, че вила рустика в м. Майтапа край Плевен в основни линии се вмести в направената от Венцислав Динчев класификация на римските вили от територията на Долна Мизия, а именно:

1. Като тип тя се отнася към вилите, при които стопанската част е развита около вътрешен двор/дворове.

2. Наличието на представителна жилищна сграда я отнася във втора група вили, което от своя страна я характеризира като имение на по-едри собственици в провинциален мащаб.

3. Характерът на терена, ползването на животинска сила и керамика за битови нужди, производство на ателиета в обсега на Никополис ад Иструм, а и на други импортни стоки дават основание да се предположи, че основният поминък във вилата е бил земеделие.

4. Хронологично функционирането на вилата се включва във времето от началните десетилетия на втората половина на I в. до 70-те години на IV в. (период С по В. Динчев). Това се потвърждава и от първото натрупване на монети в споменатата вече находка от времето на Веспасиан и малък брой такива от предшествениците му.

5. Приведените данни сочат неоспоримата връзка с анонимното антично селище при с. Тученица (1,5 – 2 км южно от вилата) – спирка на пътя Ескус – Филипопол през Балкана. Чрез нея, а вероятно и чрез близката GERIDAVA (с. Пелишат), покрай която е минавал пътят Сердика – Никополис ад Иструм,

се е реализирала стоково-паричната дейност на собствениците на вилата.

6. Позовавайки се на данните от епиграфските паметници, открити в крепостта „Сторгозия“ (Ковачева, Герасимова 1983, 103 сл.), допускаме собствениците на вилата да са ветерани от I италиански легион.

7. По отношение на етническия състав на преди всичко работещите в имението, а и на част от населението от античното селище при с. Тученица имаме основание да вярваме, че е с малоазийски произход. Неговите култови паметници – глава от статуя на Кибела (Ковачева 1998, 59, обр. 2), бронзови ръце, свързани с култа на Сабазий (Горбанов 1976, 13 сл.) и апликация с образа на Атис, свидетелстват за активен религиозен живот. Те обаче съществуват паралелно с паметници на местното божество – Тракийския конник (Ковачева 1985, 47, обр. 2) и такива от гръко-римския пантеон – Асклепий, Дионис и Ерос.

КАТАЛОГ НА НАХОДКИТЕ

Предмети от глина

1. ДОЛИУМ. Инв. № 1752. Глина – недоброкачествена, розова. Яйцевидна форма. Устие – масивно, част от него обрушена. Къса шийка. В горния край на плещите шнуровидна украса. Дъно – заострено, но с плоска основа, в средата с конкавен кръг. На три места тялото е закръпено с оловни скоби. Отворът е покрит с плоска каменна плоча. Вис. 1,50 м; диам. устие 0,38 м; диам. дъно 0,06 м; шир. на венчето 0,09 м.

Местонамиране: на 5 м източно от помещение № 1, сграда А.

Паралели: Аладжов, Китанова 1973, 76, обр. 22. II век.

2. КОЛЕЛО ОТ ДЕТСКА ИГРАЧКА. Инв. № 1764. Глина – пречистена. Бледокеремиден цвят. Центриран отвор. Спиците означени със седем радиални релефни лъча, между които има по един или два пъпковидни израстъка (гърбици). Плосък гръб. Диам. 4,3 см; на отвора 1,2 см.

Местонамиране: северозападен ъгъл на южния двор.

Паралели: Димитров и кол. 1970, 66, обр. 15; Ковачева 2012, 805, обр. 14; крепостта „Сторгозия“ – непубликувано и др.

3. ЛАМПА. Инв. № 73. Обр. 71. Глина – добре пречистена. Бледооранжев цвят, червен лак. Еднофитилна. Конкавен неорнаментиран диск

с центриран отвор за масло. Дискът е ограден с тесен релефен пръстен. Конвексни неорнаментирани плещи. Къс закръглен фитилник без ограничителна линия на плещите. Дисквидна дръжка с отвор. Слабо конвексно дъно. Дълж. 8,4 см; шир. 6,4 см; вис. 2,3 см.

Местонамиране: случайна находка на границата с територията на с. Тученица.

Публикация: Кузманов, Ковачева 1995, 145, табл. VI, № 60. Първа половина на III в.

4. ЛАМПА. Инв. № 220. Обр. 72. Глина – пречистена. Бледокеремиден цвят. Еднофитилна. Конкавен диск с широк центриран отвор за масло. Дискът е ограден с тесен връзан и широк релефен пръстен. Гладки конвексни плещи. Полузакръгъл фитилник, отделен от плещите с къса права линия. Плътна езичеста дръжка. Плоско дъно, оградено с връзан пръстен. Дълж. 7,8 см; шир. 5,8 см; вис. 2,9 см.

Местонамиране: в гроб от некропола на вилата заедно с монета на император Хадриан (117 – 138).

Публикация: Кузманов, Ковачева 1995, 141, табл. III, № 30 – тип IV, вар. 1. Втора половина на I – първа половина на II в. за вносните екземпляри.

5. ЛАМПА. Инв. № 2469. Обр. 73. Глина – пречистена. Розов цвят. Еднофитилна. Конкавен неорнаментиран диск с центриран отвор за масло. Дискът е ограден с връзан и широк релефен пръстен. Конвексни неорнаментирани плещи. Къс закръглен фитилник. Дръжка с отвор, липсва част от нея. Слабо конвексно дъно. Дълж. 8 см; шир. 6,2 см; вис. 2,7 см.

Местонамиране: северен край на северния двор.

Публикация: Кузманов, Ковачева 1995, 145, № 65 – тип IV, вар. 1. Втора половина на II – III в.

6. ЛАМПА. Инв. № 1705. Глина – пречистена. Оранжево-червен цвят. Еднофитилна. Конкавен диск с децентриран отвор за масло. Изображение: сърна в скок над наклонени навън неорнаментирани плещи. Тесен удължен фитилник, фланкиран с дегенерирани волути. Дисквидна дръжка с отвор. Плоско дъно. Дълж. 9 см; шир. 6,3 см; вис. 3 см; диам. дъно 3,7 см.

Местонамиране: южен двор, пред ограден зид II.

Публикация: Кузманов, Ковачева 1995, 137, № 8. Последна четвърт на I – начало на II в.

7. ЛАМПА. Инв. № 138. Обр. 7. Глина – пречистена. Бледокеремиден цвят. Еднофитилна. Плещите с две плочки. Фитилникът уширен в предния край. Дисквидна дръжка с отвор. Дълж. 9 см; вис. 3 см; диам. дъно 3,7 см.

Местонамиране: южен двор, пред ограден зид II.

Публикация: Ковачева 1995, табл. III, № 22. Местно подражание на тип II.

8. ПАНИЦА. Инв. № 1646. Глина – с кварцови песчинки. Охра. Форма на ниско пресечен

конус. Плоско дъно. Запазена половината. Горяла. Вис. 4,5 см; диам. устие 21,7 см; диам. дъно 16 см; шир. на венчето 2 см.

Местонамиране: помещение № 4, сграда А, в среда от въглени, гвоздеи и строителна керамика.

Паралели: Sultov 1985, т. 2, 84, табл. XI II, 4; тип 3 (Хотница, Бутово).

9. ПЛОЧКА – фрагмент от пано. Обр. 8. Глина – фино пречистена. Двустранно покритие с червен лак. Запазена е ъглова част. Върху лицевата повърхност е представена в релеф сцена с представители на морската фауна – делфин, мида и медуза. Гладък гръб. Зап. размери: 7,8 x 6,4 см; деб. 0,7 см.

Местонамиране: източна част на южния двор.

10. ПРЕШЛЕН. Инв. № 1746. Обр. 9. Глина с кварцови песъчинки. Сив цвят, следи от опушване. Цилиндричен, с плоски основи. Вис. 2 см; диам. 3,9 см; диам. дупка 0,9 см.

Местонамиране: помещение № 1, сграда Б.

11. ПРЕШЛЕН. Инв. № 1636. Обр. 9. Глина с кварцови песъчинки. Бледокеремиден цвят, следи от опушване. Цилиндричен, с плоски основи. Вис. 2,1 см; диам. 2,9 см; диам. дупка 0,8 см.

Местонамиране: източно от помещение № 2, сграда Б.

12. ПРЕШЛЕН. Инв. № 1636. Обр. 9. Глина с кварцови песъчинки. Охра. Биконичен. Вис. 1,9 см; диам. 4,3 см; диам. дупка 1 см.

Местонамиране: помещение № 3, сграда Б.

13. ПРЕШЛЕН. Инв. № 2467. Обр. 9. Глина – непречистена. Розов цвят. Заоблена форма. Вис. 2,3 см; диам. 5,1 см; диам. дупка 1,1 см.

Местонамиране: помещение № 3, сграда Б.

14. ПРЕШЛЕН. Инв. № 2456. Обр. 9. Глина – непречистена. Черен цвят. Биконичен, симетричен. Ръчно изработен. Вис. 2,1 см; диам. 4,4 см; диам. дупка 1,2 см.

Местонамиране: помещение № 2, сграда А.

15. Прешлен. Глина – непречистена. Сив цвят. Счупен на две. Цилиндричен. Вис. 2,5 см; диам. 4 см; диам. дупка 1,3 см.

Местонамиране: помещение № 1, сграда А.

16. ПРЕШЛЕН. Инв. № 1821. Обр. 9. Глина – непречистена. Охра. Биконичен, симетричен. Следи от опушване. Ръчно изработен. Вис. 2,8 см; диам. 4,9 см; диам. дупка 1,2 см.

Местонамиране: южен двор, пред ограден зид II.

17. ПРЕШЛЕН. Инв. № 1822. Обр. 9. Глина – непречистена. Охра. Биконичен, симетричен. Ръчно изработен. Вис. 2,75 см; диам. 3,6 см; диам. дупка 1 см.

Местонамиране: северозападен ъгъл на южния двор.

18. ПРЕШЛЕН. Обр. 9. Глина – примес с кварцови песъчинки. Кафяво-черен цвят. Сфероиден. Вис. 2,3 см; диам. 3,3 см; диам. дупка 0,9 см.

Местонамиране: помещение № 4, сграда А.

19. ПРЕШЛЕН. Обр. 9. Глина – непречистена. Бледочервен цвят. Сферичен, счупен на две. Вис. 2,5 см; диам. 4 см; диам. дупка 1,3 см.

Местонамиране: помещение № 4, сграда А.

20. ТЕЖЕСТ. Инв. № 1819. Обр. 9. Глина с кварцови песъчинки. Сив цвят, следи от опушване. Цилиндрична форма. Вис. 1,7 см; диам. 5 см; диам. дупка 1,5 см.

Местонамиране: южен двор, пред ограден зид II.

21. ТЕЖЕСТ. Инв. № 1820. Обр. 9. Глина с кварцови песъчинки. Сив цвят, следи от опушване. Цилиндрична, с окръглена периферия. Вис. 1,7 см; диам. 3,8 см; диам. дупка 1,5 см.

Местонамиране: южен двор, пред западния ограден зид.

22. СЪД – УРНА. Инв. № 1952. Обр. 10. Глина – недобре пречистена. Сиво-черен цвят. Тяло – цилиндрично, леко разширено към устието. Устие с наклонен навън устиен ръб. Плещите с украса от псевдошнур. Фрагментиран, сега реставриран. Вис. 22,5 см; диам устие 13 см; диам. дъно 11 см.

Местонамиране: южен край на южния двор – част от раннотракийския некропол с трупоиъгаряне.

23. ФРАГМЕНТ ОТ СЪД. Инв. № 1749. Обр. 11. Глина – пречистена. Бледокеремиден цвят, покритие с червена ангоба. Запазена е част от устието и стената. Устие – наклонено навън, с широк перваз с щемпелуван орнамент. Върху стената апликиран кръгъл медальон с митологична сцена: Афродита гола, държи огледало. Над нея – гирлянд, около нея фигури на три ероса. Макс. вис. 9,8 см; макс. шир. 11 см; шир. на венчето 3,6 см.

Местонамиране: източно от сграда А.

Паралели: Димитрова-Милчева 2008, 148; ИБАИ XII, св. 2, обр. 84.

24. ФРАГМЕНТ ОТ СЪД. Инв. № 1818. Глина – добре пречистена. Розов цвят, покритие със светла ангоба. Запазена е част от стената с гравирани след изпичането надпис от три букви в лигатура: AVR(elius). Вис. на буквите 31 мм.

Местонамиране: северозападен ъгъл на южния двор.

Предмети от желязо

25. БРАДВА. Инв. № 1929. Обр. 12. Има Г-образна форма. Тилната страна е плоска правоъгълна пластина с шипове в четирите ъгъла. Дълж. 15,5 см; шир. на острието 13,5 см; диам. на втулката 3,4 x 3,3 см. Размер на плочката 9,5 x 5 см.

Местонамиране: югоизточен ъгъл на помещението № 2, сграда А.

Паралели: Noll 1980, 108, NN 89, 90, 92, 93.

26. ДЛЕТО. Инв. № 2468. Обр. 13/1. Клин с правоъгълно напречно сечение. Върхът счупен; задният край плосък, елипсовиден. Зап. дълж. 15 см; шир. 3 см; деб. 1,2 см.

Местонамиране: помещение № 4, сграда А.

27. ИГЛА ЗА ШЕВ. Инв. № 2463. Обр. 13/2. Върхът липсва. Заострен горен край. Зап. дълж. 6 см.

Местонамиране: северозападен ъгъл на южния двор.

28. ИНСТРУМЕНТ. Инв. № 1786. Обр. 14/3. Има двойна функция: едната страна (край) е нож с триъгълна форма, който след засечка се свързва с къса дръжка, която преминава в плоска пластина, чийто край липсва. Тя е с трапецовидна форма (шпатула?). Обща дълж. 17,7 см; дълж. на ножа 8,5 см; на дръжката 1,2 см.

Местонамиране: северозападен ъгъл на южния двор.

29. КИРКОБРАДВА. Инв. № 1930. Обр. 15. На долната страна има ъгловата вдлъбнатина, която започва от отвора за дръжка по посока на острието на кирката. Дълж. 37,5 см; на остриетата 6,9 и 5,3 см; диам. на втулката 3,4 x 4 см.

Местонамиране: югоизточен ъгъл на помещение № 2, сграда А.

Паралели: Noll 1980.

30. КУКА ЗА СЕДЛО (?). Инв. № 1707. Кована. Има Г-образна форма, единият ѝ край завит в халка. Правоъгълно напречно сечение. Деб. 1,1 см.

Местонамиране: южен край на помещение № 2, сграда А.

31. МАНДАЛО. Удължена пластина с правоъгълно напречно сечение, в единия край с кръгъл отвор, другият е заострен. Дълж. 18,8 см; шир. на пластината 2,3 см; деб. 1,2 см; диам. на отвора 1 см.

Местонамиране: югозападен ъгъл на северния двор.

32. МАНДАЛО. Инв. № 1708. Дълж. 17 см; шир. 2,5 см; деб. 1,1 см; диам. на отвора 1,9 см.

Местонамиране: югозападен ъгъл на северния двор.

33. НОЖ. Инв. № 1571. Обр. 14/1. Хоризонтално острие и леко дъговиден тилник. Острието преминава с двустранен отстъп към ниско счупена дръжка. Дълж. 18 см.

Местонамиране: източен зид на помещение № 2, сграда А.

34. НОЖ. Инв. № 1787. Обр. 14/2. Триъгълно острие, дълъг плосък клин за дръжка. Корозирал. Дълж. 16,5 см; на клина 2,2 см.

Местонамиране: северозападен ъгъл на южния двор.

35. НОЖ. Дълж. 10 см; на клина за дръжка 2,5 см. Корозирал.

Местонамиране: северозападен ъгъл на южния двор.

36. НОЖ. Леко дъговидно острие и тилник, триъгълен клин за дръжка. Дълж. 14,5 см.

Местонамиране: помещение № 3, сграда Б.

37. КЛИН ЗА СЕЧЕНЕ НА ДЪРВА. Инв. № 2457. Триъгълна лопатка, къса дръжка с правоъ-

гълно напречно сечение и заострен връх. Дълж. на лопатката 5,2 см.

Местонамиране: помещение № 4, сграда А.

38. КЮЛЧЕ. Овална, плоска форма. Корозирало. Диам. 9 см; деб. 0,36 см.

Местонамиране: помещение № 4, сграда Б.

39. ПОДКОВА (?). Обр. 16/1. Има почти сферична незатворена форма. Плоска повърхност. От двете страни под дъговидната извивка са пробити по три кръгли дупки, едната прокъсана. Нащърбе на периферия. Дълж. 13 см.

Местонамиране: северозападна част на южния двор.

40. ПОДКОВА. Обр. 16/2. Част от периферията при дъгата ѝ липсва. Корозирала. Дълж. 16 см; деб. 1 см.

Местонамиране: пред каменната настилка при западния ограден зид, в среда от строителна керамика – южен двор.

41. ПОДКОВА. Като форма и размер еднаква с № 40. Обр. 16/3.

Местонамиране: северозападна част на южния двор.

42. ПРЕВЕЗЛЮ. Дръжка за малък съд (?). Тясна пластина с правоъгълно напречно сечение и извити краища. Дълж. 10 см.

Местонамиране: северозападен ъгъл на южния двор.

43. СТРЕЛА. Инв. № 1550. Тип лястовича опашка. Куха втулка. Едното крило е със счупен връх. Дълж. 8,7 см.

Местонамиране: района на вилата, южно от сграда Б.

44. СТРЕЛА. Инв. № 1740. Обр. 17/1. Върхът е с триъгълна форма, къса шийка и праг към дръжката. Шипът липсва. Зап. дълж. 4,9 см; на върха 4 см.

Местонамиране: югозападен ъгъл на северния двор.

45. СТРЕЛА. Инв. № 1741. Обр. 17/2. Ромбовидна форма. Шийка с правоъгълно напречно сечение. Дръжка – шип. дълж. 8 см; на върха 5,2 см.

Местонамиране: помещение № 4, сграда А.

46. ХАЛКА. Обр. 13/3. Затворена, с кръгло напречно сечение. Корозирала. Диам. 3,35 см.

Местонамиране: северозападен ъгъл на южния двор.

47. ШПОРА. Инв. № 1706. Обр. 17/3. Има U-образна форма. Краищата завършват с кръгли отвори. За единия отвор е захванат U-виден елемент. Към заобления връх чрез две дъговидни пластини е прихванато шестлъчно колело. Външната повърхност на раменете на U-образната форма е с украса от напречни ребра. Кована. Дълж. 16,5 см.

Местонамиране: югозападен ъгъл на северния двор.

Лит: Аспарухов 1992, 58 – 59, обр. 5в. XIII – XIV в.

Паралели: Генова 1988, с. 152.

Предмети от бронз

48. АПЛИКАЦИЯ. Инв. № 565. Обр. 18. Лице: глава на младеж – Атис, анфас. Закръглено лице с пластично моделирани подробности: къса, равно оформена прическа, с път над челото. До ушите кичурите са хоризонтални, леко вълнообразни, а под тях – вертикални. На главата фригийска шапка. Гръб: конкавен. Вис. 3,5 см; шир. 3 см.

Местонамиране: находка от гроб в некропола на вилата, с монета на император Хадриан (117 – 131).

49. КАНА. Инв. № 1675. Крушовидно тяло. Ниска шийка, окръглен устиен ръб. Под него релефен пръстен. Дъно конкавно, обградено от релефен кръг, допълнително монтиран към съда. Корозирали стени. Вис. 25 см; макс. шир. 19,5 см; диам. устие 3,8 см; диам. дъно 14 см.

Местонамиране: открита с колективна находка от 3041 монети – денари от I – последна четвърт на II в. край зид на сграда А.

50. КЛЮЧ. Инв. № 2461. Обр. 19/1. Тяло – сложно профилирано. Горният край е масивна правоъгълна плочка с правоъгълно напречно сечение и халка. Стволът е с правоъгълно напречно сечение, а обръщачът, извит успоредно на ствола, също е правоъгълна плочка с четири зъба. Обща дълж. 7,9 см; дълж. на обръщача 2 см; шир. 1,8 x 1,47 см; деб. на ствола 0,7 см; диам. на халката 1,38 см.

Местонамиране: сред руините на зид от камък на кал и тегули пред южния ограден зид II.

Паралели: *Antique Bronzes*, 135, N 173. II – III в.

51. ЛАМПА. Инв. № 1519. Обр. 20. Еднофитилна, с удължена крушовидна форма. Конкавна горна повърхност, оградена от висок релефен ръб. Резервоар с центриран отвор за масло, с форма на петлистна розета. Дъговидно извита дръжка, завършваща с протоме на конска глава. Дъно с високо, стругувано столче. Вис. 2,8 см; дълж. 18,5 см.

Местонамиране: югозападен ъгъл на помещението № 2, сграда А.

Лит. Ковачева 2009, с. 47, обр. 2. Втора половина на I – средата на II в.

52. ЛЪЖИЧКА (*cochlear*). Инв. № 1825. Обр. 19/2. Лопатката с капковидна форма. Дръжка с правоъгълно напречно сечение, с жлебове от четирите страни, профилирана. Благородна патина. Дълж. 8,1 см; на лопатката 4,4 см.

Местонамиране: върху плочника пред западния ограден зид.

Паралели: Кирова 2008, с. 81; Теодосиев, Манов 1993, 31 – 32, обр. 11 – 13; *Antique Bronzes*, 165, N 293. II – III в.

53. ПОДНОС. Инв. № 1547. Обр. 21. Елипсовидна форма и леко издигнат перваз, липсващ

на места. На едно място с кръпка, прикрепена с нитове. Корозирал. Консервиран. Размери: 27,5 x 25,5 см.

Местонамиране: помещение № 2, сграда А.

54. ПРЪСТЕН. Инв. № 1743. Обр. 22/1. Гладка елипсовидна плочка. Масивна халка с три издатъка; отвън – два под уширението на плочката (щита) и един в средата на тилната част. Размери на халката: 2 x 1,7 см; на плочката 1,3 x 0,7 см.

Местонамиране: северозападен ъгъл на южния двор.

55. ПРЪСТЕН. Инв. № 2462. Плочката (щитът) орнаментиран с врязани знаци: X, II и V. Халката отворена, с изтънени и разминаващи се краища. Диам. на щита 1,5 см.

Местонамиране: край западния зид на помещението № 3, сграда А.

56. ФИБУЛА. Инв. № 764. Обр. 22/2. Лъкът е извита плоска пластина, която е стеснена в предния край и преминава в страничен иглодържател. Задният край е с пружина от по две намотки, преминаващи в игла. Дълж. 4,1 см; макс. шир. на лъка 0,5 см.

Местонамиране: находка от гроб в некропола на вилата заедно с римска бронзова монета.

Паралели: Генчева 1987, с. 41.

57. ФИБУЛА. Дъговиден лък, двуспирална, с топчест завършек в предния край. Силно корозирала. Дълж. 8 см.

Местонамиране: помещение № 3, сграда Б.

Паралели: Генчева 1987; МИА 89, 1960, табл. 36.

58. ХАЛКА. Инв. № 2470. Обр. 13/4. Кръгло напречно сечение. Диам. 2,6 x 3 см.

Местонамиране: югоизточен ъгъл на северния двор.

59. ЦЕДКА (касирола). Инв. № 3899. Обр. 23/1, 2. Запазено устие с част от стената. Устието е с обърнат навън устиен ръб. Под него, върху гладък пояс с височина 2,5 см е нанесен чрез замба латински едноредов надпис: SERAPIO FECIT OESCI. Под надписа е съхранена орнаментация, изработена също чрез замба. Тя е представена от почти допрени големи кръгове от концентрично разгънати спирали, между които в горното поле са разположени една след друга по две малки волутообразни форми. Долната леко стеснена част на цедката, също орнаментирана, се разпада след откриването ѝ. Снабдена е била с една (сега липсваща) дръжка, прикрепена за устийния ръб чрез осем нита. Горяла. Зап. вис. 7 см; диам. устие 21 x 17 см; вис. на буквите 0,15 см.

Местонамиране: югозападен ъгъл на помещението № 2, сграда А.

Паралели: Noll 1980, 80, Table 28 – 30.

Лит.: Ковачева 2012. Втора половина на I – началото на II в., при употреба до укриване на съкровището от денари в 170 г.

Предмети от стъкло

60. ФРАГМЕНТ ОТ СЪКЛЕН СЪД – ДЪНО. Има удължена цилиндрична форма, заоблен край. Липсва горната част на тялото. Бледосиньо, прозрачно стъкло. Зап. дълж. 6,2 см.

Местонамиране: южен двор.

61. ФРАГМЕНТИ ОТ СЪД – ЧАША(?). Два фрагмента – устие и стена. Масленозелено стъкло. Устието леко извито навън, удебелено и заоблено. Деб. 0,1 см.

Местонамиране: северозападен ъгъл на южния двор.

62. ФРАГМЕНТИ ОТ СЪД – ЧАША (?). Три фрагмента – части от устие със стена. Зеленикаво стъкло. Устието извито навън и заоблено. Заоблено тяло.

Местонамиране: северозападен ъгъл на южния двор в среда от много камъни, тухли с вълнообразна украса и кости от едри животни.

63. ФРАГМЕНТ ОТ УСТИЕ СЪС СТЕНА ОТ ЧАША. Бяло прозрачно стъкло. Устието леко извито навън, тялото слабо заоблено. Под устийния ръб две врязани успоредни линии.

Местонамиране: край източния зид на сграда А. Паралели: Barcoci 1988, N 72, Tab. VII, Шагвар. Втора половина на IV в.

64. ФРАГМЕНТ ОТ ЧАШКА (кандило?) – ДЪНО. Бяло стъкло. Дъното с пръстеновидно столче. Диамет. 3,7 см.

Местонамиране: помещение № 3а, сграда А.

65. ФРАГМЕНТ ОТ СЪД – УСТИЕ с широка канелирана дръжка. Кобалтовосин цвят. Устието с извит навън устиен ръб. Канелюрите на дръжката сплеснати.

Местонамиране: извън западния ограден зид на северния двор.

66. МЪНИСТО. Инв. № 2470. Зелена стъклена паста. Сферично, с плитки вертикални насечки. Вис. 1,5 см; диам. 1,9 см; диам. на дупката 0,8 см.

Местонамиране: помещение № 2, сграда Б.

67. МЪНИСТО. Инв. № 1823. Синкав цвят. Овално, с вертикални ребра – мелонен тип. Вис. 1,1 см; диам. 1,4 см; диам. на дупката 0,5 см.

Местонамиране: северозападен ъгъл на южния двор.

68. КОПЧЕ. Тъмносин цвят. Ниско пресечена биконична форма. Снабдено с халка. Диамет. 0,9 см.

Местонамиране: сграда Б.

Паралели: Дончева-Петкова 1999, 103, обр. 133.

Предмети от кост

69. ПРЕДМЕТ с паралелепипедна форма. Инв. № 1824. Кух, с гладки стени. Вис. 9,6 см.

Местонамиране: помещение № 4, сграда А – в среда от въглени, гвоздеи и късноантична керамика.

Предмети от камък

70. ТЕСЛА. Инв. № 2458. Гранит. Черен цвят. Полирана повърхност. Трапецовидна форма, заоблен тил. Дълж. 5,2 см; шир. 2,9 см; деб. 1,3 см.

Местонамиране: помещение № 3, сграда Б.

71. НОЖОВЕ. Инв. № 1704. Обр. 25. Кремък с восьмичножълт цвят. Дълж. 4,3 см.

Местонамиране: помещение X 3, сграда А и помещение № 3, сграда Б – в среда с фрагменти от халколитна керамика.

72. БРУС. Сивозеленикав камък (пясъчник?). Леко дъговидна форма. Дълж. 14,5 см; деб. 3,2 см.

Местонамиране: северозападен ъгъл на южния двор.

Монети

73. Марк Антоний. Л: Галера с надпис ANT AVG/ III VIRRPC; О: Римски орел между две знамена.

Местонамиране: помещение № 2, сграда А.

Лит.: Crawford, 1974, 544.

74. Римска бронзова монета. Горяла. Корозирала. Веспасиан (?).

Л: IMPCAE... Глава на император; О: AE... AE...O.S/C. Диамет. 21 мм.

Местонамиране: помещение № 3, сграда А.

75. Римска бронзова монета. Горяла. Корозирала.

Л: ...Бюст на император с надпис; О: ...Права мъжка фигура държи жезъл и неясен предмет. Диамет. 21 мм.

Местонамиране: помещение № 3, сграда А.

76. Бронзова монета на император Траян. Горяла, нечетлива. Диамет. 18 мм.

Местонамиране: помещение № 3, сграда А.

77. Римска бронзова монета. Сечена от неизвестен градски управител. Горяла, нечетлива. Диамет. 24 мм.

Местонамиране: североизточен ъгъл на южния двор в среда от късноантична сива керамика и тухли.

78. Римска бронзова монета. Горяла, нечетлива. Диамет. 18 мм.

Местонамиране: северозападен ъгъл на южния двор.

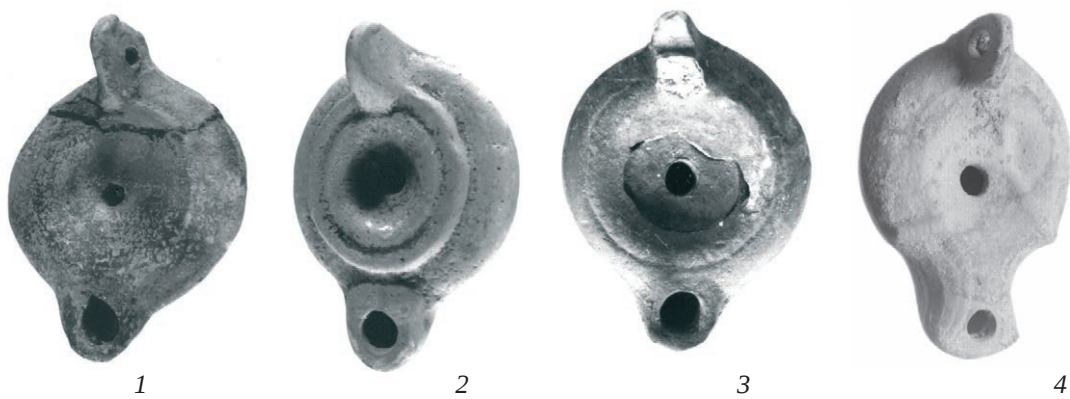
79. Констанций II (337 – 361). Бронз. Горяла. Диамет. около 20 мм.

Местонамиране: върху каменна настилка при западния ограден зид на южния двор.

80. Късноантична бронзова монета. Горяла, нечетлива.

Местонамиране: върху каменна настилка при западния ограден зид на южния двор.

81. При риголване на лозето югоизточно от стопанския комплекс са намерени денари на императорите Домициан (81 – 96) – Инв. № 1137; Траян (98 – 117) – Инв. № 1210; Балбин (238) – Инв. № 1136 – в среда от керамичен материал и неотбелязани по вид предмети.

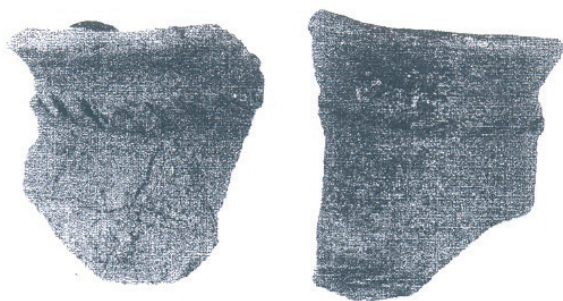
Обр. 7. 1, 2, 3, 4: Глинени лампи.

Обр. 8. Керамична плочка с изображения от морската фауна.

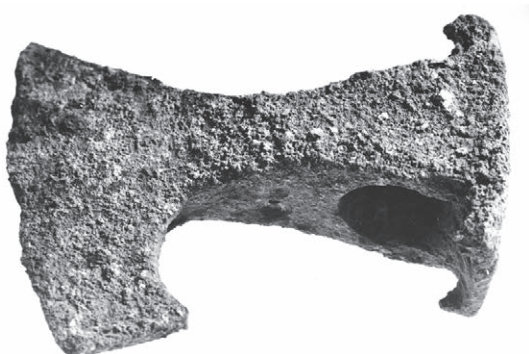
Обр. 9. 1, 2: Глинени прешлени и тежести.

10. Фрагменти от глинени урни.

Обр. 11. Фрагмент от съд със сцена Венера и Ероси.

Обр. 12. Желязна брадва.

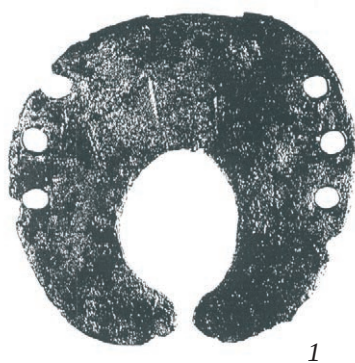
Обр. 13. Железни предмети.

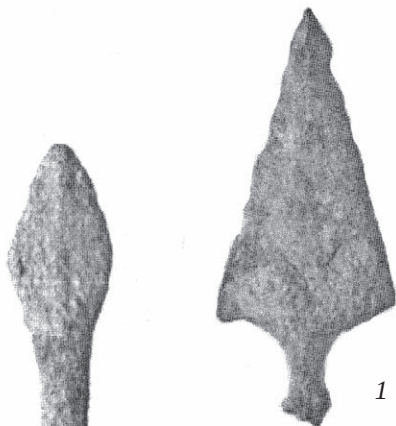
Обр. 14. 1-2. Железни ножове. 3. Железен инструмент.

Обр. 15. Желязна киркобрадва.

Обр. 16. 1, 2, 3: Желязна подкова.

Обр. 18. Апликация – Атис. Бронз.

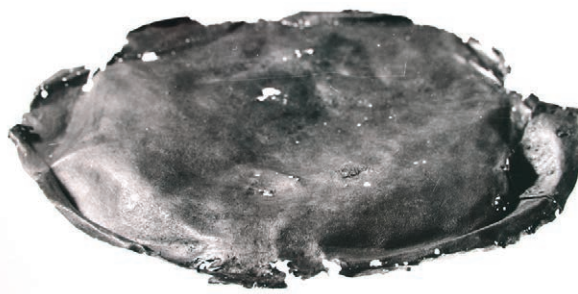
17. Железни предмети. 1-2. Стрели. 3. Шпора.

Обр. 19. Предмети от бронз. 1. Ключ. 2. Медицински инструмент.

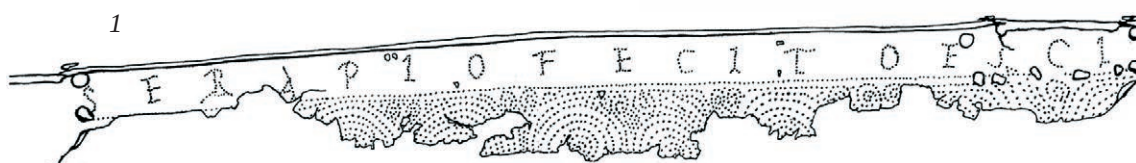
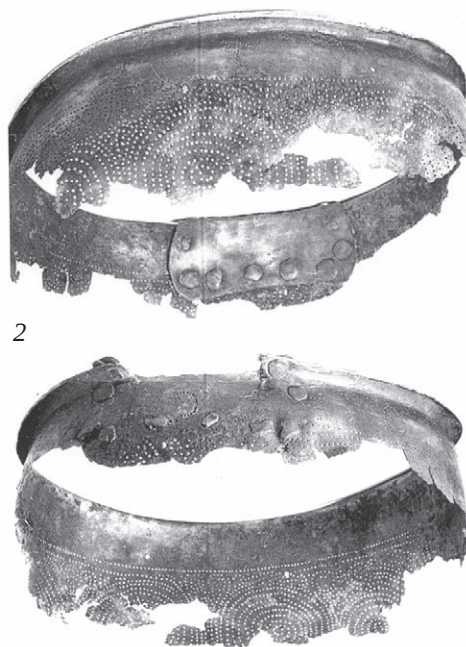
Обр. 20. Лампа. Бронз.

Обр. 21. Поднос. Бронз.

Обр. 22. 1. Накити. Бронз. Пръстен. 2. Накити. Бронз. Фибула.

Обр. 23. 1. Латински надпис върху бронзовата цедка. 2. Цедка с латински надписи. Бронз.

Литература

- Аврамова 2002:** Д. Аврамова. Данни за тракийско селище в Кайлъка. – В: 730 години град Плевен. Плевен, 2002, 81 – 85.
- Аладжов, Китанова 1973:** Д. Аладжов, А. Китанова. Разкопки на могила I в Хасково. – Археология 3, 1973, 70 – 83.
- Александров 1984:** Г. Александров. Антична вила № 3 край Михайловград. – ИМСЗБ, 9, 1984, 11 – 44.
- Аспарухов 1992:** М. Аспарухов. Средновековно въоръжение от сбирката на Историческия музей в Плевен. – ИМСЗБ, 18, 1992, 55 – 60.
- Атанасова 1980:** Й. Атанасова. Вила рустика до с. Мокреш, Видинско. – ИМСЗБ, 4, 1980, 67 – 83.
- Буюклиев 1986:** Хр. Буюклиев. Тракийски могилен некропол при Чаталка, Старозагорски окръг. – РПр, XVI. София, 1986, 5 – 150.
- Велков 1939:** Ив. Велков. Могилни гробни находки от Брезово. Баба Донина могила. – ИБАД XII, св. 2, 1938, 1939, 275 – 279.
- Генова 1988:** Ев. Генова. Археологическо проучване на средновековната крепост Плевен. – ИНИМ, 7, 1988, 134 – 153.
- Горбанов 1976:** П. Горбанов. За характера на фигуралните паметници на Сабазий и някои аспекти от неговия култ. – Археология 4, 1976, 13 – 19.
- Гущераклиев 1999:** Р. Гущераклиев. Две монетни находки от Ловеч и Слатина. II – III в. – ИИМ – Ловеч 4, 1999, 15 – 38.
- Гущераклиев 2004:** Р. Гущераклиев. Монетно съкровище от II – III в. от село Слатина, Ловешко. – НСЕ, 1, 2004, 63 – 67.
- Генчева 1987:** Е. Генчева. Типология и датирание на ранноримските фибули от Южна България. – Археология 4, 1987, 30 – 43.
- Данов, Велков 1938:** Хр. Данов, Ив. Велков. Новооткрити старини. – ИБАД, XII, свитък 2, 1938. София 1929, 442 – 443.
- Димитров, Чичикова, Султов 1970:** Д. П. Димитров, М. Чичикова, Б. Султов. Археологическите разкопки в Восточном секторе Нове в 1966 г. – ИАИ, 32, 1970, 55 – 71.
- Димитрова-Милчева 2008:** Ал. Димитрова-Милчева. Луксозна керамика – импорт и местно производство от Тракия и Мизия през I – III в. сл. Хр. – В: (Р. Иванов, ред.) Археология на българските земи (Archaeology of the Bulgarian Lands), т. 3. София 2008, 118 – 161.
- Динчев 1977:** В. Динчев. Римските вили в днешната българска територия. София, 1977.
- Дончева-Петкова 1999:** Л. Дончева-Петкова. Одърци. София 1999.
- Иванов 1960:** Т. Иванов. Паметници от Пауталия. – ИАИ, XXIII, 1960, 205 – 230.
- Йотов 2004:** В. Йотов. Въоръжението и снаряжението от Българското средновековие (VII – XI в.). Варна 2004.
- Кирова 2008:** Н. Кирова. Медицински и фармацевтични инструменти и пособия от българските земи. I – края на III в. – В: (Р. Иванов, ред.) Археология на българските земи, т. 3. София, 2008, 65 – 96.
- Ковачева 1977:** Т. Ковачева. Отчет за 1976 г. – АОР през 1976 г. Русе, 1977, 80 – 82.
- Ковачева 1978:** Т. Ковачева. Отчет за 1977 г. – АОР през 1977 г. Видин, 1978, 140.
- Ковачева 1979:** Т. Ковачева. Отчет за 1978 г. – АОР през 1978 г. Пазарджик, 1979, 89 – 90.
- Ковачева 1985:** Т. Ковачева. Култови паметници на Тракийския конник от Плевенско. – Векове, 5, 1985, 46 – 50.
- Ковачева 2009:** Т. Ковачева. Римски бронзови лампи от Улпия Ескус и Сторгозия (Долна Мизия). – В: Приноси към българската археология. София, 2009, 45 – 51.
- Ковачева 2012:** Т. Ковачева. Бронзова цедка с латински надпис от Улпия Ескус. – В: Василка Герасимова-Томова. In memoriam. София, 2012, 257 – 265.
- Ковачева, Герасимова 1983:** Т. Ковачева, В. Герасимова. Епиграфски паметници от Сторгозия. – ИМСЗБ, 8, 1983, 111 – 115.
- Кузманов, Ковачева 1995:** Г. Кузманов, Т. Ковачева. Колекция от антични лампи в Историческия музей – Плевен. – ГСУ ИФ – специалност археология, т. 2, 1995, 135 – 148.
- Маджаров 1990:** М. Маджаров. Пътят Ескус – Филиппол (I – IV в.). – Археология, 1, 1990, 18 – 29.
- Медведев 1966:** А. Ф. Медведев. Ручное метательное оружие (лук, стрелы, самостри. VIII – XIV вв.). Москва, 1966.
- Милчев, Дамянов 1984:** Ат. Милчев, Ст. Дамянов. Археологически разкопки на късноантичната крепост при с. Войвода, Шуменски окръг през 1970 г. – РПр, X, 1984, 43 – 84.
- Минчев 1990:** Ал. Минчев. Антично стъкло от Западно-Черноморие (I – VI в.). – ИНМВ, 26, 1990, 56 – 78.
- Николова 1974:** Я. Николова. Домашният бит и въоръжението в двореца на Царевец според археологическия материал. – В: Царевград Търнов, т. 2. София 1974.
- Сорокина:** Н. П. Сорокина. Стекло из раскопах Пантикалея (1945 – 1959). – МИА СССР, № 103.
- Теодосиев, Манов 1993:** Н. Теодосиев, М. Манов. Могилно погребение при с. Драгодан, Кюстендилско. – Археология, 1, 1993, 31 – 42.
- Федоров 1960:** Г. Б. Федоров. Черняховская культура на территории Молдавии. – МИА СССР, № 89, 1960, 57 – 172.
- Чангова 1957:** Й. Чангова. Търговски помещения край южната крепостна стена в Преслав. – ИАИ, XXI, 1957, 233 – 263.
- Юрукова 1978:** Й. Юрукова. Монетни находки, открити в България. – Археология 2, 1978, 73 – 75.
- Antique Bronzes in Romania.** Katalog. Bucharest, 2003.
- Barcoci 1988:** L. Barcoci. Die pannonische Glassfunde

- in Ungarn. – Studia Archaeologica IX. Budapest, 1988.
- Crawford 1974:** M. H. Crawford. Roman Republican Coinage. Vol. I. Cambridge, 1974.
- Döhle 1966:** B. Döhle. Der Sector VII. – Klio 47, Berlin, 1966.
- Gomolka 1966:** G. Gomolka. Katalog der Kleinfunde. – Klio 47, Berlin, 1966.
- Isings 1957:** C. Isings. Roman Glass from Dated Finds. – Gröningen – Djakarta, 1957.
- Gerov 1963:** B. Gerov. Die gotische Invasion in Mösien und Thrakien unter Decius in Lichte der Hortfunde. – AAPh, StHPh, Serdicae, 1963, 127 – 146.
- Noll 1980:** R. Noll. Das Inventar des Dolichenusheiligtums von Mauer an der Url (Noricum). Wien, 1980.
- Sultov 1985:** B. Sultov. Ceramic production on the territory of Nicopolis ad Istrum (2nd – 4th c.). Sofia, 1985.
- Olszak 1981:** J. Olszak. Wybroby szklane. – Novae – sector zachodni 1976 – 1978. Poznan, 1981.

Production complex at *villa rustica* near Pleven (Storgosia)

Theodora KOVACHEVA

(Summary)

The villa is located in Maytapa locality, about 9 km from the city of Pleven and about 4.5 km from the early Byzantine fortress Storgosia. It covers an area of about 2000 square meters. It occupies the north-western part of the complex. There is a water source nearby. *Villa rustica* is located 1.5 km east of the road Oescus – Philippopolis through Haemus mons (Stara Planina Mountain), between the road stations Storgosia and Doriones. Prior to the archaeological excavations (1975 – 1978), a hoard of 3 041 Roman imperial denars dating from the 1st to the last third of the 2nd century (1974) was discovered in a large bronze vessel.

The earliest documented human activity here is during the Chalcolithic era. The next period reflects the life of a Thracian population identified with the name of the Krobyzoi tribe (?) During the Early and Late Iron Ages. The economic complex is spread over a part of the area of a Thracian cemetery dated back to the Late Hellenistic period (presence of cremation on site and bones placed in urns). Then the already mentioned villa rustica appears. The building complex has been functioning since the middle or second half of the 2nd century. The final date is determined by the burning of the farm complex during the invasion of Costoboci (Costobocae) (170) and the hiding of the large coin find of 3041 denars near the eastern wall of building A. The last coins buried during the time were issues of Emperor Lucius Verus (161 – 169). The invasion was disastrous for the area. The villa has hardly continued its functioning.

The general plan of the production complex shows two separate buildings (A and B) with different internal plan, connected with a yard. Over the years, in the northern direction, the farm complex has been supplemented with other separate buildings (C). This complex in Maitapa locality is defined as a villa with an economic part and a representative one. After the invasion of the Costoboci, the owners of the area were different. There are also new rooms in the villa. This invasion destroyed the entire area nearby. At that time, the coin hoard with identical content was hidden at the architectural complex near the villa with a ceramic center near the town of Pavlikeni (Veliko Tarnovo region). The same would be said for the territorium Dianensium (village of Brestovets, Pleven reg.), the early Roman Storgosia near the town of Pleven, near the village of Slatina (Lovech region), located on the road Oescus – Philippopolis. The invasions continued under Emperor Gordian III (238 – 244) and continued, as evidenced by the coin finds from the region of Pleven, until 269 until the defeat of the Goths at Naissus (Nish, Serbia). With the barbarian invasions of the second half of the 3rd century, the end of the second period for the villa must have come. With the beginning of the third period we have reason to connect the significant changes made in the architectural plan of the farm complex, namely: the appearance of room № 3a with a mortar wall in building A, the construction of a choir at building B, partitioning of the large yard and the demarcation of two smaller ones, north and south, and the entry into use of mortar.

Villa rustica in the Maytapa locality refers to the villas in which the production part is developed around a courtyard yards. The presence of a representative residential building refers it to a second group

of villas, which is a mansion of larger owners on a provincial scale (according to the typology of V. Dinchev). The inhabitants of the villa were mainly engaged in agriculture. During the Principate, there are other settlements in the surrounding area, with which commercial activity is carried out at the local level. Next to *villa rustica* there is an ancient settlement near the village of Tuchenitsa (Pleven reg.) with an unknown name (1.5 km south), which is a road stop on the road Oescus – Philippopolis across Haemus. There is another road station nearby – Geridava (village of Pelishat, Pleven reg.). There is another road nearby – Serdica – Nicopolis ad Istrum. Referring to the data from the epigraphic monuments found in the nearby fortress of Storgosia, we assume that the owners of the villa were veterans of the First Italian Legion (*legio I Italica*). The ethnic composition of the population is diverse. There are people from Asia Minor, as shown by the found monuments related to Cybele, Sabazios, Attis. There are also documented monuments of the local official deity - the Thracian Horseman, as well as monuments from the Greco-Roman pantheon (Asclepius, Dionysus, Eros).

The successive Gothic invasions of 376 – 378 completely destroyed the area. A population of *foederati*, inhabited by tribes coming north of the Danube, was also found here. Remains of the Bulgarian Middle Ages are also documented (with the latest materials from the 13th – 14th century).

Едиктът на император Деций Траян от 249 г. и отразяването му от раннохристиянските автори

Веселина МИТЕВА¹

¹ Независим изследовател, ул. Дубровник 15 А, Варна 9000, България;
vesselina.miteva@abv.bg

До средата на III в. политическата обстановка в Римската империя се характеризира с тежка икономическа и военна криза. Честите случаи на узурпиране на престола и наличието на множество претенденти за властта представляват обичайно явление за времето от царуването на Максимин Трак (235 – 238 г.) до възкачването на власт на Диоклециан (284 – 305 г.) през 284 г. През този период императорите управляват за кратко време – понякога за по-малко от две години. Непрекъснатата смяна в управлението неизбежно води до подронване на авторитета на императора, децентрализация във властта и невъзможност за упражняване на контрол от страна на държавния апарат. Докато императорите се борят с междоусобиците и опитите за преврат, са изправени и пред тежката задача да опазват външните граници на страната, които стават все по-несигурни.

На север германските племена в продължение на десетилетия нахлуват в териториите около реките Рейн и Дунав. Междувременно на изток обстановката се усложнява, след като династията на Сасанидите (224 – 651 г.), която се обявила за законен приемник на Ахеменидската империя, подчинява партите и се насочва към бившите персийски територии

в Мала Азия и Средиземноморието, които са под властта на Рим. Военната криза не се ограничава само с тези два проблема – бунтове и въстания избухват в северните провинции, Африка и Италия (Ziolkowski 2011, 113 – 117). Непрекъснатите атаки и войните на няколко фронта представляват тежест за управлението, а невъзможността на армията да постигне траен успех застрашава влиянието на империята като първа военна сила. Кризата във военно отношение довежда и до спад в икономиката и производството.

Освен в общодържавен смисъл периодът е неблагоприятен и за една от религиозните общности в страната, а именно християнската. В края на 249 г. император Деций Траян (249 – 251 г.) издава едикт, с който приканва всички жители на империята да отдадат почит на държавните богове. За съжаление текстът на този документ не е запазен до наши дни, което става причина за различни спекулации относно съдържанието му още в древността. В съвременната наука е установено общоприетото схващане, че по времето на Деций Траян започва преследване на християните, като стратегията на римското управление е да облъче репресиите с юридически санкции и да

внесе в тях елемент на систематичност и последователност. Императорът е считан за убеден противник на християнската религия, тъй като според някои автори осъзнал, че тя влиза в значително противоречие с класическите принципи на римското мислене. Според Т. Коев и Г. Бакалов именно това нарастващо религиозно противопоставяне в многонационалната римска държава провокира Деций да издаде през януари 250 г. едикт, по силата на който всички граждани публично са длъжни да заявят принадлежността си към официалната религия, но конкретната цел на правителството били християните (Коев, Бакалов 1992, 50). Това твърдение е залегнало и в традицията на Българската православна църква.

Тъй като оригиналният текст е изгубен, за да добием представа какво в действителност е било неговото предназначение и съдържание, трябва да разчитаме на косвените източници и археологическите паметници, отразили събитието. Сведения за едикта получаваме от три основни извора. Първият са т. нар. папируси *libelli*, на които ще се спрем по-подробно в следващите редове, представляващи документи, издавани на римските граждани, удостоверяващи участието им в държавните жертвоприношения, постановени от едикта. Известни са четиридесет и шест такива сертификата, датирани между 12 юни и 14 юли 250 г., открити в градове край Фаюмския оазис, югозападно от Кайро – тридесет и четири от Теаделфия, три от Оксирих, а останалите са от различни околни селища (Clarke 2005, 625 – 634; Rives 1999, 140 – 142).

Вторият извор е кореспонденцията на картагенския епископ Киприян, заемал този пост по време на управлението на Деций Траян¹. В писмата си той описва злощастното положение, в което се намират църквата и нейните служители през този период.

Третият базов източник е Евсевий Кесарийски, който също разказва за гоненията и цитира кореспонденция на Дионисий Александрийски, описваща арести на висши духовници, включително и неговия собствен (Euseb. Hist.

Ес. VI, 39 – 41; Deferrari 1955, 67 – 70). Проблемът с последните два извора е, че никой от християнските автори не дава информация за конкретното съдържание на едикта, а само излага последствията от неговото прилагане.

За да анализираме характера и причините за този документ, следва да разгледаме личността на самия Деций Траян и политическата обстановка в римската държава по време на неговото управление. От територията на Долна Мизия са известни няколко епиграфски паметника, дело на Деций, преди да стане император. Първият, открит във военната станция *Montemno*, намираща се на пътя, свързващ *Oescus* и *Philippopolis*, е посветен на *Iuppiter Optimus Maximus* и на боговете и богините на *Hemus* и датира от времето, когато бъдещият император е все още провинциален управител на Долна Мизия – 234 г. Останалите надписи са ценни, тъй като чрез тях може да се проследи военната му кариера. Известно е, че той е заемал и длъжността управител на *Germania Inferior* (Александров 2013, 101; Лунгарова 2012, 64).

От произведението „Книга за императорите“ (*A. Liber de Caesaribus*) на Аврелий Виктор знаем, че е роден около 200 г. близо до *Sirmium* в провинция *Pannonia Inferior* (Aug. Vict. Caes. XXIX, 1). От няколко епиграфски паметника, оставени от Деций, става ясно, че точното му родно място е именно *Budalia*, западно от *Sirmium* (Александров 2013, 101). Съществуват различни версии за това как е избран за император. Според текста „Нова история“ (*Historia nova*) на историка Зосим разтревожен за лоялността на дунавските легиони, император Филип I Араб (244 – 249 г.) изпраща Деций, за да се справи с бунтовете. Той бързо печели уважението и доверието на войниците и те го издигат за император. След това Деций тръгва към Италия, където побеждава Филип в битка и се възкачва на престола (Zos. Hist. nova, 1 – 2).

Изглежда, че Деций Траян прекарва първите няколко месеца като император в Рим. Това е и времето, когато е издаден едиктът за поклонението към боговете. В края на 249 г., няколко месеца след възкачването на Деций,

¹ За писмата на епископ Киприян вж. у Donna 1964, 16 – 114.

когато дунавската армия е ангажирана с междусобния конфликт в Италия, готски племена навлизат в територията на империята. През 250 г. племената разбиват отбраната при Ниш и разграбват слабо защитената Мизия, но в района на *Nicopolis ad Istrum* (дн. с. Никюп, обл. В. Търново) атаката им е отблъсната от римската армия начело с императора.

Готите преминават необезпокоявани планинските проходи и навлизат в провинция Тракия. Управителят на провинцията Тит Юлий Приск се укрепва във *Philippopolis* (дн. Пловдив). Нашествениците не успяват да превземат града, но разграбват и плячкосват околностите. Деций пристига в Тракия, но бива атакуван от готски военни части. С цел да завземе властта, Приск разпространява слух, че императорът е мъртъв и започва преговори с готите, за да си осигури военна подкрепа. След като споразумението е сключено, готите разграбват Филипопол и избиват голяма част от населението. Това се оказва напразно, защото Деций всъщност бил жив и се насочил към обсадения на север *Nicopolis ad Istrum*. Решителното сражение се разиграва в околностите на *Abritus* (дн. гр. Разград), където готите, предвождани от Книва, разбиват римските войски. В сражението загива и самият император, а тялото му не е открито (Иванов 2002, 33; Попов 2008, 715 – 716).

Според Аврелий Виктор дори изправен пред смъртта, императорът не бил сломен духом: „Повечето историци разказват, че смъртта на Дециевци била славна: синът паднал в сражението, сражавайки се смело, а бащата, когато поразените войници говорили много, за да го утешат, бодро казал, че смъртта на един войник не му се вижда нещо значително. След това императорът възобновил битката и загинал (...) сражавайки се също така смело“. (Aur. Vict. Caes. XXIX, 1). Историкът Евтропий също дава висока оценка на личността на Деций, като пише в своето съчинение „Кратка история от основаването на Рим“ (*Breviarium ab urbe condita*), че той дори заслужава да бъде обожествен (Eutr. brev. ab Urbe. cond., IX, 4).

Съдейки по писмените паметници, дело на нехристиянски автори, можем да заключим, че Деций Траян е високо ценен владетел. Те го представят като добър държавник и опитен военен, силно ангажиран във войните срещу готите и опазването на държавните граници. Възниква въпросът защо тогава би инициирал преследване срещу християните.

Версията, която Евсевий Кесарийски предлага, че императорът е провокиран от омразата си към предшественика си Филип, който бил християнин, е крайно необезпокояваща – „След като управлявал няколко години, Филип бил наследен от Деций. Заради омразата си към Филип той предприел гонение срещу църквите, в което Фабиан загинал като мъченик, а на негово място епископията поел Корнелий“. (Euseb. Hist. Ec. VI, 39. 1; Deferrari 1955, 64 – 67). Това твърдение изказва и остготският историк Йорданес (Iord. Rom. 284). Тъй като той е живял триста години след описаните събития, а и поради готското си самосъзнание (въпреки че по произход всъщност е алан, Falk 2010, 25), допускаме, че е възможно, повлиян от патриотични чувства, просто да повтаря написаното от Евсевий. Освен това той неведнъж допуска грешки, като например факта, че отъждествява готите с гетите. Според друг християнски автор – Лактанций – единствената цел на Деций била да поведе своеобразен поход срещу Църквата, целящ нейното заличаване, но това също изглежда нелогично (Lact., De mort. pers. IV, 3).

Впечатление правят изразните средства и внушенията, които християнските автори се опитват да наложат. Роденият в Палестина Евсевий Кесарийски е считан за автор на едни от най-добрите литературни извори за епохата на Тетрархията и управлението на Константин Велики (306 – 337 г.). Той е и първият автор, заел се с отговорната и сложна задача да напише история на християнската църква. В много томното си произведение „Църковна история“ (*Historia Ecclesiastica*) той описва хронологията и развитието на църквата, като включва и списък с епископи и свещеници, и разказва за делата на множество мъченици. Един от важните приноси на този опус е, че представля-

ва ярък разказ за гоненията на християни през тази епоха. Друг важен негов труд представлява „История на палестинските мъченици“ (*De Martyribus Palestinae*), написана в периода между 303 и 311 г. в памет на неговите приятели и съмишленици, загинали за вярата си, която в известен смисъл се явява като допълнение към „Църковна история“.

Личните пристрастия на автора повлияват силно върху наратива и излагането на определени събития. Това личи особено в отрицателното изграждане на образите на римските държавници и хората, участващи в т. нар. „преследване“ на християните. Така например той нарича Деций „демон на злото“ (Euseb. Hist. eccl. XXXIX.5; Deferrari 1955, 64 – 67). В неговите произведения често наблюдаваме и обратното – прекомерна възхвала и хиперболизиране на сакралната същност на мъчениците, често граничещи с фантастиката. Една от важните му творби е описание на живота на Константин Велики (*Vita Constantini*), която има по-скоро хвалебствен характер, отколкото биографичен. От похватите, които Евсевий употребява, става ясно, че е почитател на Константин и привърженик на християнската му политика, което провокира съмнение относно някои изложени в произведението моменти.

Другият автор, от когото черпим информация за гоненията на християни – Лактанций, също не е обективен в оценките си. Неговото най-важно съчинение е „Божествени поучения“ (*Institutiones Divinae*), но най-известно през Средновековието е „За смъртта на гонителите“ (*De mortibus persecutorum*), в което Лактанций разказва за мъчителните болести и смъртта на десет римски императори (особено внимание е отделено на Диоклециан), преследвали жестоко ранните християни. Той обяснява смъртта на императорите като божествено наказание и възмездие за злините, които са причинили на християните. Склонността му към преиначаване на отделни събития, а и изразните средства, които използва, провокират съмнения относно истинността на неговите твърдения. Смъртта на Деций е описана по следния начин: „И така, като

потеглил на поход срещу карпите, които по това време били завладели Дакия и Мизия, [Деций] веднага бил заобиколен от варварите и погубен заедно с голяма част от войската си, без дори да може да бъде почитен с погребение. Съблечен гол, той лежал на земята за храна на зверове и птици, както заслужава един божии враг“ (Lact., *De mort. pers.* IV, 3).

Независимо от подчертаната прохристиянска позиция на авторите някои от изказаните твърдения отговарят на историческата истина. Пример за това представляват описаните събития около влизането в сила на Едикта за толерантността от 311 година, издаден от император Галерий (303 – 311 г.), който е идентично отразен от двамата автори. Това показва, че те са имали независим достъп до документа или до негови преписи. Но по отношение на Деций и събитията около смъртта му наблюдаваме огромно разминаване между образите, описани от Аврелий Виктор и Лактанций.

Оскъдните сведения за живота и управлението на императора, които античните историци оставят, са крайно противоречиви и не предлагат никаква информация относно отношението му към християните и изобщо към религиозните въпроси в държавата. Липсата на достатъчно обективни данни става причина като основни източници за епохата да бъдат считани християнските автори, които въпреки че са независими един от друг, споделят сходни религиозни възгледи и често излагат събитията, пречупени през призмата на собствените си убеждения.

В края на XIX в. откритите папируси от Египет, известни като *libelli*, внасят нова информация по темата. Четиридесет и един документа са описани от John R. Knippling и публикувани в *The Harvard Theological Review* през 1923 г. (Knippling 1923, 345 – 390). Въпреки че според някои автори едиктът е засягал само християните, документите сочат, че това не е така. Единият от папирусите е бил издаден на жена на име Аврелия Амунис, дъщеря на Мист, която се представя като жрица на бог *Petsuchos*².

² Едно от имената на египетския бог крокодил Собек, почитан в нома Арсиноит (Thissen 1982, 994).

Текстът на друг документ гласи: „От Аврелий Диоген, син на Сатаб, от селото на Александровите острови, на 72 години – белег на дясната вежда. Винаги, без изключение съм принасял жертва на боговете, а сега във ваше присъствие и според постановлението на едикта извършвам възлияние и опитвам от жертвеното животно. Моля да го отбележите. Извършено от мен, Аврелий Диоген. Гарантирам, че съм го видял да извършва жертвоприношението [подписът е заличен]. Извършено в първата година от управлението на император Гай Месий Квинт Деций Траян, благочестивия август (26 юни 250 г.)“, (Davis 1912 – 1913, 289).

И двата папируса ни дават известна представа какво е било постановлението на едикта. В него не се споменава името на Исус, названието християнин и т.н. Съдържанието и стилът на останалите папируси са шаблонни и типични за административните документи.

Въпреки че много от съвременните историци като J. B. Rives и Robin Lane Fox определят издаването на милиони такива сертификати за всеки жител на империята като непосилна задача за чиновническия апарат, повече от странно е, че никой от античните автори не споменава за това (Rives 1999, 140 – 144; Fox 1986, 455). В такъв случай е вероятно тези сертификати да имат локален характер, а не общодържавен, но нищо от текстовете не говори за насоченост към християните, дори напротив.

От откритите папируси става ясно, че Деций издава едикта през зимата на 249 г., скоро след като поема управлението, а съдържанието на текстовете показва, че той е имал характера на обръщение към народа, а не към чиновниците и длъжностните лица. Основното постановление безспорно е всички жители на империята да извършат ритуал в чест на боговете, да вкусят от жертвеното животно и да се закълнат, че винаги са го правили. Не става ясно дали при отказ от страна на гражданите следват наказания и ако това е така, какъв точно е бил техният характер. Ако приемем разказите за страданията на различни мъченици за достоверни, виждаме, че подобен

отказ може да доведе до изгнание, загуба на имущество и затвор, а дори и смърт.

В своята статия *The Decree of Decius and the Religion of Empire*, James B. Rives все пак допуска възможността с този едикт Деций Траян да е целял узаконяване на репресиите срещу християните. Като аргумент авторът изтъква, че последователите на тази религия винаги са отказвали да участват в каквито и да е чужди за тях религиозни прояви и това е бил всеизвестен факт през този период, от който императорът би могъл да се възползва.

Ние считаме тази теза за неправдоподобна и не бихме могли да се съгласим поради една основна причина: на първо място смятаме, че няма начин императорът да предвиди дали и какъв процент от християните ще откажат да спазят закона и съответно да планира тяхното отстраняване. От разказите на Евсевий за мъчениците в Александрия става ясно, че значителна част от християните все пак изпълняват ритуала и оказват почит към боговете. Според него заплашени от отстраняването им от държавните постове, арестите и мъченията, на които били подложени или станали свидетели, някои християни взели участие в жертвоприношенията (Euseb. Hist. Ec. VI; De-ferrari 1955, 70 – 76).

Важно е да отбележим, че въпреки че едиктът се отнася до всички, без значение от техния пол, възраст, религия, социален статус и етнически произход, все пак за известен период от време изключение правят евреите. Това не е необичайно, защото през този период управляващите вече разграничават християните от юдеите. По-високата толерантност, проявявана към тях, е обоснована от гледна точка на подчертано националната принадлежност на култа им и неговата древност (Коев, Бакалов 1992, 48). Освен това за разлика от юдеите, изповядващи затворена религия, християните всячески се опитват да печелят последователи за своята вяра, следвайки завета на Исус да разпространяват словото му, а това често провокира противоречия с властите.

Прави впечатление, че едиктът на Деций не е издаден в контекста на конкретно истори-

ческо събитие. Никой от изворите и откритите папируси не споменава причината за тези мащабни общоимперски жертвоприношения. Някои от изследователите изказват предположения, че поводът би могъл да е навършването на хиляда години от основаването на Рим (за последен път честването – т.е. Секуларните празници са проведени от Филип Араб в 247 г.: Aurel. Vict., Lib. de Caes. XXVIII, 2 – 3), но според нас това е малко вероятно, тъй като от една страна, изпълнението на едикта е отнело месеци, а от друга – подобно събитие не е отразено от римските историци (Rives 1999, 148). Възможно е този акт да представлява конкретен вид ритуал – *supplicatio*, извършван като благодарност за победа или като молба към боговете в случай на заплаха за сигурността на държавата, каквато знаем, че през този период е съществувала.

Според нас едиктът от 250 г. цели политическа консолидация на населението, а не религиозни репресии. Мотивът на Деций е да обедини всички жители на империята чрез един общ сакрален акт на почит към боговете, ако е нужно – и чрез сила. Можем да твърдим, че целта на императора е моралното обединение на народа чрез засвидетелстване на почит и вяност към държавата в период на задълбочаваща се криза и нестабилност.

Деций е изобразяван като пазител на изконните римски ценности и култура. Това проличава и от начина, по който той избира да се представя. Приемайки името Траян, Деций отдава почит към своя велик предшественик – Марк Улпий Траян (98 – 117 г.). Интересен пример представлява надпис от Коза, област Тоскана, в който Деций е представен като '*reparator disciplinae militaris, fundator sacr(or)um urbis, firmator sp[ei]*' (Babcock 1962, 147 – 158). Въпреки че първата част на надписа е стандартна, втората е по-необичайна. Възможно е интересът му към старата римска култура да е провокиран от етруския произход на съпругата му Херения Етрусцила, но каквато и да е причината, реверансът, който Деций извършва към римските традиции, говори за консервативните му патриотични възгледи и отношението му към отечеството.

Други извори за тази епоха, представящи косвено събитията около едикта, представляват християнските писания за живота на мъчениците – т. нар. *acta*, както и биографиите на видни членове на църквата. Те изиграват фундаментална роля при изграждането на историята на ранната християнска църква, особено по отношение на въпроса за гоненията и репресиите срещу християните. Въпреки че голяма част от тях не биха могли да послужат като достоверни исторически извори, те също имат важно значение за съставяне на цялостен поглед за социалните и религиозните настроения през тази епоха. Те са и основната причина за характеризирането на този период като епоха на гонения и насилие срещу ранната църква. Чрез тях християнските лидери разпространяват и пропагандират идеята за силата на духа и върховната жертва в името на вярата. Някои изследователи като С. Moss подкрепят тезата, че те имат и друга, по-прагматична функция – да служат за модел или наръчник, чрез който последователите на Исус възприемат определени правила и норми на поведение, като една от тях е как да се държат и какви отговори да дават по време на разпит (Moss 2013, 83 – 127).

Смятаме, че идеята за мащабните гонения над християни в първите три века от създаването на тази религия и по-специално твърденията относно едикта на Деций Траян са остарели концепции, които не отговарят на историческата истина. От друга страна, по това време са съставени и голям брой жития на мъченици и светци. Тези истории са предавани през поколенията, но често липсват неопровержими доказателства за тяхната автентичност. По-голямата част от тези разкази са създадени години след събитията, които описват. Съставянето на фалшиви разкази за гоненията на християни е предприето поради различни причини, най-често политически и идеологически (Ste Croix 2006, 35 – 76). Подобни явления са често срещани при смяна на управлението, когато новата власт, считайки за нужно да се представи в най-добра светлина, демонизира стария режим, преинававайки фактите в своя полза.

Съществуват стотици жития на ранно-християнски мъченици, но значителна част от тях са легендарни – някои от текстовете съдържат фактологически грешки, които може би за нуждите на текста са оправдани, но от научна гледна точка това създава известни проблеми. Често дори не можем да бъдем сигурни, че даденият мъченик е реално съществуваща личност. Такъв е случаят със св. Меркурий, който е представян като съвременник на събитията.

Той бил християнин и войник в римската армия. Според текста „Страдание на свети великомъченик Меркурий“ той самият се определя като скит: *„Щом искаш да узнаеш кой е родът и отечеството ми, ще ти кажа. Баща ми се наричаше Гордиан, по произход беше скит и беше воин в Мартеновия полк; а отечеството ми, към което отивам с ревност, е горният Иерусалим – градът на Небесния цар“*. (Ростовский 2015, 1061). Текстът разказва, че когато армията била нападната от варварите (по всяка вероятност готите), император Деций събрал голяма войска и тръгнал на поход. Меркурий бил сред наетите войници. Тогава му се явил един ангел и му дал меч, с който да се сражава. Напомнил му да не забравя своя господ. В сраженията благодарение на меча Меркурий убил много врагове и дори самия варварски вожд, и допринесъл за победата на римската войска. Получил почести от императора заради заслугите си и бил повишен в по-горен чин. Като християнин той отказал да вземе участие в провежданите езически ритуали, както и да почете римските божества. Разгневеният император лично заповядал да го затворят в тъмница. Там ангелът повторно се явил на смелия Меркурий и го предупредил, че ще го подложат на изтезания заради вярата му, но той не трябва да се отчайва. Меркурий бил жестоко изтезаван, но всеки път получавал изцеление от Господ. Наблюдавайки извършващото се чудо, много от присъстващите приели християнството. Накрая Меркурий бил обезглавен. Но вместо кръв от раните му потекло скъпоценно миро и тамян и в този ден мнозина повярвали в Исус (Ростовский 2015, 1061 – 1070).

Ако се абстрахираме от фантастичната част на този разказ, можем да приемем за автентичен фрагмента, в който Меркурий говори за своя скитски произход. Но обстоятелството, което провокира известни съмнения, е, че според традицията на Коптската църква освен известно разминаване в основния сюжет на историята за този светец той е посочен и с различен произход – т.е. от Кападокия.³ Това логично подбужда въпроса дали Меркурий е съществувал наистина и ако да, дали описаните събития със сигурност се отнасят към управлението на Деций Траян.

Интересен е фактът, че значителна част от разказите за едикта на Деций наподобяват всъщност едикта на Диоклециан, състоял се пет десетилетия по-късно: конфискация на християнски книги, приватизация на имущество, забрана за провеждането на християнски събрания, отнемат се законови привилегии на християни. Изказваме предположение, че е напълно възможно при съставянето на стотиците текстове за страданията на мъчениците години след описаните събития, авторите да допускат грешки и да отъждествяват Деций с Диоклециан.

Според Лактанций следващият император, който провежда политика, насочена директно срещу последователите на Исус, е Валериан (253 – 260 г.), (Lact., De mort. pers. V). Малко преди възкачването му на власт в края на 253 г. персийците, предвождани от Шапур I (240 – 270 г.), превземат и разграбват Антиохия (Eutrop. IX.7). През 254 г. императорът поема на изток, за да се пребори с тази заплаха, оставайки там до пленяването му през 260 г. По същото време той съставя две постановления до римския сенат, отнасящи се пряко до християните в империята. Първият едикт е издаден през лятото на 257 г. и задължава църковните водачи да участват в официалните римски ритуали, като също така забранява на християните да се срещат масово в гробищата (Euseb. Hist. Ec. VII, 10, 3 – 9; Euseb. Hist. Ec. VII, 11, 4, 10 – 11).

³ В Коптската църква св. Меркурий е известен и под името Abu-Seifein (араб. „държащ два меча“), защото лично архангел Михаил му дава меч, с който побеждава варварите (Skalova 2002, 294; Kamil 2002, 258).

Тъй като първият закон не дава желаните резултати, Валериан издава нов едикт през лятото на следващата година, по силата на който имуществото на епископите, свещениците и дяконите трябва незабавно да бъде конфискувано, а ако не се откажат от християнството, да бъдат наказани (Сург. Ер. 81.1; Clarke 2004, 28 – 30). Законът предвижда още, че сенатори и висшестоящи лица (*egregii viri*), изповядващи християнството, следва да загубят обществената си статут, а имуществото им да бъде конфискувано, а ако те не отстъпят от християнството, да бъдат екзекутирани. Същото се отнася и за съпругите на сенаторите (*matronae*), които са християнки (Сург. Ер. 81.1).

Независимо от привидно радикалния характер на едикта от 258 г. потърпевшите са предимно висши духовници, докато останалите не са били подложени на репресии (Keresztes 2015, 86). Особен интерес представлява и фактът, че макар предполагаемото „гонение“ на император Деций Траян да се е провело преди по-малко от десетилетие, от двата едикта на Валериан става ясно, че все още съществуват християни, заемащи високи държавни постове. В едно предполагаемо антагонистично управление подобна кариера би била трудно осъществима. Всичко това допълнително навежда на мисълта, че едиктът на Деций от 249 г. не оказва съществено влияние върху статуквото, независимо че християнските автори целят да внушат противното.

След обективното разглеждане на сведенията, с които разполагаме относно едикта от 249 – 250 г., установяваме, че нищо в него не конкретизира християнските общности. Преди възкачването на Деций екзекуциите на християни са редки и иницирани от местни служители по повод различни провинения, но не са били държавна политика (Barnes 1968, 32 – 50). Логично е от гледна точка на християните тези случаи да са възприемани като атака спрямо религията им, но юридически случаят не е такъв. Подобна интерпретация не отговаря на политическата и социалната реалност – християните често

били осмивани, дискриминирани и маргинализирани в обществото, но не са били обект на преследване.

Разликата между закон, който не се харесва на дадена общност и закон, вземащ на прицел и целящ преследването ѝ, е фундаментална и поставя под съмнение сведенията, които ни дават християнските автори. При изследване на причините за гоненията на християни основна грешка е данните да се разглеждат с презумпцията, че те са държавна политика – както раннохристиянските автори ги представят. Римските историци не обръщат внимание на този проблем, докато християнските го описват с една дума – мъченичество, като тази концепция изиграва основна роля в историята на раннохристиянската църква.

Почти век преди издаването на едикта на Деций в произведението си „Апология на християнството“ Тертулиан поставя въпроса за непреодолимите различия в мирогледа на „езичниците“ и християните и посочва римската религия като примитивна. В частта „Относно обвиненията“ – X. 1 – 2, авторът пише за отказа от страна на християните да почитат държавните богове:

1. „Не почитате боговете ни – твърдите вие – и не принасяте жертви на императорите. След като вече веднъж сме заявили, че не почитаме боговете ви, оттук следва, че не принасяме жертви за благополучието на други хора по същата причина, по която не принасяме и за нашето собствено благополучие. И тъй, обвинени сме в кощунство и в незачитане на императорското величие.⁴ Това е основната причина за обвинението, но съвсем не е единствената. И все пак тя заслужава да се проучи, стига наши съдници да не са предубеждението или несправедливостта, защото първото обезнадеждава, а втората отрича истината.

⁴ *Crimen laesae maiestatis* – обвинение в обида на императорското величие. Императорският култ, оформен от една страна под източно влияние, от друга — под влияние на култа към гения на господаря на дома (вж. бел. подолу), символизира преклонението пред римското държавно устройство. Незачитането на този култ се наказва като проява по-скоро на политическа, отколкото на религиозна нелоялност.

2. *Ние престанаме да почитаме боговете ви от мига, в който разбрахме, че те не съществуват. Следователно трябва да поискате от нас точно това – да докажем, че те не са богове и затова не трябва да се почитат, тъй като трябваше да се почитат само ако бяха богове. Тогава и християните трябваше да се наказват, ако се установеше, че са богове онези, които те не почитат, понеже не ги смятат за богове.*“ (Glover 1977, 55 – 57).

Поведението на християните винаги е било възприемано като антисоциално. Те са презирани заради упоритостта си, а в едно от писмата си до император Траян Плиний Младши ги обвинява в „упоритост и непреклонно упорство“ – *pertinacia et inflexibilis obstinatio*. За тях Целз казва, че „са се изолирали и откъснали от останалата част от човечеството“⁵ (Benko 1984, 155). Известно е, че също демонстрират и неуважително, често нагло отношение към съдебните институции. Незачитането на върховенството на закона е една от причините за възприемането на християнството като политическа доктрина.

Историята на ранната църква се заражда с кръвта на мъчениците и израства като конфликт и опозиция между „ние и всички останали“, според техните представи, в битка между доброто и злото, между грешното и правилното. Често езикът и реториката, които християнските проповедници употребяват, напомня на военен призив – изрази като „защитете вярата“, „другите“, „нашите врагове“ внушават тази идея.

Значителна част от християните не възприемат себе си като граждани на римската държава. Те не я чувстват като своя родина и дори не изпитват нуждата да служат в армията. Приемат смъртта на император Деций с радост и задоволство, защото в техните представи той е „демон“. Тази откъснатост от реалността и пълната индиферентност към колектива е една от причините за нападките и негативното отношение към тях.

В заключение можем само да гадаем какви

са причините Деций да издаде този едикт и какви са били целите му. Но едва ли е имал толкова важно значение в момента на създаването му. Деций поема властта в период на несигурност и военни конфликти, когато приоритет е опазването на границите и целостта на държавата. Малко вероятно е да е възнамерявал да извършва религиозни прочиствания и репресии. Фактът, че не знаем нищо за отношението му по религиозните въпроси и това, че римските хронисти не отразяват едикта, говори, че той не е имал такава важност, каквато християните се опитват да му придадат за нуждите на своята пропагандна дейност.

Почитането на императорския култ и официалните божества не е индикация за потисничеството на християните, както го представя Тертулиан. Това е акт на лоялност, който по закон всички римски граждани трябва да изпълняват. Според нас едиктът на Деций цели връщане на римското население към императорския култ и централизиране на управлението, но това само по себе си не е новост за римската държава. Възможно е императорът да е имал своите предположения, че отделни религиозни общности биха могли да откажат участие в култа, но едиктът определено не е насочен към християните. Наложено схващане, че Деций ориентира политиката си срещу християнската църква, е погрешно. Считаме също за неточно под названието „християни“ да се взимат предвид всички християни в империята. До 250 г. в римската държава съществуват множество християнски организации, фракции и общности, които невинаги споделят сходни идеологии и концепции, а често влизат в конфликт както с римските власти, така и помежду си.

Що се отнася до историята на мъченическото движение, тя също не е еднозначна. Християните не са били постоянно подложени на гонения от римляните. Тези от тях, които са екзекутирани, са осъдени поради политически причини, често свързани със създаване на размирици и подклаждане на напрежение в обществото (Ste Croix 2006, 105 – 153). Тук следва да посочим основната

⁵ Има се предвид Origen, Contra Celsum 8.2.

разлика между това да си подложен несправедливо на гонения и репресии, и да си съден заради криминални действия, нарушаващи законодателството. В първия случай обект на преследване е дадена група от хора само защото членуват в съответната организация, докато вторият случай се отнася до единични лица, извършващи незаконни действия, в каквито често някои от мъчениците са обвинени – разрушаване и оскверняване на храмове,

неуважително поведение в съда, отказ от отдаване на почит към държавата и т.н. В този смисъл едиктът на Деций няма религиозен характер, а е по-скоро призив за вяроност на гражданите към императора. От особена важност е да се прави и разлика между преследвания по нареждане на императора и преследвания, извършени по време на неговото управление, тъй като единствено във втория случай става въпрос за държавна политика.

Литература

- Sextus Aurelius Victor** – Liber de Caesaribus. – In: Liber de Caesaribus of Sextus Aurelius Victor. Translated Texts for Historians Volume 17. Translated with an introduction and commentary by H. W. Bird. Liverpool University Press 1994.
- Lactantii** – De Mortibus Persecutorum. – In: Ante-Nicene Fathers, Vol. 7. Edited by Alexander Roberts, James Donaldson, and A. Cleveland Coxe. (Buffalo, NY: Christian Literature Publishing Co., 1886).
- Iordanis** – A. Romana. – В: Латински извори за българската история. Ред. Иван Дуйчев, Михаил Войнов, Борислав Примов, Велизар Велков; отг. ред. проф. Борис Геров. Издание на Българската академия на науките. София, 1958.
- Zosimus** – Historia nova. – In: The History of Count Zosimus, Sometime advocate and Chancellor of the Roman Empire. Translated from the original Greek with the notes of the Oxford edition complete in one volume. London, 1814.
- Eutropius** – Breviarium ab urbe condita. – In: Eutropius. Abridgement of Roman History. Translated, with notes, by the Rev. John Selby Watson. London, 1853.
- Epistles** of Cyprian of Carthage. Translated by Robert Ernest Wallis. From Ante-Nicene Fathers, Vol. 5. Edited by Alexander Roberts, James Donaldson, and A. Cleveland Coxe.
- Александров 2013**: О. Александров. Етнически и социален състав на римската армия. В. Търново, 2013.
- Иванов 2002**: Р. Иванов. Улпия Ескус (Ulpia Oescus) – В: Римски и ранновизантийски градове в България. Т. 1. София, 2003, 31 – 59.
- Коев, Бакалов 1992**: Т. Коев, Г. Бакалов. Въведение в християнството. София, 1992.
- Лунгарова 2012**: П. Лунгарова. Римските култове в провинция Долна Мизия. В. Търново, 2012.
- Попов 2008**: В. Попов. История на Стария свят. Велико Търново, 2008.
- Ростовский 2015**: Д. Ростовский. Митрополит Димитрий Ростовский. Жития Святых — месяц ноябрь. Москва, 2015.
- Babcock 1962**: C. L. Babcock. An inscription of Trajan Decius from Cosa. – In: Andrew Johnson Papers 83, 147 – 58.
- Barnes 1968**: T. D. Barnes. Legislation against the Christians. – In: JRS 58 (1968), 32 – 50.
- Benko 1984**: S. Benko. Pagan Rome and the Early Christians. Indiana University Press, 1986.
- Clarke 2005**: G. Clarke. Persecution of Decius – In: Cambridge Ancient History, vol. 12 (ed., Alan Bowman, et al.; Cambridge: Cambridge University Press, 2005), 625 – 634.
- Davis 1912 – 1913**: – W. S. Davis. Readings in Ancient History: Illustrative Extracts from the Sources, 2 Vols. (Boston: Allyn and Bacon, 1912 – 1913), Vol. II: Rome and the West, 289.
- Deferrari 1955**: R. J. Deferrari. The Fathers of the Church. Eusebius Pamphili. Ecclesiastical History Books 6 – 10. The Catholic University of America Press. Inc. 1955.
- Donna 1964**: Sister R. B. Donna. Letters (1 – 81) / Saint Cyprian. Translated by Sister Rose Bernard Donna. Washington: Catholic University of American Press, 1964.
- Falk 2010**: A. Falk. Franks and Saracens: Reality and Fantasy in the Crusades. London, 2010.
- Fox 1986**: R. J. L. Fox. Pagans and Christians in the Mediterranean world from the second century AD to the conversion of Constantine. New York, 1986.
- Glover 1977**: T. R. Glover. Tertullian. Apology. De Spectaculis. With an English translation by T. R. Glover Fellow of St. John's College and Public Orator in the University of Cambridge. Minucius Felix with an English Translation by Gerald H. Rendall, B. D., LittD. Based on the Unfinished Version of W. C. A. Kerr. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press. London, William Heinemann LTD, 1977.
- Kamil 2002**: J. Kamil. Christianity in the Land of the Pharaohs: The Coptic Orthodox Church. London, New York, 2002.
- Kniphing 1923**: The Libelli of the Decian Persecution. – In: The Harvard Theological Review, Vol. 16, No. 4 (Oct., 1923), 345 – 390.
- Moss 2013**: C. Moss. The Myth of Persecution. How Early Christians Invented a Story of Martyrdom. New York, 2013.
- Rives 1999**: J. B. Rives. The Journal of Roman Studies. Vol. 89 (1999), 135 – 154
- Skalova 2002**: Z. Skalova. Indigo and Madder, Finger

Prints and Brush Strokes: Notes on Six Byzantine Great Deesis Icons of Wadi al-Natrun Monasteries and their Egyptian Origin. In: – Christianity and Monasticism in Wadi al-Natrun: Essays from the 2002 International Symposium of the Saint Mark Foundation and the Saint Shenouda the Archimandrite Coptic Society. Cairo, New York, 2002, 283 – 329.

Ste Croix 2006: G. E. M. de Ste Croix. Christian Perse-

cution, Martyrdom, and Orthodoxy. Oxford University Press, 2006.

Thissen 1984: H. J. Thissen. Lexikon der Agyptologie 4, 1982.

Ziolkowski 2011: A. Ziolkowski. The Background to the Third-Century Crisis of the Roman Empire. In: – The Roman Empire in Context: Historical and Comparative Perspectives. 2011, 113 – 133.

The decree of Trajan Decius in 249 according to the early Christian writers

Vesselina MITEVA

(Summary)

In AD 249 Emperor Trajan Decius (249 – 251) issued an edict requiring the inhabitant of the Roman Empire to sacrifice to the gods. According to cherished church tradition and popular belief this was the first time that Christians had faced legislation forcing them to choose between their religious beliefs and death. Some scholars believe he also inaugurated the first empire-wide persecution of Christians. Since there is no actual evidence that Decius' edict was specifically intended to target Christians, this paper investigates the reasons the decree was issued in the first place, what was the legislation really about and how it influenced the Christian community.

Die Grabstele für Tiberius Claudius Valens und Corinis aus Iatrus. Zu den Grabdenkmälern mit Reiterdarstellungen im niedermösischen Binnenland¹

Sven CONRAD¹

¹Eberhard Karls Universität Tübingen, Institut für Ur- und Frühgeschichte
und Archäologie des Mittelalters Schloss Höhentübingen, Burgsteige 1, Tübingen 72070;
sven.conrad@uni-tuebingen.de

Unter den 26 Steininschriften, die bei den Ausgrabungen zwischen 1958 und 2000 in durchweg sekundärer Verwendung im Kastell Iatrus gefunden wurden (Krummrey 1966; Wachtel 1982; Wachtel 1991; Wachtel 2007), befinden sich immerhin auch sechs Grabstelen. Fünf Denkmäler sind in mehr oder weniger fragmentarischem Zustand erhalten: neben einem anepigraphischen Fragment, das wohl von einem Bildfeldrand stammt (371)¹ und einem sehr kleinen Inschriftenbruchstück (Krummrey 1966, Nr. 5) handelt es sich um die Stele für einen *missicius* der *cohors I Cilicum* (372), einen Familiengrabstein, der offenbar von zwei Söhnen mehreren Verwandten – darunter einem *miles* einer unbekannten Einheit – gesetzt wurde (Krummrey 1966, Nr. 4), und das Fragment einer Stele, die *C. Iulius Octave miles leg(io-nis) I Italicae* einer oder einem im Alter von 80 Jahren Verstorbenen aufgestellt hat. Aus dem erhaltenen Inschriftrest lässt sich möglicherwei-

se das bislang unbekannte Kognomen *Raudica* erschließen (Wachtel 2007, 310 f. Nr. 17 Abb. 9). Während das letztgenannte Denkmal ungefähr in die 1. Hälfte des 2. Jahrhunderts datiert, gehören die übrigen vier in das 3. Jahrhundert.

Im Gegensatz zu den erwähnten Stücken hat sich bei der Stele, die den Geschwistern (?) Tiberius Claudius Valens und Corinis von den Eltern Tiberius [C?]audius Secundus und [C?]audia Fortunata gesetzt wurde (370) (Abb. 1), das gesamte Inschriftfeld und immerhin der größte Teil des Giebelbogens erhalten. Der Stelenschaft ist abgearbeitet; außerdem ist die Stele in fünf Teile zerbrochen, was zu Abplatzungen im Bereich der Inschrift geführt hat. Die Erstpublikation der Inschrift ohne Angabe der Fundumstände erfolgte bereits Jahre 1900 durch Vaclav Dobruski (Добруски 1900, 22 – 24 Nr. 37). Wie Karel Škorpił später erwähnt (Шкорпил 1905, 456), wurde das Denkmal in der südwestlichen Festungsmauer, wahrscheinlich bei der Steingewinnung für den Hausbau in Krivina oder für den Ausbau des Hafens in Svištov, gefunden. Die weitgehend anerkannte

¹ Die fett und in Klammern gesetzten Nummern beziehen sich auf die Katalognummern in Conrad 2004, 128 – 266.

Abb. 1. Grabstele für Tiberius Claudius Valens und Corinis aus Iatrus (370).

Lesung, die durch eine Revision von Teofil Ivanov (Иванов 1961, 20) bestätigt wurde, erfolgte durch Ernst Kalinka (Kalinka 1906, Nr. 382). Sie wurde nachfolgend in allen wichtigen Katalogwerken übernommen (CIL III Nr. 14423; Conrad 2004, Nr. 370 Taf. 99,4 m. Lit.; Oppermann 2006, 118 Anm. 579).

In der Darstellung im Giebelbogen hatte Dimităr P. Dimitrov als erster vier Büsten erkannt: Vor den großen Büsten eines Mannes (rechts) und einer Frau im Hintergrund zeichnen sich die kleineren Büsten der verstorbenen Kinder ab (Димитров 1942, Nr. 47 Abb. 62).

Die Frage nach der ursprünglichen Herkunft der sekundär verbauten Weih- und Grabinschriften stellte sich im Kastell Iatrus schon seit Beginn der Ausgrabungen. Da sich in den Inschriften diverse Hinweise auf Angehörige der in Novae stationierten *legio I Italica* finden, tendierte Klaus Wachtel zu der Annahme, dass der

größte Teil der Inschriften aus dem Legionslager Novae und seiner Umgebung hierher gebracht wurde (Wachtel 2007, 325; Wachtel 2008, 422). Ein weiteres Indiz lieferten für ihn auch die zahlreichen Ziegelstempel mit dem Namen der Legion, die offenbar ein Detachement zum Bau des Kastells entsandt hatte. Tatsächlich ist jedoch für keines dieser Denkmäler eine eindeutige Herkunft aus Novae nachweisbar. Die Gebiete an der Jantura-Mündung gehörten während des 2. und 3. Jahrhunderts zum Sicherungsbereich der Legion, da hier während dieser Zeit sehr wahrscheinlich kein Kastell existierte. Es ist also mit der zumindest zeitweiligen Anwesenheit von Militärangehörigen an der Jantra-Mündung zu rechnen. Auch der in der Nähe von Vardim in der Flur Ostrite Mogili gelegene und nach der Mitte des 4. Jahrhunderts aufgegebene Vicus des Legionslagers kommt als Herkunftsmaterial der Steine mit epigraphischem Bezug zu Novae eher nicht in Frage, zumal das Steinmaterial in Novae selbst für die dortigen Befestigungsmaßnahmen während der Spätantike gebraucht wurde. Legionsangehörige haben zudem anderswo im weiteren Umfeld des Legionslagers ihre epigraphischen Spuren hinterlassen, wie beispielsweise in Strahilovo (331), Svalenik (366) oder Trimammium (368).

Der größte Teil der in Iatrus sekundär verwendeten Votivsteine und Grabdenkmäler ist Privatpersonen unterschiedlicher Herkunft zuzuordnen; hinsichtlich ihrer Lokalisierung ist man allerdings allein auf Vermutungen angewiesen. Während die Votivdenkmäler aus ländlichen Heiligtümern stammen könnten, werden die Grabdenkmäler, darunter der Grabstein des Tiberius Claudius Valens und der Corinis (370) (Abb. 1) oder für den *missicius* der *cohors I Cilicum* (372), in Nekropolen der größeren *villae rusticae* in der Umgebung aufgestellt gewesen sein. Solche Nekropolen wurden in Moesia inferior bislang nur sehr selten nachgewiesen, können aber wohl für die größeren Landgüter fast überall vorausgesetzt werden. Stefan Stefanov erwähnt in seiner Darstellung über die Fundstellen an der unteren Jantra die Flur Latinskite grobišta nördlich von Karamanovo, wo in den 50er Jahren des 20. Jahrhunderts noch Teile von Grabstelen *in situ* lagen (Стефанов 1956, 33). In der Flur Popinca östlich von Beljanovo

wurde in den 1960er Jahren eine kleine Nekropole ausgegraben, zu der auch Sarkophagbestattungen gehörten (Митова – Джонова 1976)². Grabstelen wurden hier allerdings nicht gefunden. Die beiden Nekropolen lassen sich mit den in ihrer Nähe gelegenen Villenstellen verbinden (Conrad 2006, Abb. 8).

Weitere, zu römischen Landgütern gehörende Nekropolen, die über eine Ausstattung mit unterschiedlichen Grabdenkmälern verfügten, wurden z.B. in der Gegend von Montana im westlichen Niedermösien nachgewiesen (Александров 1980, Abb. 1; 16 – 18).

Das bemerkenswerteste Detail der Stele für Tiberius Claudius Valens und Corinis (370) (Abb. 1) ist das sehr plastisch und detailreich ausgeführte Relief eines stehenden Thrakischen Reiters, der mit wehender Chlamys und den Händen am Zügel dargestellt ist. Anhand des Reitertypus, seiner plastischen Ausführung und der sonstigen Gestaltungsdetails, worunter insbesondere die schlichte Rahmenform zu zählen ist, kann die Stele um die Mitte des 2. Jahrhunderts datiert werden. Es handelt sich demnach um eine der frühesten Darstellungen eines Thrakischen Reiters auf einer Grabstele im niedermösischen Binnenland.

Die untere Partie des Inschriftfeldes, die mit dem Reiterrelief besetzt wird, war im Formenkanon der profilgerahmten Stelen zunächst ausschließlich mit Attributen aus dem beruflichen Leben der Verstorbenen besetzt (Conrad 2004, 43; 48). Auf einer in die Mitte des 1. Jahrhunderts n. Chr. zu datierenden Stele für den Veteranen Sulpicius Massa der *ala Hispanorum* aus Utus (425) (Abb. 2) findet sich das sehr summarisch wiedergegebene Flachrelief eines ledigen Pferdes vor einer Pferdekrippe. Diese Darstellung wie auch der lanzenschwingende, triumphierende Reiter auf der etwa gleichzeitigen Stele für Iulius Saturio, *missic(ius) ala Cap(itoniana)* aus Augustae (485), beziehen sich auf ikonographische Vorbilder aus den West- und Nordwestprovinzen des Römischen Reiches und versinnbildlichen den ehemaligen

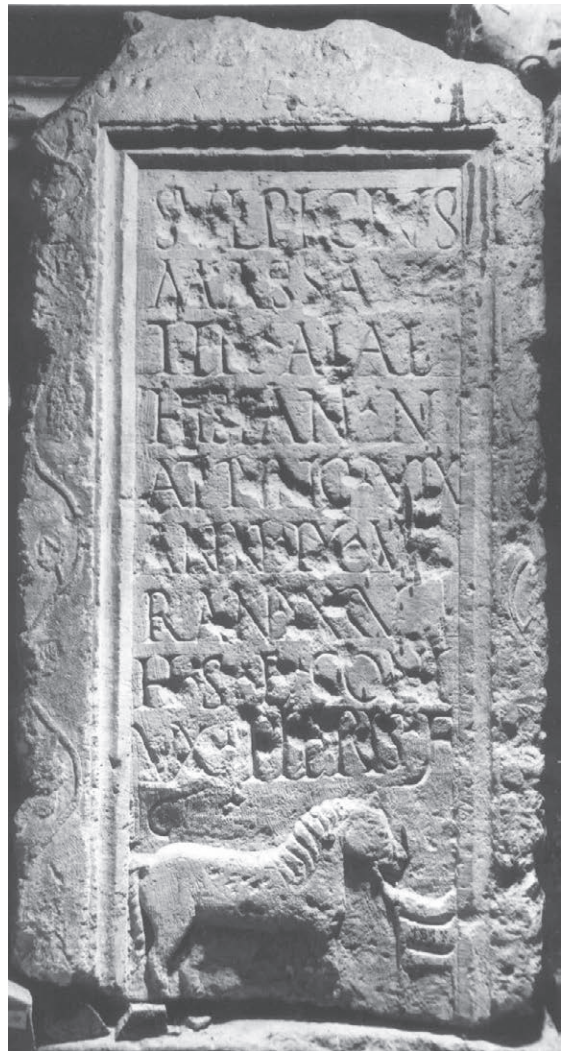

Abb. 2. Grabstele des Sulpicius Massa aus Utus (425).

Dienst der Verstorbenen in einer militärischen Reitereinheit.

Im Gegensatz dazu stehen Reiterdarstellungen, die sich auf völlig andere ikonografische und semantische Vorbilder gründen: Sie gehen auf die östliche Darstellungstradition des Reiterheros in der Votivplastik zurück, wie sie auch in den im Ostbalkanraum allgegenwärtigen Weihreliefs des Thrakischen Reiters begegnet (Oppermann 2006). Die Übernahme des Sujets in die Funeralplastik, die im griechisch-kleinasiatischen Raum schon im späten Hellenismus erfolgte, steht zweifellos mit dem bildlichen Ausdruck des Wunsches nach einer Epiphanie des Verstorbenen als Heros in Zusammenhang. Diesem Wunsch wird mitunter auch in der Inschrift mit der Formel *véος ἥρως* Ausdruck ver-

² In Iatrus wurde auch ein kleines, anepigraphisches Sarkophagfragment gefunden (unpubliziert).

Abb. 3. Grabdenkmal des Διονύσιος Αντιφίλου ὁ καὶ Σκωρίς aus Odessos (42). Rückseite mit Reiterrelief.

liehen (z.B. Conrad 2004, Kat. 323 Taf. 49,2 aus Dobrotič). Diese Entwicklung ist gewissermaßen als zeitversetzte Parallele zur Übernahme des Heroenmahls in die Reliefausstattung von Grabmälern zu sehen (Conrad 2004, 57 – 70 zu den Totenmahlreliefs). An der westlichen Pontosküste erscheinen die Reiterdarstellungen auf Grabmälern allerdings erst um die Zeitenwende und bleiben hier in ihrer Zahl deutlich hinter den Totenmalreliefs zurück (1; 2). Aus Odessos und Umgebung sind für das 1. und dann auch das 2. Jahrhundert eine Reihe von Grabstelen mit einer an die Herosikonografie angelehnten Reiterdarstellung überliefert (42b; 65 – 68; 103; 106), während frühe Beispiele aus Kallatis, Tomis und Histria noch fehlen. Auch für das 3. Jahrhundert sind aus Odessos noch einige Beispiele bekannt (69 – 71).

Die gleichartige Intention für die Verwendung von Totenmahlen und Reiterbildern im Grabkontext wird insbesondere in der außergewöhnlich großen, in die spätantoinische Zeit gehörenden Stele für Διονύσιος Αντιφίλου ὁ καὶ Σκωρίς aus Odessos (42) deutlich, bei der die Hauptseite ein Totenmahl und die Rückseite ein Reiterrelief (Abb. 3) trägt.

Abb. 4. Grabstele für Ἀττας Πόσσει und seine Frau Μάμα aus Dulgheru (240).

Ab dem mittleren 2. Jahrhundert begegnen wir den Totenmahl- und Reiterdarstellungen auch auf den profilgerahmten Stelen aus dem niedermösischen Binnenland. Während das Reiterbild auf der Stele für Tiberius Claudius Valens und Corinis aus Iatrus (370) (Abb. 1) und das wahrscheinlich ursprünglich aus Ulmetum stammende Grabdenkmal für Ἀττας Πόσσει und seine Frau Μάμα aus Dulgheru (240) (Abb. 4) – der älteren Tradition folgend – noch in den unteren Teil des Inschriftfeldes integriert ist, finden die Reliefs in der Folge in einem eigenen, meist zwischen Giebel und Re-

Abb. 5. Grabstele des Ἀπλλώνιος Δάδας und seiner Frau aus Piatra (184).

liefelfeld eingeschobenen Bildfeld ihren Platz³. Auch das Giebfeld wird häufig für Reliefdarstellungen genutzt. Auf der Stele aus Dulgheru (240) findet sich zudem noch zusätzlich ein Totenmahlrelief im Giebfeld. Wie schon bei der Stele Διονύσιος Αντιφίλου ὁ καὶ Σκωρίς aus Odessos (42) lässt sich auch hier beobachten, dass die Totenmahlreliefs an prominenterer Stelle platziert werden.

Abgesehen von den Poleis entlang der westlichen Pontosküste lassen sich drei Hauptverbreitungsgebiete für die funeralen Herosdarstellungen

im niedermösischen Binnenland herausarbeiten (Conrad 2004, 74 – 78 mit Karte Taf. 21). Bezeichnenderweise stimmen diese Gebiete weitgehend mit den Verbreitungsschwerpunkten der Totenmahlreliefs auf Grabstelen überein:

1. Südliche Dobrudscha mit den in Ulmetum, Capidava und Tropaeum Traiani ansässigen Werkstätten: Während aus Ulmetum zwei noch in die 2. Hälfte des 2. Jahrhunderts zu datierende Grabstelen mit einem galoppierenden und einem stehenden Reiter bekannt sind (256; 257), datieren zwei in Capidava gefundene Stelen mit Reiterdarstellungen im Sprung in die zweite Hälfte des 2. oder das beginnende 3. Jahrhundert (245; 248). Aus Tropaeum Traiani stammen dagegen drei Stelen mit galoppierenden Reitern

³ Zur Typologie der Grabstelen, insbesondere zu den Profilgerahmten Stelen mit eingeschobenem Relieffeld vgl. Conrad 2004, 40 – 50.

Abb. 6. Grabstele des *buleuta* Florus Gerulonis aus Veliko Tärnovo (337).

aus der 2. Hälfte des 2. bzw. aus der 1. Hälfte des 3. Jahrhunderts (268; 269; 272). Außerdem ist für die fragmentarisch erhaltene Stele 274 eine Reiterdarstellung zu vermuten. Parallel zu den zahlreichen werdenden Reiterdarstellungen in der südlichen Dobrudscha finden sich jetzt auch entsprechende Darstellungen – zum Teil kombiniert mit Totenmahlen und Darstellungen von sitzenden Frauen – auf profilgerahmten Stelen in Histria (198; 208 [aus dem Vicus Quintionis]; 184 [aus Piatra] (Abb. 5) und Tomis (143 [Kombination mit Totenmahl]; 189 [aus Cumpăna]).

2. Territorium von Nicopolis ad Istrum: Hier zeichnen sich für die Gegenden um Butovo (Värbovka: 345 – Kombination mit Porträtbüsten; Karaisen: 351 – Kombination mit Büsten; 353 – galoppierender Reiter) und Veliko Tärnovo (Veliko Tärnovo: 337; 338 – Kombination mit sitzender Frau; Ljaskovec: 333 – galoppierender Reiter; Obedinie: 328 – galoppierender Reiter) zwei Werkstätten ab, die miteinander in Verbindung stehen könnten. Darstellungen des schreitenden Reiters sind hier häufig mit anderen Sujets, wie Porträtbüsten oder einer sitzenden Frau, verbunden (Abb. 6; 7).

3. Das Gebiet um den Vicus Trullensium am Mittellauf des Oescus (Iskär): Hier wurden im Verlaufe des 3. Jahrhunderts überaus bildfreudige Stelen produziert. Neben einem lanzenschwingenden, galoppierenden Reiter aus der beim Dorf Čomakovci (512) gelegenen Siedlung, springenden Reitern aus Botevgrad (518) und dem Vicus Trullensium (519) finden sich auch Darstellungen des Donauländischen Reiters aus Gorna Bešovica (516) und wiederum aus dem Vicus Trullensium (521).

Die Reiterdarstellungen folgen entweder dem Typus des stehenden/schreitenden oder des galoppierenden bzw. springenden Reiters. Während in kombinierten Bildern, wohl schon aus Platzgründen, allein der stehende Reiter zu beobachten ist, findet sich bei Alleindarstellungen meist der jagende bzw. galoppierende Reiter. Die von Gavril Kazarow (1938, 5 – 9) entwickelte grundlegende typologische Gliederung des Thrakischen Reiters (Typ A: stehender/schreitender Reiter; Typ B: jagender Reiter; Typ C: Reiter auf der Rückkehr von der Jagd), die zwischenzeitlich modifiziert wurde (LIMC VI, 1992, 1019 – 1020 s.v. *Heros Equitans*), bildet auch bei Manfred Oppermann (2006, 1 – 2) wieder die Grundlage seiner formalen Gliederung des Materials.

Eine Präferenz, die sich mit einem Stelentytus, einer Werkstatt oder der Stellung der Verstorbenen in Verbindung bringen lässt, kann unter dem gegenwärtig zur Verfügung stehenden Material nicht beobachtet werden. Der Typus des von der Jagd zurückkehrenden Reiters findet sich allerdings auf den Grabstelen nicht.

Soweit der Erhaltungszustand und die meist

Abb. 7. Grabstele des *buleuta Severus Severi filius* aus Ljaskovec (333).

Abb. 8. Grabstele des *praefectus vehiculorum* *Ziadinnius* aus Čomakovci (512).

dem verwendeten Kalkstein geschuldete summarische Ausführung eine genauere Analyse zulassen, folgen die Reiterdarstellungen auf den niedermösischen Grabstelen im 1. und 2. Jahrhundert noch der Tradition des idealisierten jugendlichen Reiters. Dies trifft sowohl für die oben erwähnten Stelen aus Odessos wie auch auf die frühen profilgerahmten Stelen mit Reiterdarstellungen für Tiberius Claudius Valens und Corinis aus Iatrus (370) sowie die beiden von Ἀττα

Πόσσει gesetzten Stelen aus Dulgheru (240) und Ulmetum (256) zu. Während die Ausarbeitung von Porträtzügen, häufig verbunden mit einer Wendung des Kopfes in eine Viertel- oder en-face-Ansicht, an der Pontosküste schon im Laufe des 2. Jahrhunderts einsetzt – vgl. z.B. das bereits erwähnte, in die antoninische Zeit gehörende Doppelrelief aus Odessos (42), ist dieser Prozess der Individualisierung im Binnenland erst im beginnenden 3. Jahrhundert greifbar. Mit

der in spätseverische Zeit gehörenden Stele des *buleuta* Severus aus Ljaskovec (333) (Abb. 7) verfügen wir hier über ein sehr eindrückliches, gut erhaltenes Beispiel. Im Verlaufe des 3. Jahrhunderts nimmt jedoch in der Folge die Zahl der flüchtig und zeichenhaft gearbeiteten Stelen zu, wobei der Ausarbeitung von Porträtzügen und anderen Details aufgrund der geringen Dimensionen und des häufig eingesetzten, für bildhauerische Detailarbeiten wenig geeigneten Kalksteins gewisse Grenzen gesetzt sind.

Nach der epigraphischen Analyse ist der größte Teil der Reiterdarstellungen auf profilgerahmten Stelen mit Zivilpersonen zu verbinden, worunter sich offenbar auch mehrere mit thrakischer Abstammung befinden. Statistisch gesehen ist dies nicht verwunderlich, ist doch der größte Teil der Grabstelen aus Moesia inferior diesem Personenkreis zuzuordnen. Darunter befinden sich auch zwei *buleutae* wohl aus Nicopolis ad Istrum (333; 337) (Abb. 6; 7). Immerhin sind uns jedoch einige solcher Grabstelen auch für Militärangehörige bekannt, so für einen *librarius* wohl der *legio V Macedonica* (189), einen *bucinator* der *cohors [II] Mattiacorum* (328), einen Veteranen einer unbekannten Einheit (353) und einen *praefectus vehiculorum* (512) (Abb. 8). Der Grabstein mit der Darstellung der Donauländischen Reiter

aus Gorna Bežovica (516) wurde u.a. für einen Soldaten der *cohors I Bracarum* gesetzt. Es ist nicht ganz auszuschließen, dass die Herosdarstellung als Reiter in der späteren Zeit auch mit dem Begriff der *virtus* konnotiert war.

Entlang des Donaulimes finden sich verhältnismäßig wenige Darstellungen des Reiterheros, was in ähnlichem Maße auch für die Totenmaldarstellungen zutrifft. Viele Militärangehörige stammten weiterhin aus den West- und Nordwestprovinzen, wo der Heroskult weniger verbreitet war. Entsprechend orientierten sich die an den Limesstationen ansässigen Steinmetzwerkstätten an den Wünschen ihrer Auftraggeber und an ihren eigenen Werkstatttraditionen.

Es ist bemerkenswert, in welcher Vielzahl die Motivplatten des heroischen Reiters im niedermösischen Binnenland etwa ab dem beginnenden 2. Jahrhundert reproduziert wurden. Das Motiv, das schließlich auch in die Gestaltung der Grabstelen Einzug hielt, wurde überwiegend von der thrakischen und griechisch-stämmigen Bevölkerung rezipiert. Dies trifft auch für die Stele für Tiberius Claudius Valens und Corinis (370) zu, die wahrscheinlich in der Nekropole einer *villa rustica* oder eines *vicus* gestanden hatte und während der Spätantike zur sekundären Verwendung nach Iatrus gebracht wurde.

Literatur

- Conrad 2004:** S. Conrad, Die Grabstelen aus Moesia inferior. Leipzig, 2004.
- Conrad 2006:** S. Conrad, Archaeological Survey on the Lower Danube: Results and Perspectives. In: P. Gulda-ger Bilde/ V.F. Stolba (eds.), Surveying the Greek Chora. The Black Sea Region in a Comparative Perspective. Black Sea Studies 4. Aarhus, 2006, 309 – 331.
- Iatrus-Krivina I – VI:** Iatrus – Krivina I – V. Schriften zur Geschichte und Kultur der Antike 17. Berlin, 1979 – 1995. Iatrus – Krivina VI: G. v. Bülow / B. Böttger / S. Conrad u.a., Iatrus – Krivina. Spätantike Befestigung und Frühmittelalterliche Siedlung an der unteren Donau VI. Ergebnisse der Ausgrabungen 1992 – 2000. Limesforschungen 28. Mainz, 2007.
- Kalinka 1906:** E. Kalinka, Antike Denkmäler in Bulgarien. Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abteilung 4. Wien, 1906.
- Krummrey 1966:** H. Krummrey, Inschriften. Klio 47, 1966, 358 – 396.
- Oppermann 2006:** M. Oppermann, Der Thrakische Reiter des Ostbalkanraumes im Spannungsfeld von Graecitas, Romanitas und lokalen Traditionen. Schriften des Zentrums für Archäologie des Schwarzmeerraumes 7. Langenweißbach, 2006.
- Wachtel 1982:** K. Wachtel, Die Inschriften. In: Iatrus-Krivina II, 237 – 242.
- Wachtel 1991:** K. Wachtel, Die Inschriften. In: Iatrus-Krivina IV, 207 – 211.
- Wachtel 2007:** K. Wachtel, Die Inschriften. In: Iatrus-Krivina VI, 305 – 327.
- Wachtel 2008:** K. Wachtel, Epigraphische Beziehungen zwischen Novae, dem Lager der Legio I Italica, und Iatrus. In: D. Gergova / A. Božkova / H. Popov / M. Kuzmanov (Hrsg.), Posphorion. Studia in honorem Mariae Čičikova. Sofia, 2008, 421 – 424.
- Александров 1980:** Г. Александров. Антична вила № 2 край Михайловград. – Известия на музеите в Северозападна България 4, 1980, 11 – 63.
- Димитров 1942:** Д. П. Димитров, Надгробните плочи от римско време в Северна България. София, 1942.

Добруски 1900: В. Добруски. Материали по археологията на България. – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, 16 – 17, 1900, 3 – 146.

Иванов 1961: Т. Иванов. Археологически проучвания в кастела Ятрус. – Археология, 3, 1961, 3, 19 – 26.

Митова-Джонова 1976: Д. Митова-Джонова. Римският некропол до с. Беяново, Свищовско. – Музеи и

паметници на културата, 1976, 4, 8 – 13.

Стефанов 1956: С. Стефанов. Старините по долния басейн на Янтра. – Материали за Археологическата карта на България, 8. София, 1956.

Шкорпил 1905: К. Шкорпил. Некоторые из дорог Восточной Болгарии. – Известия Русского Археологического Института в Константинополе 10, 1905, 443 – 502.

Надгробната стела на Tiberius Claudius Valens и Corinis от Iatrus. Към надгробните паметници с изображения на конници от вътрешните райони в Долна Мизия

Свен КОНРАД

(Резюме)

От 26 каменни надписа, намерени при разкопките между 1958 и 2000 г., употребени вторично в крепостта Iatrus, има шест надгробни стели. Пет паметника са запазени само на фрагменти, но при стелата за Tiberius Claudius Valens и Corinis (обр. 1) липсват само долната част на стелата и една част на кръглия фронтон. Д. П. Димитров е първият, разпознал тук четири бюста: по-малките бюстове на починалите деца се открояват пред големите бюстове на мъж и жена на заден план. Тази стела е намерена в Iatrus към края на XIX век, но точното местоположение на находката, както и оригиналният произход на паметника остават неизвестни. Може да се предполага, че паметникът е поставен за цивилни селяни в един некропол на устието на Янтра, както и най-голямата част на сполиите от близкия район.

Най-забележителният детайл от стелата е много яркият и детайлен релеф на стоящ тракийски конник, изобразен с развяваща се хламида, който се намира в надписното поле. Това е едно от най-ранните изображения на тракийски конник върху надгробна стела във вътрешността на Долна Мизия. Стелата може да бъде датирана около в средата на II век.

Тези фигури на конници се връщат към източната традиция на представяне на конния герой в оброчната скулптура, както се среща и в оброчните релефи на тракийския конник в Източните Балкани. Приблизително по същото време със стелата от Iatrus изображения на конници се появяват на надгробни паметници от други места в Долна Мизия, както в Dulgheru (Добруджа) (обр. 4). Впоследствие релефите на конника много често се намират на релефните полета между фронтоната и надписното поле, често в комбинация с изображения на погребално угощение.

Освен в гръцките градове по крайбрежието на западния Pontos във вътрешността на Долна Мизия могат да бъдат идентифицирани три основни зони за разпространение на конника Херос: 1. Южна Добруджа (Ulmetum, Capidava und Tropaeum Traiani); 2. територията на Nicopolis ad Istrum с две възможни работилници при Бутово и Велико Търново (обр. 6, 7); 3. районът на vicus Trullensium на средното течение на река Искър.

Изображенията на конника следват или типове на стоящия/ходещия, или на галопиращия или скачащия ездач. Докато стоящият ездач може да бъде наблюдаван обикновено в комбинираните релефи, вероятно заради пространството, ездачът често е ловецът или галопиращият ездач в солови представяния. Върху паметниците от III век често има черти на портрет на ездача. Според епиграфския анализ по-голямата част от изображенията на конника на стелите от вътрешните райони на Долна Мизия трябва да бъдат свързани с цивилни хора, сред които очевидно има и някои с тракийски произход. За разлика от това има много малко изображения на конника Херос на надгробни плочи в зоната на лимеса, което вероятно може да се обясни с преобладаващия произход на военнослужещи от западните провинции.

Нови данни за градоустройството на *Diocletianopolis*

Митко МАДЖАРОВ¹

¹Археологически музей – Хисаря, ул. Александър Стамболийски 8, Хисаря 4180,
България; m_madjarov@bv.bg

Разположен на площ от 30 ха, Диоклецианополис е бил добре планиран (Маджаров 1993, 96 – 98). Гръбнакът на неговата градоустройствена схема е била главната улица – *cardo maximus*. Конфигурацията на терена с наличието на естествени долове от запад, изток и юг е наложила планът на града да бъде разчупен и да излезе от каноните на римското градоустройство. Поради тази причина източната и западната порти не са в една ос и преминаващите през тях декумануси не са се пресичали с *cardo maximus* в една точка, където би следвало да се намира форумът, а са се свързвали с главната улица на две различни места. Това обстоятелство до известна степен затруднява и локализирането на форума, но при всички случаи той би следвало да е ситуиран в пространството между пресечните точки на двата главни декуманоса с *cardo maximus*.

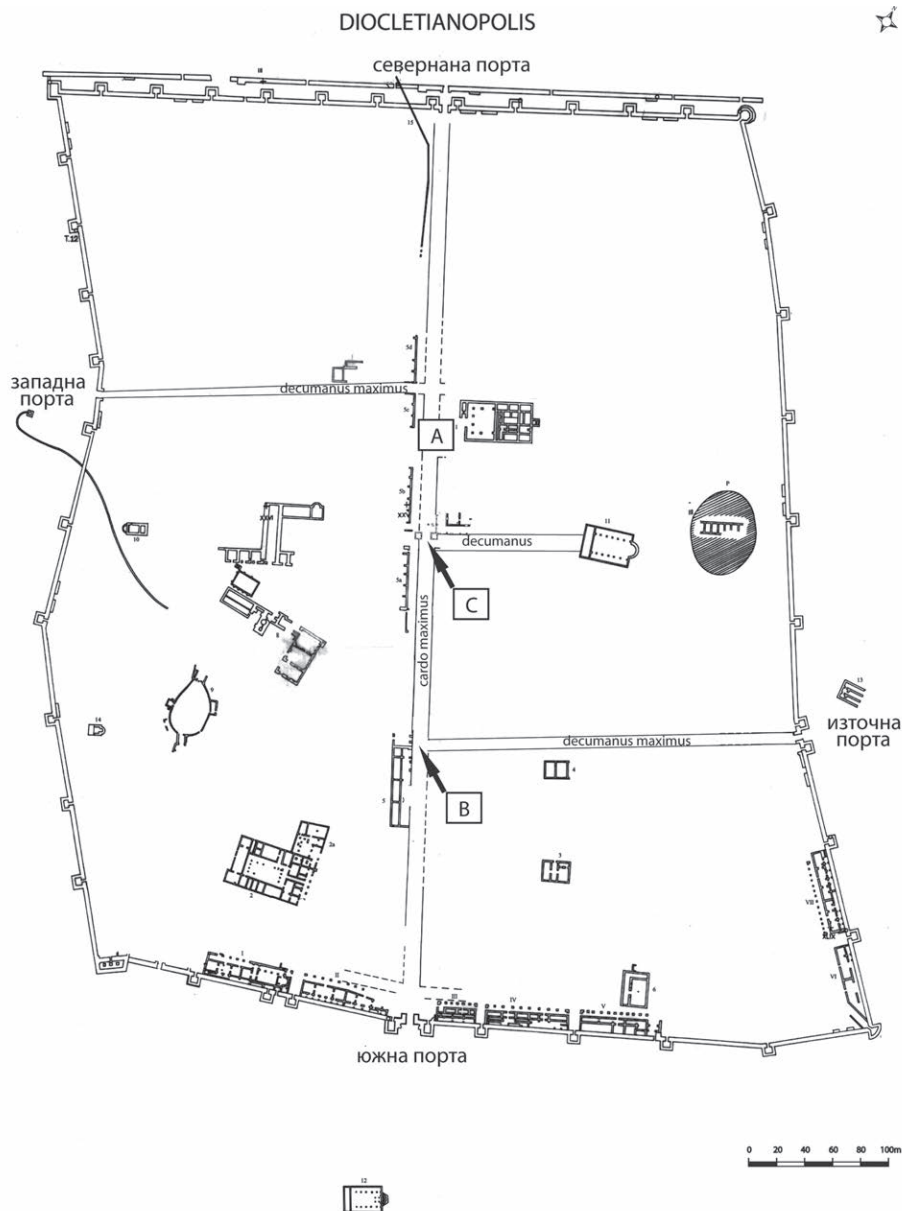
За местоположението на форума на Диоклецианополис до този момент разполагаме единствено с кратка информация на К. Маджаров, според който той се е намирал пред бившия хотел „Република“ в централната част на съвременния град Хисаря (обр. 1А). Това свое мнение авторът аргументира с дългогодишните си наблюдения и проучвания на римския град Диоклецианополис, които са обобщени в неговото фундаментално изследване

„Диоклецианополис. Том I“ (Маджаров 1993, 96). В него К. Маджаров определя и посоката на *decumanus maximus*, който от източната порта се е отправял на запад и се е свързвал с *cardo maximus*, без обаче да уточнява къде е ставала връзката между двете главни улици (Маджаров 1993, 97).

Археологическите проучвания, проведени в НАР „Хисаря“ през 2008 и 2015 г., дадоха допълнителна яснота както за връзката на *decumanus maximus* от източната порта с *cardo maximus*, така и за местоположението на форума на Диоклецианополис (Маджаров, Танчева 2009, 382 – 384; Маджаров, Танчева 2016, 602 – 605).

През 2008 г. бяха проведени спасителни археологически разкопки в частен имот, разположен в централната част на НАР „Хисаря“, в непосредствена близост до *cardo maximus* (Маджаров, Танчева 2009, 384). В резултат на многогодишните археологически проучвания и наблюдения в Диоклецианополис с основание допуснахме наличието на това място на значими неизследвани досега археологически структури от градоустройството и архитектурата на античния град.

В западната част на имота беше разкрит масивен каменен блок с долепен до него зидан стълб и два бордюра, които сключват помеж-

Обр. 1. План на Диоклецианополис.

ду си ъгъл 90° . Единият бордюр е с посока С – Ю, а другият – И – З. С това откритие бяха потвърдени предварителните ни очаквания за наличието на това място на участък от *cardo maximus* – в случая на добре запазен *in situ* източен бордюр от главната улица (обр. 2). На разстояние 5,30 м северно от ъгъла между двата бордюра беше разкрит втори каменен блок и зидан до него стълб (обр. 3). В средата и на двата блока е издълбано по едно квадратно гнездо и улей за закрепване на колони чрез разтопено олово.

На изток от откритите два каменни блока са били разположени бордюрите от декумануса, чието направление е към източната крепостна порта на Диоклецианополис (обр. 4). Тяхната ширина е от 0,60 до 0,80 м. Разстоянието между двата бордюра е 5,30 м, което определя широчината на *decumanus maximus*. Информация за същия този декуманус ни дава К. Маджаров, който го е проследил в района на източната крепостна порта (Маджаров 1993, 97).

Между двата бордюра е изграден канал с правоъгълно сечение и размери вис. 0,65 м и

Обр. 2. Източният бордюр на *cardo maximus* (поглед от запад).

Обр. 3. Северният каменен блок с гнездото за закрепване с олово (поглед от юг).

Обр. 4. *Decumanus maximus* при връзката му с *cardo maximus* (поглед от изток).

Обр. 5. Каналът под настилката на *decumanus maximus* (поглед от запад).

шир. 0,35 м (обр. 5). Той е иззидан от добре обработени камъни, над които е положена тухлена зидария за подравняване. За покритие на канала са използвани масивни гранитни блокове. Нивото на откритите два бордюра от декумануса е еднакво с това на покривните каменни блокове на канала – кота 97,892 м.

В пространството, заключено между *cardo maximus* и *decumanus maximus* към източната порта, от южната страна на декумануса се е намирала масивна сграда, разположена на площ от около 2 дка. Нейните външни зидове от северната и източната страна са с широчина 1,00 м и запазена суперструкция до 1,20 м (обр. 6). Градени са с ломени камъни, а за свързващ материал е използван бял хоросанов разтвор. Цялостното разкриване на въ-

просната сграда ще бъде предмет на бъдещи археологически проучвания.

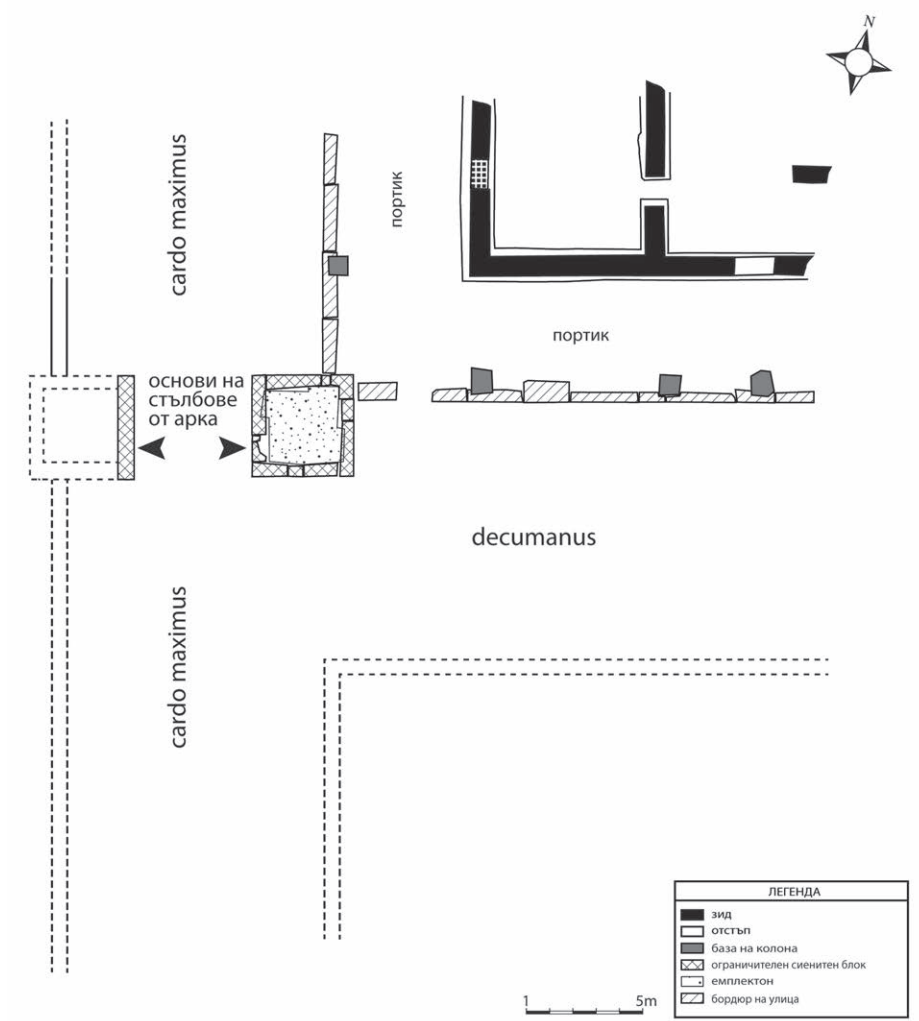
През 2015 г. отново в частен имот, разположен в централната част на НАР „Хисаря“, бяха проведени спасителни археологически разкопки. На същото това място в резултат на спасителни проучвания още през 1989 г. се разкри част от жилищна сграда с портици към *cardo maximus* и декумануса, който е водил към базилика № 2 на Диоклецианополис (Маджаров 1993, 97). На ъгъла, сключен между *cardo maximus* и декумануса към базилика № 2, се попадна на масивно съоръжение с квадратна форма, което К. Маджаров интерпретира като пиедестал. За неговото предназначение авторът прави две предположения: първото е, че то е служило за постамент на статуя и второто –

Обр. 6. Северният зид на постройката, разположена на ъгъла между двете главни улици (поглед от запад).

Обр. 7. Основи на стълбове от арка при *cardo maximus* (поглед от изток).

Обр. 8. План на кръстовището на *cardo maximus* с местоположението на двете основи на стълбове от арка и декумануса към базилика № 2.

че е представлявало един от пилоните на арка, разположена на Т-образното кръстовище към базилика № 2 (Маджаров 1993, 97).

Резултатите от разкопките през 2015 г. установиха в посока запад наличието на още едно такова съоръжение (обр. 7), което е разположено симетрично на срещуположната страна на *cardo maximus* (Маджаров, Танчева 2016, 602 – 604). То се намира на дълбочина 1,80 м под съвременния тротоар и от него изцяло е разкрит само източният ограничителен бордюр. Няма съмнение, че в случая става въпрос за две масивни основи (крепиди) на стълбове, отстоящи една от друга на разстояние 5,00 м. Те са с форма на квадрат със страна 4,35 м. От четирите страни основите са ограничени от сиенитни бордюри с ширина от 0,50 м до 0,70 м и дължина от 0,65 м до 2,70 м. Над тях, с отстъп от около 0,30 м, следва каменна облицовка, направена от големи, разположени на тясната си страна гранитни блокове (ортостати), а пространството между тях е запълнено с емплектон, състоящ се от по-дребни камъни и хоросан, примесен с парчета от натрошени тухли. Наличието на две симетрични основи (обр. 8) на кръстовището на *cardo maximus* с *decumanus maximus* към базилика № 2 показва, че това място е било възлова пресечна точка в централната част на града и с най-голяма вероятност тук би следвало да е и местоположението на градския площад (обр. 1С).

Коментар

Резултатите от археологическите проучвания в Диоклецианополис през 2008 и 2015 г. имат следните приноси:

За първи път е локализирано кръстовището на *cardo maximus* с *decumanus maximus* към източната порта. Устройството на *decumanus maximus* на това място е идентично с това на

същия *декуманус* при източната крепостна порта. Камъкът, размерите и начинът на обработка на бордюрите на двете главни улици са напълно еднакви.

Разкрит е неизвестен досега отточен канал под настилка на *decumanus maximus*. Неговата посока И – З с наклон към запад показва, че той се е изливал в главния колектор на града, който е бил трасиран на около 50 м западно от *cardo maximus* в посока С – Ю (Маджаров 1993, 100, обр. 72).

Конкретизира се и вероятното местоположение на форума на Диоклецианополис, което на този етап от проучванията се определя от наличието на двете симетрични основи на стълбове, разположени на кръстовището на главната улица *cardo maximus* с *декумануса* към най-значимата раннохристиянска градска базилика. Техните размери и стабилен начин на градеж красноречиво отразяват съществена им роля в градоустройствената схема на римския град. Тези две основи с издигнати върху тях зидани стълбове, завършващи най-вероятно с арки, безспорно са определяли и местоположението на градския площад на Диоклецианополис или подстъпите към него. Какъв е бил устройственият му план, ще покажат бъдещите археологически проучвания в тази част на римския град.

Що се отнася до датата на изграждането на новоразкритите съоръжения от градоустройството на Диоклецианополис, със сигурност може да се каже, че това е станало през втората половина на IV в., когато е бил осъществен новият градоустройствен план на града и е била издигната по-късната южна крепостна порта, известна днес като „Камилите“, заедно с разположения източно и западно от нея казармен комплекс (Маджаров 1993, 97; Маджаров 2014, 146 – 148).

Литература

- Маджаров 1993:** К. Маджаров. Диоклецианопол, I. София, 1993.
- Маджаров 2014:** М. Маджаров. Към въпроса за крепостните порти на Diocletianopolis. – ГРАМП, XII. Пловдив, 2014.
- Маджаров, Танчева 2009:** М. Маджаров, Д. Танчева.

Диоклецианополис. Спасителни археологически разкопки в кв. XXXII. – АОР през 2008 г. София, 2009.

- Маджаров, Танчева 2016:** М. Маджаров, Д. Танчева. Спасителни археологически разкопки в УПИ IV – 978 по плана на гр. Хисаря. – АОР през 2015 г. София, 2016.

New data on the urban planning of *Diocletianopolis*

Mitko MADZHAROV

(Summary)

The study presents the results from the latest archaeological research of Diocletianopolis that enlighten new aspects of the urban development of the Roman town.

For the first time the crossroad of *cardo maximus* and *decumanus maximus* to the east gate has been localized. The structure of *decumanus maximus* here is identical with the one of the same *decumanus* at the east gate of the fortifications. The stone (syenite), the sizes, and the way the kerb stones of *cardo maximus* and *decumanus maximus* are finished are exactly the same.

A drain that has not been known before has been revealed under the pavement of *decumanus maximus*. Its direction E – W with a slope to the west indicates that it used to run into the main sewer of the town, which used to lay out about 50 m west of *cardo maximus*.

The location of the forum of Diocletianopolis has been specified. It is determined by the presence of two symmetrical pedestals located at the crossroad of the main street *cardo maximus* to the most significant early Christian public basilica № 2.

The construction of the newly excavated structures, which are part of the town development of Diocletianopolis, took place in the second half of the 4th c. when the new urbanization plan of the Roman settlement was accomplished.

Къде е бил лагерът на *Milites III Constantini* (*Notitia Dignitatum*, V, 86 – 87) в *Durostorum* (Силистра)

Георги АТАНАСОВ¹, Светлана ГАНЧЕВА²

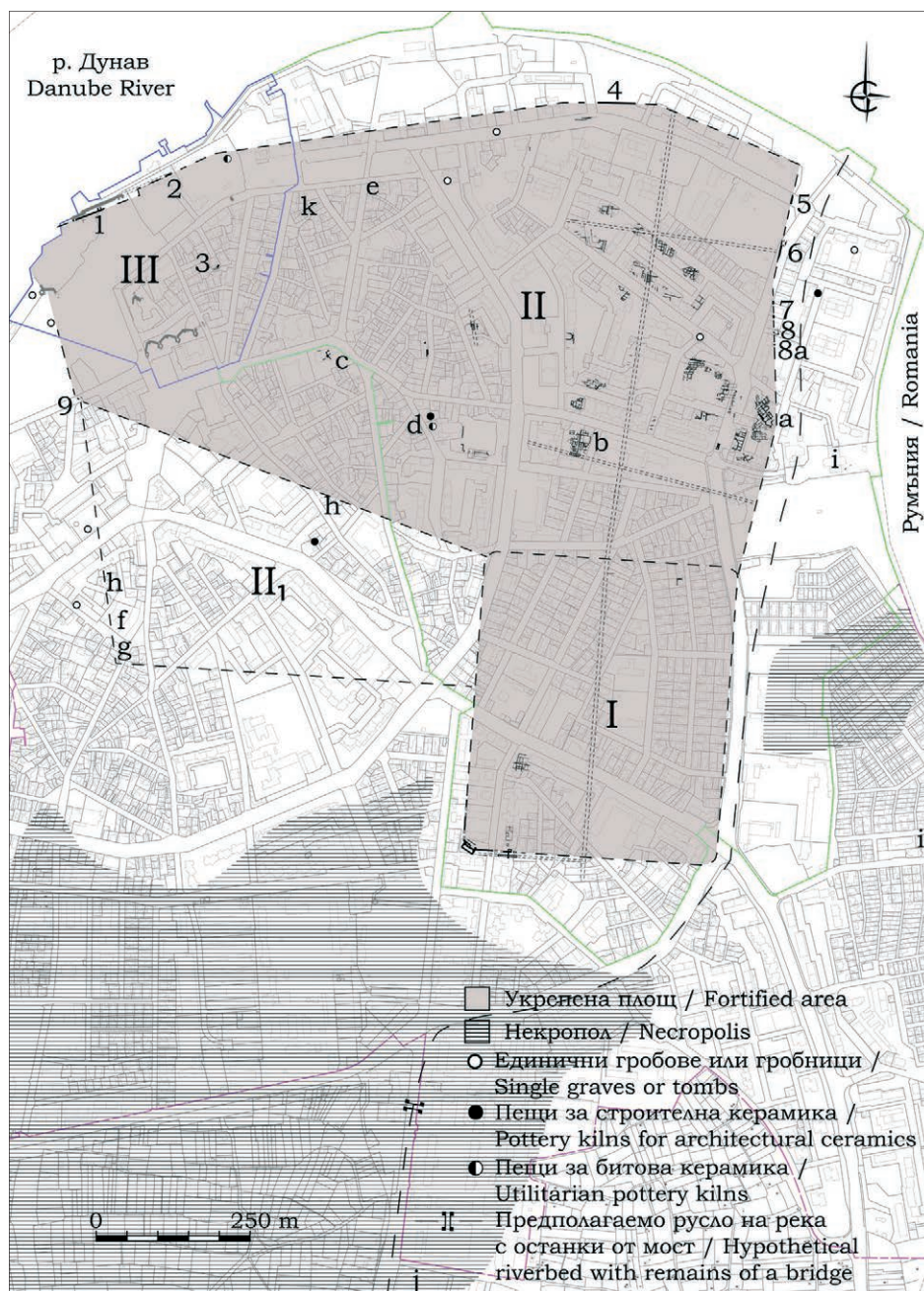
¹Регионален исторически музей – Силистра, ул. Георги Раковски 24, Силистра 7500, България; geoatal@abv.bg

²Регионален исторически музей – Силистра, ул. Георги Раковски 24, Силистра 7500, България; svetlanagancheva@abv.bg

В *Notitia Dignitatum*, съставена между края на IV – началото на V в., но отразяваща състоянието по лимеса главно по времето на Константин I Велики (306 – 337) и наследниците му (Zahariade 1988, 21 – 27), освен документираното присъствие на XI клавдиев легион в *Durostorum*, в отделен параграф за помощните войски са поставени и *milites III Constantiani* (*Notitia Dignitatum* 1876, V, 86 – 87 = ЛИБИ 1958, 245). Това са констанциеви войници (император Констанций II – 337 – 361), четвърто отделение. *Milites* са помощни войски – пехотинци, регистрирани в ND по граничния сектор на провинциите Втора Мизия и Скития, като без изключение са записани под името *auxiliares*. Ако началото на реорганизацията на армията се свързва обикновено с Константин I (306 – 337), то един нов етап бележи управлението на сина му Констанций II (Zahariade 1988, 75 – 76). Тогава се слага началото на *milites primi Constantiani* в *Noviodunum* (Новиодунум, Исакача), *milites secundi Constantiani* в *Troesmis* (Троезмис), *milites quinti Constantiani* в *Salsovia* (Салсовия) (и трите в провинция *Scythia*/Ски-

тия) и специално *milites quarti Constantiani* в *Durostorum*/Дуросторум – единствени в *Moesia Secunda* (Втора Мизия). Забележително е, че трите *milites* по времето на Констанций II са при легионни лагери. Остава същественият въпрос къде в *Durostorum* са разквартирувани тези *milites III Constantiani* (*Notitia Dignitatum* 1876, V, 86 – 87)?

Въз основа на резултатите от археологическите проучвания в Силистра от 70-те години до края на XX в. беше идентифициран укрепеният лагер на XI клавдиев легион, издигнат през II в. и с преправки и допълнения площта е ползвана до края на VI в. (Donevski 1990, 236 – 245; Donevski 2004; Иванов, Атанасов, Donevski 2006, 169 – 176, обр. 2). Разположен е на около 900 м южно от дунавския бряг и има правоъгълна форма с размери 510 x 430 м – т.е. около 22 хектара (обр. 1.1). Напълно е логично в този лагер да продължава да резидира XI клавдиев легион и през втората половина на IV в., когато е регистрирано присъствието му в *Durostorum* в *Notitia Dignitatum*, Изток. Ако се съгласим, че *milites III Constantiani* действително са самостоя-

Обр. 1. Общ план на Дуросторум и укрепителната система на града през II – IV в. (по Г. Атанасов и Кр. Михайлов с ползвани данни от П. Донеvски, Ст. Ангелова и Ив. Бъчваров). I. Укрепеният лагер на XI клавдиев легион (II – VI в.). II. Канаби. II.1. Спорна укрепена (но необитавана) територия през III – IV в. III. Кастелът на Дунавския бряг от края на III – IV в., възстановен след началото на VI в. 1, 2 и 3. Регистрирано използване на стената на Дунавския кастел от IV в. като фундамент на издигнатата след началото на VI в. нова фортификация. 4 – 9. Проучени участъци от издигната в края на III – началото на IV в. крепостна стена около жилищните квартали на Дуросторум (бившите канаби от II – III в.). а. Римските терми. б. Резиденцията (?) на провинциалните управители през втората половина на III – първата половина на IV в., епископски дворец над нея от V – VI в. с, d, e, k. Крайните западни проучени сгради в канабите и жилищните сгради на Дуросторум от II – VI в. f, g. Открити, но недокументирани къси участъци от крепостна стена (?) през 70-те години на XX в. h. Проучени участъци без следи от антични културни пластове и строителство от II до XV в. i. Сграда от IV – VI в. извън укрепената територия. j. Вила suburbana.

телна военна единица – около 300 войника, то те едва ли са в границите на легионния лагер. Отговорът за мястото на тяхното присъствие може да потърсим на фона на топографията и фортификациите на късноантичния Дуросторум.

Благодарение на системните археологически проучвания през последните десетилетия се установи, че освен лагера на легиона от началото на II в., към края на III в. и самото начало на IV в. е издигнат малък кастел на дунавския бряг (обр. 1.III; 2), а жилищните квартали (бившите канаби) с обща площ около 50 хектара (обр. 1.II) са били укрепени (Atanasov, Mihailov 2018, 81 – 108). Новите стени на двете синхронни отбранителни структури са документирани в девет пункта (обр. 1.II.1-9) по северното трасе на кастела и съответно по източното, северното и югозападното трасе на фортификацията около бившите сапабае (канаби). Тук тя е градена с ширина около 2 м, с две лица от средни и по-едри еднолицево обработени камъни (понякога са ползвани сполии) на много здрав червен хоросан и implectum от дребни и средни ломени камъни на същия хоросан (обр. 3). На източното трасе са регистрирани две правоъгълни кули на fuga. Край реката стената е с плитък фундамент около 0,40 м, докато по източното трасе достига до 1,30 м, като е вкопан в здравия льос. Новата стена на две места пресича структури с керамика от II – III в., а в двете кули е открита керамика единствено от IV – V в. (Atanasov, Mihailov 2018, 86 – 93). Това предполага, че е изградена към края на III – началото на IV в. – строителна операция, отразена в два надписа на император Диоклециан от Дуросторум и Тегулицум (Russu 1936, 210 – 212; Velkov 1960, 215; Kolendo 1966, 139 – 154; Герасимова 2009, 329 – 331)¹.

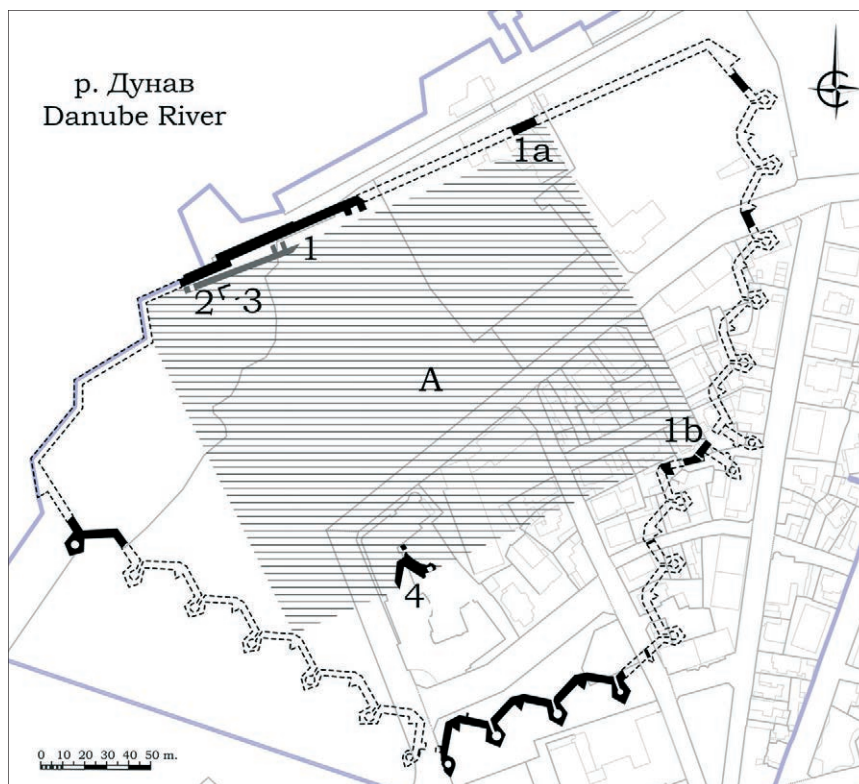
¹ През II – III в. единственото укрепление в Дуросторум е лагерът на XI клавдиев легион. За разлика от много други римски градове канабите не са били укрепени. Това се дължи на факта, че в Дуросторум постоянно пребивава легионът и неговото командване, което предполага, че с малки изключения около 50% от състава на легиона (по това време общата численост е около 5 – 6 хил. бойци) е в Дуросторум и гарантира защитата на целия град. Към това трябва да добавим и корпуса на ветераните (над 1000 въоръжени мъже), живеещи във викусите, канабиите и близките окол-

Новата защитена територия обаче обхваща и около 23 ха незастроено пространство в югозападна посока, което означава, че обхваща общо 50 ха. Ако добавим и площта на легионния лагер (около 22 ха), (обр. 1.I) и на дунавския кастел от IV в. (около 3,5 ха)² (обр. 1.III), то общата укрепена територия наближава 75 ха (Atanasov, Mihailov 2017). В тази насока съпоставим с Дуросторум в огромния диоцез Тракия е единствено Philippopolis/Филипопол (Пловдив), чиято обитаема площ през II – IV в. надхвърля 75 хектара (Мartiнова, Боспочиева 2002, 184, обр. 1).

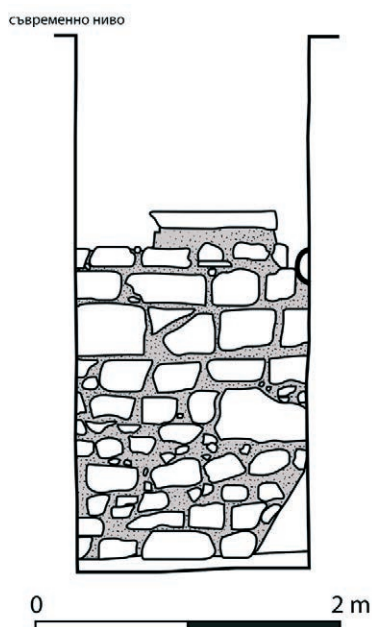
Редом с останалото забележителен е фактът, че след началото на IV в. защитената агломерация на Дуросторум има и две укрепени самостоятелни ядра – своеобразни цитадели – лагерът на XI клавдиев легион на югоизток и дунавският кастел на северозапад. Наличието на такъв кастел бе формулирано от Ст. Ангелова през 70-те години на XX в., теза, която се приема почти без възражения (Ангелова, 1973, 83 – 93, обр. 1, 2). Любопитно е отношението му спрямо легионния лагер и специално към новоразкритата фортификация около жилищните квартали на Дуросторум, която приемаме за синхронна. Същевременно северната крепостна стена на дунавския кастел, макар и да има сходна ширина около 2,10 м и сходна правоъгълна кула (но конструктивно свързана със зида), се отличава с много по-качествения си градеж от добре оформени каменни блокчета, наличието на банкет и най-вече по отношение на фундамента (обр. 4). Тук той е дълбок до 3,10 м и е по-широк с около 0,18 – 0,40 м в сравнение със superstructio/суперструкцията, която е 2,10 м. Причините за това са поне три. Първо, този ъгъл на фортификацията се мие и до днес от водите на реката, като периодично е атакуван от силни ледоходи. Второ, този

ности. След втората половина на III в. варварската заплаха (специално готите) над Лимеса, респективно Дуросторум, става перманентна, легионът е редуциран на около 1500 бойци и това налага укрепването на канабиите, както и построяването на допълнителен кастел на дунавския бряг.

² В началото на VI в. върху руините на разрушения около средата на V в. късноантичен кастел е издигнат нов, но с двойно по-голяма площ – около 6,5 хектара (Atanasov 2013, 52 – 70).

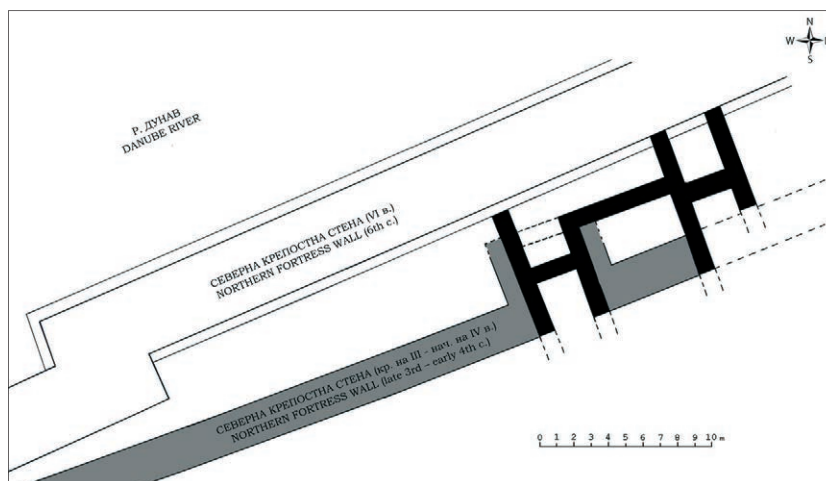

Обр. 2. План на Дунавския кастел от VI в. на Дуросторум – Доростол по Г. Атанасов. 1. Стената от края на III – IV в. (по Ст. Ангелова, 1973 г. и Г. Атанасов, 2013 г.). 1a и b. Регистрирано използване на стената на дунавския кастел от IV в. като фундамент на издигнатата след началото на VI в. нова фортификация. 2. Двупространствена сграда от IV – V в. (по Ст. Ангелова, 1973 г.). 3. Зидове от VI в. (по Ст. Ангелова, 1973 г.). 4. Структура (порта ?) от Късната античност (?) (по Р. Колева и Ч. Кирилов, 2008 г.).

Обр. 3. Външно лице на крепостната стена по ул. „Седми септември“ № 17-19.

участък на стената, респективно фундаментът, лягат върху по-стари културни напластявания, датирани с керамика и находки към III – IV в., и строителите се стремят да достигнат здрав терен. Трето, този старателен градеж може да е предопределен от по-специални изисквания. Примерно изграждане на самостоятелна отбранителна структура – ранен дунавски кастел, който предхожда изграждането на кастела от VI в (обр. 1. III; 2). Ако действително има такава ранна фортификация, освен край р. Дунав нейните стени трябваше да бъдат регистрирани още в източна, западна и южна посока, което не се случи при прокарването на изкопите за канализация през 2014 – 2015 г. през територията на кастела от VI в. Ранни стени не бяха документирани и при проучването на големия пасаж (над 110 м) от южната стена на кастела от VI в. през 2006 – 2014 г. (обр. 2). Единствено при разкопаването на източната

Обр. 4. План на северната крепостна стена с кула на ранния дунавски кастел от кр. на III – нач. на IV в.

порта от IX в. (Ангелова 1973, 83 – 85; Атанасов 2012, 33; Атанасов, Русев 2014, 239 – 241, рис. 1; 14) е документирана основата на по-ранна стена (обр. 2A, 1b; 5), като ситуацията напомня много на проучения северен крепостен зид под хотел „Дръстър“ през 2004 г. (обр. 2A, 1a; 6). Вижда се отчетливо как стената от VI в. с големи квадри, подредени в системата „Биндер-Лойфер“, възсяда и ползва за фундамент по-ранен крепостен зид с добре оформени малки каменни блокчета, напомнящи градежа на стената край р. Дунав от началото на IV в. (обр. 1.3, 18), (Ангелова 1973, 83 – 85; Angelova, Buchvarov 2006, 67, fig. 2). Затова с уговорки продължаваме да се придържаме към предположението на Ст. Ангелова за по-ранен дунавски кастел от началото на IV в., който вероятно приблизително съвпада поне в северната и източната (стена под източната порта) с границите на изградения след началото на VI в. кастел от времето на Юстиниан I. За неговото безспорно идентифициране и определяне на границите му обаче са нужни нови аргументи и допълнителни проучвания. В тази насока може да се привлече една структура, разкопана през 2007 г. и основателно отнесена към Късната античност (Колева, Кирилов 2008, 611 Късната 612, fig. 2; Kirilov, Koleva 2008, 231 – 250, Abb. 3). Попада приблизително в централната южна част на кастела от VI в. и на около 60 м зад централната южна порта (обр. 2A.4; 7). Структурата се състои от две преси-

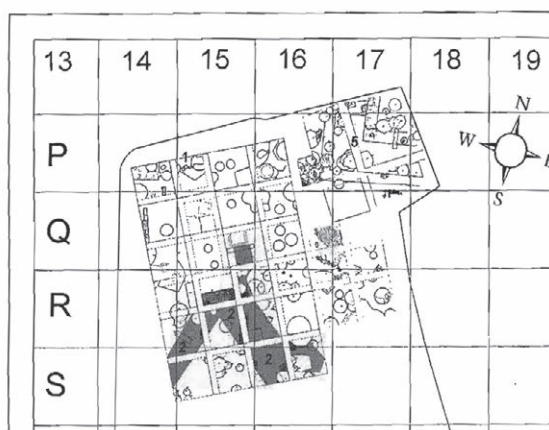

Обр. 5. Пасаж от ранната крепостна стена, използвана като фундамент за фортификацията от VI в. Фотография от разкопките на източната порта на Дръстър.

чащи се под ъгъл 80 градуса ивици, като ориентираната североизток – югозапад е широка 2,50 – 2,60 м. Ориентираната на юг-югоизток е с дължина 10 м, широка е 5,00 м и има малък „мустак“ около 2,60 x 2,10 м в южния край. От котата на проучвания терен 14,60 м тя е вкопана вертикално в материковия лъос на дълбочи-

Обр. 6. Пасаж от ранната крепостна стена, използвана като фундамент за фортификацията от VI в. Фотография от разкопките на източната порта на Дръстър.

Обр. 7. Структура – порта (?) на кастела от IV в. (план по Р. Колева и Ч. Кирилов, 2008 г.).

Обр. 8. Двупространствена сграда от IV – V в. в кастела от IV в. (по Ст. Ангелова, 1973 г.).

на около 1,15 м до кота 13,44 м, като леглото е запълнено плътно с розов хоросан, дребни камъни и пръст³. Много е трудно да се прецени

³ Забележително е, че при проучване на разположения на около 70 км в западна посока дунавски кастел (Кинтон?) до с. Нова Черна, Силистренско, по аналогичен начин камъните от основите на стените от IV в. са плътно извлечени, като леглата се откриват запълнени с хоросан, пръст и дребни камъни. Вж: (Милчев, Ангелова 1970, 12 – 15, Pl. V.1; Torbatov 1998, 157 – 167, fig. 2).

характерът на това съоръжение, както и точната му датировка, въпреки че по котата на вкопаване и стратиграфията най-общо може да се отнесе към Късната античност. Хипотетично може да се предположи, че е легло на крепостна стена с издаваща се пред фронта ѝ порта, защото дебелината на стените изключва да са фундамент на сграда. По принцип през тази епоха стените на кулите са близо двойно потесни от ширината на куртината, но край реката основите на стената от IV в. са около 2,40 м, докато тук ширината е около 5 м. Определено на даден етап каменният градеж на цялата суперструкция и на фундамента е извлечен за ново строителство, като в леглата остава единствено почистеният от камъните свързващ ги хоросан. Редом с останалото това означава, че камъните в substructio/субструкцията са били сравнително големи и полуобработени, защото ако беше блокаж от разноформатни ломени камъни на здрав розов хоросан (бутобетон, какъвто е фундаментът на стената от VI в.), извличането им е трудно и неефективно. Вече е установено, че тъкмо фундамент с полуобработени камъни имат проучените пасажии на стената от края на III – началото на IV в. край реката и под източната порта. Затова си задаваме въпроса възможно ли е тази структура да е пасаж от южната стена на ранния дунавски кастел от края на III – началото на IV в., ка-

кватото не успяхме да регистрираме под южната стена на кастела от VI в., проучена на дължина над 110 м. Ако това предположение има връзка с реалността, то означава че ранният кастел от IV в. е бил по-малък, с площ около 3,5 хектара (обр. 2А), (напълно достатъчна да приеме около 300 войника от *milites IIII Constantiani*) – хипотеза, която може да бъде потвърдена или отхвърлена при бъдещи археологически проучвания.

При тези реалности след близо половин век археологически проучвания в Силистра може да се направят поне 3 аргументирани предложения относно отбранителната система на Дуросторум през Късната античност, пряко и косвено свързани с лагера на *milites IIII Constantiani*.

1. Лагерът на XI клавдиев легион, изграден през II в. на площ около 22 хектара, продължава да функционира като основна фортификация.

2. На дунавския бряг, северозападно от легионния лагер е издигнат малък кастел с площ около 3,5 хектара.

3. Жилищните квартали на града (бившите канаби) с площ около 50 ха са укрепени а *fundamentum* с крепостна стена, която обхваща и около 23 хектара незастроена площ. Това на практика означава, че след края на III – началото на IV в. фортификационната агломерация на Дуросторум е трисъставна и включва три взаимно свързани, но относително самостоятелни компонента: 1. Лагер на XI клавдиев легион – Дуросторум I; 2. Укрепени жилищни квартали (бившите канаби) – Дуросторум II; 3. Издигнат успоредно с Дуросторум II кастел на дунавския бряг – Дуросторум III (Atanasov, Mihailov 2018, 86 – 96).

Има важни репери, благодарение на които можем да дадем обосновани предположения не само за началната дата на новата късноантична фортификация на Дуросторум II и III, но и за фигурата, която дирижира изграждането ѝ. Йоан Пизо приважда сериозни аргументи, че Дуросторум е столица на провинция Долна Мизия от времето на император Траян (98 – 117 г.) до IV в. (Piso 2014, 489 – 504). Обосновава се чрез практиката столичните центрове

по лимеса винаги да са недалеч от принципите на легионния лагер, както и чрез факта, че в Силистра са открити няколко надписа на провинциални управители. Сходна идея изразиха още В. Велков през 1977 г. и М. Захариаде през 1998 г., но те се концентрират върху реалностите от края на III – началото на IV в. и специално върху надписите на провинциалните управители Силвий Силван и Аурелий Дизо (Velkov 1977, 241 – 244; Zahariade 1998, 52 – 53). Те са открити в представителна сграда (Доневски 1976, 61 – 64; V. Velkov 1977, 241 – 244) под епископския дворец от V – VI в.⁴, приблизително в центъра на канабите⁵ на Дуросторум (обр. 1.b). Има предположение, че при Силван (определено при Диоклециан (284 – 305) има припокриване на военните и гражданските му функции като *praesis* и *vir perfectissimus*) е управител до 280 – 284 г. (Доневски 1977, 61 – 64; Velkov 1977, 241 – 244; Dicționar 1976, 399 – 401; Zahariade 1998, 52 – 53; Popescu 2015, 227 – 228). Обосновани са предположенията, че след него властта е поета от Аурелий Дизо, който може да е последният префект на Долна Мизия, но и първият префект на новосформираната около 285 г. провинция Втора Мизия (Доневски 1977, 61 – 64; Velkov 1979, 241 – 244; Dicționar 1976, 399 – 401; Zahariade 1998, 52 – 53; Popescu 2015, 2015, 227 – 228). Ако действително Аурелий Дизо е префект на провинцията и резидира в Дуросторум след 285 до 303 г., то именно той може да е главният фактор в организацията на мащабното строителство на новата фортификация както в Дуросторум, така в съседните крепости в самия край на III в. Най-вероятно той организира и визитите на император

⁴ Поради непознаване в детайли на археологическите реалности в Силистра Й. Пизо свързва резиденцията на префектите с представителна сграда на това място от V – VI в., която по-скоро е епископски дворец. По-вероятно е резиденциалната сграда от II – III в. да е разкритата от П. Доневски голяма структура от този период (*villa urbana*, разрушена към края на IV в.?), върху руините на която през V – VI в. е издигнат епископският дворец (Atanasov 2004 – 2005, 275 – 287; Иванов, Атанасов, Доневски 2006, 213 – 219, 342–349, обр. 20; Атанасов 2007, 103 – 107, табл. XXX – 32, 33).

⁵ Пети Доневски обаче категорично не е съгласен с теорията на Йоан Пизо. Той изнесе обстоен доклад на Лимес конгреса в Сърбия през 2018 г. Българският вариант е обнародван в: П. Доневски 2019, 94 – 105.

Диоклециан по Долен Дунав, респективно в Дуросторум през 294 и 304 (?) г. За предположенията на В. Велков и М. Захариаде, че през 303 г. губернатор на провинцията е Басос, споменат в житието на Св. Дазий Доростолски, а през 304 г. Максим, споменат в житието на св. Юлий Доростолски като *praeses* на провинцията (Velkov 1977, 241 – 244; Zahariade 1998, 52 – 53), основателно са поставени въпросителни, защото тези агиографски източници са съставени към края на IV – V в. и не може да им се гласува голямо доверие (Cumont 1897, 5 – 16; Pillinger 1988, 8 – 11; Harnack 1891, 50 – 52; Атанасов 2007, 16 – 22, 27).

По времето на Диоклециан и началото на управлението на Константин I, когато фортификациите на легионния лагер (Дуросторум I) са реновирани и е изградена крепостната стена около бившите канабии (Дуросторум II), както и малкият кастел (Дуросторум III), легионната система в империята все още не е напълно деградирала и има няколко десетилетия до появата на *limitanei* и *comitatensis* (Jones 1964, 653 – 686). По-скоро изграждането на кастела (Дуросторум III) като автономна военна крепост в края на III в. е предназначено да подсили отбраната на най-уязвимия участък край Дунав (Angelova, Buchvarov 2007, 68). Действително регистрирано е наличието на брод през Дунав на това място⁶, през който навярно варварите атакуват града през втората половина на III в. и по-специално готите през 250, 267 и 295 г. (Велков 1984, 132 – 133). На този фон съзираме още една въз-

можност, която е закодирана в коментирания по-горе документ *Notitia Dignitatum*. Вече посочихме, че освен известното присъствие на XI клавдиев легион в отделен параграф за помощните войски в Дуросторум са поставени и *milites IIII Constantiani* (*Notitia Dignitatum* 1876, V, 86 – 87 = ЛИБИ 1958, 245). Не е напълно ясно в каква степен са подчинени на командващия легиона, но от контекста остава впечатлението, че *milites IIII Constantiani* са самостоятелна единица спрямо легиона (Zahariade 1988, 84 – 88). Това отваря хипотетичната възможност в Дуросторум след началото на IV в. действително да има две крепости – голяма (легионният лагер – Дуросторум I), където резидира редуцираният XI клавдиев легион, и малка (Дуросторум III), където след 337 г. пребивават *milites IIII Constantiani*. Забележително е, че освен изявения културен хоризонт с керамика и находки от III – V в. в малкия дунавски кастел основно при Диоклециан и Константин I се активизира монетната циркулация⁷, която рязко нараства именно при Констанций II, поради което заслужава специално внимание (таблица 1, 3)⁸.

От общо откритите 43 монети на Диоклециан в Дуросторум 13 са в новоизграждения на р. Дунав кастел, 24 са в стария легионен лагер и в канабите и 6 във викаса⁹, като 90% от тях принадлежат на времето след проведената в 294 г. монетна реформа. Те са основно от типа *CONCORDIA MILITVM* (35 бр.), сечени между 294 – 299 г. и *GENIO POPVLI ROMANI* (294 – 298 г.), а единствените поранни монети са четири антониниана, три сечени в Тицидум и един в Рим. При фолисите на Диоклециан и при тези, сечени в

⁶ Преминаването на реката на това място е улеснено от остров около талвега на р. Дунав, ползван до XIX в. и от руските генерали при атаките срещу Силистренската крепост през 1773, 1810, 1829, 1853 и 1877 г. Точно срещу брода, респективно острова (той изчезва към края на XIX в.), се намира османо-турската цитадела на Силистренската крепост, която всъщност е реновираният и ползван през цялото Средновековие кастел, построен от Юстиниан I (527 – 565) върху руините на дунавския кастел от края на III – началото на IV в. (Атанасов 2013, 52 – 70; Atanasov 2013, 496 – 517, fig. 2, 9). Вече стана въпрос, че западната дунавска полоса, респективно североизточният пасаж на стената, защитаваща бившите канабии след началото на IV в., е с по-слаба конструкция, почти без фундамент, защото дебаркирането на варварска войска тук е затруднено от заблатения терен. Напротив, североизточният участък е по-висок, липсва подобна природна защита и затова стената е по-здрава, с по-мощен фундамент.

⁷ До управлението на Диоклециан в продължение на два века от дунавския кастел на Дуросторум са известни 88 монети, най-ранните от които са на Траян, а най-късните на Карин.

⁸ Разделянето на монетите по обекти е донякъде относително, тъй като не всички могат да се поставят в археологически контекст, а информацията за местонамирането на част от тях е оскъдна или липсва. Затова и към представената разбивка на монетите по обекти трябва да се подхожда с доза субективност и данните да не се приемат като категорични.

⁹ За разпределението на монетите в отделните структури, изграждащи античния град, виж таблица 1 по-долу в текста.

Таблица 1. Разпределение на монетите от император Диоклециан до Лъв I, открити в Дуросторум.

Император	Кастел	Кастра/ канаби	Викус	Общо
Диоклециан (284 – 305)	13	24	6	43
Максимиан (286 – 305)	5	16	2	23
Галерий (305 – 311)	6	5	1	12
Галерия Валерия	1	2	1	4
Констанций I (305 – 306)	–	1	–	1
Север II (306 – 307)	–	1	–	1
Максимин II (310 – 313)	4	3	1	8
Лициний I (308 – 324)	29	19	12	60
Лициний II (321 – 324)	3	7	6	16
Константин I (306 – 337)	57	112	35	204
Елена	3	1	–	4
Крисп (317 – 326)	4	5	3	12
Ханибалиан (335 – 337)	1	–	–	1
Далмаций (335 – 337)	–	2	–	2
Константин II (337 – 340)	15	31	10	56
Констанс (337 – 350)	24	32	17	73
Констанций II (337 – 361)	101	94	79	274
Констанций Гал (351 – 354)	7	9	2	18
Юлиан (360 – 363)	6	6	7	19
Ветранион (350)	–	1	–	1
Йовиан (363 – 364)	1	2	1	4
Валент (364 – 378)	14	14	21	49
Валентиниан I (364 – 375)	15	12	11	38
Прокопий (365 – 366)	4	–	–	4
Грациан (367 – 383)	5	3	3	11
Валентиниан II (375 – 392)	5	2	3	10
Теодосий I (379 – 395)	8	17	7	32
Аркадий (395 – 408)	24	10	17	51
Евдоксия	1	1	–	2
Теодосий II (408 – 450)	7	2	6	15
Хонорий (395 – 423)	10	12	11	33
Марциан (450 – 457)	2	–	–	2
Лъв I (457 – 474)	2	1	1	4
Общо	377	447	263	1087

следващите години, се наблюдава намаляване на размерите и теглото им, които варират от 10,36 г до 1,96 г и диаметър от 27,8/27,4 мм до 18,2/19,1 мм. В тази връзка специално трябва да се отбележи, че концентрацията им в кастела е най-голяма, защото на около 5 хектара са регистрирани 13 монети, докато в лагера на легиона и канабите те действително са повече – 41, но разпръснати на площ над 70 ха. Аналогична е ситуацията на викуса.

Тази тенденция се запазва и след Диоклециан (284 – 305) при монетите на Максимиан (286 – 305) – 5 в кастела, 16 в лагера и канабите и 2 във викуса; на Галерий (305 – 311) – 5 в кастела, 5 в лагера и канабите и 1 във викуса; на Максимин II (310 – 313) – 4 в кастела, 3 в лагера и канабите и 1 във викуса, и особено при Лициний (304 – 324) – 32 в кастела, 26 в лагера и канабите и 18 във викуса. От общо 76 негови монети от няколко типа, с изклю-

Таблица 2. Монети и монетни типове на династията на император Константин.

КОНСТАНТИНОВА ДИНАСТИЯ	лагер/ канаби	кастел	викус ¹⁰	общо
Константин I				
GENIO AVGVSTI (311 – 313)		1		1
IOVI CONSERVATORI AVGG NN (312 – 316)	4			4
IOVI CONSERVATORI (312 – 317)	1	1	3	5
IOVI CONSERVATORI AVGG (313 – 317)	4	6		10
SOLI INVICTO COMITI (313 – 317)	1			1
IOVI CONSERVATORI AVGG (317 – 320)	1			1
VOT XX MVLT XXX (318 – 319)	5			5
VICTORIAE LAETAE PRINC PERP (318 – 320)	4	1	1	6
IOVI CONSERVATORI (321 – 324)			1	1
DN CONSTANTINI MAX AVG. VOT XX (321 – 324)	5	7	1	13
BEATA TRANQVILLITAS (322 – 323)	1			1
PROVIDENTIAE AVGG (324 – 330)	10	8	1	19
DN CONSTANTINI MAX AVG. VOT XXX (324 – 330)	3			3
CONSTANTINIANA DAFNE (326 – 330)	1			1
GLORIA EXERCITVS (330 – 335 г.)	26	10	4	40
CONSTANTINOPOLI. Виктория (330 – 335)	8	5	6	19
VRBS ROMA. Вълчица (330 – 335)	11	12	5	28
GLORIA EXERCITVS (335 – 337)	13	2	4	19
Квадрига (337 – 341)	10	3	4	17
VN MR. Император (341 – 346)	4		5	9
Не личи	1			1
Общо	113	56	35	204
Елена				
SECVRITAS REIPVBLICE	1			1
PAX PVBLICA (337 – 340)		3		3
Общо	1	3		4
Крисп				
VICTORIA CAESS NN (319)			1	1
VICTORIAE LAETAE PRINC PERP (319)		1		1
CAESARVM NOSTRORVM. VOT V (320 – 321)	1		2	3
IOVI CONSERVATORI (321 – 324)	1			1
BEATA TRANQVILLITAS (322 – 323)	1			1
CAESARVM NOSTRORVM. VOT X (323 – 324)	1	1		2
PROVIDENTIA CAESS (324 – 326)	1	2		3
Общо	5	4	3	12
Ханибалиан				
SECVRITAS PVBLICA (336 – 337)		1		1
Делмаций				
GLORIA EXERCITVS (335 – 337)	2			2

¹⁰ Монетите от викуса до Дуросторум (Гавидина?) на румънска територия до с. Остров са по монографията на М. Дима и Д. Елефтереску (Dima, Elefterescu 2009).

Константин II				
IOVI CONSERVATORI CAESS (316 – 317)	1			1
CLARITAS REIPUBLICAE (317)			1	1
VICTIRIAE LAETAE PRINC PERP (319 – 320)	1			1
CAESARVM NOSTRORVM (320 – 321)			1	1
BEATA TRANQVILLITAS (322 – 323)		1		1
PROVIDENTIAE CAESS (324 – 330)	9	4	2	15
GLORIA EXERCITVS (330 – 335)	11	2	2	15
GLORIA EXERCITVS (335 – 337)	16		4	20
Не личи	1			1
Общо	39	7	10	56
Констанс				
GLORIA EXERCITVS (335 – 337)			1	1
GLORIA EXERCITVS (337 – 341)	12	5	8	25
VICTORIA DD AVGG Q NN (341 – 346)	3	5	4	12
VOT XX MVLT XXX (341 346)	13	7	4	24
FEL TEMP REPARATIO. Войник и фигура (346 – 350)	4			4
FEL TEMP REPARATIO. Галера (346 – 350)		6		6
FEL TEMP REPARATIO. Император и пленници (346 – 350)		1		1
Общо	32	24	17	73
Констанций II				
PROVIDENTIAE CAESS (324 – 330)	1	5	3	9
GLORIA EXERCITVS (330 – 335)	8	7	6	21
GLORIA EXERCITVS (335 – 337 г.)	2	1	1	4
CONSTANTIVS CAESAR (336 – 337)	1			1
GLORIA EXERCITVS (337 – 341 г.)	8	7	8	23
VICTORIA DD AVGG Q NN (341 – 346)	3	2		5
VOT XX MVLT XXX (341 – 346)	6	4	5	15
FEL TEMP REPARATIO. Войник и фигура (346 – 350)		1		1
FEL TEMP REPARATIO. Феникс (346 – 350)	1	1	2	4
FEL TEMP REPARATIO. Император и пленници (346 – 350)	5	3	1	9
GLORIA REIPUBLICAE (351 – 365)	1			1
FEL TEMP REPARATIO. Войник (351 – 361)	53	64	42	159
SPES REIPUBLICAE (355 – 361)	4	6	11	21
Не личи	1			1
Общо	94	101	79	274
Констанций Гал				
FEL TEMP REPARATIO	9	6	2	17
CONCORDIA MILITVM		1		1
Общо	9	7	2	18
Юлиан II				
FEL TEMP REPARATIO. Войник (355 – 361)	1	1	5	7
SPES REIPUBLICAE (355 – 361)	1	2	2	5
VOT X MVLT XX (361 – 363)	2	2		4
SECVRITAS REI PVB (361 – 363)	2	1		3
Общо	6	6	7	19

чение на една, датирана 309 – 310 г., всички останали са сечени след 313 г. С най-много екземпляри е монетарницата в Хераклея (25 бр.), следвана от Никомедия (17 бр.), Кизик (11 бр.) и с по една тези в Рим, Трир, Арл, Сисция и Тесалоника.

Същите тенденции долавяме и в монетното обращение на Константин I Велики, което обхваща периода от 311 г. до 337 г., т.е. времето на съвместното му управление с Лициний (до 324 г.) и след това, когато той остава едноличен владетел в империята. От общо 204 монети в Дуросторум 57 са от дунавския кастел, 112 от лагера и канабите и 35 от викуса; 30 от монетите се датират до 324 г. и включват фолиси от различни типове. През 324 г. емитирането на фолиси е преустановено и доминират дребните медни номинали, означавани като АЕЗ и АЕ4. При самостоятелното управление на Константин I се наблюдава значително увеличение на монетните единици – 174 бр., всички са дребнономинални монети за масово потребление от познатите и характерни типове, циркулиращи в този период – GLORIA EXERCITVS, PROVIDENTIAE AVGG, VRBS ROMA и CONSTANTINOPOLI. Към неговото време се отнасят и монети, пуснати в обращение от името на неговите синове, както и други родственици в качеството им на цезари – 106 бр. След смъртта на императора в негова чест започва сеченето на два типа монети, които съставляват 12% от монетите на Константин I.

Емисиите на синовете и роднините на Константин I заемат основен дял в монетната циркулация на Дуросторум, респективно в кастела, като особено характерна е циркулацията при Константин II (337 – 340) и Констанс (337 – 350). Първият е представен с 15 монети в кастела, 31 в лагера и канабито и 10 във викуса, а вторият съответно с 24, 32 и 17.

Най-изразителни са процесите и монетните съотношения при Констанций II (337 – 361). С неговото име се свързват и най-голям брой монети – 275 бр., разпределени, както следва: кастел – 101, лагер и канаби – 95, викус – 79. От тях 31 са дребнономинални монети, сечени в периода от обявяването му за цезар в 324 г. до смъртта на баща му. И по-късните мед-

ни монети са основно от номиналите АЕЗ и АЕ4, но има и няколко екземпляра от по-големия АЕ2, които са продукция на източните ателиета – Хераклея (2), Константинопол (1), Кизик (1), а при една от монетите не е разчетена монетарницата. Най-много монети (57%) принадлежат на типа FEL TEMP REPARATIO – войник пробоща падащ конник, който се включва в монетната циркулация през 351 г. и се отнася освен за Констанций II, още и за Констанций Гал между 351 – 354 г. и Юлиан II, 355 – 361 г. Последните монети, свързани с монетосеченето на Констанций II, са с надпис на реверса SPES REIPVBLICE от периода 355 – 361 г. На Констанций II принадлежат и единствените две монети, които не са медни – един солид – GLORIA/ REI/ PVBLICAE с Рома и Константинопол, сечен в Константинопол между 351 и 355 г. и селиква CONSTANTIVS CAESAR с Виктория, отсечена в Хераклея през 336 – 337 г. (таблица 2).

Изразителните тенденции при Констанций II (337 – 361) продължават в Дуросторум и при наследниците му, макар и не в такива мащаби. Фактът обаче, че от общо 373 монети в кастела на 33 императора от края на III до края на V в. 101 са на Констанций II, е впечатляващ и не е случаен. Приемаме го за още един важен репер, който прави основателно предположението, че именно тук, в Дуросторум III, са настанени *milites IIII Constantiani*. Теоретично може да се разисква дали са лагерували в полумасивни бараки с плитки каменни основи, голяма част от които са отнесени при подравняването на терена през IX – X в., когато тук са издигнати няколко големи култови и резиденциални сгради с мощни фундаменти (Атанасов 2007, 169 – 172, табл. XXXVIII). Действително до северната стена на кастела са регистрирани късноантични водопроводи и канал, покрит с тегули под строителните хоризонти от IX – X в. и една любопитна сграда, за която разполагаме само с най-общо описание без прецизен план и размери (Angelova, Buchvarov 2007, 73, fig. 3, 8, 9). Проучена между стената от IV в. и базиликата от IX – X в., тя е била двупространствена, с големи размери (обр. 2.2). Ос-

Таблица 3. Разпределение на монетите по монетарници.

Император	Tr	ArI	R	Tic	Aq	S	Sr	Th	H	C	N	Cz	Ant	Al	Bez	Общо
Диоклециан			1	3		1			29			3			6	43
Максимиан			1			1			8			9			4	23
Галерий								1	4		2	4			1	12
Галерия Валерия								1	2						1	4
Констанций I															1	1
Север II									1							1
Максимиан II									1		2	3	1		1	8
Лициний I	1		1			1		1	20		13	10		1	12	60
Лициний II									4		5	1	1	1	4	16
Константин I	1	1	1			8		18	34	23	15	23	3		77	204
Елена										3					1	4
Крисп	2	1				2		2	2			1			2	12
Ханибалиан										1						1
Далмаций								1	1							2
Константин II	1					5		4	11	5	4	7			19	56
Констанс						4		8	2	6	3	5			45	73
Констанций II					3	6	6	27	14	23	8	20	3	2	162	274
Констанций Гал						2	1		1		4	1			9	18
Юлиан II			1			2	2	2	2	5					5	19
Ветранион															1	1
Йовиан						1			1	1					1	4
Валент					1	8		5		4	2	3	2		24	49
Валентиниан I						8		2	2	3	2	3	1		17	38
Прокопий										3					1	4
Грациан						4		1		1					5	11
Валентиниан II						1					1				8	10
Теодосий I					1			1	1	7	3	4			15	32
Аркадий									3	15	1	5	1		26	51
Евдоксия															2	2
Теодосий II									1		1				13	15
Хонорий			1						1	4	2	4			21	33
Марциан															2	2
Лъв I										2					2	4
Общо	5	2	6	3	5	54	9	74	145	106	68	106	12	4	488	1087

новите са от ломени камъни на кална спойка, а суперструкцията с ширина 0,80 м – от малки каменни блокчета на светлорозов хоросан и ломени камъни. Покрита е била с керемиди. Функциите ѝ според проучвателя не са ясни, но предвид размерите и стабилния градеж не е била обикновено жилище. Най-общо може да се датира в IV – V в., защото е вкопана в пласт с находки и монети от III – V в., а над банкетите ѝ е документиран пласт с керамика и монети от VI в. Не е изключено да

е част от казармените помещения на *milites IIII Constantiani*. Стени с каменни основи на ломен камък и кирпичи от малки помещения са регистрирани под базиликата от IX – X в. (обр. 2.3) и до южната крепостна стена (?) от VI в., но датировката им се определя най-общо IV – VI в. (Angelova, Buchvarov 2007, 73, fig. 3; Atanasov 2013, 529, fig. 2.17).

Докато по отношение началната дата на дунавския кастел (Дуросторум III), респективно на новоразкритата крепост около жи-

лицните квартали на града (Дуросторум II) има няколко надеждни маркера, сочещи края на III – началото на IV в., то датата на тяхното разрушаване е трудно да се прецизира. Фактът, че върху северозападното трасе на стената на дунавския кастел от IV в. (Дуросторум III) ляга стената на Дунавския кастел, построена около средата на VI в., е показателен (Атанасов 2013, 52 – 70). Липсата на керамика от VI в. както по протежение на източната стена около канабите, така и в кулите, където подземният материал е по-изобилен, предполагат, че някъде през V – началото на VI в. и тази фортификация престава да действа. За това има допълнителен и достатъчно показателен аргумент, какъвто е монетната циркуляция, която спада рязко около средата на V в. както в дунавския кастел, така и изобщо в Дуросторум. Има основания от историческо, археологическо и нумизматично естество, че се дължи на нестабилността около, по време и след хунските нашествия (Velkov 1960, 212). Тяхната първа атака е осъществена още в самото начало на управлението на Аркадий (395 – 408) през 395 г. И през следващите го-

дини нахлуванията продължават, което принуждава властта да вземе мерки за поддържането на лимеса. През 40-те години на V в. хуните, водени от Атила, предприемат две големи нападения, като това от 447 г. е едно от най-тежките в късноантичната история на диоцеза Тракия, респективно на провинция Втора Мизия, в която се намира и Дуросторум (Велков 1959, 39 – 41). Това се долавя ярко в монетната циркуляция в Дуросторум и специално в кастела. Докато монетите на Аркадий (395 – 408) в кастела са 24, а в Дуросторум общо 51, то при Теодосий II (408 – 450) са съответно 7 и 15, при Марциан (450 – 457) – непосредствено след хунското нашествие през 447 г. – са само 2, колкото са и монетите на Льв I (457 – 474). В края на V в. при управлението на Анастасий I (491 – 518) и следващите ранновизантийски императори монетната циркуляция се повишава рязко, един от знаците, че Дуросторум/Доростол и специално дунавският кастел, издигнат отново на друго трасе (обр. 2), навлиза в нов етап от своето съществуване и развитие, но това е отделна тема (Атанасов 2013, 52 – 70).

Литература

- Ангелова 1973:** Ст. Ангелова. Крепостната стена на Дуросторум – Дръстър – Силистра (Предварително съобщение). – Археология, 3, 1973, 83 – 93.
- Атанасов 2007:** Г. Атанасов. Християнският Дуросторум – Дръстър. Доростолската епархия през Късната античност и Средновековието (IV – XIV в.). История, археология, култура, изкуство. Варна – Велико Търново, 2007.
- Атанасов 2012:** Г. Атанасов. Дръстър (Силистра) и дунавската резиденция на българските ханове през първата половина на IX в. – Археология, № 1, 2012, 28 – 45.
- Атанасов 2013:** Г. Атанасов. Римо – византийския кастел на Дуросторум – Доростол върху дунавския бряг в Силистра. – Археология, 1, 2013, 52 – 70.
- Атанасов, Русев 2014:** Г. Атанасов, Н. Русев. Крепостните врата ранневизантийского Доростола и средновековного Дръстра VI – X вв. – *Stratum plus*, 6, 2014, 239 – 241.
- Велков 1959:** В. Велков. Градът в Тракия и Дакия през късната античност (IV – VI в.). Проучвания и материали. София, 1959.
- Герасимова 2009:** В. Герасимова. Два латински надписа от с. Ветрен, Силистренско. – В: Сборник в памет на професор Велизар Велков. София, 2009, 326 – 331.
- Доневски 1977:** П. Доневски. Латински надписи от Дуросторум. – Археология, 4, 1976, 61 – 64.
- Доневски 2019:** П. Доневски. Бил ли е Дуросторум седалище на управителя на Долна Мизия? – Добруджа, 33, Силистра, 2019, 94 – 105.
- Иванов, Атанасов, Доневски 2006:** Р. Иванов, Г. Атанасов, П. Доневски. История на Силистра. Т. I. Античният Дуросторум. София – Силистра, 2006.
- Колева, Кирилов 2008:** Р. Колева, Ч. Кирилов. Спасително археологическо проучване на обект УПИ 1, кв. 69 НАИР „Дуросторум – Дръстър – Силистра“. – АОР през 2007 г. София, 2008, 607 – 612.
- ЛИБИ 1958:** Латински извори за българската история, II. София, 1958.
- Мартинова, Боспачиева 2002:** М. Мартинова, М. Боспачиева. Филипопол. – В: (Р. Иванов, ред.). Римски и ранновизантийски градове в България. Том. I. София, 2002, 181 – 198.
- Милчев, Ангелова 1969:** Ат. Милчев, Ст. Ангелова. Археологически разкопки и проучвания в местността Калето при с. Нова Черна, Силистренски окръг, през 1957 – 1969 г. – ГСУ ФИФ, LXIII, III, 1970, 1 – 212.
- Angelova, Buchvarov 2007:** St. Angelova, Iv. Buchvarov. Durostorum in late antiquity (fourth to seventh centu-

- ries). – In: *Post-Roman Towns. Trade and Settlements in Europe and Byzantium*. Vol. 2. Byzantium, Pliska and the Balkans. Berlin – New York 2007, 67 – 72.
- Atanasov 2004 – 2005:** G. Atanasov. Le palais des évêques de Durostorum des V-e – VI-e siècles. – *Pontica*, XXX-VII – XXXVIII, Constanța, 2004 – 2005, 275 – 287.
- Atanasov 2008:** G. Atanasov. Zur topographie des früh-chrislichen Durostorum (Silistra) im IV – VI Jahrhundert. – *Mitteilungen zur Chrislichen Archäologie*, 14, Wien, 2008, 27 – 52.
- Atanasov 2013:** G. Atanasov. Durostorum – Dorostol – Drastar – Silistra. The Danubian Fortress (4th – 19th c.). – In: *Corpus of Ancient and Medieval Settlements in Bulgaria*, Vol. 2, Sofia, 2013, 495 – 496.
- Atanasov, Mihailov 2018:** G. Atanasov, K. Mihaylov. Contributions to the Late Antiquity fortification of Durostorum (Silistra). An attempt at reconstruction, *Addenda et Corrigenda*. – *Archaeologia Bulgarica*, 1, Sofia, 2018, 81 – 108.
- Bruun 1966:** P. Bruun. The Roman Imperial Coinage. Vol. VII, London, 1966.
- Carson, Kent, Burnet 1994:** R.A.G. Carson, J.P.C. Kent, A.M. Burnet. The Roman Imperial Coinage. Vol. X, London, 1994.
- Cumont 1897:** Fr. Cumont. Les actes de saint Dasius. – *Analectica Bolondianala*, XVI, 1897, 5 – 16.
- Dicționar 1976:** Dicționar de istorie veche a României. Editura Științifică și Enciclopedică. București, 1976.
- Dima, Elefterescu 2009:** M. Dima, D. Elefterescu. Monnaies de Durostorum – Ostrov (4e siècle av. J.-C. – 6e siècle ap. J.-C.). *Moneta*, 2009.
- Donevski 1990:** P. Donevski. Zur topographie von Durostorum. – *Germania*, 68, 1990, № 1, 236 – 245.
- Donevski 2004:** P. Donevski. Some notes about the legionary fortress at Durostorum (Lower Moesia). – *Novensia* 15, Warszawa, 2004.
- Harnack 1891:** A. Harnack. Les actes latins de Julies (BHL, col. 4555 – 4556). – *Analectica Bolondianala*, 10, 1891, 50 – 52
- Hill, Kent, Carson 1960:** P.V. Hill, J. P. C. Kent, R.A.G. Carson. Late Roman Bronze Coinage. London, 1960.
- Jones 1964:** A.H.M. Jones. The Later Roman Empire, 284 – 602: A Social, Economic, and Administrative Survey. Vol. 2. Oxford, 1964.
- Kent 1981:** J.P.C. Kent. The Roman Imperial Coinage. vol. VIII, London, 1981.
- Kirilov, Koleva 2008:** Ch. Kirilov, R. Koleva. Durostorum – Drăstăr zwischen Antike und Mittelalter: Einige Resultate der Rettungsgrabung 2007. – *Cultură și civilizație la Dunărea de Jos*, XXIV, Călărași, 2008, 231 – 250.
- Kolendo 1966:** J. Kolendo. Une inscription inconnue de Sexaginta Prista et la fortification du Bas – Danube sous la Tétrarchie. – *Eirene*, V, 1966, 139 – 154.
- Notitia Dignitatum.** (Otto Seeck ed.). *Notitia Dignitatum. Accedunt. Notitia Urbis Constantinopolitanae et Laterculi Prouinciarum*. Berolini, 1876.
- Pearce 1968:** J.W.E. Pearce. The Roman Imperial Coinage. vol. IX, London, 1968.
- Pillinger 1988:** R. Pillinger. Das Martyrium des Heiligen Dasius. Wien, 1988.
- Piso 2014:** I. Piso. Le siege du gouverneur de Mésie inférieure. – In: *Interconnectivity in the Mediterranean and Pontic World during the Hellenistic and Roman Period*. Braila, 2014, 489 – 504.
- Popescu 2015:** E. Popescu. Inscriptions de Scythie Mineure. București, 2015.
- Russu 1936:** I. Russu. Inscriptii latine din Durostorum. – *Anuarul Institutului de Studii clasice* II, 1933/35. Cluj, 1936, 210 – 212.
- Sutherland 1967:** C.H.V. Sutherland. The Roman Imperial Coinage. Vol. VI, London, 1967.
- Zahariade 1998:** M. Zahariade. Moesia Secunda, Scythia și Notitia Dignitatum. București, 1998.
- Velkov 1960:** V. Velkov. Durostorum – Drastar – Silistra. – In: *Antike und Mittelalter in Bulgarien*. Berlin, 1960, 214 – 217.
- Velkov 1977:** V. Velkov. Die reihenfolge der Untermösischen Statthalter (270 – 300). – *Arheološki vestnik*, 28, 1977, 241 – 244.

Where was the camp of *milites IIII Constantiani* (*Notitia Dignitatum*, V, 86 – 87) in *Durostorum* (Silistra)

Georgi ATANASOV, Svetlana GANCHEVA

(Summary)

As a result of the archeological excavations in Silistra (the Roman *Durostorum*) during the last fifty years the camp of Legio XI Claudia, the *vicus* (*Gavidina?*), the *canabae* and the *castellum* on the Danube bank were located (Figs. 1.I – III). Until recently, it was assumed that the *canabae* from the 2nd – 3rd century AD, respectively the residential neighborhoods dating from the 4th – 5th century AD, covering an area of ca. 50 ha, were all unfortified (Fig. 1.II) – a case without a parallel among the big cities on the Danubian Limes. The boundaries of the *castellum* from the 4th – 5th century AD located on the Danube were also unclear (Fig. 1.III).

During the large-scale excavations in 2014 – 2015 prompted by the renewal of the sewerage and water supply system of Silistra, covering large parts of the ancient and medieval city, more than 30 new archeological structures were discovered and documented, including sections of the fortifications of *Durostorum*. It turned out that the residential quarters between the legionary camp and the *castellum* were protected by a fortress wall documented in eight points (Figs. 1.II; 8 – 21). It is built of semi-worked stone blocks of medium size, including *spolia*, of very strong red mortar, with a thickness of 2.00 – 2.10 m. The foundation along the river, lying on alluvial swampy soils, is about 0.40 m (Figs. 8, 11 – 13, 20), but along the eastern course it reaches 1.30 m (Figs. 16 – 18). In front of the latter are registered two rectangular towers attached to the wall (Figs. 9, 14). The small finds and the pottery found in the towers, as well as the early structures lying under the northern section, date its construction to the end of the 3rd – the beginning of the 4th century AD. This was a large-scale building campaign documented by two inscriptions from the reign of Diocletian (284 – 305), who visited the city in 294 and 304 during the time of the governor of the province Aurelius Dizo residing in *Durostorum*. The demolition and abandonment of the fortress walls adjacent to the residential quarters was dated to the middle of the 5th century AD. Apart from ca. 47 ha of residential quarters, the newly protected area enclosed ca. 18 ha of undeveloped space, making up for a total of 65 ha. If we add the area of the legionary camp (ca. 22 ha) (Fig. 1.I) and that of the *castellum* on the Danube (ca. 6 ha) (Fig. 1.III), the total area of fortified territory reaches ca. 90 ha.

The building of the *castellum* on the Danube bank (Figs. 1.III; 5) took place parallel to the wall near the residential neighborhoods, since the walls have a similar width (ca. 2.20 m). Along the northern course a rectangular tower is also documented (Fig. 2, 3), but the construction is more precise, and the foundation reaches a depth of 3.10 m. A feature studied in 2006 in a southern direction indicates the existence of a gate (Fig. 5.4), and the area is estimated to have been ca. 4.8 ha. Due to the large percentage (ca. 30%) of coins of Constantius II (337 – 361), we assume that this was the camp of the *milites IIII Constantiani* (*Notitia Dignitatum* V, 86 – 87). After the destruction of the *castellum* around the middle of the 5th century AD, a part of the masonry was used as a foundation for the new *castellum* built by Justinian I (527 – 565), which in the southern direction covers a larger area and reaches 6 ha (Fig. 5).

Against this background, it appears that after the end of the 3rd – the beginning of the 4th century AD the fortifications of *Durostorum* includes three interconnected but relatively independent components with a total area of ca. 90 ha: 1. The camp of Legio XI Claudia – *Durostorum* I with an area of ca. 22 ha; 2. The fortified residential quarters (the former *canabae*) – *Durostorum* II with an area of ca. 65 ha; 3. The *castellum* built parallel to the *Durostorum* II on the Danube bank – *Durostorum* III with an area of ca. 6 ha. Even though these data can be corrected only for the western fortification, *Durostorum* had the largest fortified area along the Lower Danube Limes during the 4th and the first half of the 5th century AD. After the beginning of the 6th century AD the fortified territory was reduced almost 3 times.

Днешната българска територия през Късната античност

Венцислав ДИНЧЕВ¹

¹Национален археологически институт с музей, Българска академия на науките,
ул. Съборна 2, София 1000, България; ventzislavdintchev@gmail.com

В настоящия обзор нямам намерение да дискутирам определенията и термините, използвани за последните столетия в развитието на античния свят. Ще изтъкна само, че определения като късноантичен, късноримски, протовизантийски или ранновизантийски, респективно – термините Късна античност, Късноримска империя, Ранновизантийска империя или ранна Византия, не са били познати във времето, за което са използвани днес и са резултат на съвременна научна конвенция. Общоприето е долната граница на Късната античност да се обвързва с управлението и реформите на император Диоклециан (284 – 305 г.). С оглед на промените в характера на римската държавна формация управлението на Диоклециан бележи края на Принципата и началото на Домината. Повече проблеми поражда горната граница на Късната античност. Различната историческа съдба на отделните части на огромната Римска империя предопределя наличието на регионални различия в това отношение. За източната част на империята, включително за Балканския полуостров, приемам, че тази граница съвпада с началото на управлението и реформите на император Ираклий (610 – 641 г.), т.е. Късната античност обхваща периода от 284 до 610 г.

В съвременната историография този период се определя като преход от Античността към Средновековието. Това безспорно е така, но трябва да се допълни, че Късната античност има огромно самостоятелно значение за развитието на Средиземноморския свят и на човечеството изобщо. Не случайно късноантичните паметници съставляват обикновено най-значителната част от археологическото наследство на съвременните страни, чиито територии са принадлежали към ареала на късноантичната цивилизация. Днешна България не прави изключение.

Към определението за Късната античност като преходен период е наложително още едно уточнение. В случая не става въпрос за налагане на едни и същи тенденции чрез постъпателна триековна еволюция, а за промяна и замяна на водещите тенденции в общественото развитие. Поради това е целесъобразно разграничаването в този период на два основни етапа или на две епохи, а именно – късноримска епоха и ранновизантийска епоха. За Балканския полуостров границата между двете епохи е управлението на император Теодосий I. Началото му (379 г.) е пряк резултат от прочутата битка при *Adrianopolis* в 378 г., след която Римската империя губи стратегическата инициатива в конфликтите с

„варварското“ обкръжение. Краят му в 395 г. бележи окончателното разделяне на Империята с всички произтичащи от това политически и икономически следствия.

Днешната българска територия през късноримската епоха (284 – 395 г.)

С реформите от края на III – началото на IV в. в Римската империя се въвежда сложна териториално-административна организация, разгърната в субординационен порядък – с няколко префектури, дузина диоцези и стотина провинции. Балканите са поделени между диоцезите на префектурата *Illyricum* (в западната и централната част на полуострова), от една страна, и диоцеза *Thracia* (в източната част на полуострова), който принадлежи към префектурата *Orient*, от друга страна. Първоначално префектурата *Illyricum* принадлежи към западната част на Империята, намираща се под контрола на старата столица Рим. Още преди края на IV в. обаче с два от илирийските диоцези – *Dacia* и *Macedonia*, е основана новата префектура *Illyricum orientalis*, съставна вече на източната част на Империята (обр. 1, 2).

С териториално-административните реформи в началото на късноримската епоха (КРЕ) и особено с появата на новата столица *Constantinopolis* в 330 г. Балканският полуостров става основен геополитически приоритет за единната все още Римска империя. През КРЕ тук се съсредоточват огромни човешки и материални активи. На съвременен език това означава инвестиции. Инвестира се във военно, гражданско и пътно строителство, в рудодобив и металообработка, включително в производство на оръжие. Стимулира се аграрното производство. За специалното внимание на държавната администрация към Балканите допринася още фактът, че много от управлявалите по това време императори са с местен произход. Предвид конфигурацията на имперските граници и трасетата на основните пътни артерии, както и с оглед непосредствената близост до *Constantinopolis* днешната българска тери-

тория е с особено положение в границите на полуострова и придобива стратегическо значение, каквото не е имала преди (обр. 1, 2).

От края на III в. нататък в днешната българска територия функционират изцяло или отчасти провинциите *Dacia ripensis*, *Dacia mediterranea*, *Moesia secunda*, *Scythia*, *Thracia*, *Rhodopa* и *Haemimontus*, принадлежащи съответно към диоцезите *Dacia* и *Thracia*. Крайният югозападен район – този на Петрич и Сандански, принадлежи към една от едноименните провинции на диоцеза *Macedonia* (обр. 2).

Известно е, че през КРЕ градското автономно самоуправление стагнира, но въпреки това градският живот в днешна България просперира. Тази констатация е валидна не само за столиците на новите провинции като *Philippopolis* (обр. 3), *Serdica* (обр. 4), *Marcianopolis* (обр. 5) или *Ratiaria* (обр. 6), но и за повечето от останалите антични по произход градове у нас. На много места в началото на IV в. обществените постройки в комплексите на централните градски площи (*fora*, *agorai*) се ремонтират и реконструират – например булевартионите във *Philippopolis* (обр. 3), *Serdica* (обр. 4) и *Nicopolis ad Istrum* (обр. 7а, 7б), гражданските базилики в *Oescus* (обр. 8) и *Nicopolis ad Istrum* (обр. 7б), площадните портици и магазини във *Philippopolis* (обр. 3), и т.н. Тогава се съоръжава или поне основно ремонтира представителният площаден комплекс, разкрит при западната порта на *Augusta Traiana* (обр. 9а, 9б). По това време уличните мрежи, водоснабдителните и канализационните системи се поддържат в отлично състояние. Строят се нови големи обществени бани и складове. От КРЕ датират амфитеатрите, разкрити в *Serdica* (обр. 4) и *Marcianopolis* (обр. 5). Повечето представителни жилищни сгради, изследвани в местните антични центрове, са също от КРЕ. Някои от тях са резиденции (*praetoria*, *palatia*) на висши представители на новата провинциална администрация – например резиденцията на управителя на *Dacia ripensis*, изследвана в централната част на *Ratiaria* (обр. 6, 19/4).

В началото на КРЕ, включително и особено при управлението на Константин Велики (306 – 337 г.), са осъществени и военни реформи, които водят до съществени промени в стационарната организация на военните части. Големите военни лагери от предходната епоха като *Novae* (обр. 11а) и *Durostorum* (обр. 12а, 12б) се трансформират в центрове с цивилно обитаване, в които все още резидират щабовете на съответните легиони и по-ограничени военни контингенти. Същевременно градовете, в които наличието на военни в предходната епоха е ограничено, сега получават значителни гарнизони (например обр. 4).

Важен показател за потенциала и развитието на градовете по това време е състоянието на техните фортификационни системи. В края на III – първата половина на IV в. градските крепости се ремонтират основно, в резултат на което се повишават защитните им възможности. Нещо повече, в много градове се изграждат нови крепостни стени и се увеличават значително защитените им площи – например в *Serdica* (обр. 4), *Ratiaria*, *Oescus* (обр. 8), *Novae* (обр. 11а), *Durostorum* (обр. 12б), *Odessos*. Някъде се изграждат и сателитни крепости с военни функции – например при *Pautalia* (обр. 10а, 10б) и *Durostorum* (обр. 12а, 12б).

Явление, което отличава донякъде днешната българска територия и съседните земи от останалите области на Империята, е появата през КРЕ на много нови големи центрове. Повечето са в граничните провинции, т.е. на север от Стара планина – *Zaldapa*, *Abritus*, *Transmarisca*, *Bononia*, тези при Войвода, Шуменско и Чомаковци, Плевенско, и др. (обр. 2) Днес няма данни за съществуване на полисна организация в тях. Имат мощни крепости и архитектура, свидетелстваща за определена военна роля, а също за функции на продоволствени и снабдителни бази (обр. 13, 14). В някои са изследвани архитектурни останки, свидетелстващи за съответна управленска администрация – например в *Abritus*, с проучения тук *praetorium* (обр. 14, 19/7). Наличието първоначално на значителни свободни пространства в тези центрове предпо-

лага те да са замислени и като събирателни пунктове за населението от околностите им в случай на опасност.

Нов голям център е и *Diocletianopolis* (със защитена площ от около 30 ха), който, за разлика от гореизредените, е на юг от Стара планина (обр. 2) и съдържа градска съставка в името си. С оглед на планировката, улиците и благоустройство си той не се различава от античните градове. Засега обаче в него не са открити постройки, свързани с античното градско самоуправление, т.е. няма данни за полисна организация. Тук са разкрити останки от представителни жилищни сгради и амфитеатър (обр. 15). В процес на проучване са големи обществени бани, ползвали местните минерални извори. Друга особеност на този център е силното военно присъствие в него още по време на възникването му. Разполагането на големите казарми покрай крепостните стени (обр. 15) обаче не е според схемата на класическия римски военен лагер.

Промените във военната организация през КРЕ не засягат само старите легионни лагери като *Novae* и *Durostorum*. Появяват се нови военни лагери, които обаче са значително по-малки по площ – например *Iatrus* при Кривина, Русенско (обр. 2), където са осъществени дългогодишни археологически проучвания (обр. 16а). Разкритата тук щабна постройка (*principia*) е сред най-добрите образци на представителната късноримска военна архитектура (обр. 16б). В края на III – IV в. се изграждат и голям брой малки военни крепости, предимно с правоъгълна форма, с по 4 ъглови кули (т. нар. *quadriburgia*) – например по-малката крепост в гр. Кула (*Castra Martis?*) (обр. 2/1, 17).

Като цяло късноримското фортификационно строителство е стандартизирано. Обикновено се използва смесена зидария с редуващи се пояси от каменен и тухлен градеж (*opus mixtum*). Отличителни за епохата са U-подобните и големите правоъгълни в план кули по крепостните куртини. Ъгловите кули най-често са с кръгла или близка до кръгла (ветрилоподобна, подковообразна, многоъгълна) в план форма (напр. обр. 14, 16а, 17, 27).

Развитието на селата у нас през КРЕ е в явен континуитет спрямо предходната епоха, но при наличие на някои нови тенденции. Продължава интензивното селско обитаване на полските области. С водеща роля в стопанството на селата тук е земеделието и по-точно зърнопроизводството. Сред проспериращите през КРЕ полски села, частично изследвани днес, са тези при Топола, Добричко (обр. 2/2), край Казанлък (обр. 2/3), при Крън, Казанлъшко (обр. 2/4), Черна гора, Чирпанско (обр. 2/5), и т.н. През КРЕ се активизира и селското обитаване на полупланинските и планинските области. Там са и повечето от изследваните нови, късноримски села – например тези в Горнопасарелската (обр. 2/6) и в Баташката котловина (обр. 2/7), при Мухово, Ихтиманско (обр. 2/8), при Поповяне, Самоковско (обр. 2/9) и т.н. Важно е да се уточни, че тази активност не е реакция на външна заплаха, а се дължи на причини от икономическо естество, включително на развитието на рударството и металообработването.

Според археологическите данни КРЕ се очертава като време на разцвет и в развитието на т.нар. селски вили (*villae rusticae*) у нас. Припомням, че тези вили са олицетворение на римските организационни модели и производствени отношения в селското стопанство. При много от известните вили у нас са регистрирани късноримски строителни периоди, изразяващи се в появата на нови жилищни и стопански постройки. Не е малък и броят на изследваните вили, които възникват през КРЕ – например при Макреш, Видинско (обр. 2/10) и Галатин, Врачанско (обр. 2/11), вилите в кв. „Обеля“ (обр. 2/12) и кв. „Филиповци“ (обр. 2/13) на София или тези при Банкя (обр. 2/14) и в кв. „Бела вода“ на Перник (обр. 2/15).

През второто десетилетие на IV в. е изградена и огромната вилна резиденция *Scretisca* край днешния Костинброд (обр. 2). Основният архитектурен комплекс на вилата, т.е. същинската резиденция (*palatium*) е един от най-впечатляващите образци на представителната късноримска жилищна архитектура

с всички присъщи за последната компоненти – голяма зала за аудиенции (*aula*), специална трапезария (*triclinium*) с усложнен, вероятно триконхален план, многобройни жилищни помещения (*cubicula*), банска част (*balneum*), огромен двор с портици (*peristylum*) и с градина (*hortus*), монументални входи, и т.н. (обр. 18) *Scretisca* е най-значителният сред известните перистилни жилищни комплекси на Балканите. Съответстваща на размерите е и украсата. Общата площ на подовите мозайки тук вероятно надхвърля 1000 м², а общата дължина на портиците е повече от 400 м (обр. 18). Днес има основания да се допусне, че честите посещения на Константин Велики в близката *Serdica* са причина за появата на резиденция *Scretisca* и че императорът е отседнал в нея.

Нововъведенията в представителната жилищна архитектура наред с тези във фортификационното строителство, са сред най-значителните приноси на КРЕ в историята на архитектурата. Късноримски жилищни сгради – частни или административни (държавни), с луксозни едноапсидни, полиапсидни и/или полигонални приемни зали са изследвани и на ред други места у нас – например във вилите край *Montana* (обр. 2/16 – 18, 19/1), в пътните станции *Subradice* (обр. 2/19, 19/2) и *Storgosia* (обр. 2/20, 19/3), в градовете *Serdica*, *Ratiaria* (обр. 19/4), *Philippopolis*, *Augusta Traina* (обр. 19/5, /6), в *Abritus* (обр. 19/7) и т.н. В представителните жилищни сгради са открити и почти всички известни подови мозайки от КРЕ у нас.

По отношение на религията и идеологическите ценности КРЕ е особено време. С Миланския едикт от 313 г. християнството получава официално признание, но не и монополно положение в религията и обществената идеология. Нови законодателни актове от следващите десетилетия утвърждават християнството за сметка на езическите култове, но налагането му като единствена официална религия, респективно трайното инкриминиране на езическите култове се превръща в безкомпромисна и необратима политика едва при управлението на Теодосий I

(379 – 395 г.). Тази идеологическа специфика на обществения живот през IV в. се онагледява добре от синхронните архитектура и облик на градовете и другите големи центрове на *Thracia* и *Dacia*.

През IV в. броят на християнски култови сгради в градовете е относително малък, а техният вид – сравнително скромнен. Първите градски християнски постройки са издигани обикновено в некрополите и предградията – например еднокорабната църква пред източната порта на *Serdica* и първата култова постройка под днешната църква „Св. София“ сред най-значителния некропол на същия град (обр. 4). Когато са в защитените площи, те са встрани от централните градски площи с използваните все още обществени сгради, символи на градската автономия от предходните векове – например базилика № 3 в *Pautalia* (обр. 10а) и предполагаемата базилика под днешната църква „Св. Петка“ във *Philippopolis* (обр. 3). В ограничен брой, със скромни размери и периферно разположение са и първите християнски постройки на новите късноримски центрове – например на *Diocletianopolis* (обр. 15). Засега от днешна България не е известна християнска култова сграда, издигната през IV в. върху разрушен градски езически храм.

Наред с фортификационните съоръжения и представителните жилища локални паметници с важно значение за общата история на архитектурата и изкуствата са и гробниците на местния обществен елит. Великолепните стенописи например на т.нар. Силистренска гробница (обр. 20) в югоизточния некропол на *Durostorum* са едно от върховете късноримски постижения в изобразителното изкуство изобщо.

Днешната българска територия през ранновизантийската епоха (395 – 610 г.)

Освен с последиците от политическите събития, споменати в увода на обзора, началото на ранновизантийската епоха (РВЕ) е белязано с още едно значимо за човешката история събитие – окончателното утвържда-

ване на християнството като господстваща религия и на Църквата като монополна идеологическа институция в Средиземноморския свят.

В края на IV – първата половина на V в. се променят водещите тенденции в развитието на градовете. Сега се разпада и изчезва като значим обществен фактор съсловието на куриалите – икономическата и социалната опора на античния полис. Изчезват *de facto* и органите на предишното градско самоуправление. Последните законодателни актове, визиращи старите градски съвети в диоцезите *Thracia* и *Dacia*, са от края на IV – самото начало на V в. Те инкорпорират оредяващите куриали в имперската администрация и целят да ги задържат като изпълнители на определени повинности, но явно разпоредбите им не са се увенчали с успех.

Същевременно в края на IV – първата половина на V в. се формира напълно териториално-административната организация на Църквата, която дублира държавното териториално-административно устройство. Епископските катедри се установяват преди всичко в градовете и се групират съобразно съществуващите провинции и диоцези. Законодателните актове от V – VI в. утвърждават ръководната роля на епископа в живота на града, а епископската институция се превръща в основен фактор за легитимиране и отстояване на градския статут.

Изложените тенденции се онагледяват добре от данните за градската архитектура и градския облик в *Thracia* и *Dacia*. Първите десетилетия на РВЕ са последни за функционирането на повечето обществени комплекси и постройки от предходните епохи. В старите центрове изоставянето на свързаните с градската автономия постройки и на други символни за полиския им статут паметници е в края на IV и първата половина на V в.

Същевременно в първите десетилетия на РВЕ започва реалната християнизация на архитектурния пейзаж на старите градски и военни центрове на *Thracia* и *Dacia*. Значителен е фактът, че по времето, когато се оставят комплексите и постройките, свързани

със старата полисна или военна уредба, се появяват първите големи епископски храмове. Днес за доста от тези центрове има предположения или твърдения относно идентификацията на първите епископските катедрали, които без изключение са базилики и са встроени от старите площи. Сред обоснованите предположения, благодарение на съответните размери, градеж и украса, са например тези за епископските базилики във *Philippopolis* (обр. 3), *Marcianopolis* (обр. 5), *Odessos*. Идентификацията става безспорна, когато край базиликата е установена и епископската резиденция (*episkopeion*) – например в *Novae* (обр. 11б). Именно епископският комплекс замества полисният площад (*forum, agora*) като структурно градско ядро и тази замяна е ясен индикатор за промените в управлението и социалната организация на градовете.

В развитието на повечето стари центрове на диоцезите *Thracia* и *Dacia* през втората половина на V – VI в. има определени негативни тенденции, следствие от влошената политическа конюнктура. Така, постепенно пада стандартът на частните жилища. Влошава се състоянието на уличните мрежи и канализацията, отчасти и на водоснабдяването. Приоритет на утилитарното обществено строителство сега са фортификационните съоръжения. Показателен за общото състояние на старите центрове към и след средата на V в. е фактът, че доста от тях редуцират значително защитените си площи – например *Philippopolis* (обр. 3), *Serdica* (обр. 4), *Nicopolis ad Istrum* (обр. 7а), *Pautalia* (обр. 10а), *Durostorum* (обр. 12б). На този фон интензивното строителство на християнски култови сгради е впечатляващо и не по-малко показателно за насоките в развитието на градския живот. Примери са както провинциалните столици – *Philippopolis* (обр. 3), *Serdica* (обр. 4), *Marcianopolis* (обр. 5), така и други стари центрове – *Odessos*, *Pautalia* (обр. 10а), *Novae* (обр. 11а) и т.н. Примери в това отношение са и късноримските по произход центрове като *Zaldapa* (обр. 13), *Abritus* (обр. 14) и *Diocletianopolis* (обр. 15), които сега придобиват или утвърждават градския си статут именно чрез църковната институция.

В края на V – VI в. християнските храмове категорично доминират в градските структури и са почти единственият вид представителна обществена архитектура. Известните епископски базилики и резиденции с по-ранна дата на поява имат строителни периоди от VI в. (обр. 11б), които повишават тяхната архитектурна стойност и значение като структурни градски ядра.

Известно изключение от низходящите тенденции в развитието на градския живот през РВЕ е *Odessus/ Odessos*, чието население продължава да нараства през V – VI в. чрез приток на имигранти от Изтока и чието значение кулминира през VI в. с избора му за столица на своеобразната *Quaestura exercitus* (обр. 1), включваща територии от Балканския полуостров, от Мала Азия, а също Кипър и Цикладските острови. Проспериращо е развитието и на други черноморски центрове като *Messembria* и *Sozopolis* (обр. 2) – стари гръцки колонии, които по политически причини трудно вегетират през I – IV в., но които благодарение на своето местоположение възвръщат значението си след края на IV в. По-добре познатата днес ранновизантийска *Messembria* е значителен крайбрежен център и добър пример за синхронните урбанистични тенденции предвид солидната си фортификация и категоричното доминиране в публичната архитектура на християнските култови сгради (обр. 21).

В днешна България и съседните земи има и нови ранновизантийски градове и центрове от градски тип. Някои от тях също са по западния черноморски бряг – например *Timut* (обр. 2/21) и центърът под днешния Обзор (обр. 2), но съответните проучвания засега са с твърде ограничен обхват. Най-добрият засега домашен пример, който се нарежда сред основните примери за нови градове от пределите на Империята изобщо, е *Zikideva* върху хълма Царевец във Велико Търново (обр. 2, 22а, 22б).

Нашествията от V в. в провинция *Moesia secunda*, в територията на античния *Nicopolis ad Istrum* в частност (обр. 2), стимулират притока на население към малкото дотогава

селище *Zikideva* върху непристъпния хълм Царевец. Превръщането му в действителен град, т.е. изграждането на основната крепост върху хълма, на първите обществени сгради и на част от жилищата става в края на V – началото на VI в. Към средата на VI в. планът и структурата на града добиват завършен вид. Общата площ на двете му крепости е около 15 ха. По-малката долна крепост гарантира водоснабдяването му. В основната, горната крепост са обособени зони с различни обществени и/или жилищни постройките. Безспорно доминиращи в структурата и общия архитектурен силует на града са култовите му комплекси и постройките (обр. 22а). Сolidна базилика се издига до главната порта и обслужва идеологически защитата на този възлов пункт на градската крепост. Друга монументална базилика се извисява на върха на Царевец. Голям култов ансамбъл заема най-удобната за строителство централна градска зона. В завършен вид той включва три отделни, но свързани помежду си комплекса, включително епископска резиденция и манастир с голяма базилика, която вероятно служи и за епископска катедрала (обр. 22б).

Основната цел на имперската политика през РВЕ на Балканите – запазване на статуквото, е неизменна, но средствата за нейното постигане еволюират. Без да се отказва от пряка намеса в събитията чрез намаляващата редовна армия, имперската администрация постепенно прехвърля отговорностите по защитата на границата на местното население. Съставът на това население, особено в граничните провинции, също се мени. С течение на времето в него нараства делът на новозаселените „варвари“. Политическата обстановка на Балканите променя условията за развитие и има милитаризиращо влияние и върху населението на вътрешните провинции. В резултат фортификацията се налага като всеобща необходимост, реализирана директно или косвено: „селищата се превръщали в крепости или се намирили наблизко до някое укрепено място“ (*Proc., De aedif.*, IV, 3).

Както споменах, след средата на V в. защитата на долнодунавската граница се пое-

ма предимно от военнизирано население – от наследниците на късноримските гранични войски (*limitanei*) и от заселените тук съюзници с варварски произход (*foederati*). Редовните военни части (*comitatenses*) са дислоцирани предимно в градски центрове във вътрешността – например в *Diocletianopolis*, чиито големи казарми продължават да функционират и през V – VI в. (обр. 15) Поради това броят на ранновизантийските крепости с чисто военни функции не е голям.

Важен и показателен пример за имперската защитна стратегия и практика на Балканите в началото на V в. е изградената по това време преградна линия в източната част на Стара планина – т. нар. Източнобалканска преградна линия. Тя се простира от черноморския бряг при днешния Обзор до долината на р. Елешница на запад (обр. 2, 23) и е най-внушителното фортификационно творение в днешните български земи до модерните времена, резултат на едно от най-мощните фортификационни начинания в историята на Римската и Ранновизантийската империя изобщо. С основно значение в тази преградна линия е комплексът „Хемски порти“ при Голица, общ. Долни чифлик (обр. 23, 24). Той е бариера на основното пътно трасе през Източна Стара планина – това от р. Дунав през *Marcianopolis* и *Anchialus/Anchialos* за *Constantinopolis*. Този комплекс е първокласен паметник на военната архитектура, като част от звената и съоръженията му са с уникални характеристики – например централната му крепост с нейния 8-ъгълен план и кулите по преградните му стени (обр. 24). Появата на Източнобалканската преградна линия, както и на други синхронни фортификационни прегради във и по невралгични пунктове и направления във вътрешността на Балканския полуостров е ясно указание, че в началото на V в. многобройните крепости по Дунавския *limes* вече не се преценяват като достатъчно надеждна защита срещу варварските нападения от север.

Сред известните военни крепости от VI в. у нас заслужава да се споменат например тези при Кипилово, Котленско (обр. 2/23, 25)

и в прохода Траянови врата (обр. 2/24). Втората (*Stenes?*) е особено впечатляваща (обр. 26) и без преувеличение може да се определи като шедьовър на ранновизантийското фортификационно дело. Градежът на военните крепости, както впрочем и на повечето селищни крепости, реконструирани или изградени през V – VI в., е солиден. Сред най-значимите нововъведения във фортификационната практика са т.нар. протейхизми – външни крепостни стени (обр. 27; вж. още обр. 9а, 9б, 15, 27/4, 31/1 – /3, 32/1), и полигоналните, триъгълни и петоъгълни в план кули с издаден напред ръб (обр. 28; вж. още обр. 4, 9а, 10б, 21, 24, 25, 26, 31/2, 32/2, /3).

Средата на V в. е горна хронологическа граница за функционирането на римските вили в днешната българска територия. Значими промени настъпват и в състоянието и развитието на обикновените села. Към края на V – VI в. техният брой в днешна Северна България и в откритите пространства на днешна Южна България е силно редуциран, като малкото съществуващи тук такива са предимно сателити на градове или на други укрепени центрове – например частично изследваните ранновизантийски села на нос Галата при Варна (обр. 2/25) и в кв. „Коматев“ на Пловдив (обр. 2/26) са сателити съответно, на *Odessos* и *Philippopolis*. По-различно е положението в полупланинските и планинските области на днешна Южна България, където селото си остава основна форма на селищен живот за местното население до края на РВЕ.

Често край отдалечените от по-големи центрове села са поддържани укрепени убежища. Обикновено те са използвани само при опасност и не са застроявани. Известни са обаче и случаи, когато убежища се превръщат в трайно обитаеми селища – например това край Дебре, Добричко (обр. 2/27, 29).

Редуцирането на броя на селата се компенсира донякъде от разпространението през РВЕ на укрепените неградски селища. Появата на първите такива е още през КРЕ, но налагането им като основна форма на селищен живот е именно през РВЕ. Причината е в политическата несигурност, установила

се трайно на Балканите по това време. Някои укрепени селища възникват вследствие на структурни трансформации на по-ранни военни лагери. Споменатият по-горе *Iatrus* например още към края на IV в. е в процес на трансформация от военен в селищен център, а през VI в. вече е с типична селищна структура (обр. 30). Други от укрепените населени места са новоизградени. В хода на V – VI в. техният дял става доминиращ. Сред проучваните заслужава да се споменат тези при Берковица (обр. 2/28) и Садовец, Плевенско (обр. 2/29, 31/1, /2), при Габрово (обр. 2/30, 31/3), Шумен (обр. 2/31, 32/1) и Одърци, Добричко (обр. 2/32), при Панагюрище (обр. 2/33, 32/2) и Крън, Казанлъшко (*Mezideva* ?) (обр. 2/34, 32/3) и т.н. Към края на V – началото на VI в. укрепено селище възниква и върху останките на късноримската резиденция *Scretisca* край Костинброд (обр. 2, 18), което запазва, макар и във видоизменена форма, нейното име – *Kratiskara*.

По своите структури по-големите неградски (полуградските) укрепени селища от V – VI в. не се различават съществено от градовете и особено от малките градове, повечето от които също не са с античен произход. Застрояването им е със значителна плътност и създава впечатление за хаотична планировка и лошо организирана улична мрежа. Жилищните квартали са със сравнително скромни като размери и градеж постройки. Общественият сгради са със стопанско, военно или култово предназначение (обр. 31/1 – /3, 32/1 – /3). Открояващи се с местоположение, размери, градеж и/или украса са християнските култови сгради. Тази тенденция проличава най-ясно там, където култовите центрове имат повече периоди на преустройства – например в *Iatrus* (обр. 33/1) или в укрепените селища край Караново, Новозагорско (обр. 2/35, 33/2) и при Шумен (обр. 33/3).

Макар и рядко, през РВЕ се появяват и обособени, самостоятелно укрепени култови обекти – например манастирът от края на IV – първата половина на V в. в кв. „Орландовци“ на София (обр. 2/36) и малката, но добре изградена правоъгълна крепост с т.нар. Еленска

базилика от VI в. край Пирдоп (обр. 2/37, 34).

Общата констатация за състоянието на стопанския живот в днешна България през РВЕ е стагнация и дори регрес. Аграрното производство е редуцирано в сравнение с КРЕ. Безспорно свидетелство за невъзможността местното производство да изхранва населението и стационарираните тук военни части е учредяването в 536 г. на споменатата по-горе *Quaestura exercitus*. Синхронните археологически данни от градовете и останалите селища доказват също ограничаване на търговските връзки и тенденция към формиране на самозадоволяващо се занаятчийско стопанство.

Предходното изложение подсказва, че наред с иновациите във фортификационното строителство основните приноси на РВЕ за развитието на архитектурата са свързани с християнското култово строителство. Досега у нас са проучени изцяло или частично останките на около 200 християнски култови сгради, датиращи от края на IV до края на VI в. Сред тях има представители на всички основни архитектурни типове, познати по същото време от останалите области на Средиземноморския свят: еднокорабни църкви (напр. обр. 25, 31/1, /3); базилики с двускатни дървени покриви, които са най-многобройни сред култовите сгради по това време (напр. обр. 3, 11а, 11б, 13, 14, 15, 21, 22/1, 29, 33/1 – /3); засводени базилики – например тази край Белово (обр. 2/38, 35/1); куполни базилики – например „Св. София“ при *Serdica* (обр. 35/2) и споменатата т. нар. Еленска базилика край Пирдоп (обр. 34); култови сгради с центричен план – например ротондата „Св. Георги“ в *Serdica* (обр. 4), кръстовидният мартириум в *Zikideva* (обр. 22/3) или

тетраконхалният мартириум при Перущица (обр. 2/39), преустроен през VI в. в известната „Червена църква“ (обр. 35/3).

Почти всички известни подови мозайки от РВЕ у нас са открити в християнските култови сгради. От тях произхождат и най-добрите образци на декоративната каменна пластика. Култовите сгради са осигурявали в най-голяма степен и условията за развитието на живописното изкуство, но от съответните фрески не е запазено много. В некрополите на *Serdica* (обр. 36/1, /2), на *Philippopolis*, на *Augusta Traiana* (обр. 37) и на други центрове са запазени обаче ценни паметници на гробничната живопис от това време, пропити с християнска символика.

* * *

В заключение бих искал да обърна внимание, че вярното, но непълно определение за Късната античност като „преход от Античността към Средновековието“ все още поражда една негативна („преходна“) оценъчна нагласа. Всъщност това е време креативно, когато не само се запазват и препредават, но се и създават цивилизационни ценности. Това е време, изпълнено със събития, които предопределят развитието на три континента за векове напред. Сблъсъкът между консервативната идеология и реставрационните стремежи на мощната все още Империя с напора и желанието на „варварските“ народи да се установят на историческата сцена води не само до опустошения, но и до нови обществени отношения, идеи и материални достижения. Късноантичното общество е сложен съсловен и етнически конгломерат с голям потенциал за развитие. Друг е въпросът, че този потенциал не е получил изцяло историческия шанс за реализацията си.

Литература

Атанасова, Й., Кабакчиева, Г., Йоцова, А., Кузманов, Г., Димитров, К. Кастра Мартис – квадрибургий и кастел (= Разкопки и проучвания, XXXIII). София, 2005.

Бешевлиев, В. Старохристиянските надписи от Варна като исторически извор. – Известия на Народния музей във Варна, 19 (34), 1983, 19 – 35.

Бобчев, С. Крепостните кули с издаден остър ръб и значението им за укрепяването на античните градове. – Известия на археологическия институт, XXIV, 1961, 103 – 145.

Бояджиев, С. Ранновизантийско крепостно строителство. – В: Крепостно строителство по българските земи. София, 2000, 113 – 134.

- Велков В.** Градът в Тракия и Дакия през късната античност (IV – VI в.). Проучвания и материали. София, 1959.
- Велков, В., Иванов, Т., Станчева, М. (ред.) Сердика. Т. II. София, 1989.
- Герасимов, Т. (ред.) Сердика. Т. I. София, 1964.
- Джингов, Г., Балканска, А., Йосифова, М.** Калиакра. Т. I. София, 1990.
- Димитров, Д. П., Чичикова, М.** Късноантичната гробница при Силистра. София, 1986.
- Димитрова, А.** Разкопки на базилика N 1 в Кабиле. – В: Т. Иванов (ред.). Кабиле. Т. I. София, 1982, 115 – 158.
- Димитрова-Милчева, А.** Укрепителната система на късноантичния и ранновизантийски град Никополis ад Нестум. – In: *Studia Aegea e Balcanica in honorem Lodovicae* Press. Warszawa, 1992, 257 – 270.
- Динчев, В.** Римските вили в днешната българска територия. София, 1997.
- Динчев, В.** Класификацията на късноантичните градски центрове от диоцезите Тракия и Дакия – модел и интерпретация. – Годишник на Археологическия институт с музей, I, 2001, 223 – 252.
- Динчев, В.** Селото в днешната българска територия през ранновизантийската епоха. – В: К. Бошнаков, Д. Ботева (ред.), Сборник в чест на проф. Маргарита Тачева (= *Jubilaus*, V). София, 2002, 156 – 163.
- Динчев, В.** Към характеристиката на представителната късноантична жилищна архитектура в *Thracia* и *Dacia*. – Годишник на Археологическия институт с музей, II, 2002, 206 – 241.
- Динчев, В.** Късноримската резиденция *SCRETISCA* и ранновизантийското селище *KPATISKAPA* (Археологическите проучвания в м. Градището край гр. Костинброд през 1990 – 1994 г.) (= Разкопки и проучвания, XXX). София, 2003.
- Динчев, В.** Ранновизантийският град върху хълма Царевец, Велико Търново. – В: С. Ангелова (ред.). Сборник в памет на д-р Петър Горбанов (*Studia Archaeologica, Supplementum I*). София, 2003, 384 – 429.
- Динчев, В.** Ранновизантийските крепости в България и съседните земи (в диоцезите *Thracia* и *Dacia*) (= Разкопки и проучвания, XXXV). София, 2006.
- Динчев, В.** Античните градски площадни комплекси и тяхната съдба през Късната античност. Ч. 1. *Philippopolis* и *Nicopolis ad Istrum*. – В: Б. Петрунова и др. (ред.) *LAUREA. In honorem Margaritae Vaklinova*. Кн. I. София, 2009, 63 – 81.
- Динчев, В.** Новите късноримски центрове на *Scythia* и *Moesia secunda*. – В: Д. Аладжова и др. (ред.) Сборник в памет на професор Велизар Велков. София, 2009, 414 – 448.
- Динчев, В.** „Св. София“ и Сердика. София, 2014.
- Динчев, В., Божкова, Б., Кацарова, В., Чолакова, А., Христов, М.** Археологическото проучване на Хемските порти (в м. Гермето при с. Голица, Варненска област) през 2005 г. (= Разкопки и проучвания, XXXVII). София, 2007.
- Динчев, В., Кузманов, Г., Владкова, П., Чолакова, А., Попова, Цв.** Българо-британски разкопки на Градището при с. Дичин, Великотърновска област, 1996 – 2003 (результати от проучванията на българския екип) (= Разкопки и проучвания, XXXIX). София, 2009.
- Дьоле, Б.** Принципията на кастела Ятрус на долномизийския лимес. – Археология, XXIV, 1982, 3 – 4, 24 – 31.
- Иванов, Р.** Долнодунавската отбранителна система между Дортикум и Дуросторум от Август до Маврикий. София, 1999.
- Иванов, Р., Атанасов, Г., Доневи, П.** История на Силистра. Т. I. Античният Дуросторум. Силистра – София, 2006.
- Иванов, Р. (ред.) Римски и ранновизантийски градове в България. Т. I – III. София, 2002, 2003, 2008.
- Иванов, Р. (ред.) Археология на българските земи. Т. I – III. София, 2004, 2006, 2008.
- Иванов, Т.** Абритус. Т. I. София, 1980.
- Иванов, Т.** Улпия Ескус. Римски и ранновизантийски град. Т. II. Гражданска базилика и храм на Фортуна (= Разкопки и проучвания, XXXIV). София, 2005.
- Иванов, Т., Стоянов, С.** *Abritus*. История и археология. София, 1985.
- Иванов, Т., Иванов, Р.** Никополis ад Иструм. Т. I. София, 1994.
- Иванов, Т., Иванов, Р.** *Ulpia Oescus*. Римски и ранновизантийски град. Т. I. София, 1998.
- Калчев, К.** Археологическият резерват „Августа Траяна – Берое“. Проучвания и проблеми. – В: Хр. Буюклиев и др. (ред.) Сборник материали, посветени на 85-годишнината на Историческия музей в Стара Загора. Стара Загора, 1992, 49 – 69.
- Кацарова, В.** Пауталия и нейната територия през I – VI век. В. Търново, 2005.
- Кесякова, Е.** Филипопол през римската епоха, София, 1999.
- Маджаров, К.** Диоклецианопол. Т. I. София, 1993.
- Матеев, М.** Филипопол – древният Пловдив. Архитектура и градоустройство. Пловдив, 1993.
- Минчев, А.** Ранното християнство в Одесос и околностите му. – Известия на Народния музей във Варна 22 (37), 1986, 31 – 43.
- Миятев, К.** Декоративната живопис на Софийския некропол. София, 1925.
- Марков, К.** Духовен живот в българските земи през късната античност (IV – VI век). София, 1995.
- Найденова, В.** Римската вила в с. Кралев дол, Пернишки окръг (= Разкопки и проучвания, XIV). София, 1985.
- Николов, Д., Калчев, Кр.** Раннохристиянски комплекс в Август Траяна – Берое. – Известия на музеите от Югоизточна България, XV, 1992, 29 – 44.
- Овчаров, Д.** Византийски и български крепости (V – X век). София, 1982.
- Овчаров, Д., Ваклинова, М.** Ранновизантийски паметници от България (IV – VII в.). София, 1978.

- Слокоска, Л., Фърков, Ю.** Късноантичната крепост на хълма Хисарлъка, гр. Кюстендил (= Разкопки и проучвания, XLII). София, 2016.
- Слокоска, Л., Иванов, Р., Динчев В. (ред.) Римският и късноантичният град. Международна научна конференция (Велико Търново, 26 – 30 юли 2000). София, 2002.
- Топалилов, И.** Римският Филипопол. Т. 1. Топография, градоустройство и архитектура. В. Търново, 2012.
- Торбатов, С.** Късноантичният град Залдапа. София, 2000.
- Торбатов, С.** Укрепителната система на провинция Скития (края на III – VII в.). В. Търново, 2002.
- Филов, Б.** Софийската църква „Св. София“. София, 1913.
- Христов, И.** *Mare Ponticum*. Крайбрежни крепости и пристанищни зони в провинция Хемимонт, V – VII век. София, 2018.
- Църов, И.** Акведуктите по българските земи (II – VI век). В. Търново, 2017.
- Чанева-Дечевска, Н.** Раннохристиянската архитектура в България (IV – VI в.). София, 1999.
- Щерева, И., Вачева, К., Владимирова-Аладжова, Д.** Туида – Сливен. Т. I (= Разкопки и проучвания, XXVIII). София, 2001.
- Atanasov, G., Mihaylov, Kr.** Contributions to the Late Antique Fortifications of *Durostorum* (Silistra): An Attempt at Reconstruction. *Addenda et corrigenda*. – *Archaeologia Bulgarica*, XXII, 2018, 1, 81 – 108.
- Beševliev, V.** Zur Deutung der Kastellnamen in Prokops Werk „De aedificiis“. Amsterdam, 1970.
- Biernacka-Lubanska, M.** The Roman and Early Byzantine Fortifications of Lower Moesia and Northern Thrace. Wrocław, 1982.
- Biernacki, A., Pawlak, P. (eds.) Late Roman and Early Byzantine Cities on the Lower Danube. Poznań, 1997.
- Borisov, B.** Dyadovo. Vol. 2. The Sanctuary of the Thracian Horseman and the Early Byzantine Fortress. Varna, 2010.
- Bülöw, G. v., Miltscheva, A. (Hg.) Der Limes an der unteren Donau von Diokletian bis Heraklios. Sofia, 1999.
- Dinchev, V.** The East-Balkan Barrier Wall and the “Gates of Haemus” Complex. – In: L. Vagalinski et al. (eds.) The Lower Danube Roman Lines (1st – 6th c. AD). Sofia, 2012, 495 – 526.
- Dinchev, V.** RATIARIA. From *Colonia Ulpia Traiana Ratiaria* to *Anastasiana Ratiaria*. – In: R. Ivanov (ed.). Thracian, Greek, Roman and Medieval Cities, Residences and Fortresses in Bulgaria. Sofia, 2015, 173 – 196.
- Dintchev, V.** Town and Church in Late Antiquity. Architectural and Urbanistic Dimensions. – In: L. Vagalinski et al. (eds.) Proceedings of the First International Roman and Late Antique Thrace Conference “Cities, Territories and Identities” (Plovdiv, 3rd – 7th October 2016) (Bulletin of the National Archaeological Institute, XLIV). Sofia, 2018, 357 – 370.
- Dyczek, P. (ed.) *Novae*. Legionary Fortress and Late Antique Town. Vol. 1. Warsaw, 2008.
- Giorgetti, D.** Res ad topographiam veteris urbis Ratiariae pertinentes. Prolegomeni all’ urbanistica della città romana. – *Ratiariensia*, 3 – 4, 1987, 33 – 85.
- Iatrus – Krivina.** Bd. I., Berlin, 1979; Bd. II. Berlin, 1982; Bd. IV. Berlin, 1991; Bd. V. Berlin, 1995; Bd. VI. Mainz am Rhein, 2007.
- Ivanov, T. (ed.) *Nessebre*. T. I. Sofia, 1969.
- Ivanov, T., Čičikova, M., Dimitrova-Milčeva, A. (eds.) Recherches sur la culture en Mesie et en Thrace (Bulgarie), I^e – IVe siècle (= Bulletin de l’ Institut d’ archeologie, XXXVII). Sofia, 1987.
- Kaltschev, K.** Das Befestigungssystem von Augusta Traiana – Beroe im 2. – 6. Jhs. nah Chr. – *Archaeologia Bulgarica*, III, 1998, N 2, 88 – 107.
- Kuzmanov, G.** 2000. A Residence from Late Antiquity in Ratiaria (Dacia Ripensis). – *Archaeologia Bulgarica*, IV, N 1, 27 – 43.
- Minceva, A.** Marcianopolis christiana. – *Miscellanea Bulgarica*, 5, 1987, 297 – 306.
- Nikolov, D.** L’ ensemble du forum de Augusta Traiana – Beroe. – In: T. Ivanov et al. (eds.) Recherches sur la culture en Mesie et en Thrace (Bulgarie), I^e – IVe siècle (= Bulletin de l’ Institut d’ archeologie, XXXVII). Sofia, 1987, 96 – 107.
- Novensia.** Vol. 1, ... 27, Warszawa, 1987, ... 2016.
- Pillinger, R., Popova, V., Zimmermann B. (Hg.) Corpus der spätantiken und frühchristlichen Wandmalereien bulgariens (= Schriften der Balkan-Kommission antiquarische Abteilung, 21). Wien, 1999.
- Pillinger, R., Lirsch, A., Popova, V. (Hg.) Corpus der spätantiken und frühchristlichen Mosaiken Bulgariens (= Österreichische Akademie der Wissenschaften. Archäologische Forschungen, 25). Textband und Tafelband. Wien, 2016.
- Poulter, A.** *Nicopolis ad Istrum*: A Roman, Late Roman and Early Byzantine City. Excavation 1985 – 1992. London, 1995.
- Poulter, A. (ed.) The Transition to Late Antiquity on the Danube and Beyond (= Proceedings of the British Academy, 141). Oxford, 2007.
- Ratiariensia.** Vol. 1, 2, 3 – 4, Bologna, 1980, 1984, 1987.
- Schwarcz, A., Soustal, P., Tcholakova, A. (Hg.) Der Donaulimes in der Spätantike und im Frühmittelalter (= *Miscellanea Bulgarica*, 22). Wien, 2016.
- Torbatov, S.** *Quaestura exercitus: Moesia Secunda and Scythia* under Justinian. – *Archaeologia Bulgarica*, I, 1997, 3, 78 – 87.
- Uenze, S.** (mit Beiträgen von ...) Die Spätantiken Befestigungen von Sadovec (Bulgarien). Ergebnisse der Deutsch-Bulgarisch-Österreichischen Ausgrabungen 1934 – 1937. Bd. 1, 2 (= Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, 43). München, 1992.
- Vagalinski, L.** *Ne varietatem timeamus* – über die Chronologie des spätantiken Kastells *Iatrus* an der unteren Donau (Objekt XLIV). – *Archaeologia Bulgarica*, VII, 2003, 2, 43 – 82.

- Vagalinski, L., Sharankov, N., Torbatov, V. (eds.) The Lower Danube Roman Lines (1st – 6th C. AD). Sofia, 2012.
- Vagalinski, L., Raycheva, M., Boteva, D., Sharankov, N. (eds.) Proceedings of the First International Roman and Late Antique Thrace Conference “Cities, Territories and Identities” (Plovdiv, 3rd – 7th October 2016) (= Bulletin of the National Archaeological Institute, XLIV). Sofia, 2018.
- Velkov, V. Les campagnes et la population rurale en Thrace au IVe – VIe siècles. – Byzantinobulgaria, 1, 1962, 31 – 67.
- Velkov, V. Cities in Thrace and Dacia in Late Antiquity (Studies and Materials). Amsterdam, 1977.
- Villes et peuplement dans l’*Illyricum* protobyzantin (= Collection de l’école française de Rome, LXXVII). Roma, 1984.
- Wendel, M. (Hg.) Karasura. Bd. I (= Schriften des Zentrum für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes, 1). Weissbach, 2001.

The present-day Bulgarian territory in Late Antiquity

Ventzislav DINTCHEV

(Summary)

Due to the changes in the leading trends in social development, within the boundaries of Late Antiquity (284 – 610 AD) it is expedient to distinguish two stages or two periods, namely – Late Roman period (LRP; 284 – 395 AD) and Early Byzantine period (EBP; 395 – 610 AD).

At the beginning of the LRP, and especially with the appearance of the new capital *Constantinopolis* in AD 330, the Balkan Peninsula became a geopolitical priority for the still united Roman Empire. Given the configuration of the imperial borders and the routes of the main road arteries, as well as in view of the close proximity to *Constantinopolis*, today’s Bulgarian territory acquires strategic importance, which it did not have before (Figs. 1, 2).

Despite the stagnation of autonomous self-government, urban life here prospered during the LRP. This finding is valid not only for the capitals of the new provinces such as *Philippopolis*, *Serdica*, *Marcianopolis* or *Ratiaria* (Figs. 3 – 6), but also for most of the other ancient cities (Figs. 7 – 10a). Large military camps from the previous era, such as *Novae* (Fig. 11a) and *Durostorum* (Fig. 12), were transformed into civilian centers, where the headquarters of the respective legions and more limited military contingents still resided.

A phenomenon that distinguishes today’s Bulgarian territory is the appearance during the LRP of many new large centers – *Zaldapa*, *Abritus*, *Diocletianopolis* and others. (Fig. 2) Today there is no data on their polis organization. They have powerful fortresses and architecture, testifying to a certain military role and functions as food bases (Figs. 13 – 15). They also serve as *refugia* for the population from their surroundings in case of danger.

The new military camps from LRP are significantly smaller in area – e.g. *Iatrus* (Figs. 16a, 16b). A large number of small military fortresses were built – the so-called *quadriburgia* (Figs. 2/1, 17).

Along with the prosperous villages (Fig. 2 / 2 – / 5), during the LRP there is an activation of the rural habitation of the semi-mountainous and mountainous areas (Figs. 2 / 6 – / 9). This is mainly due to the development of mining and metalworking.

LRP is emerging as a flourishing time for the development of *villae rusticae*. Many villas expanded with new residential and farm buildings. The number of villas that occur during the LRP is not small (Figs. 2 / 10 – / 18). This is also the time when the large villa residence at Scretisca was built (Fig. 18).

During the LRP there were remarkable innovations in fortification construction (Figs. 14, 16a, 17, 27), as well as in representative residential architecture (Fig. 19). The tombs of the local social elite are also important for the history of architecture and the arts (Fig. 20).

In the 4th century AD, Christian buildings were still limited in numbers, of modest size and located in the periphery of respective centers (e.g. Figs. 3, 4, 10a, 15).

At the end of the 4th – the first half of the 5th century AD the real Christianization of the architectural landscape of the old centers began. At the time when the complexes and buildings connected with the

old *polis* system were abandoned, the first large episcopal temples appeared (Figs. 3, 5, 11b). The priority of utilitarian construction resided in the fortification facilities. By and after the middle of the 5th century AD, many of the old towns significantly reduced their protected areas – *Philippopolis*, *Serdica*, *Nicopolis ad Istrum*, *Pautalia*, *Duorstorum* (Figs. 3, 4, 7a, 10a, 12b). At the same time, the intensive construction of Christian temples is indicative of the directions in the development of urban life (Figs. 3, 4, 5, 10a, 11a). Examples in this respect are the Late Roman centers, such as *Zaldapa*, *Abritus* and *Diocletianopolis* (Figs. 13 – 15), which acquired or affirmed their urban status through the Church.

An exception to the descending trends in the development throughout the EBP was the centers on the western Black Sea coast – e.g. *Odessos*, *Messembria*, and *Sozopolis*. The better-known early Byzantine Messembria is a significant coastal center and a good example of synchronous urban ideas given its solid fortifications and the definite dominance of Christian cult buildings in the public architecture (Fig. 21).

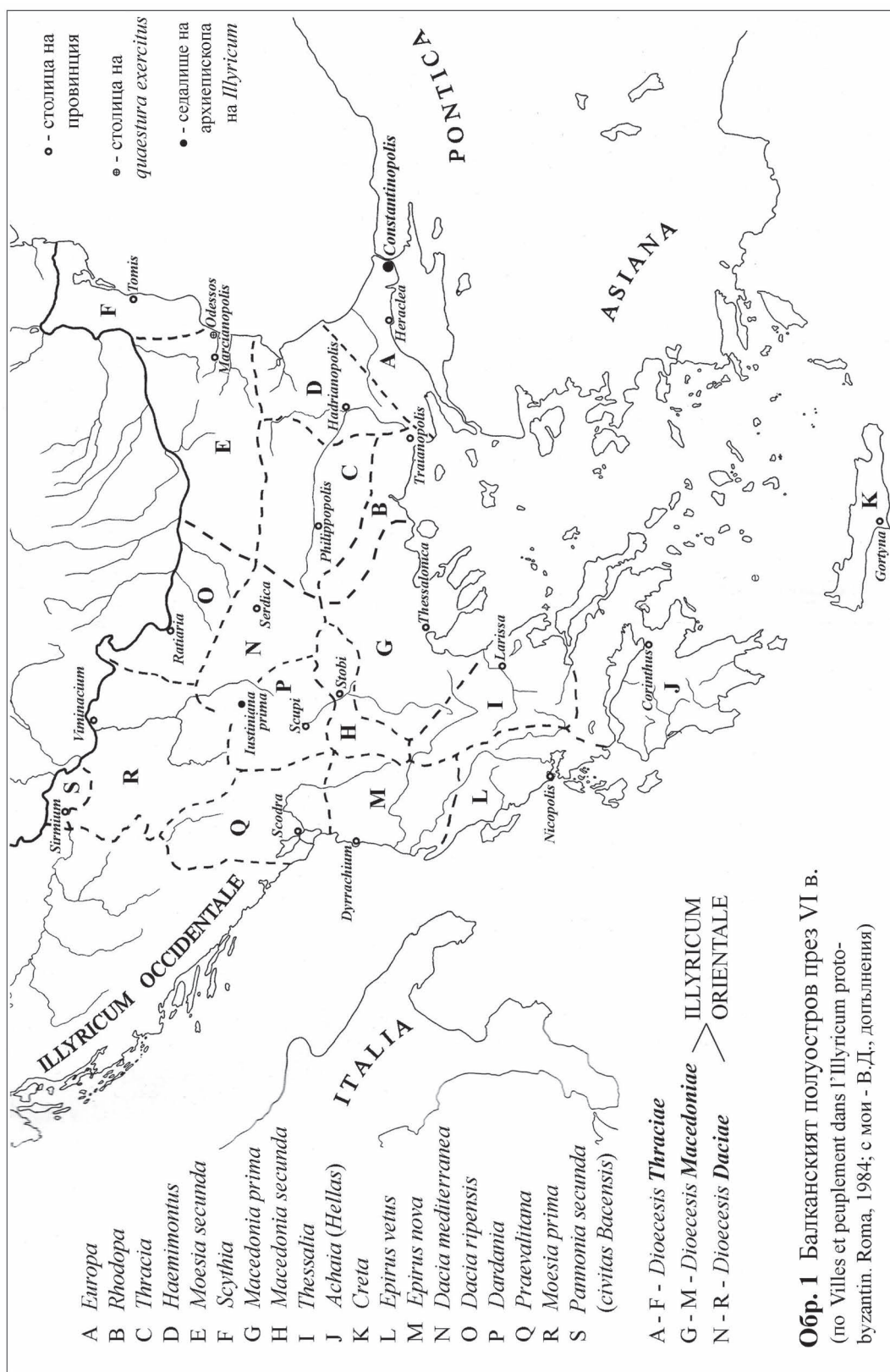
The best local example of a new town from the EBP, which is among the best similar examples in the Empire in general, is Zikideva on Tsarevets Hill in Veliko Tarnovo. It has excellent natural and fortification protection, and originally provided water supply. Undoubtedly dominant in the structure and its overall architectural layout are the cult complexes and buildings (Fig. 22).

An important example of the imperial defense strategy in the Balkans at the beginning of the 5th century AD was the barrier line built at that time in the Eastern Stara Planina (Fig. 23). Of major importance in it is the complex “Hemus Gates” (Figs. 23, 24) – a barrier of the direct road from the Danube to *Constantinopolis*. Among the famous military fortresses from the 6th century AD are those near the village of Kipilovo (Figs. 2/23, 25) and in the Trayanovi Vrata pass (Fig. 2/24). The second (*Stenes?*) is particularly impressive (Fig. 26). Among the most significant innovations during the EBP in the fortification practice are the so-called *proteichismata* – external fortress walls (Fig. 27; see also Figs. 9a, 9b, 15, 27/4, 31 / 1 – / 3, 32/1), and the polygonal, triangular and pentagonal in plan towers with a protruding edge (Fig. 28; see also Figs. 4, 9a, 10b, 21, 24, 25, 26, 31/2, 32/2, / 3).

The middle of the 5th century AD is the upper limit for the existence of the *villae rusticae*. The discovered villages are mainly satellites of significant fortified centers (Fig. 2/25, / 26). Only in the mountainous areas of today’s southern Bulgaria did the open village remain the main form of settlement life until the end of the EBP.

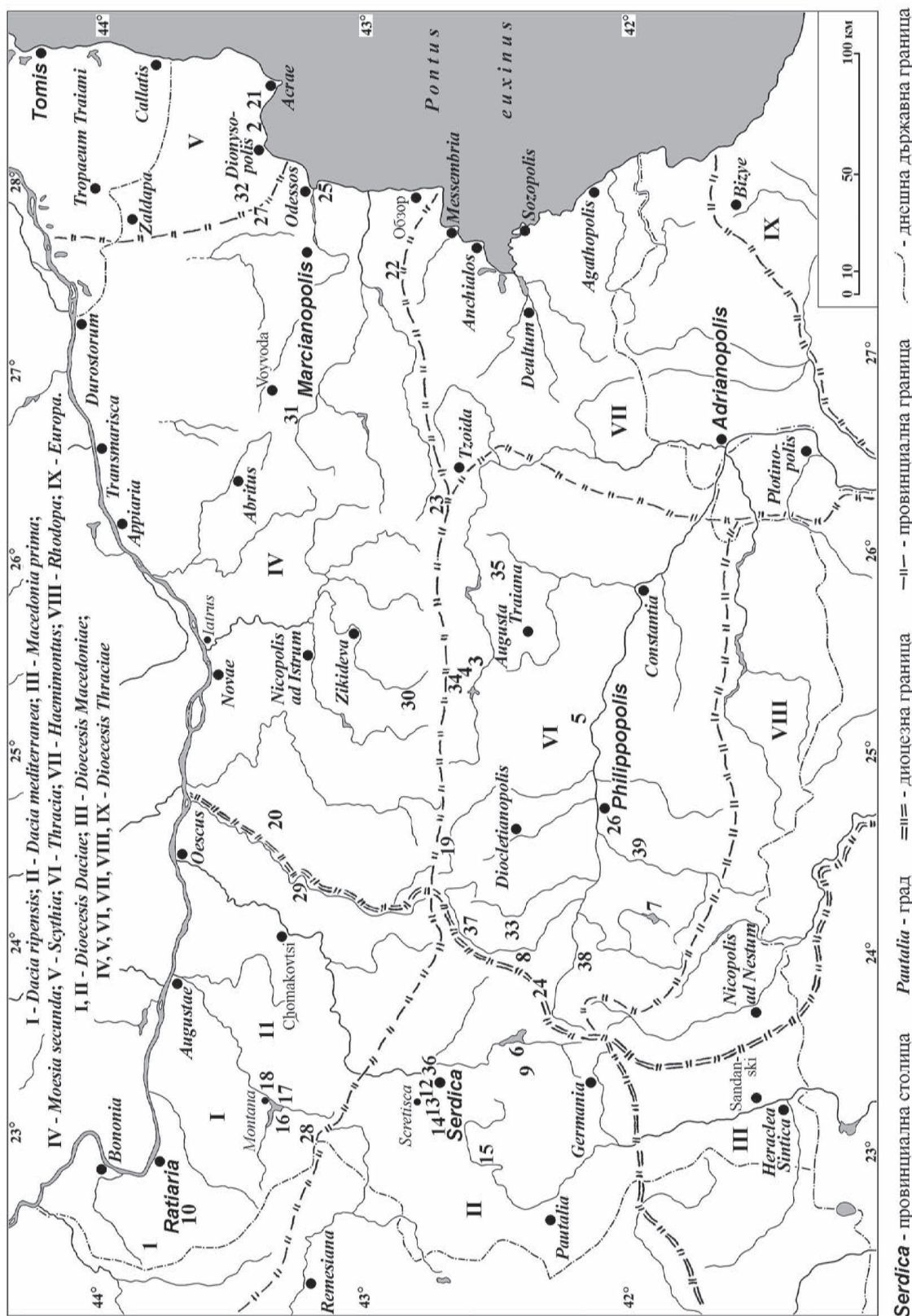
At the expense of the villages, the fortified non-urban settlements are now becoming widespread. Some of them were originally imbued with other functions – e.g. temporary shelters (Figs. 2/27, 29) or military camps (Figs. 16a, 30). In the course of the EBP the share of the newly-built fortified settlements became dominant (Figs. 2 / 28 – / 35, 31, 32). Christian cult buildings also stand out in them (Fig. 33). Although rarely, isolated, fortified cult sites also appear during the EBP (Figs. 2/36, / 37, 34).

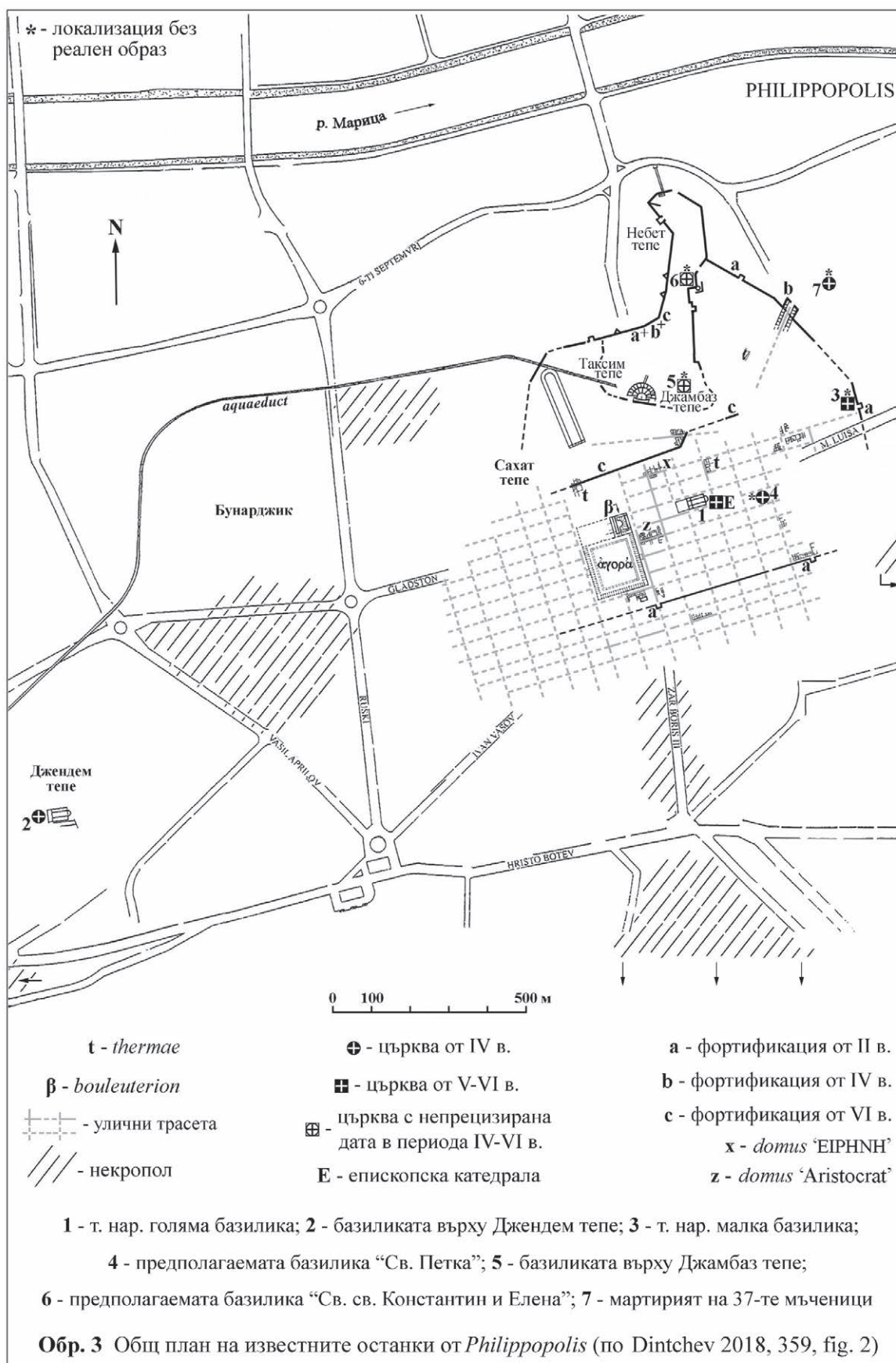
Along with the innovations in the fortification systems, the main architectural contributions of the EBP are related to the cult buildings. Among the studied ca. 200 cult buildings from the end of the 4th – 6th century AD there are representatives of all architectural types known from the Mediterranean (Figs. 33 – 35). Almost all known floor mosaics from the EBP in Bulgaria, as well as the best examples of decorative stone sculpture come from Christian churches. From the synchronous necropolises originate valuable monuments of tomb painting, imbued with Christian symbolism (Figs. 36, 37).

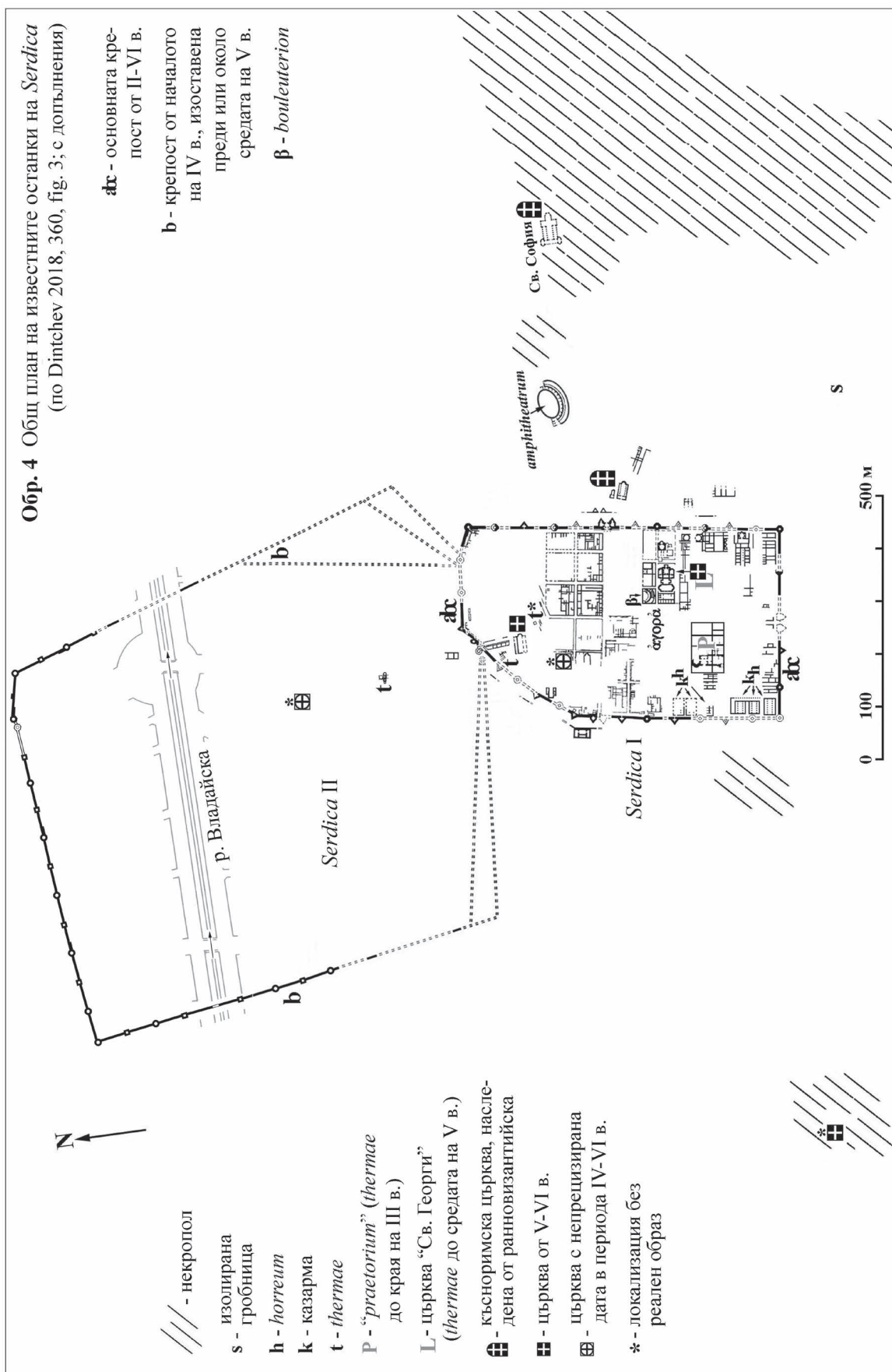

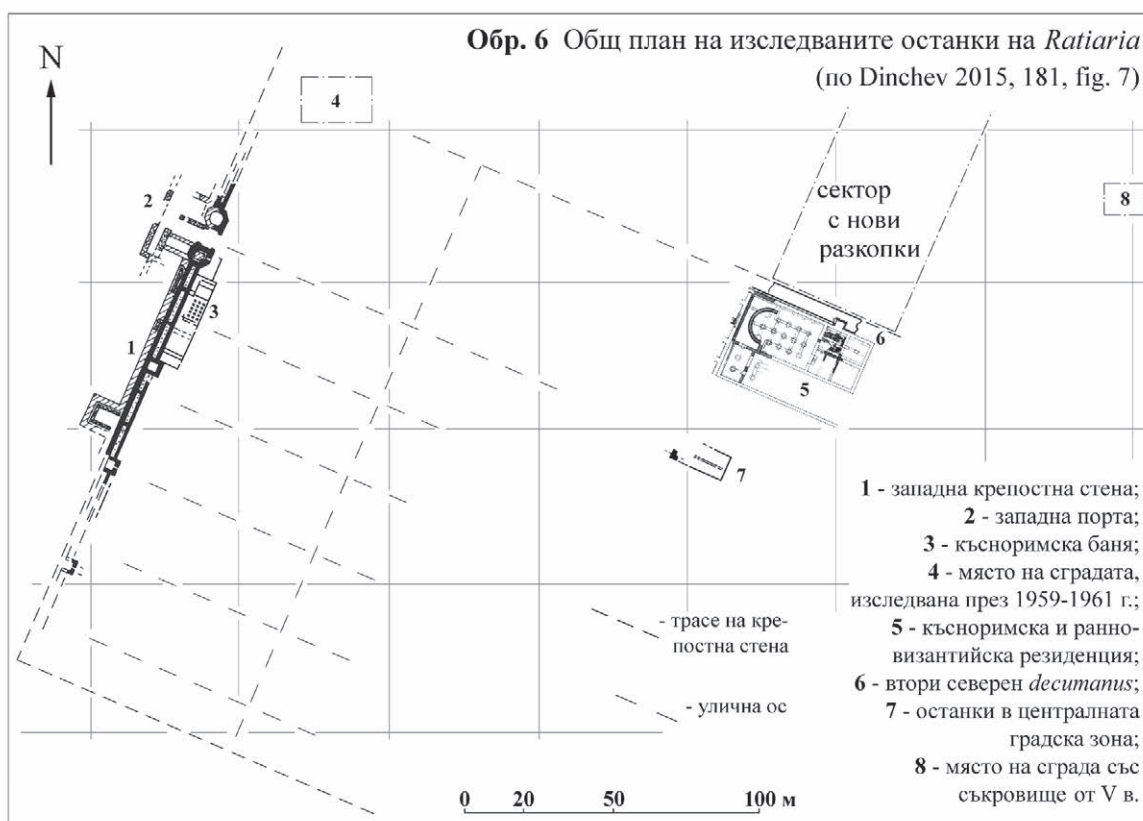
Обр. 1 Балканският полуостров през VI в.
 (по Villes et peuplement dans l'Illyricum proto-byzantin. Roma, 1984; с мои - В.Д., допълнения)

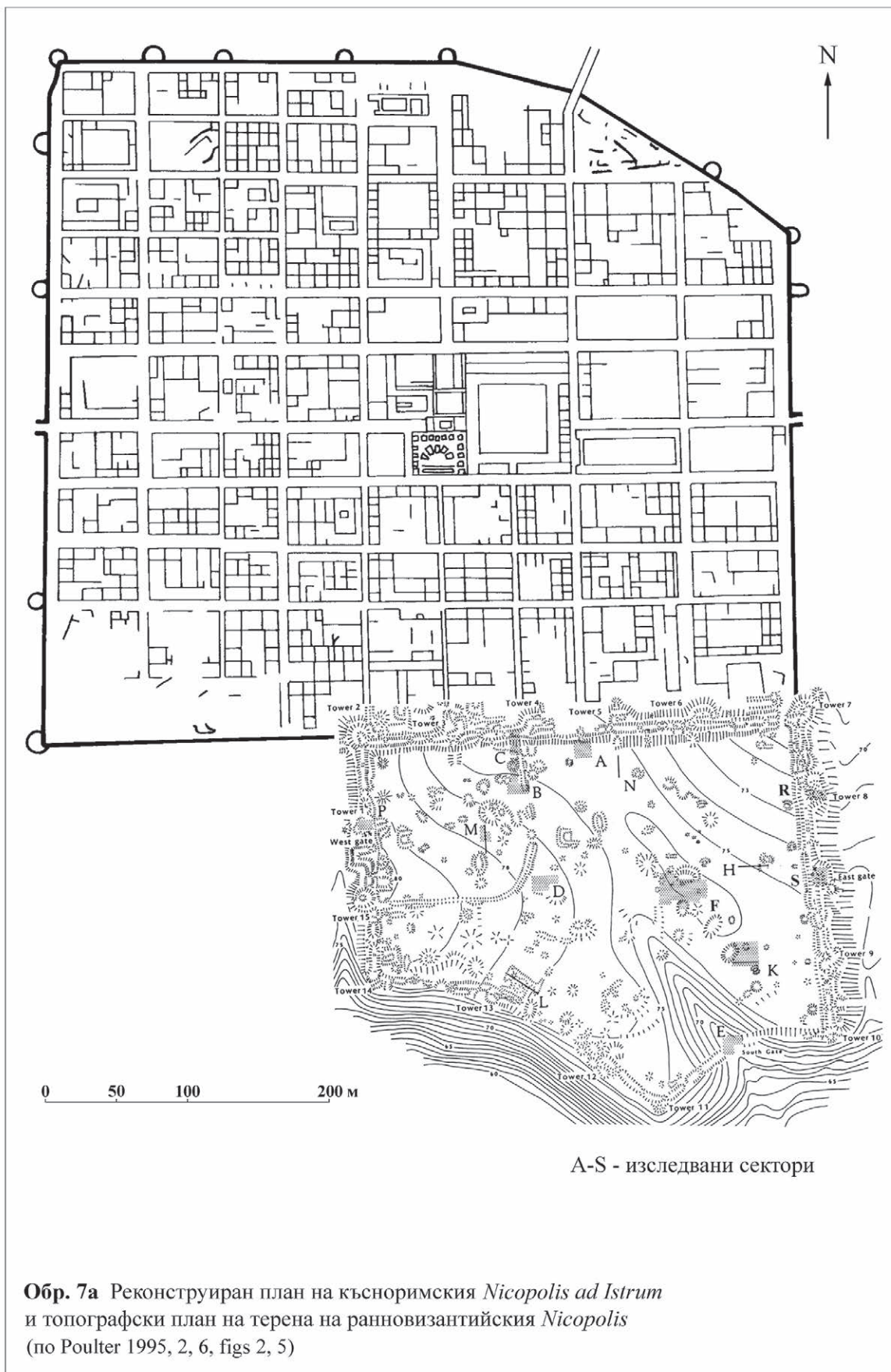
Обр. 2 Днешната българска територия през Късната античност (284 – 610 г.)

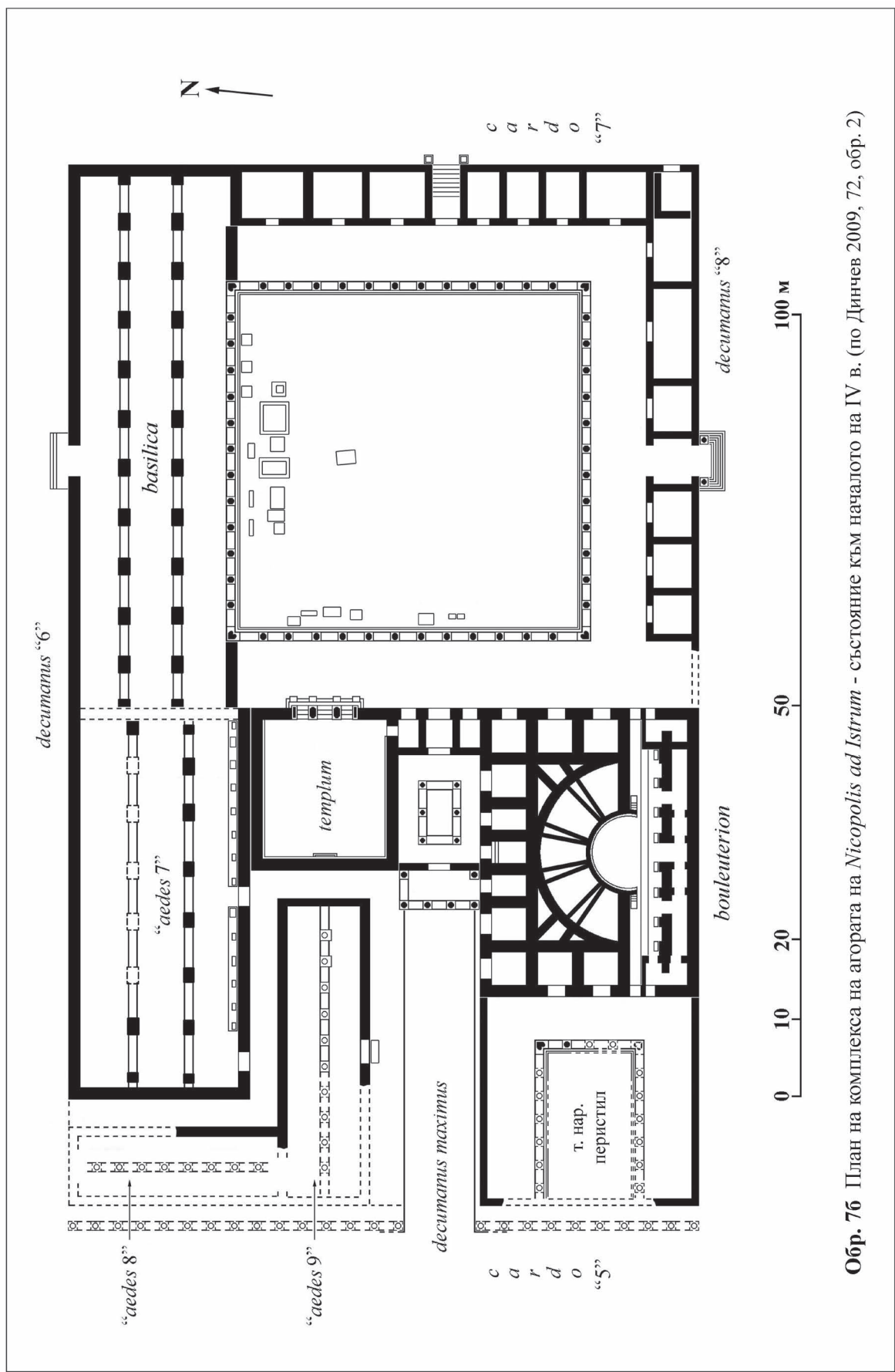

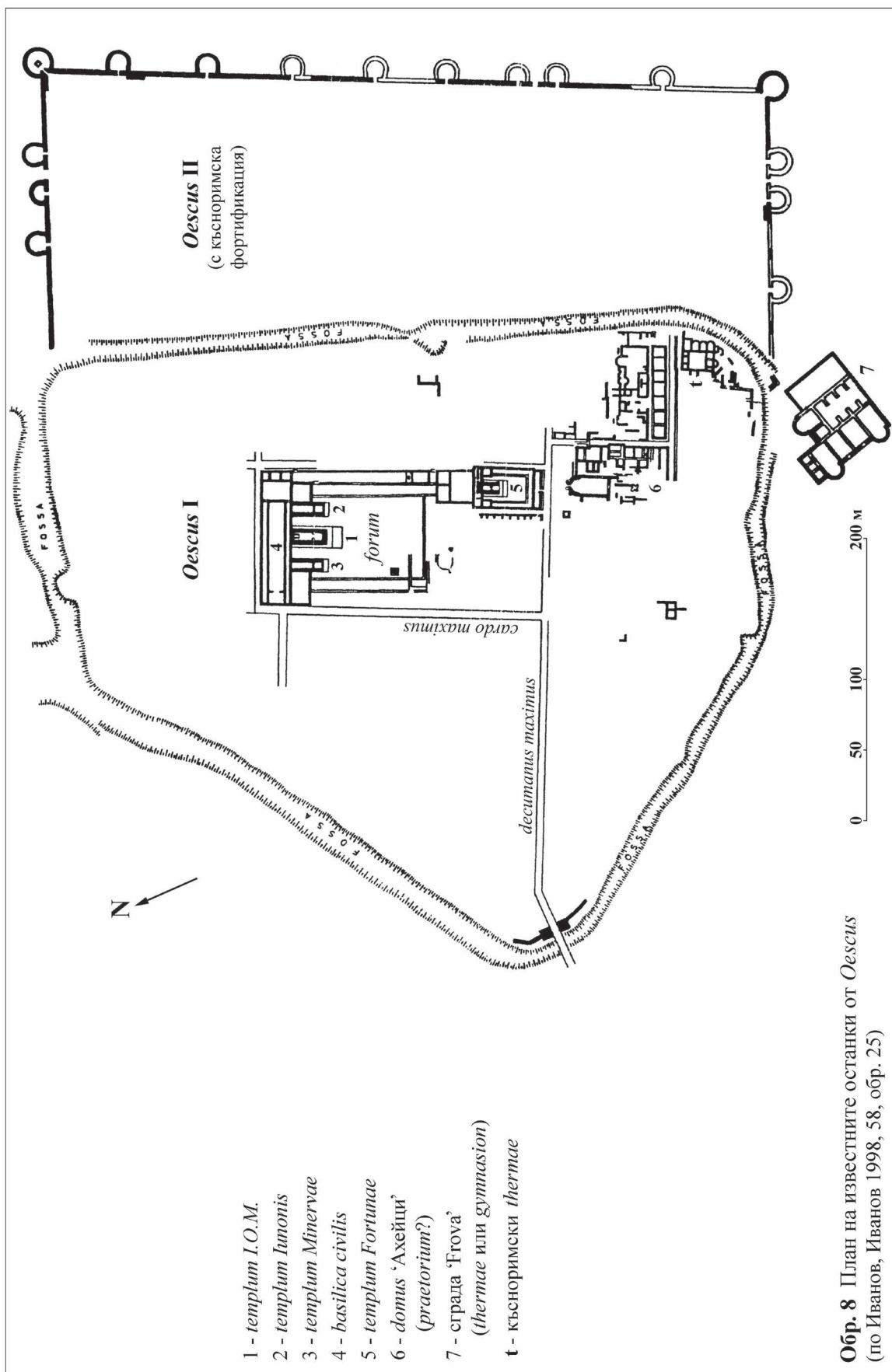

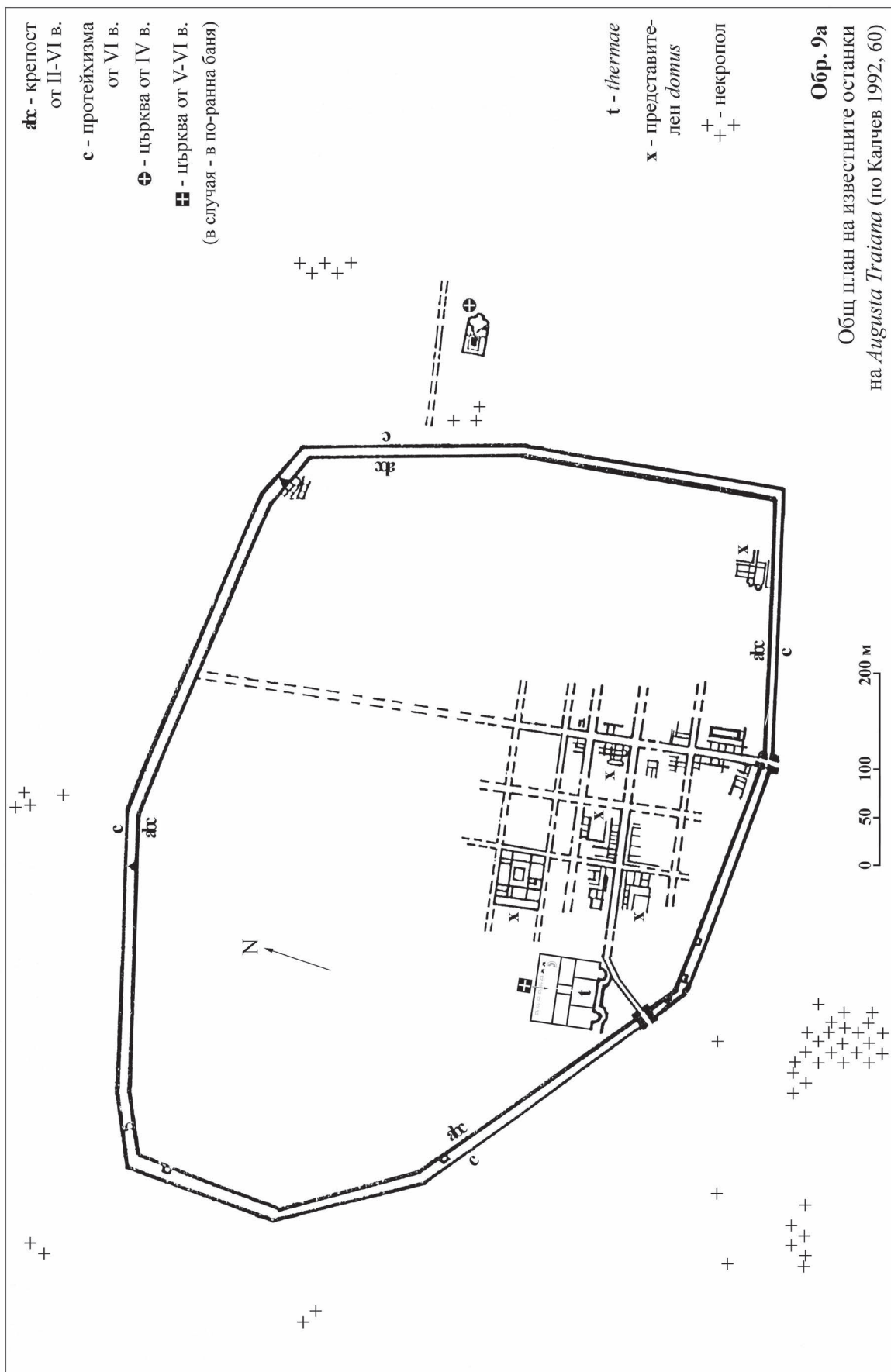

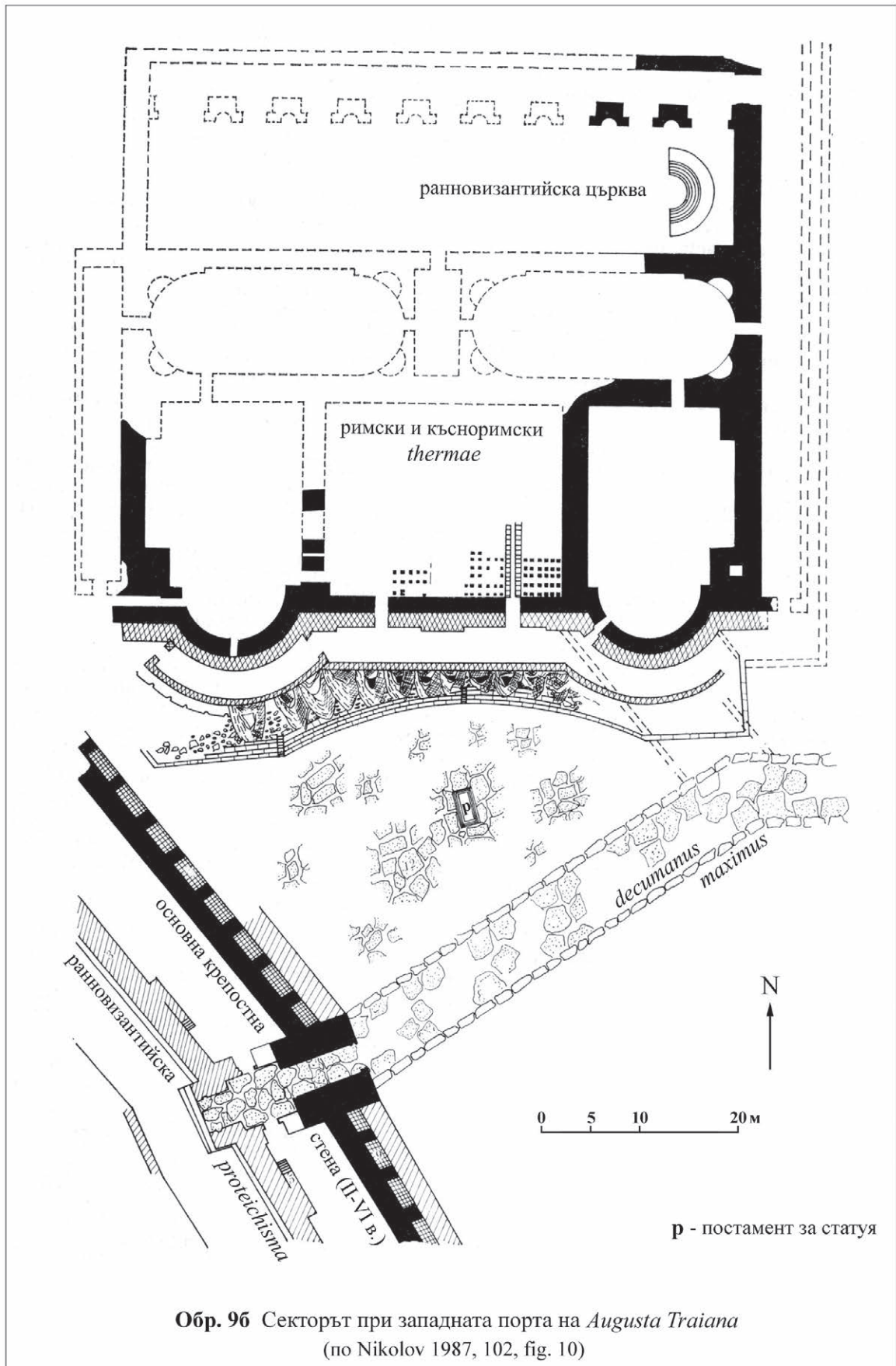

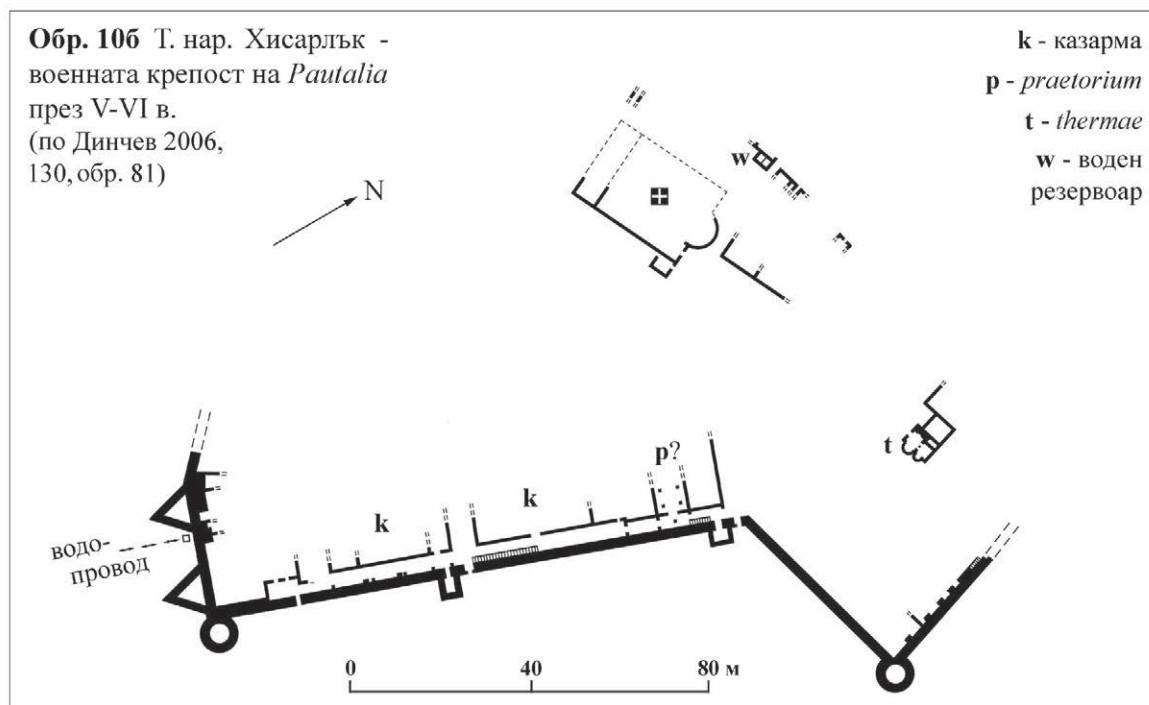
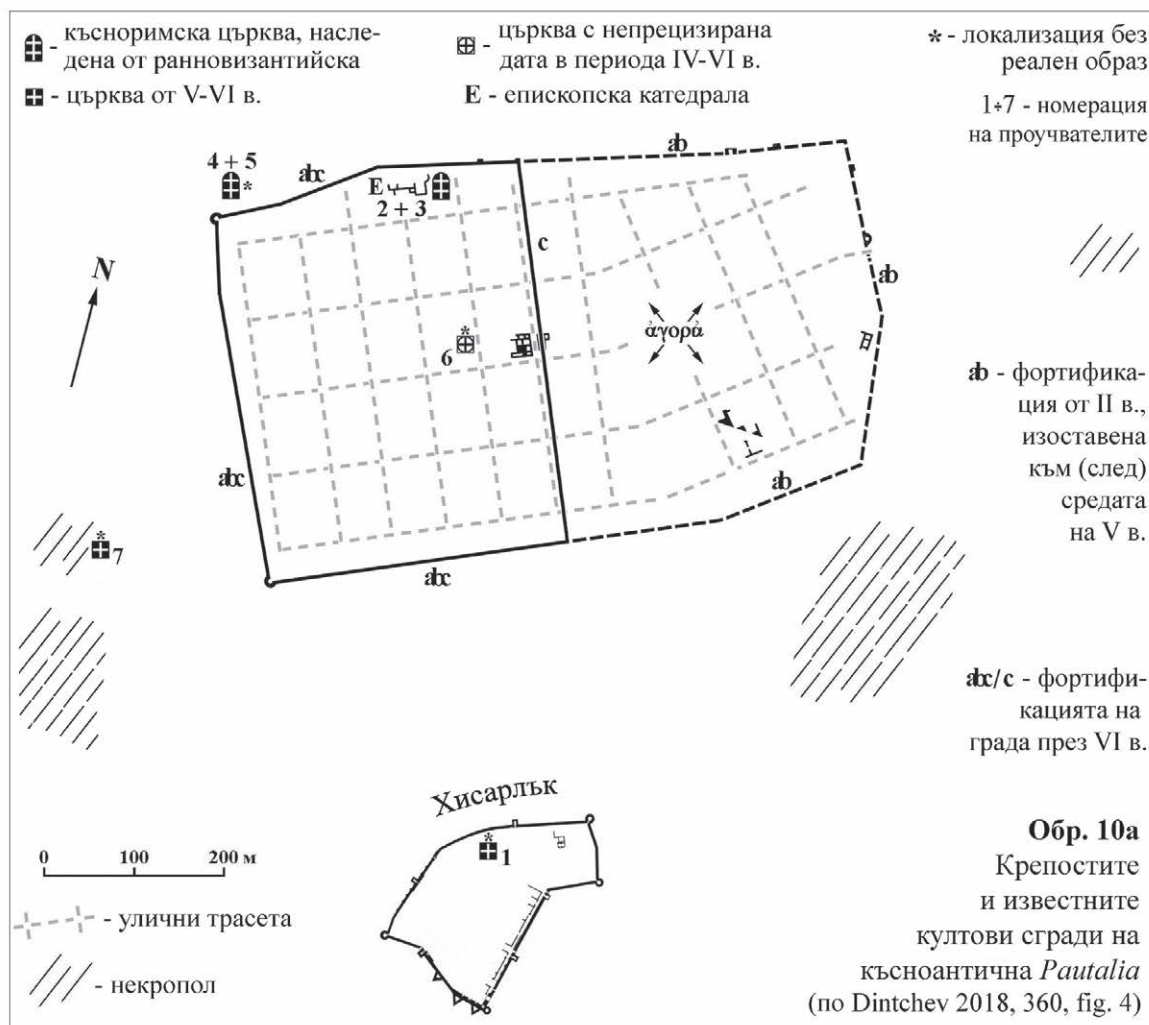
Обр. 76 План на комплекса на агората на *Nicopolis ad Istrum* - състояние към началото на IV в. (по Динчев 2009, 72, обр. 2)

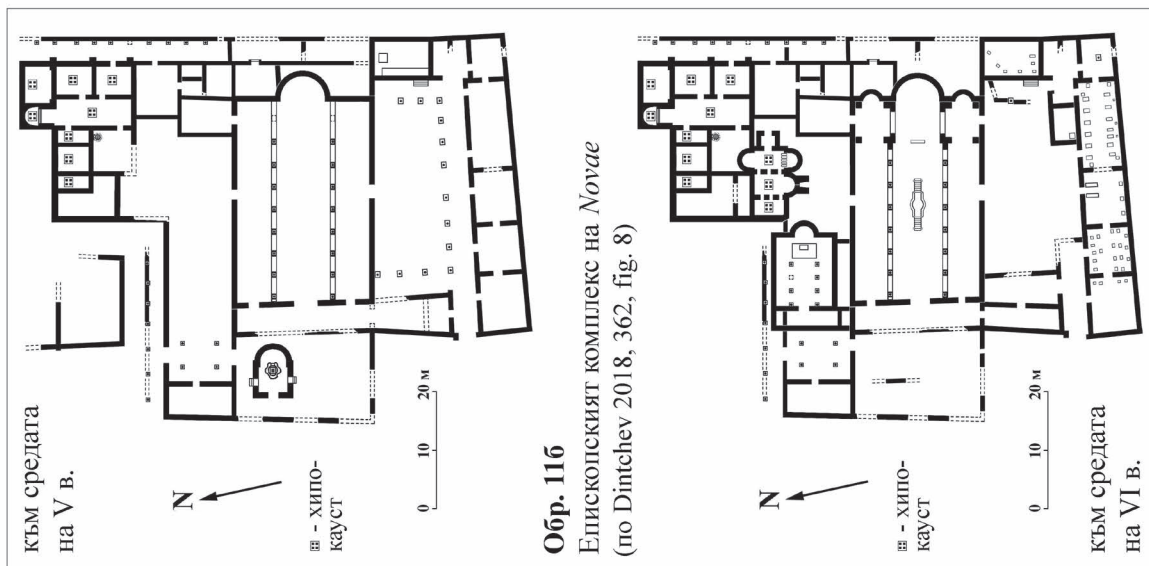
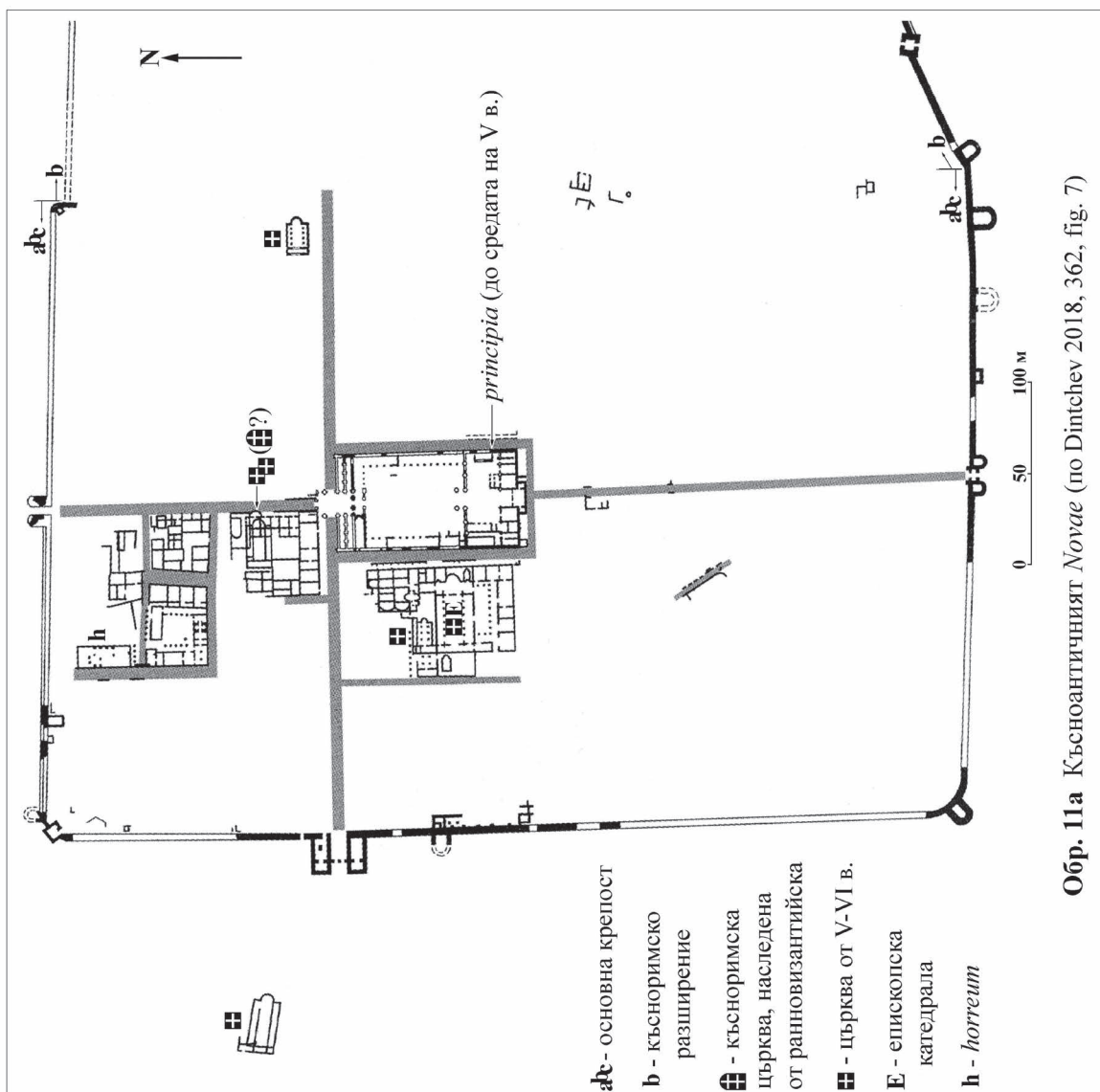

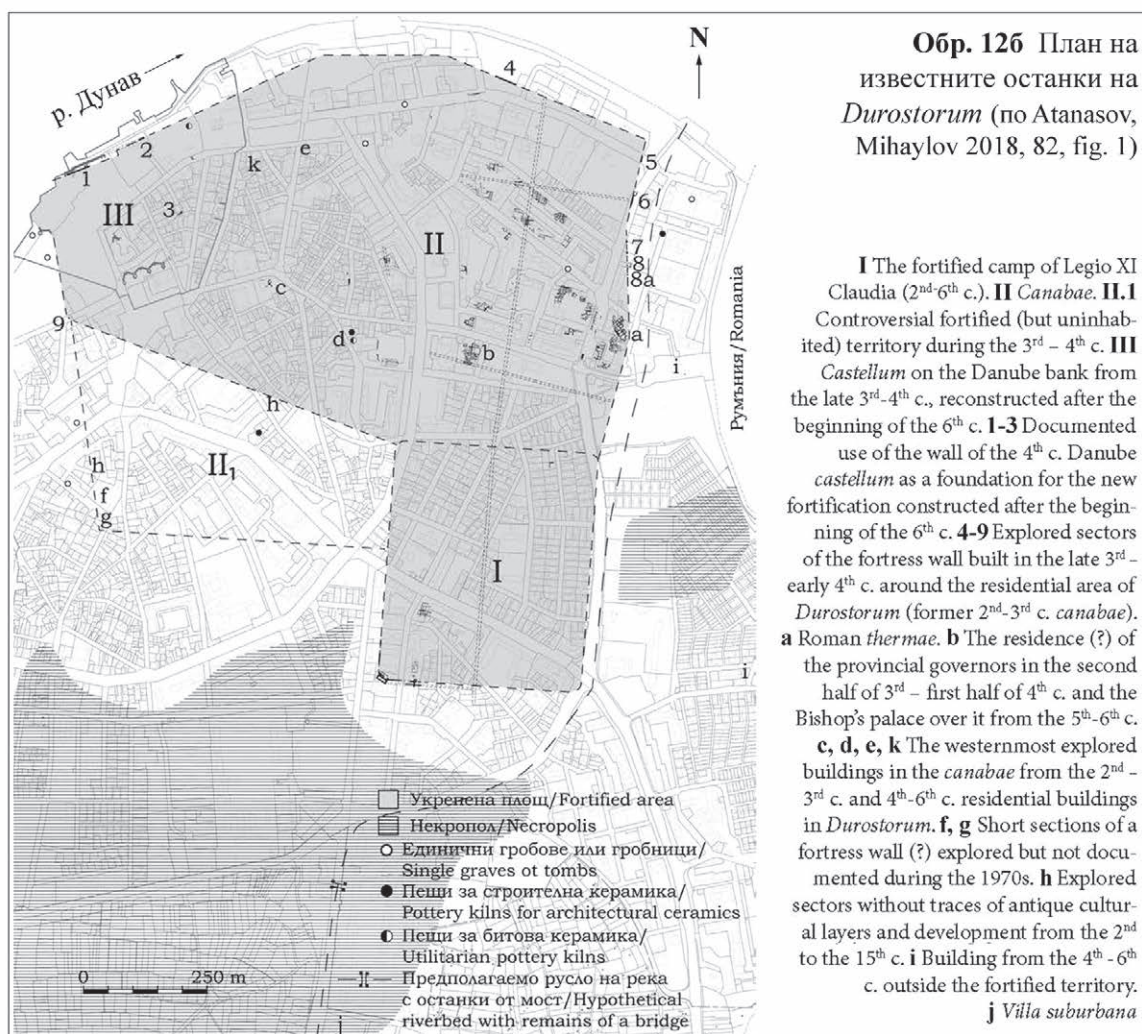
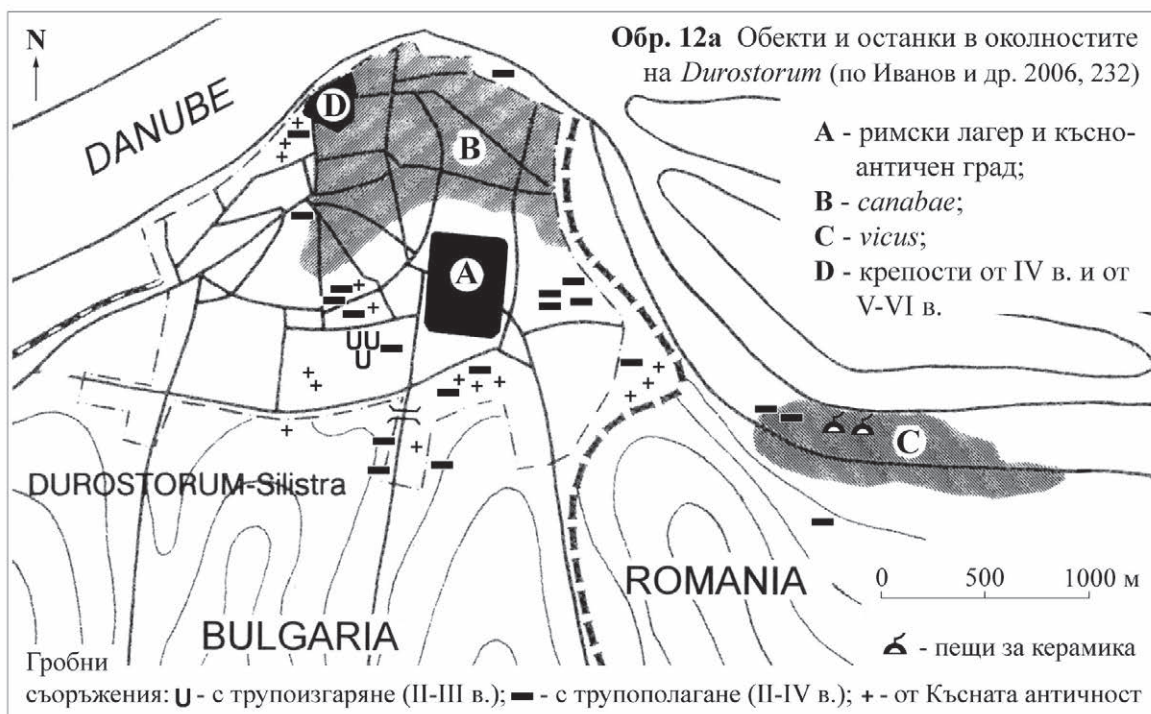
Обр. 8 План на известните останки от Oescus (по Иванов, Иванов 1998, 58, обр. 25)

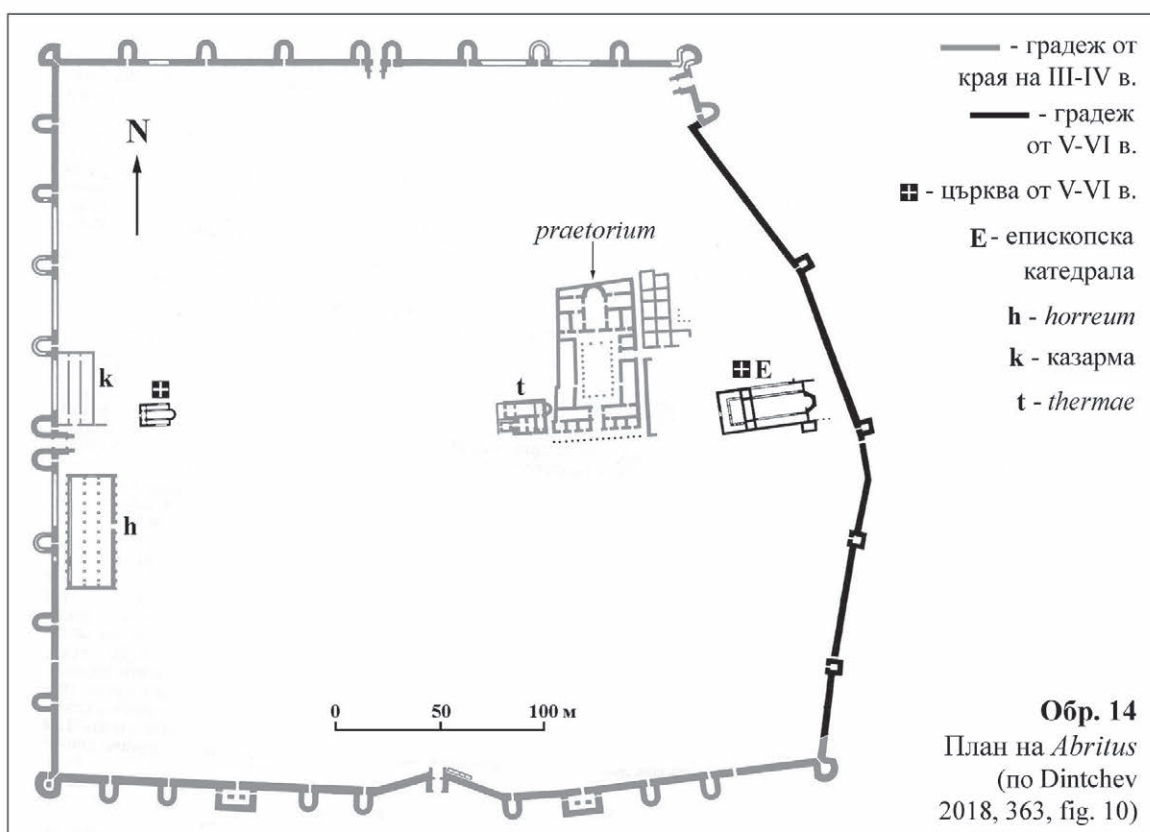
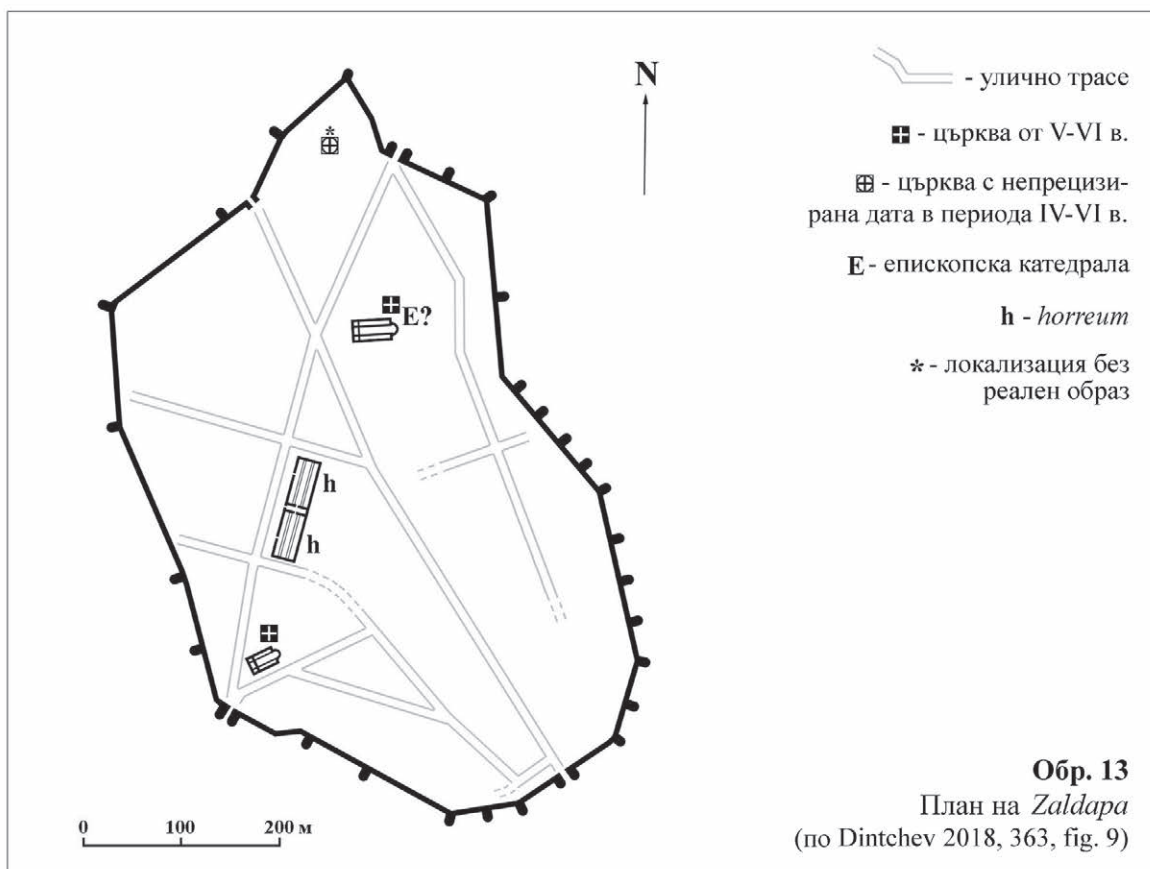

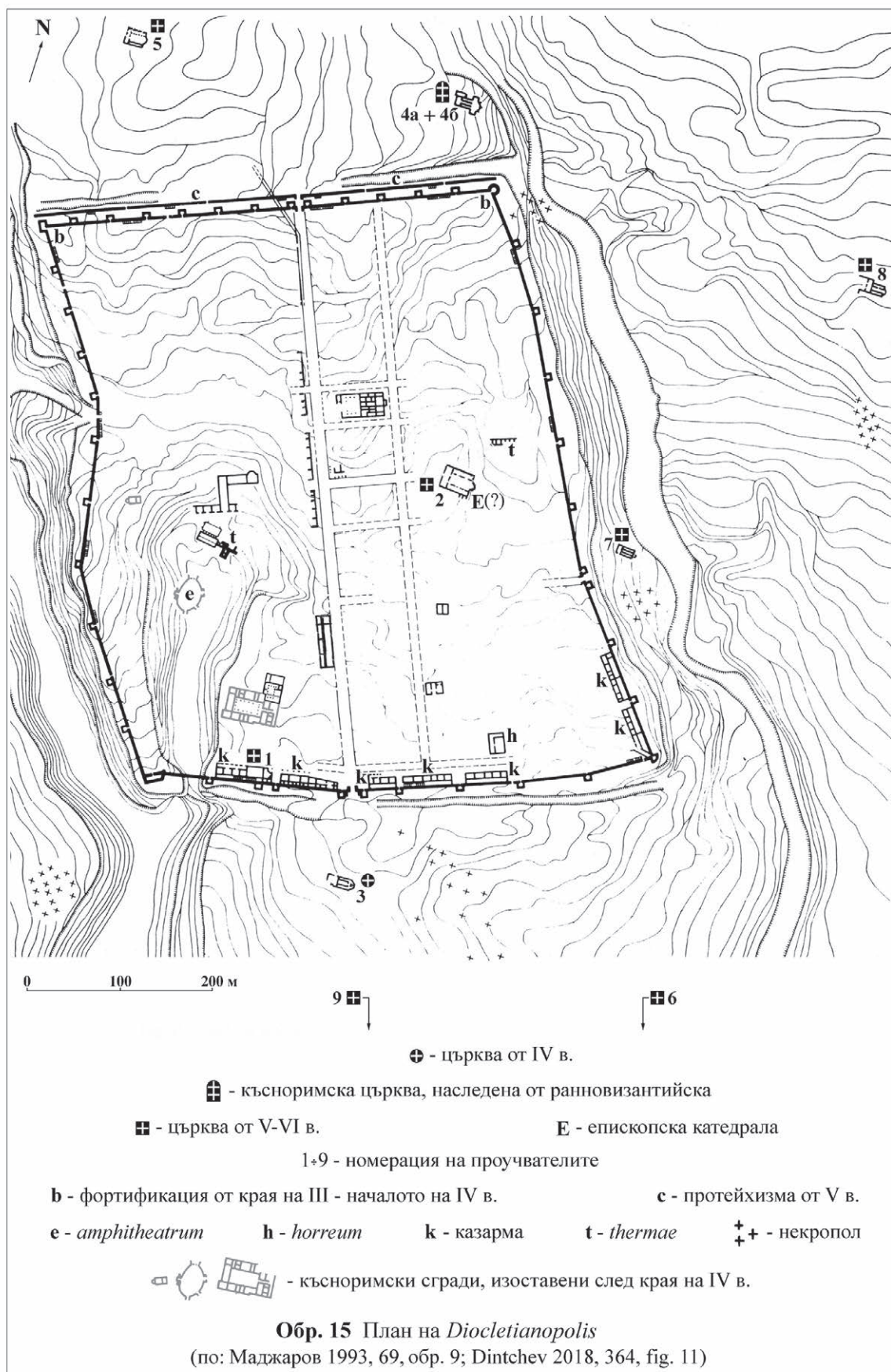

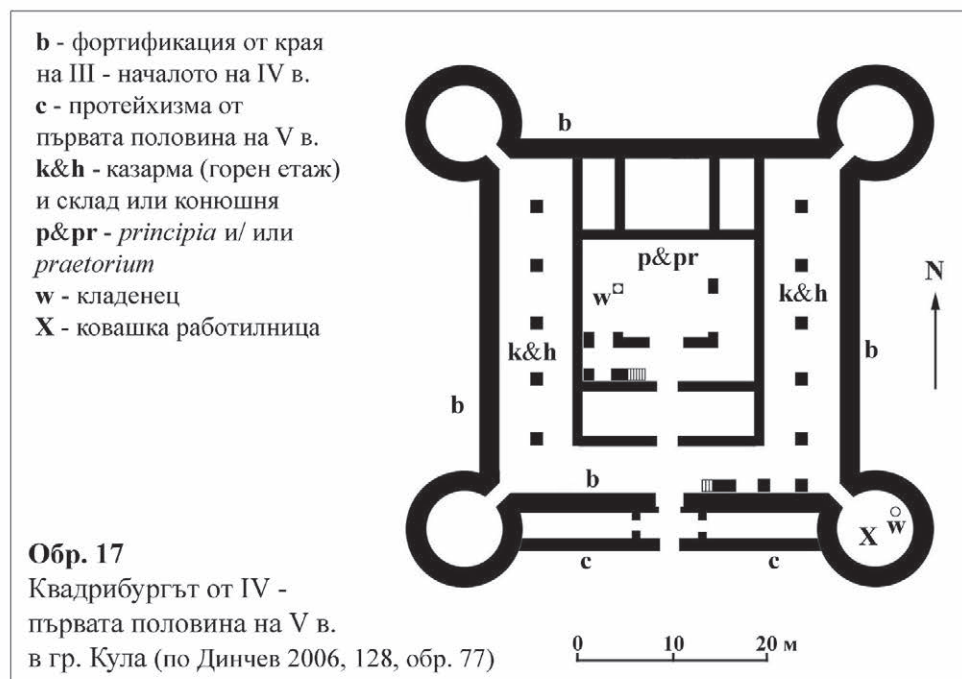
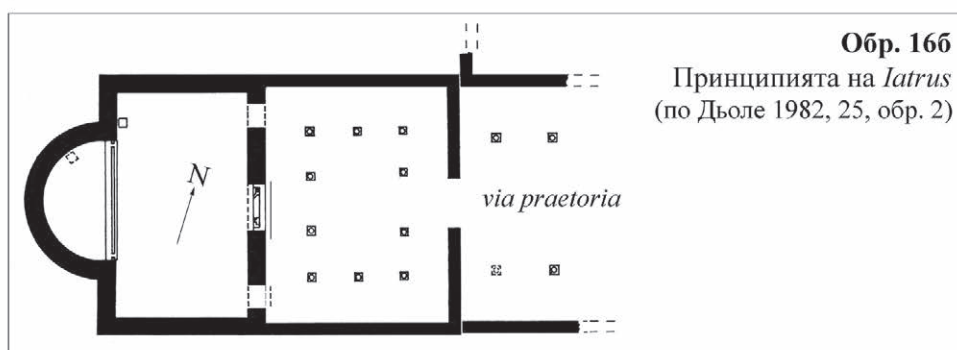
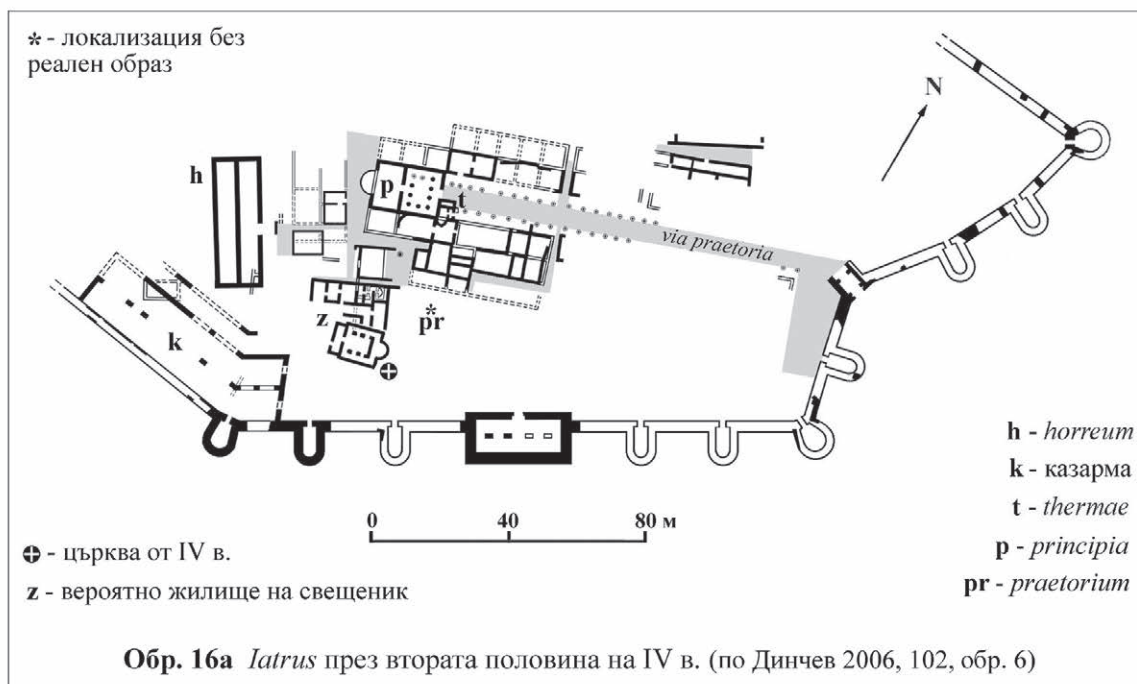

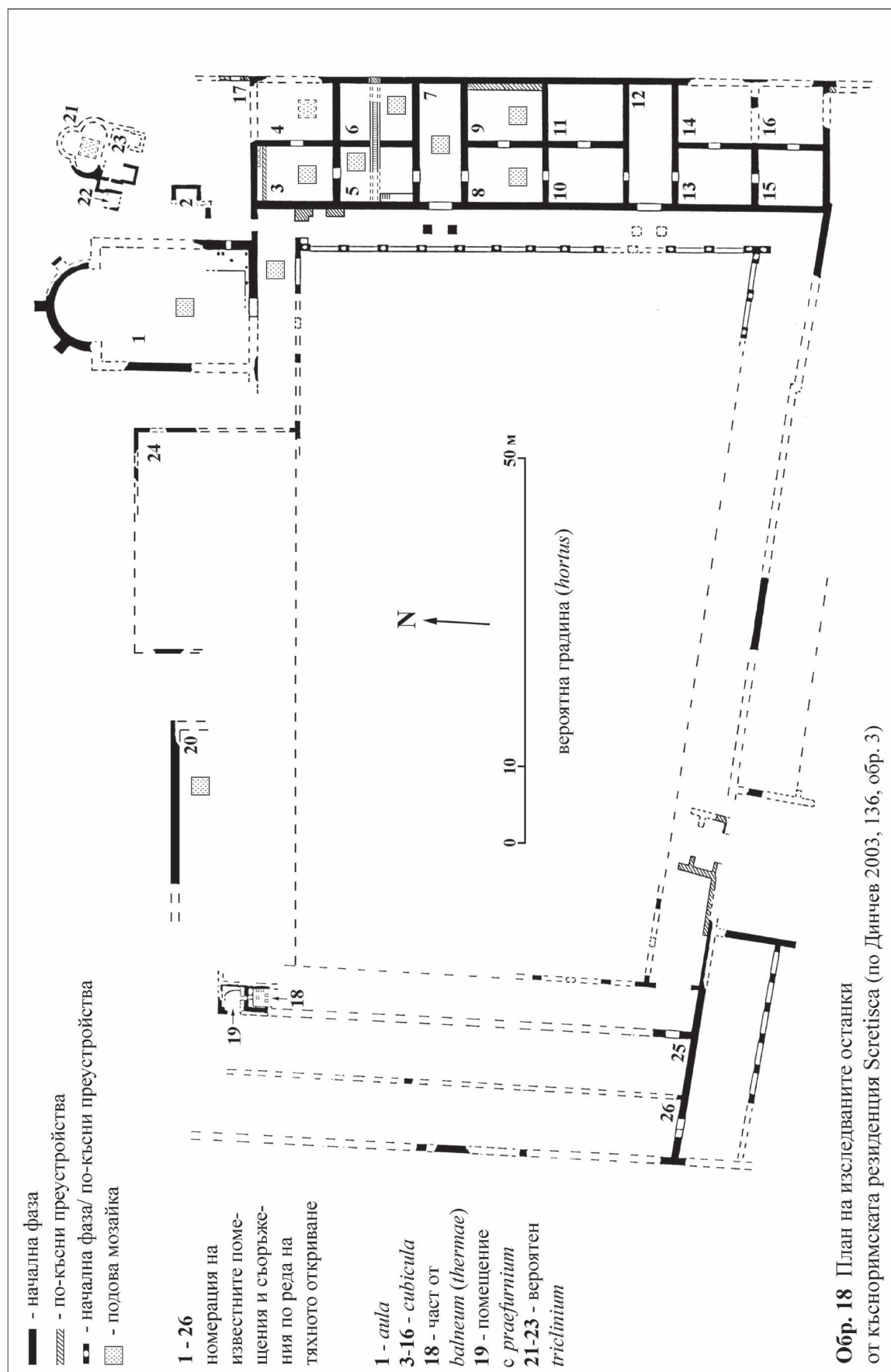

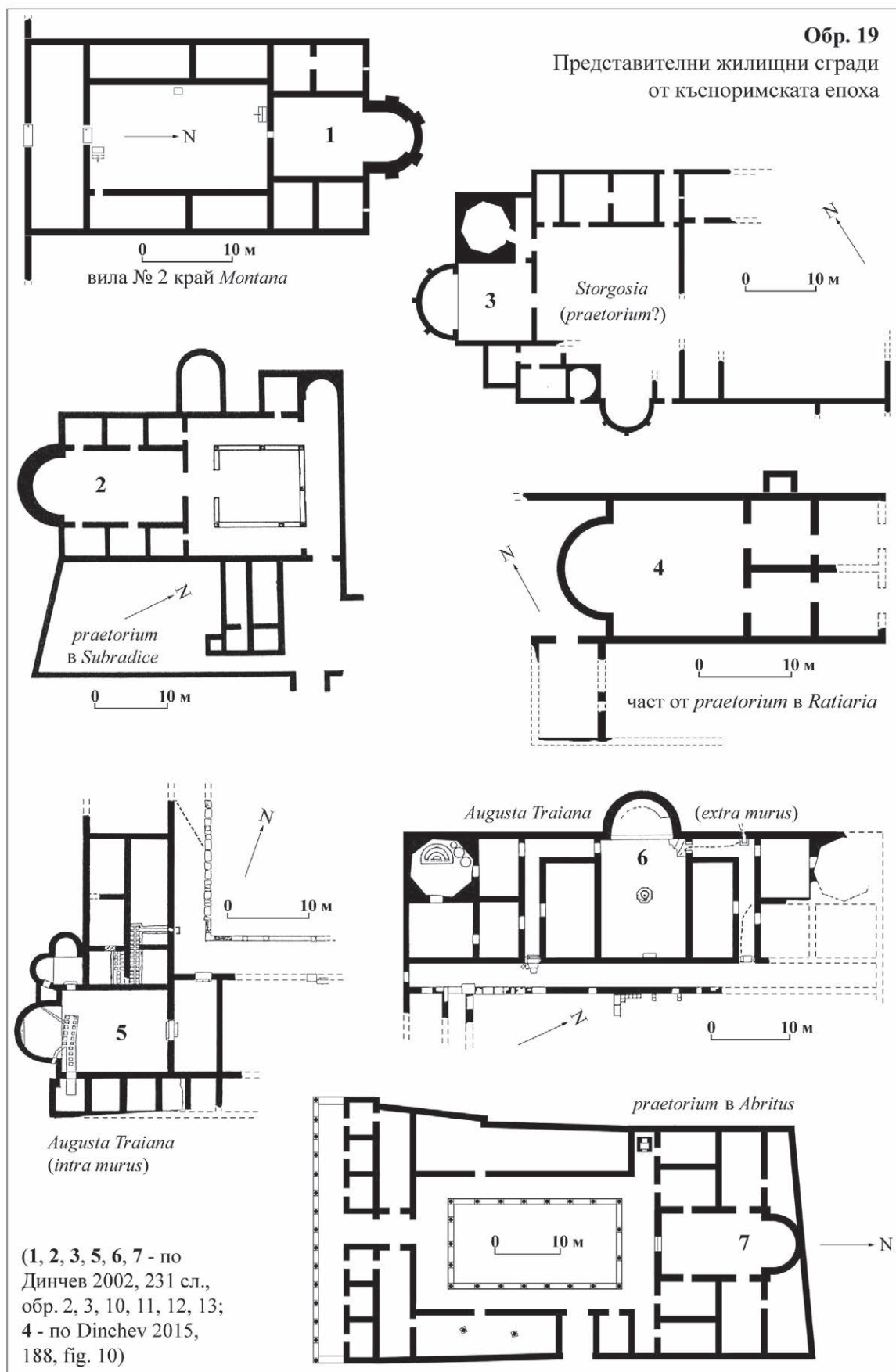

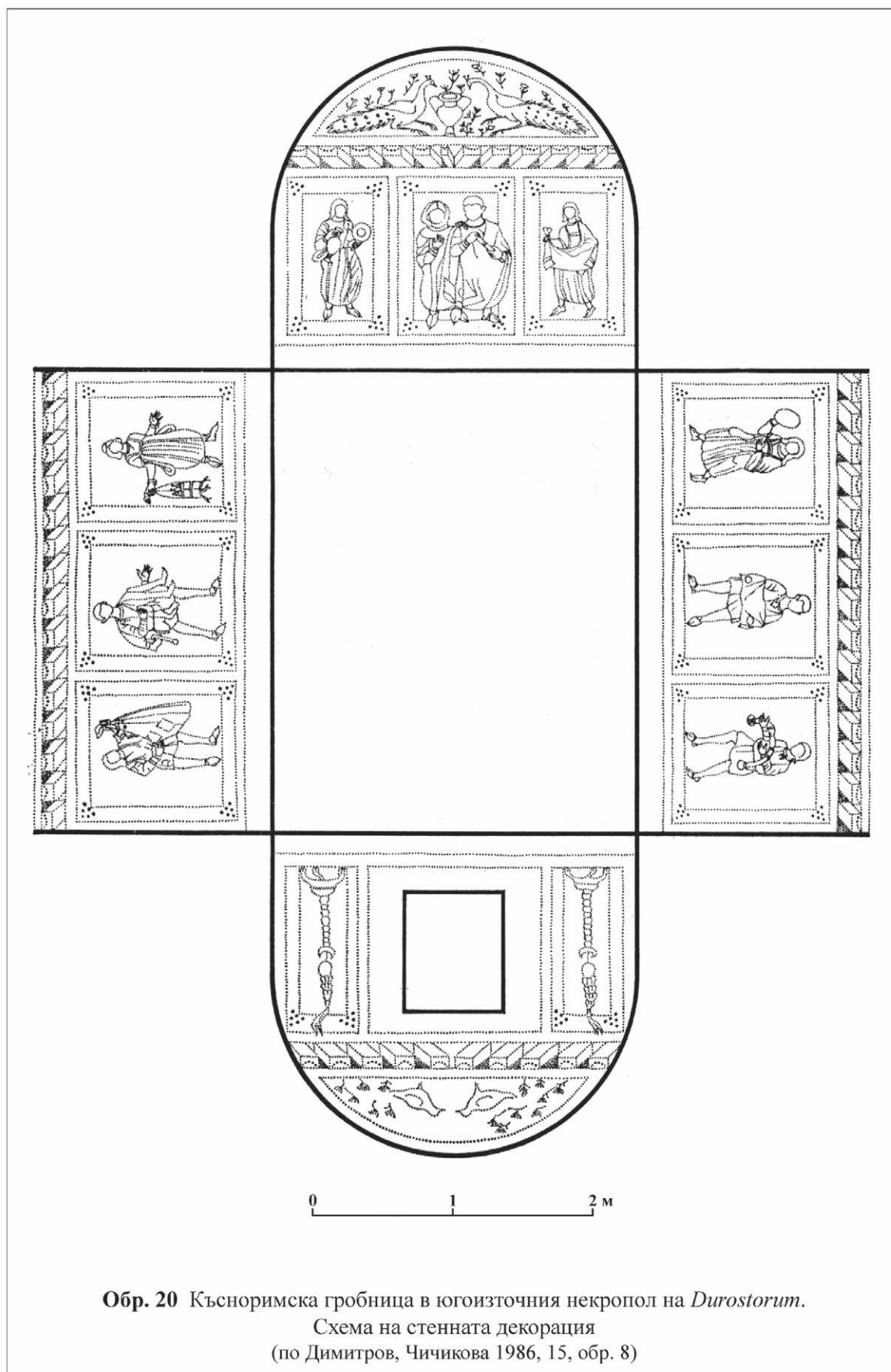

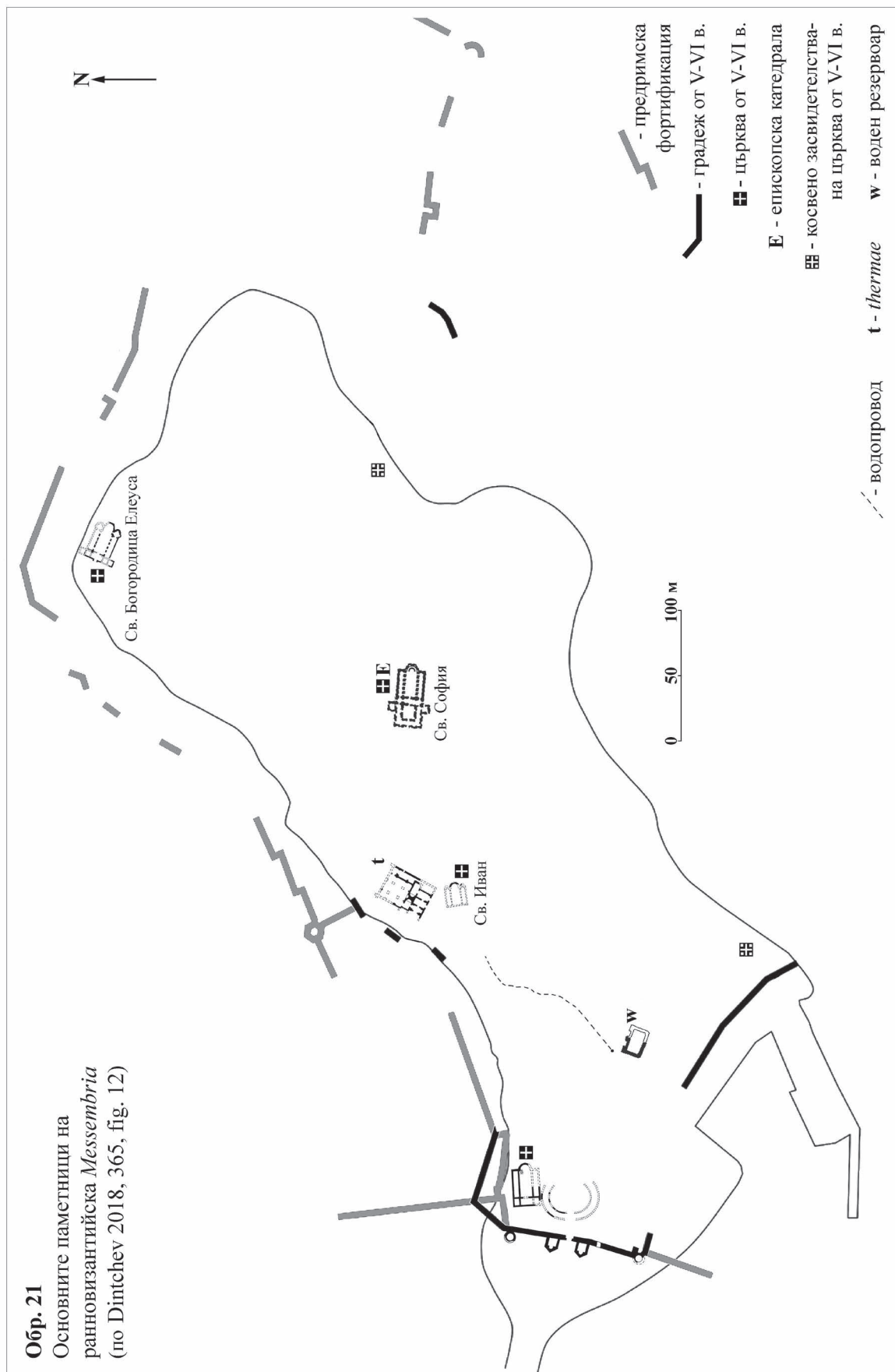
Обр. 18 План на изследваните останки от късноримската резиденция Scretisca (по Динчев 2003, 136, обр. 3)

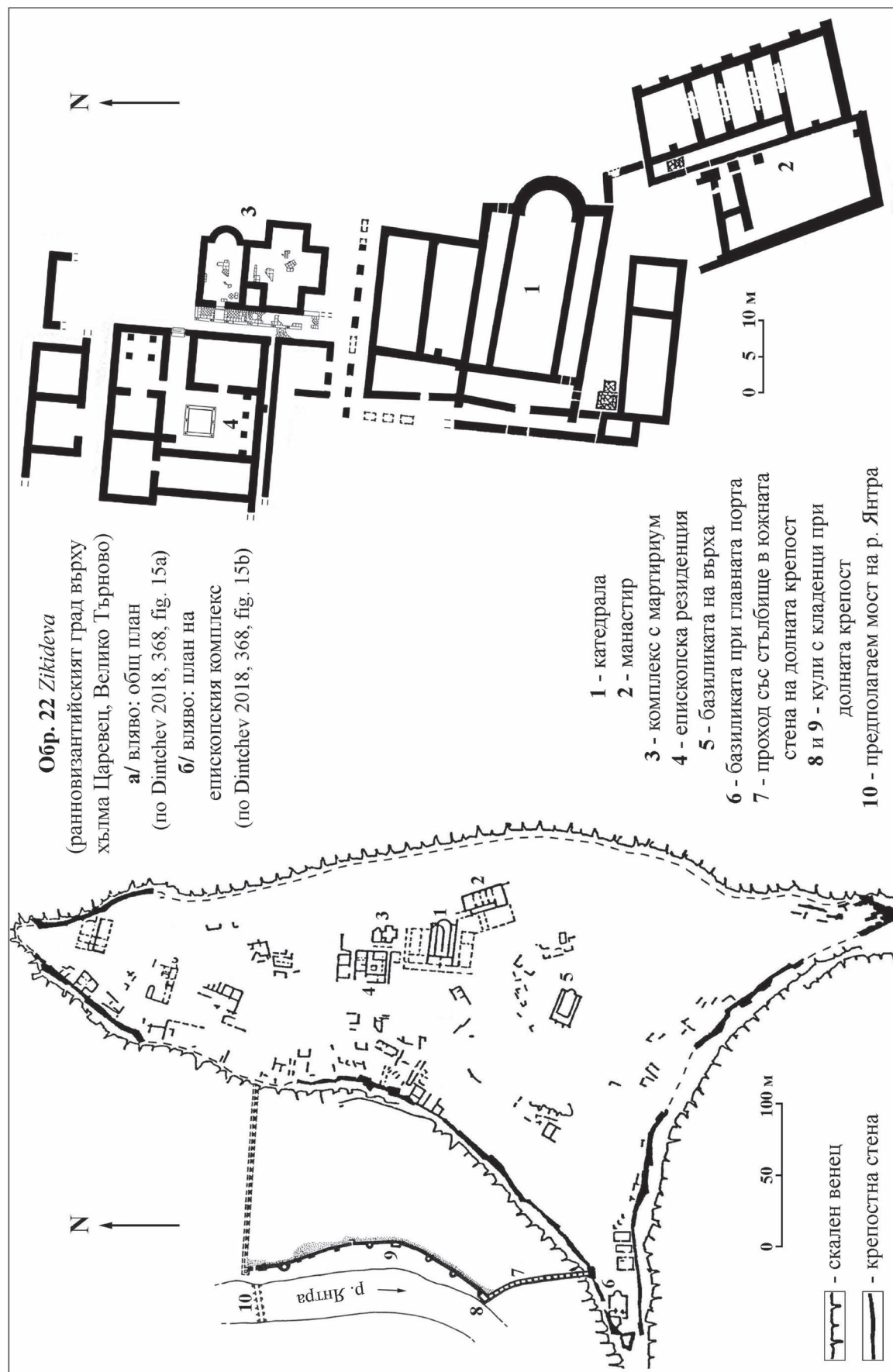

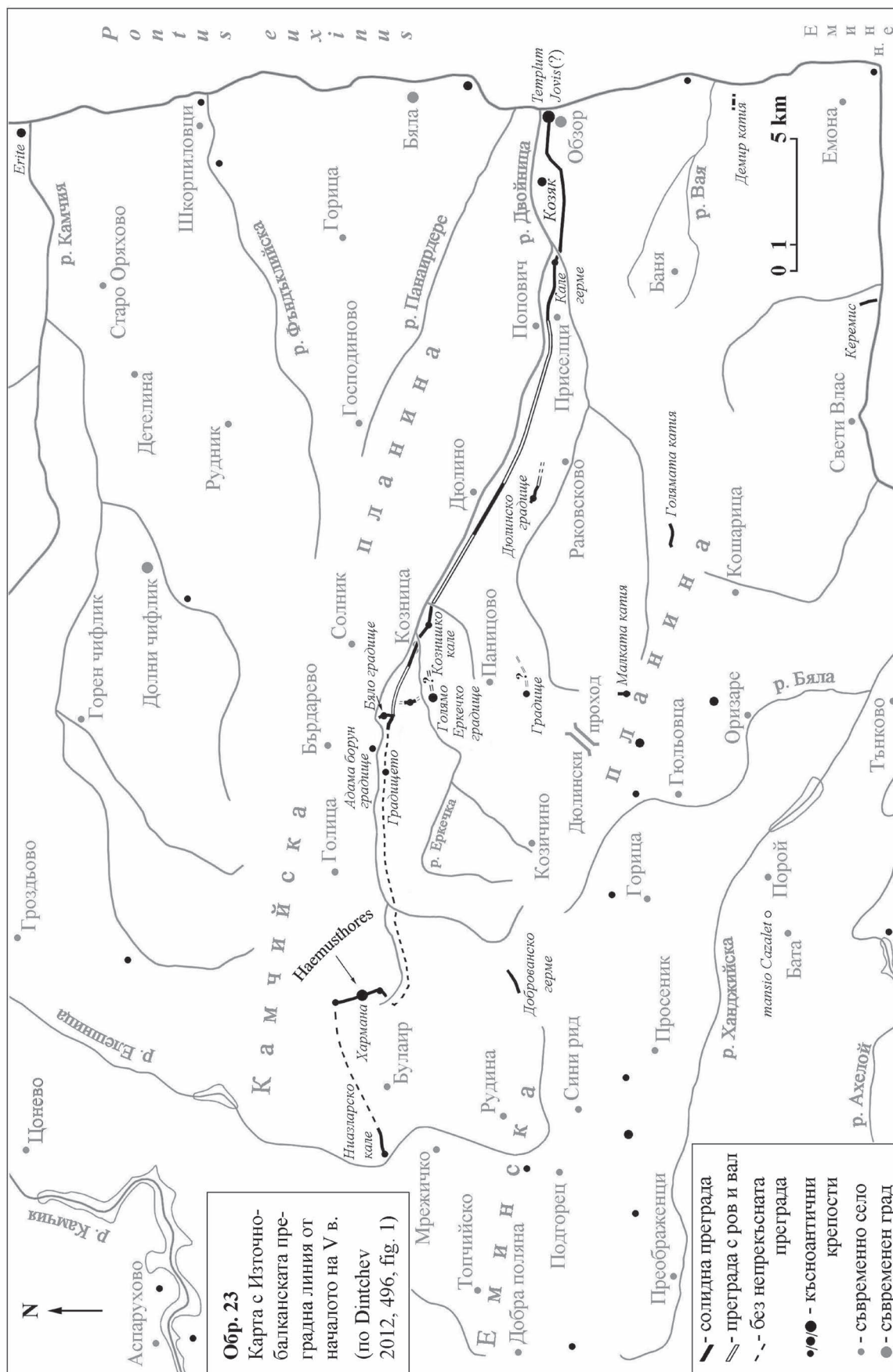

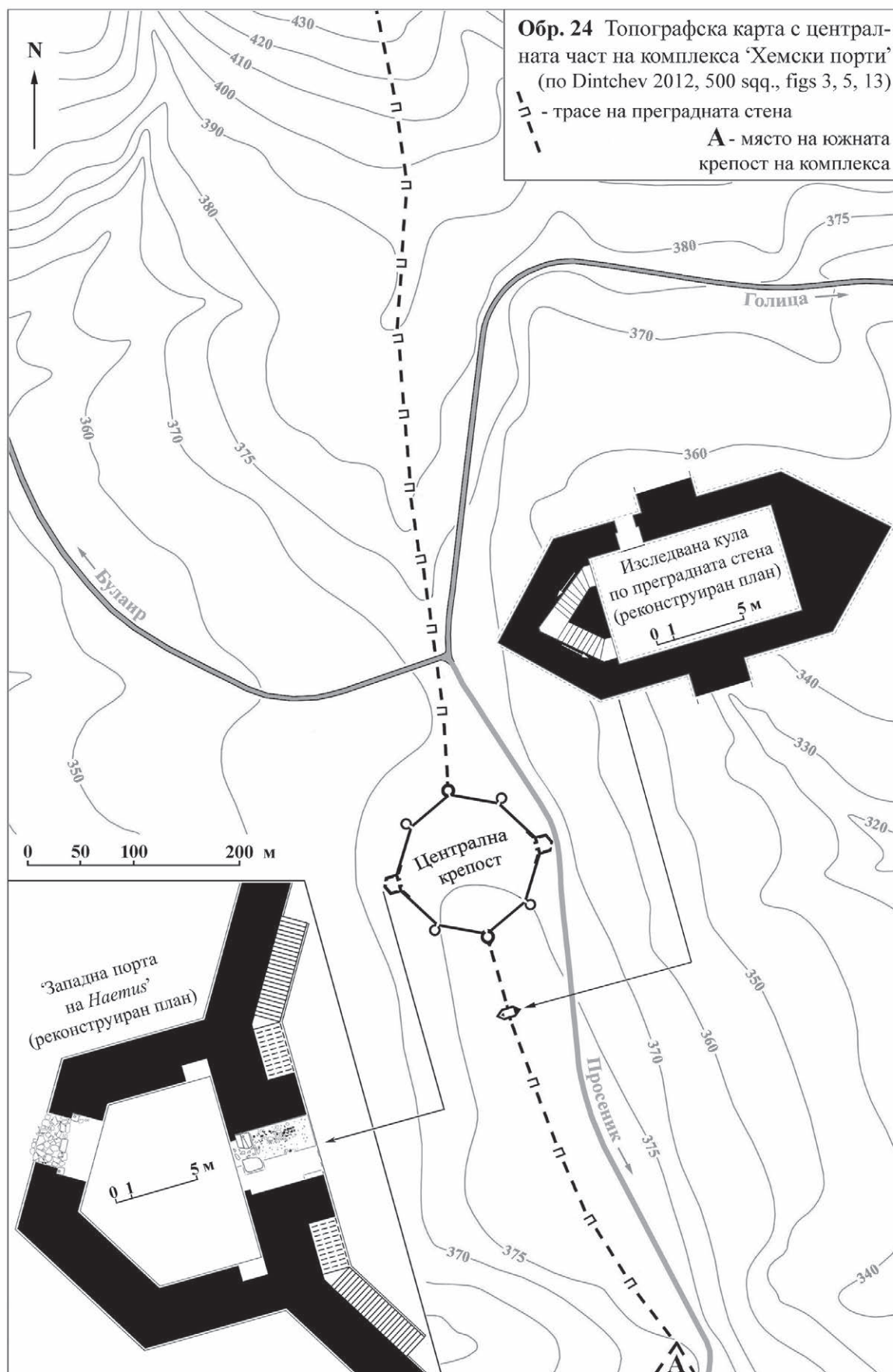
Обр. 21

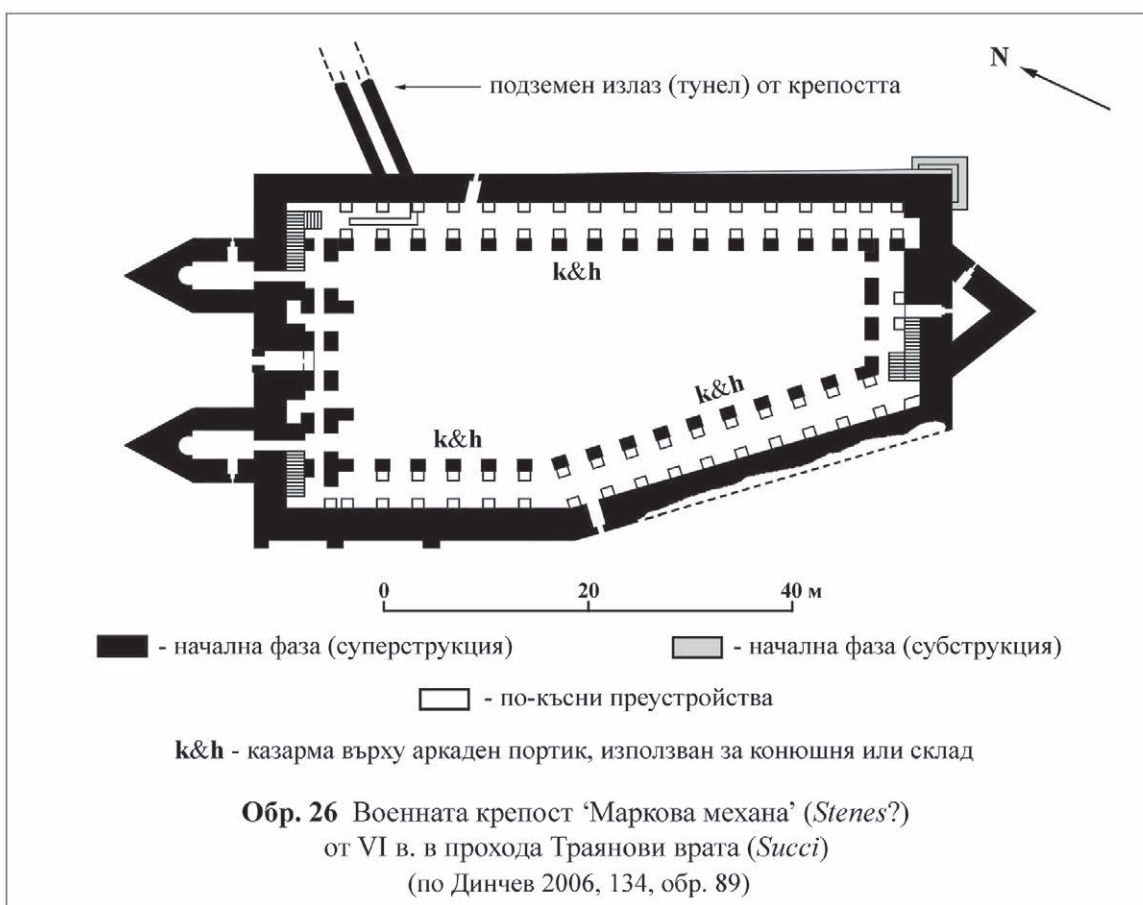
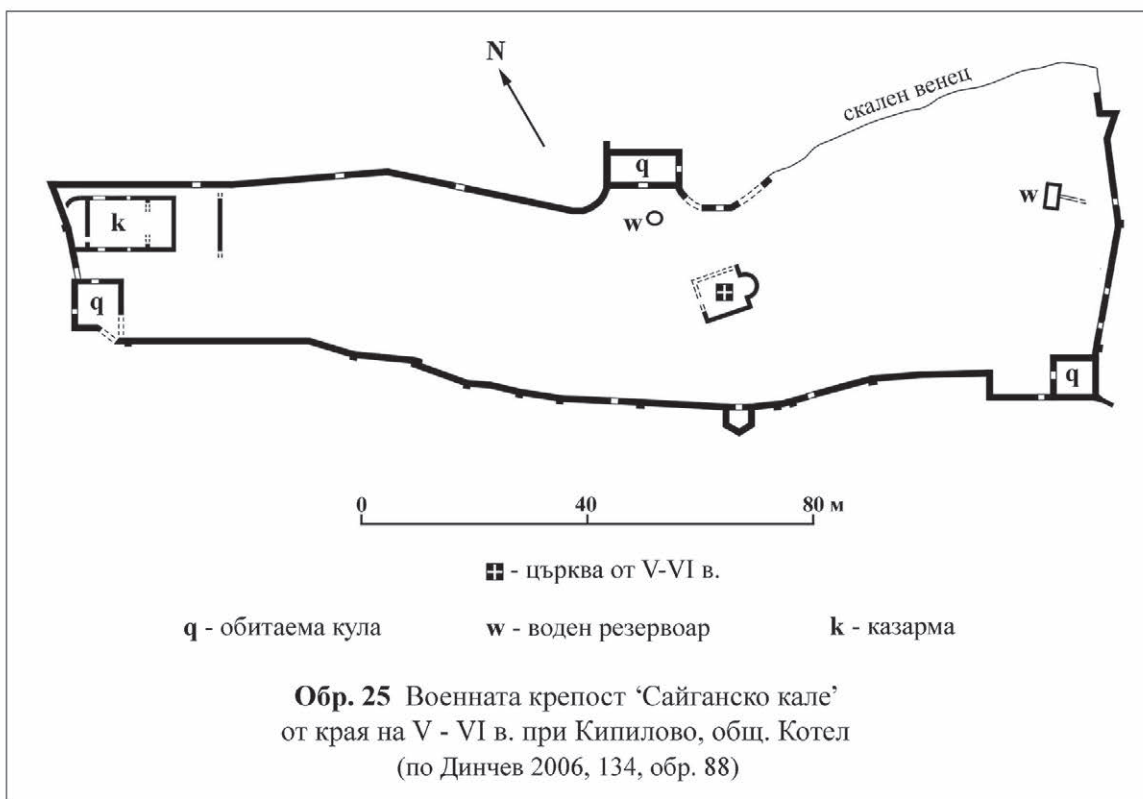
Основните паметници на
ранновизантийската *Messembria*
(по Dintchev 2018, 365, fig. 12)

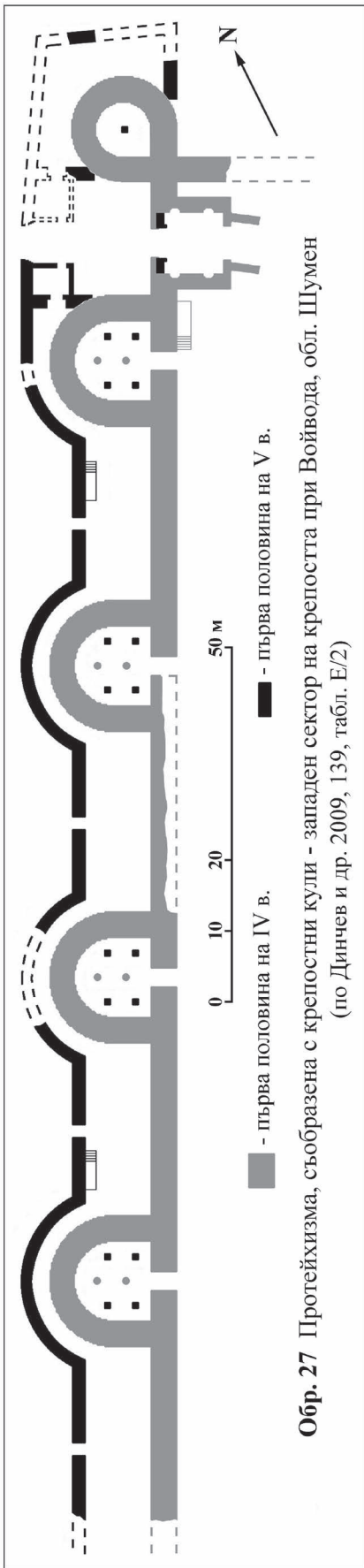

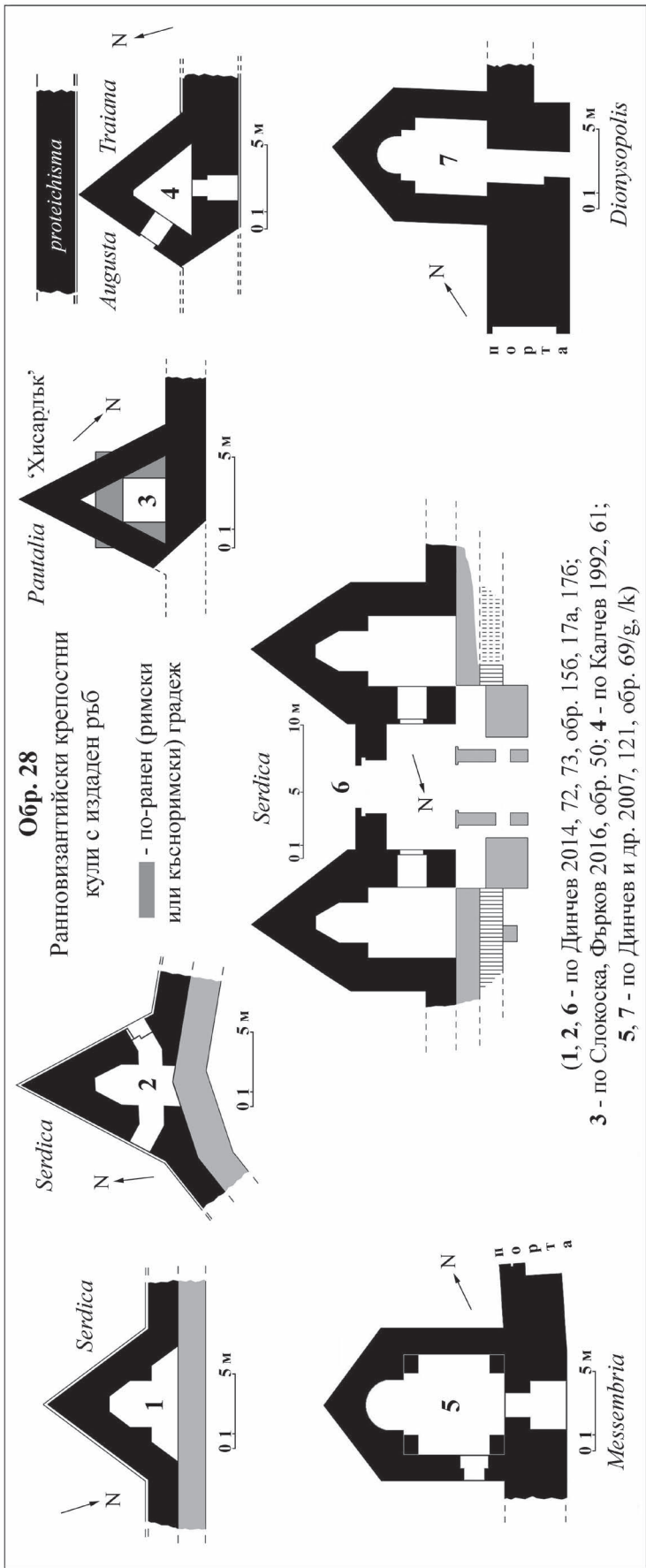

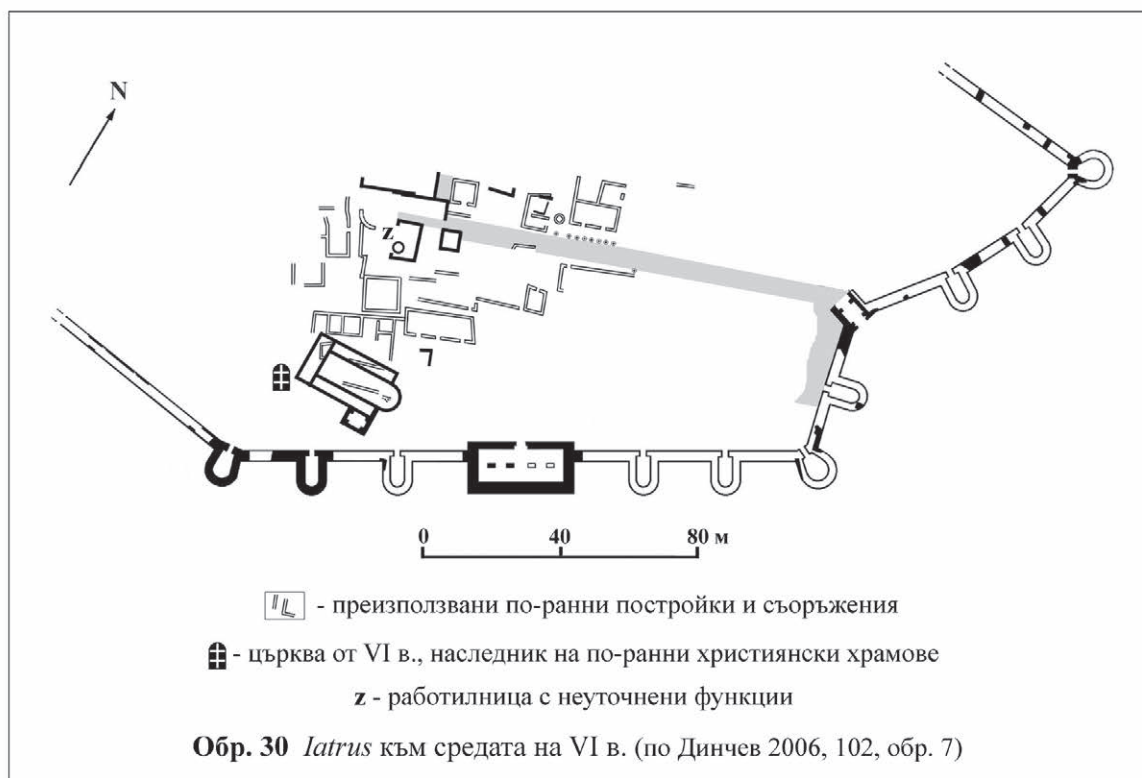
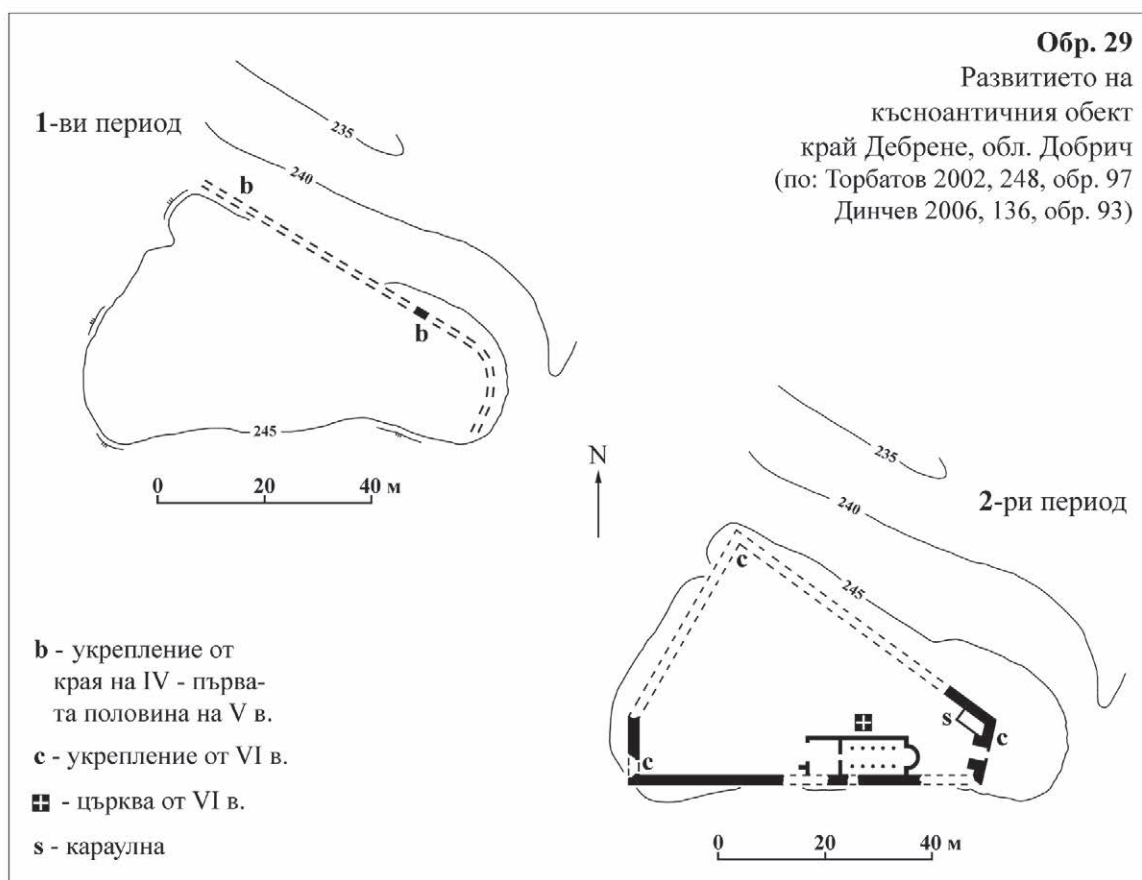

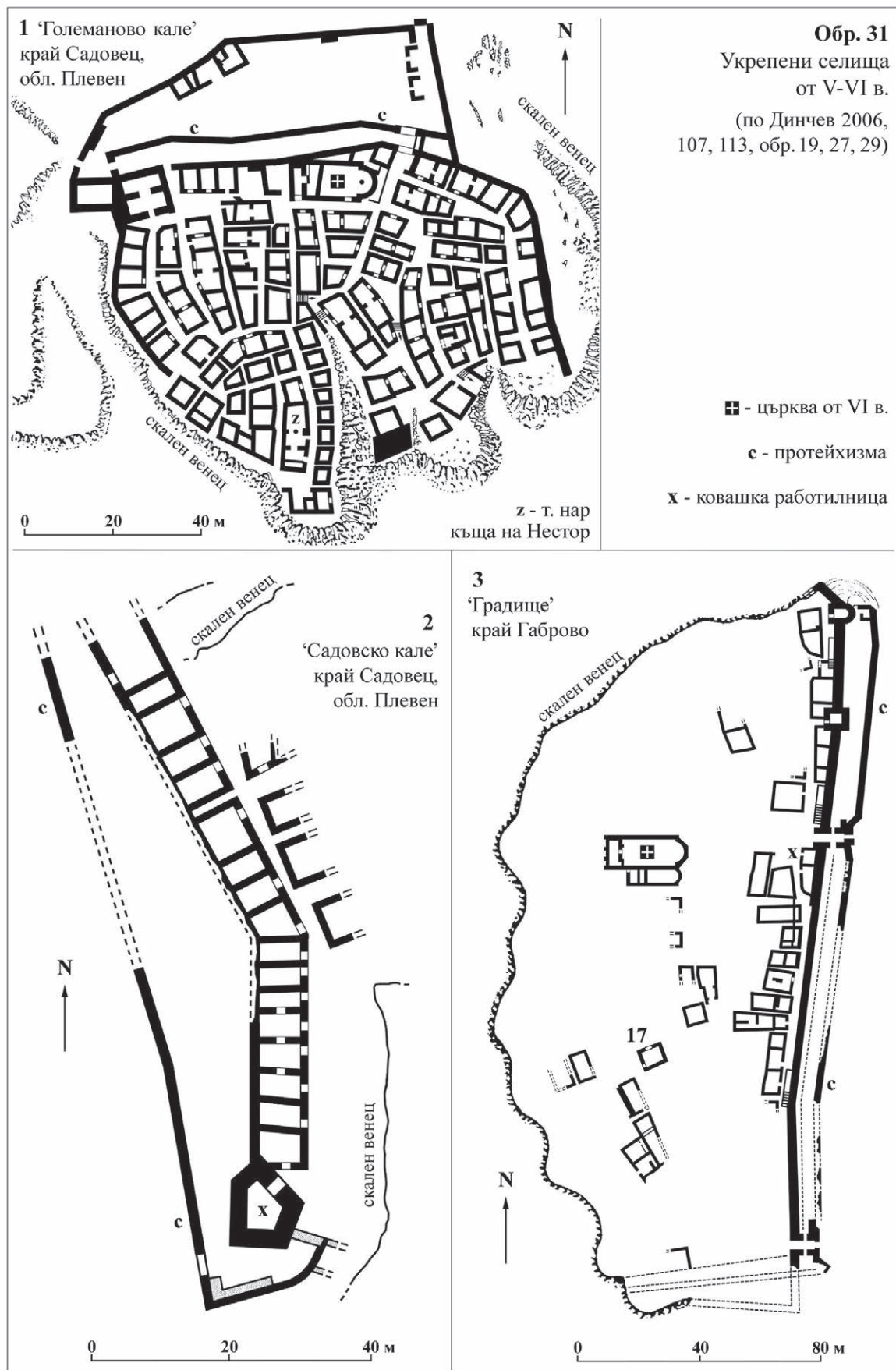

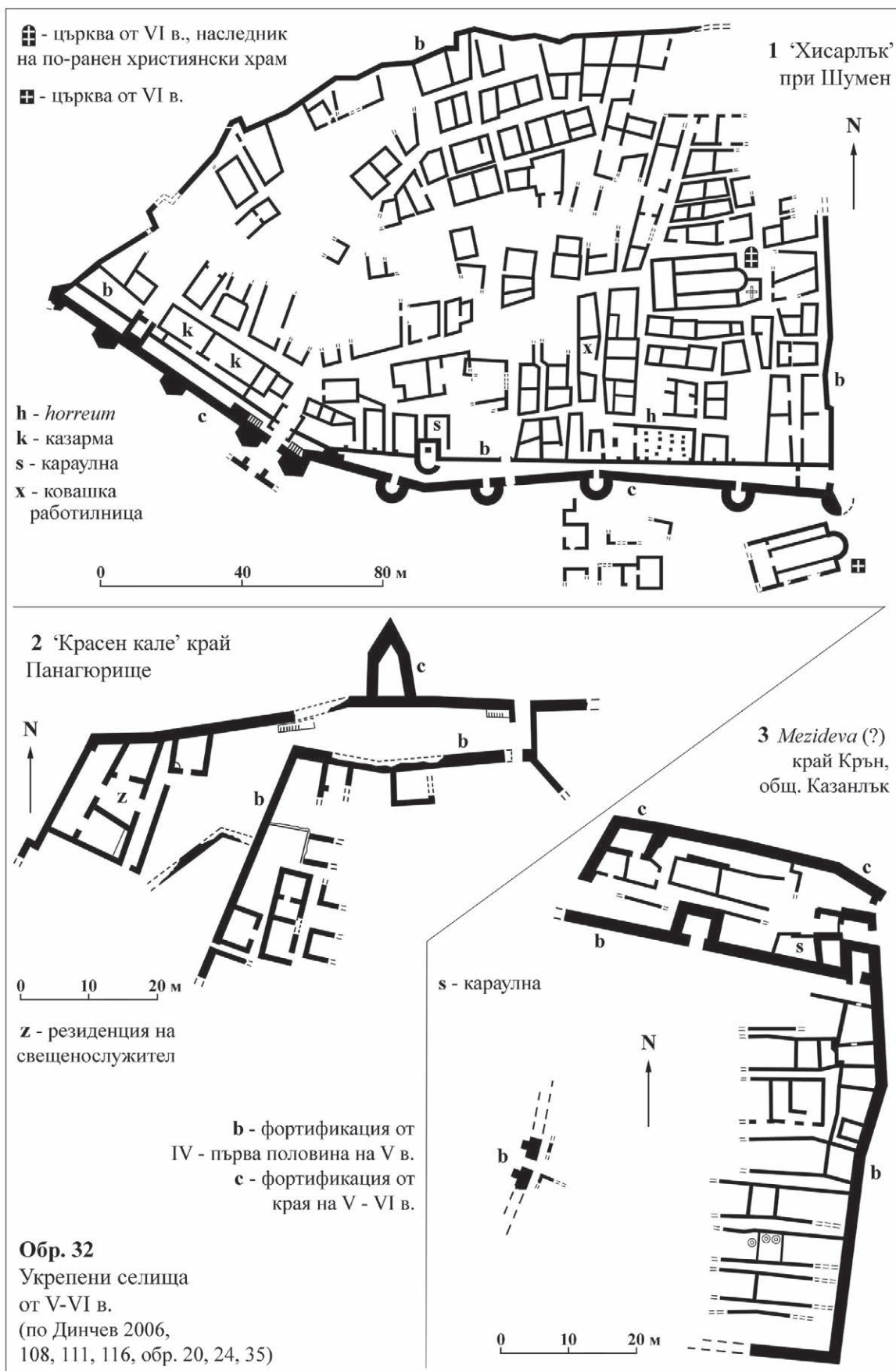
Обр. 27 Протеихизма, съобразена с крепостни кули - западен сектор на крепостта при Войвода, обл. Шумен
(по Динчев и др. 2009, 139, табл. E/2)

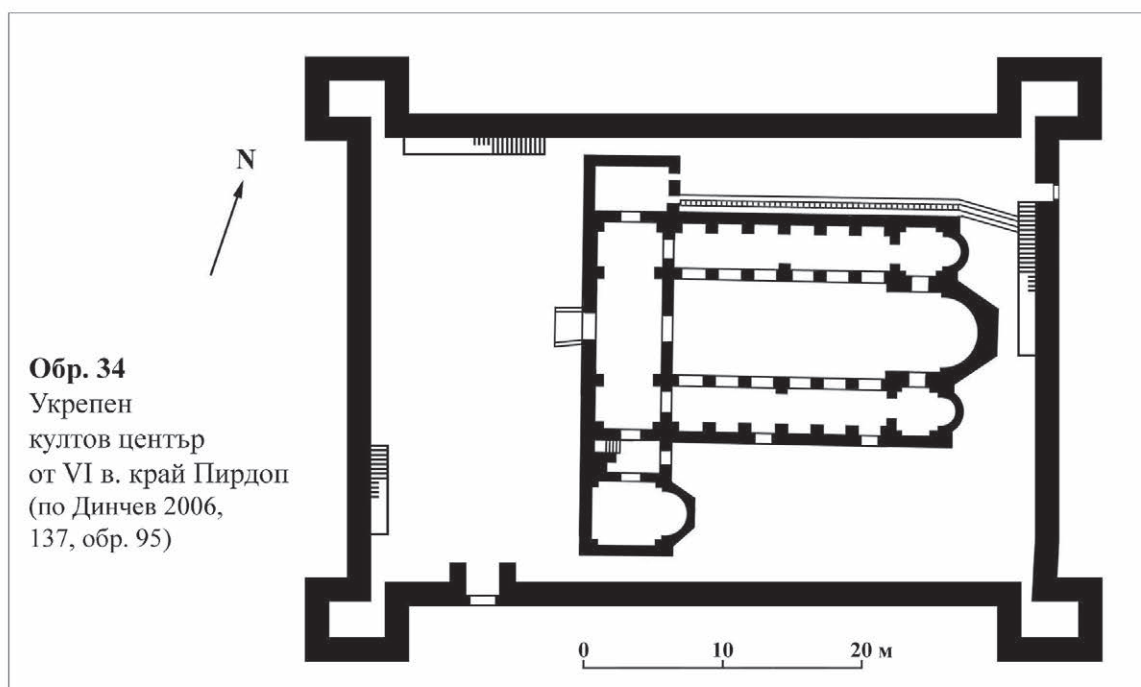
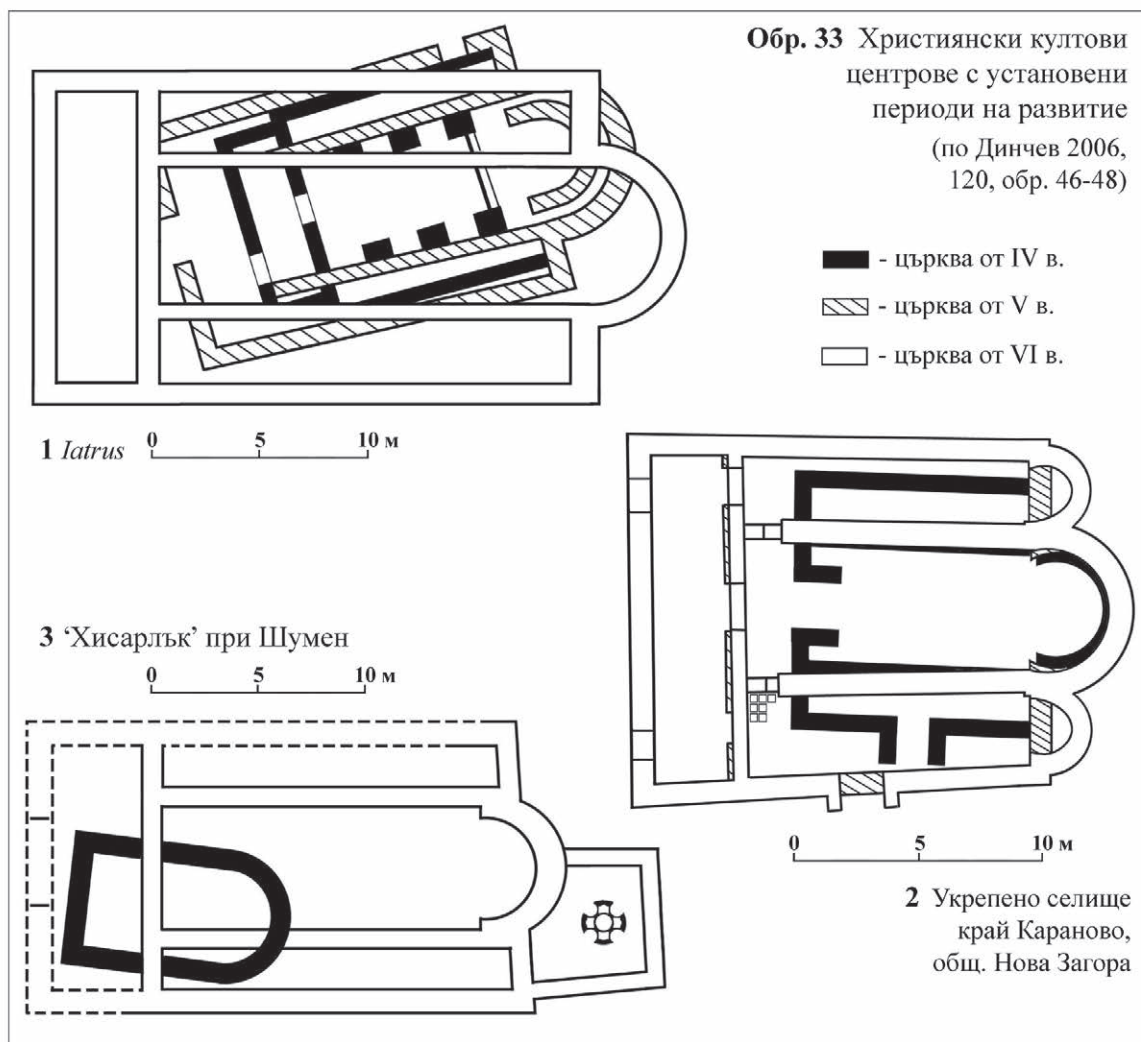

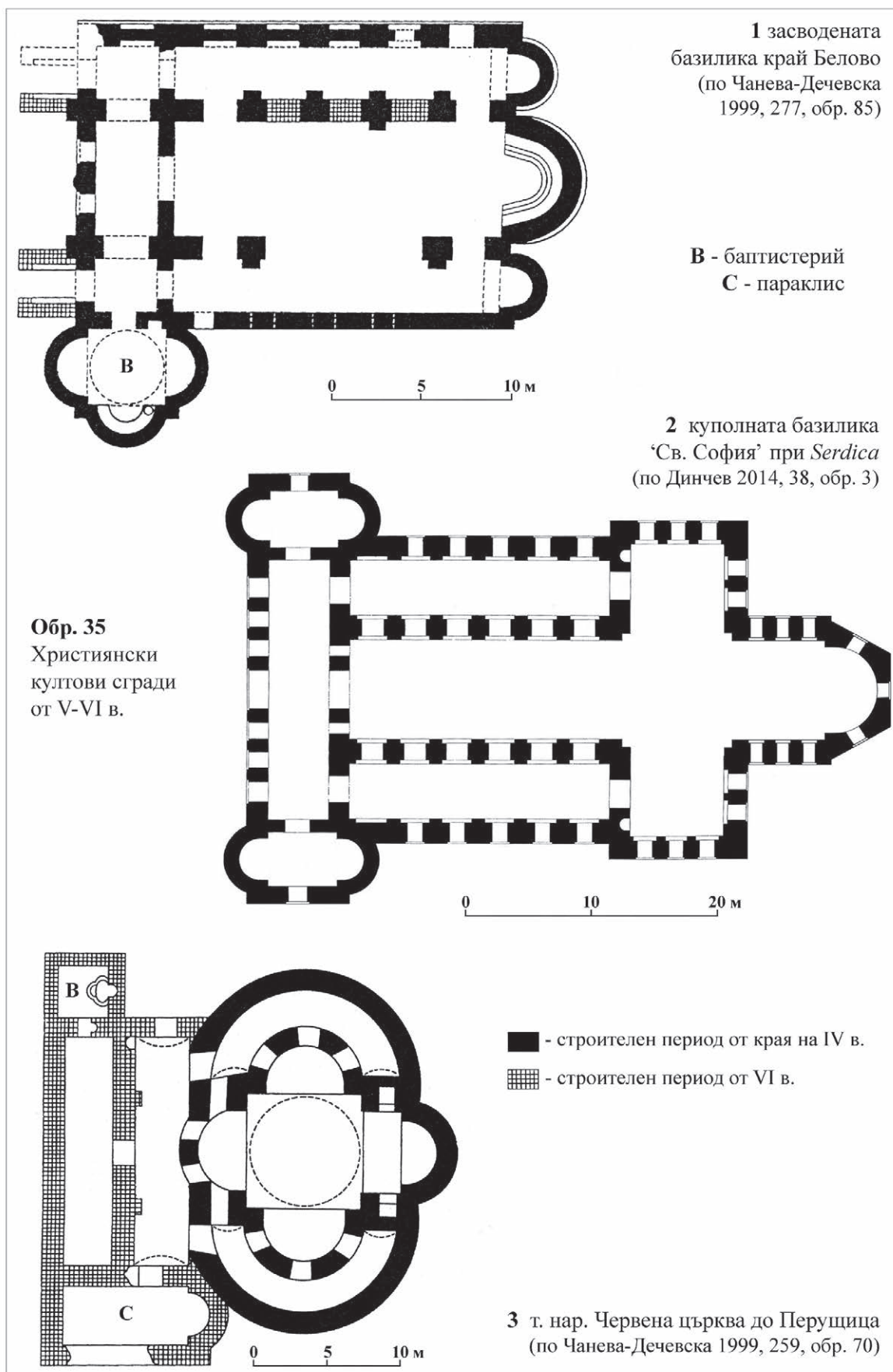
(1, 2, 6 - по Динчев 2014, 72, 73, обр. 15б, 17а, 17б;
3 - по Слокоска, Фърков 2016, обр. 50; 4 - по Калчев 1992, 61;
5, 7 - по Динчев и др. 2007, 121, обр. 69/г, /к)

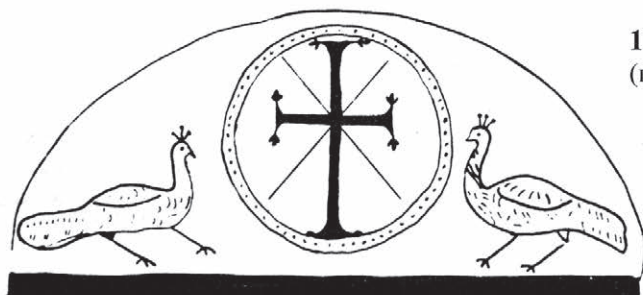

1 от засводена гробница № 1
(по Миятев 1925, 10, обр. 4)

Обр. 36

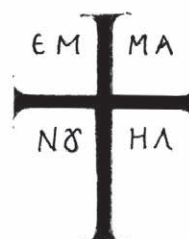
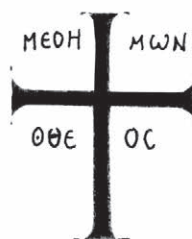
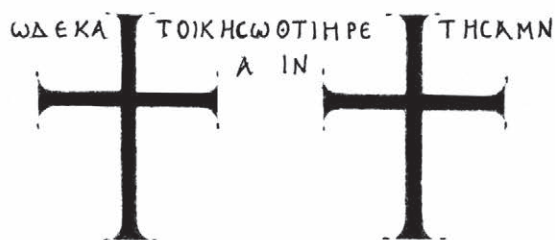
Късноантична стенопис
от източния некропол
на *Serdica*

2 от засводена гробница № 4
(по Миятев 1925, 25, обр. 9)

Обр. 37

Късноантична стенопис
от източния некропол
на *Augusta Traiana*
(по Николов, Калчев 1992,
43, обр. 12)

Serdica, a city in transition: pagan cults and early Christianity

Julia VALEVA¹

¹Независим изследовател, ул. Женева 4, София 1142, България; valeva@yahoo.com

The original Roman settlement Serdica, named after the local Thracian tribe of the Serdoi, was probably founded for military purposes, in consideration of its strategic location (Иванов 2011a, 317; Динчев 2011a, 75; Kirova 2012, 199 – 200, 204). On the basis of both former and recent archaeological investigations some scholars suggest that the urban structure of Serdica was set already in the 1st century, and showed remarkable consistency through the centuries (Станчева 1989, 11 – 22; Иванов 2011a, 317). The site of Sofia was inhabited since prehistory (Георгиев, 1959, 329 – 332). In Iron Age this area belonged probably to the Odrysian kingdom. The name Serdica appears for the first time in Dio Cassius LI, 25 (Велков 1989, 23). Serdica was given *municipium* status and the epithet *Ulpia* at the time of Emperor Trajan, shortly after the Second Dacian war (106). The city entered its first period of prosperity during the reign of Emperor Hadrian (117 – 138), and this “golden age” lasted through the Severan dynasty (193 – 235).

Meanwhile, after the devastating incursion of the Costobocae in 170 Serdica was provided with a city wall during the joint rule of Marcus-Aurelius and Commodus (November 176 – March 180) as evidenced by two inscriptions (Mihailov, IGBulg IV, 1966, 23, no. 1902; Станчева 1972, 51 – 52; Станчева 1975, 30; Mihailov 1976, 21 – 24; Бояджиев 2002, 128). The city wall was

discussed by several scholars starting with the article of Stefan Boyadjiev (Бояджиев 1959, 35 – 45), which summarized his doctoral dissertation, and more recently the articles of Teofil Ivanov (Иванов 1994, 29 – 38), Konstantin Shalганov and Nadezhda Kirova (Шалганов, Кирова 2010, 22 – 24; concise historiography: Шалганов 2011, 15 – 27).

The wall was substantially repaired at the end of the 3rd – beginning of the 4th century with a concurrent building of its extension to the north (Serdica II), with some divergence in opinions either by Diocletian or Constantine (Бояджиев 2002, 132), by Constantine (Станчева 1988, 90; Григорова 1983, 20), or Early Constantine (Иванов 1994, 37). Judgements about the date of the final addition of an outer rampart, built entirely of bricks against the original wall, range from the last quarter of the 5th to the first half of the 6th century (Борисова-Кацарова 2016, 64 – 66): e.g., after the sack of Serdica by the Huns by Leo I (Бояджиев 2002, 132), or during the early years of Justinian’s reign – ca. 527 – 540 (Шалганов 2008a, 15, and Шалганов, Кирова 2010, 22 – 24). The history of the fortification wall actually reflects the most significant periods of both material and spiritual development of the city.

The prosperity of Serdica was a result of its favourable location at the crossroad of important

routes. The principal one led from Central Europe to Asia Minor, and later to Constantinople. Through other roads the city communicated with the Danube River/limes, and through Pautalia with Macedonia and the Aegean coast. Owing to these roads movement was easier. People from different nations visited or settled in Serdica shaping its cosmopolitan character. Emperors with their courts (e.g., Caracalla) or military headquarters (in Late Antiquity) stayed in Serdica, issued constitutions (especially during the Dominate) (Новкиришка-Стоянова et al. 2012, 81 – 231), and left behind them commemorative and dedicatory inscriptions. Some of these were related to the religious life of Serdica and to cult practices. While in these cases imperial propaganda was promoted, and cults sponsored by the imperial family were strengthened, during the routine run of days, years and centuries, citizens built the heterogeneous picture of the religious life in Roman Serdica, in which the local and the traditional Roman cults were the most prominent. Those are known to us through the rich epigraphic (Mihailov, IGBulg IV, passim; Геров 1969, 180 – 204; Beševliev 1964, 1 – 21), archaeological (Kazarov 1936, col. 528 – 529; Тачева-Хитова 1982, passim; Tacheva-Hitova 1977, passim; 1983, passim; Гочева 2006, 263 – 274) and numismatic¹ evidence, although we must be aware that most of this evidence is due to a fortuitous preservation of the past, lending our information a somewhat tentative character. As we shall see, numismatic and archaeological testimonies do not usually coincide, therefore often forcing us to speculate on the religious life of the residents of Serdica.

For example, archaeological and epigraphic evidence about the cults of Apollo and Asclepius in Serdica is still insufficient, but coins minted there suggest that there were sanctuaries dedicated to both. Scholars believe that the frequent appearance of Apollo on coins defines him as

one of the most venerated deities in the city (Кацаров 1910, 44 – 46; Ruzicka 1915, 6 – 7; Мушмов 1926, 7 – 8; Мушмов 1928, 28 – 30; Геров 1969, 183; Божкова 2013, 286 – 288). Pythian games were held in Serdica (Mihailov, IGBulg IV, 1966, nos. 1910 (34), 1917 – 1920, cf. IGBulg III, 1, 1961, 889; Геров 1969, 128; Кацаров 1910, 32; Вагалински 2009, 32 – 33; Андреева 2014, 56): recently they were fixed to AD 240, during the reign of Gordian III (238 – 244) (Sharankov 2018, 389 et passim). Apollo was worshiped above all for his healing powers, with the epithet Medicus (Геров 1969, 183; coins of Septimius Severus in Герасимов 1955, 581 – 583; Геров 1969, 181; Божкова 2000, 140). An early inscription with the name of Apollo is a call to a festival in honor of Antoninus Pius (139 – 161) (Геров 1969, 182; Mihailov, IGBulg IV, 1966, no. 1917). On coins of Caracalla and Gallienus the god is represented nude, holding the rod with coiling snake and with left hand on hip (Божкова 2013, 287, обр. 10; Мушмов 1926, 122, 124).

Apollo was worshiped also as protector of vegetation, to judge from his depiction with branch in hand on coins of the Severan dynasty. His victorious type with bow and quiver on coins of Caracalla is specific for Serdica (Мушмов 1926, 134; Божкова 2013, 287, fig. 8). Apollo was venerated as Apollo Musagetes as well, in the Tivoli iconographic type (Ruzicka 1915, 160; Мушмов 1926, 138; Върбанов 2000, no. 2171; Божкова 2013, 287, fig. 9).

A coin minted in Serdica shows a unique image of Apollo standing in an hexagonal (or rectangular in a false perspectival rendering as suggested by Professor B. Ridgway) structure (a *naiskos*), accompanied by a small figure of Eros² (fig. 1). Similar images are supposed to reproduce real sacred buildings and monumental stat-

¹ The coins from Serdica, which form a famous collection, were published already in the 19th century catalogues: Mionnet 1812; Pool 1877; Macdonald 1899; later, in *Sylloge Nummorum Graecorum/Copenhagen* (SNG/Cop) 1942, Part 6, 1, and 1943, part 7, 2. The first catalogue of Serdica's coins was made by Ruzicka (1915), followed by Мушмов (1926). A short historiographical introduction: Божкова 2013.

² Герасимов (1953, 134) interprets the images as Asclepius and Janiscus; Геров (1969, 183) cites him, but apparently is more inclined to accept the opinion of Мушмов (1926, 71 – 72, nos. 115 – 119), and Кацаров (1910, 46), that these are Apollo and Eros; Ruzicka (1915, 34 – 35, nos. 169 – 174) calls the small figure Asclepius, while Filov in his review of Ruzicka's work (ИБАД IV, 1914, 305: I thank Evgeni Paunov for this reference) sees it as Telesphorus, although earlier, in discussions with Kazarov he obviously supported the interpretation of the image as Eros: Божкова 2000, 140.

Fig. 1. Coin with Apollo and Eros in a hexagonal sanctuary, Caracalla (Върбанов 2000, 2456).

Fig. 2. Gilt bronze head of Apollo in the National Archaeological Museum in Sofia, No. 8483 (Courtesy National Archaeological Museum).

uary of the gods. We can be sure that such statues of Apollo really existed in Serdica because a gilt bronze head in Praxitelean style, has come to us through a fortunate find (NAIM no. 8483, h. 0.36: Reho in *Selected Sculptures*, s.a., 62, no. 37; cf. Герасимов 1940 – 1942, 259 – 260, no. 13) (fig. 2). Another much smaller image of the god was discovered during the excavations of a complex with still debatable function in the Orlandovtsi neighbourhood of Sofia (NAIM no 6753; Велков 1938, 412, обр. 195).

Serdica's hot springs attracted many people and emperor Galerius was the most eminent among them. There were many public and pri-

vate baths in the city. The healing deities, particularly Asclepius and Hygieia were widely venerated, as we again surmise from epigraphic evidence and coins (Геров 1969, 183; Божкова 2000, 140). Many theophoric names were derived from Asclepius (Геров 1969, 184 – 185), which also shows the popularity of his cult. The earliest dedications to Asclepius from Serdica appeared in the 2nd and early 3rd century (Геров 1969, 184). Coins of Septimius Severus and Caracalla depict temples dedicated to Asclepius. One of them is a Roman Doric tetrastyle structure, with a pediment decorated with medallion; another coin shows a temple of Corinthian type with acroteria and images of snakes in the pediment (Мушмов 1926, 59, nos. 38, 39, pl. VIII, and 121, nos. 430 – 433, Pl. VII; Божкова 2004, 369, fig. 1, and 370, fig. 4). In both a statue of Asclepius is depicted between the front columns.

Archaeological excavations north of the fortified city area revealed walls of a structure oriented north-south, as well as blocks, and pieces of columns and architrave pertaining to a small monopteros. Apparently the fragment of a stele with the image of Asclepius, discovered at the same spot, hinted at an identification of the site with a shrine to the healing god: unfortunately, that material has never been published (Бобчев 1989, 40, 49 – 50, no. 37; Kirova 2012, 222). A torso of Asclepius was discovered amid the ruins of a Roman bath (probably private) in the area of the Medical University in Sofia, south and rather far from the city walls (Мушмов 1926, 8). Fragments of a nearly twice life-size statue of Asclepius were found among the destroyed images of gods in the temple near the West Gate of the city (Stancheva 1987, 70).

Asclepius was largely venerated in sanctuaries (usually near natural basins) on the territory of Serdica, in which images of Hygieia have also been found: at (modern) Pernik (Sharankov 2016, 351 – 352, and note 101), Slivnitsa, Glava Panega (Тачева-Хитова 1999; Вълчев 2015, 93 – 109 with lit.; the author lists the sanctuary at Pernik as belonging to the territory of Pautalia, according to the traditional opinion).

Apollo and Asclepius were prominent but all other Olympian gods were venerated in the city,

Fig. 3. Votive relief showing Dionysus and Heracles in “drinking contest”, National Archaeological Museum in Sofia, inv. No. 4392 (Selected sculptures, No. 44).

both in their Greek and Latin variants: an inscription dedicated to the Olympian Zeus (Герцов 1969, 185) could be taken as representative for his cult. Zeus and Hera were venerated not only in the big towns in West Thrace like Serdica and Pautalia but also in many sanctuaries on their territories (Вълчев 2015, 118 – 127).

A relief depicting the “Drinking contest” between Dionysus and Heracles (fig. 3) not only hints at the veneration of these deities in Serdica but shows as well the popularity of classical iconographic types in the capital with an assumed role in the Romanization process. There is also an inscription which suggests the existence of a Dionysian mystery club in Serdica; however, and probably surprisingly, we do not possess any substantial evidence about veneration of Dionysus in the territory of Serdica³².

There is also credible evidence for the worship of Artemis, probably even for the existence of her temple (Stancheva 1978, 232 – 234). The most revealing is the inscription on an altar (*ara*), found rebuilt in the walls of the Eastern

city gate (Stancheva 1978, 230): it mentions the offering made to Artemis by her priestess Rhodope, daughter of Julius.

Another altar dedicated to Artemis was found west of the city gate in the “ruins of a church” (NAIM, no. 438: Mihailov, IGBulg IV, 1966, no. 1933): here, Artemis is named Kyria, Patroa and Epekoos.

On the other hand, the coins minted during the reign of Julia Domna, Caracalla, Geta and Gallienus (Stancheva 1978, 230, with references to Мухомов 1926, nos. 70, 152, 453, 503), showing Artemis as huntress, should not be considered proof of the goddess specific worship in Serdica but rather be viewed as a conventional type of her as guardian of the emperors. The cult of Artemis was more popular in the cities than in the countryside, especially in regions out of the big roads (Стоянов 1986, *passim*; Вълчев 2015, 131 – 133).

A marble head of the Heracles Landsdowne type (fig. 4) was found at a fortified site near Serdica (within the limits of the present-day Orlandovtsi neighbourhood in Sofia). The function of this complex is not clear, identifications ranging from villa to military fortification and fortified small monastery. Scholars who studied the head even think that it might have been brought from another locality. It may have decorated a public area or been part of a private collection. The workmanship is of high standard and the height of 0.29 cm suggests that the head came from a large statue (Колева 2012, 9 – 18; Reho in Selected sculptures, 59, no. 34).

One of the most complicated problem in reconstructing Thracian religion concerns the cult of the Thracian Rider (Hoffiler 1902; Kazarov 1938; Gočeva, Oppermann 1979; 1981; 1984; Hamparțumian 1979; Cermanović-Kuzmanović 1982; Georgieva 1965; Boteva 2007a, 2007b, 2007c; Ботева 2010). His association with nearly every Graeco-Roman deity, and his innumerable local epithets are far from being explained in a satisfactory way. Yet, several theories circulate within scholarly literature one of which presents him as a multifunctional god of local origin who conflates with almost all Graeco-Roman and Oriental deities in order to respond to specific needs and supplications: hence, his epithets and differ-

³ About the Dionysian mystery clubs in the Thracian lands (with only one example from Serdica, the inscription dated to 2nd – 3rd century – IGBulg 1925: Slavova 2002, 146 et *passim*: about the situation in the territory of Serdica: Вълчев 2015, 129 – 131.

Fig. 4. Head of Heracles Landsdowne, National Archaeological Museum in Sofia, inv. No. 7851 (Selected sculptures, No. 34).

Fig. 5. Capital from the destroyed pagan temple in Serdica (photo J. Valeva).

ent attributes. Examination of the relationship between inscriptions and iconography reveals an extremely varied picture and asks more questions than gives answers (Dimitrova 2002, 209 – 229). The situation in Serdica is not an exception. One can take as example the cult of Asclepius or that of Apollo which were often associated with the cult of the Thracian Rider (Kazarov 1918, 1143; Venedikov 1963, 157 – 162; Геров 1969, 184). A relief from the territory of Serdica (the modern village of Opitsvet, situated 20 km west of Sofia) is of particular interest: it carries the name of Apollo with the epithet Σκοδρηνοϲ, and the image of a Thracian Rider wearing a beard, which would identify him as Asclepius (Mihailov, IG-Bulg IV, no. 2025; Геров 1969, 183). Similar highly suggestive monuments, as well as the puzzling frequent depiction of the Thracian Rider on plaques dedicated to other deities, even goddesses, have produced a daring and innovative interpretation according to which the Thracian Rider should be conceived as the mediator between the mortals and the gods (Boteva 2011, 84 – 105). Another interesting fact is that the number of the sanctuaries of the Rider in the western Thracian lands, the territory of Serdica included, is much lower as compared to their number in the other part of Thrace (Вълчев 2015, 109 – 118).

The fortified area of Serdica was relatively small, moreover it lies just beneath the centre of the modern city. Excavations are always piecemeal, and the reconstruction of the urban plan is difficult and fragmented. For that reason, discussions about the location of the pagan sanctuaries remain speculative. Fortunately, we have secure evidence for a pagan temple, discovered during construction of a modern Bank on the plot which in antiquity was situated between the west fortification wall (and the West Gate) and the forum⁴³. On the east side the *cella* was fronted by a portico of four columns supporting a gable. Judging from the capital found at the site the temple was of Roman Corinthian style (fig. 5). A piece of the architrave was also found; the style of its ornament has its counterpart in moldings found east of the forum. The considerable number of marble slab fragments

⁴³ The dimensions of the *temenos* were 28.30 x 19.70 (E) / 20.51 m. In front of the *cella* there was a peristyle, the dimensions of which area were 16 x 8.90 (E) / 9.00 (W) m. The galleries had different widths: 5 m (N), 4.50 m (E), 4.80 (S). Their walls were articulated by pilasters. There was a well in the eastern half of the area. The *cella* on the west was almost square: 4.93 (E – W) x 4.78 m (N – S) m. The entrance to the temple was from the east. The calculated height of the columns is 3.57 m, their diameters being 0.42 and 0.36 m. It has been suggested that the temple was dedicated to Heracles (Станчева, Фърков 1977, 267 – 274), but this remain a hypothesis.

Fig. 6. Fragmented statue of Athena Velletri found in the destroyed pagan temple (photo Tanche Petrova, courtesy Museum for the history of Sofia).

suggests that both walls and floor of the temple had marble revetments.

The temple was razed to the ground. Not only the walls but also a great number of statues were destroyed. This was a furious act, to judge by the marble dust and numerous small chips mixed with soil discovered by the archaeologists. Small figurines of deities were trampled over into the ground. Most probably the statues were gathered from different places of the city to be destroyed as pagan idols-demons (Станчева 1985, 66). Significantly, they were all headless. Most of them, however, could be identified: Heracles, Asclepius, Dionysus, Apollo, and the goddesses

Tyche, Athena, Venus. There was a small-scale statuary group of the *Dionysiac thiasus*, similar to other *thiasus* groups found in other places in Bulgaria (Кацаров 1910, 42 – 43, figs. 4 – 5) and other statuettes. A high-quality copy of the Velletri Pallas (Athena of Velletri), 1.20 m high (fig. 6), from the Antonine period was also found among the destroyed statues of deities (Колева 2016, 82 – 86). Its closest parallels of iconography are the statue from Toulouse (Cazes 1999, 109 – 110), and the replica in the Broadlands castle (Grassinger 1994, 57 – 59; observations of Koleva 2012, 31).

The veneration of the Roman gods is to be expected in a provincial capital: it was attested as the religion of the dominant power, unlike the local cults which left no traces. Evidence about the dissemination of the Oriental cults in Serdica is also rich, although, again, far from being sufficient for general conclusions. With regard to Christianity such cults are usually and emphatically regarded as paving the way for its triumph. A thorough study of the Oriental cults in Moesia Inferior and Thrace has been carried out by the late Professor Margarita Tacheva (Тачева-Хитова, 1982; Tacheva-Hitova 1983; recently also Митрев 2003). Her general conclusions about the worship of the Egyptian deities Isis, Serapis and Harpocrates in the Thracian provinces is that it was mostly indebted to imperial propaganda. Cult of the Egyptian gods is attested in several towns along the coasts of the Propontis, the Aegean and the Pontus Euxenus since the Hellenistic period because of the Ptolemaic presence in the northeastern Mediterranean. The penchant of the political elites for the Egyptian cults in Thrace at that early date is proved by an interesting inscription from Messambria Pontica (or Perinthus) (today in the National museum of archaeology in Warsaw: Тачева-Хитова 1982, 56 – 59, no. I – 54), in which the Thracian king Rhoimetalcēs (III?) is mentioned. During the Roman period interest in these cults by the population in the interior of Thrace was definitely limited. It is true that Egyptian gods appear on the coins of Serdica, but this fact has been interpreted as respect for the reigning dynasty, Antonine or Severan, and its veneration of the Eryp-

tian gods, e.g., Isis with lotus flower on a coin of Marcus Aurelius and Lucius Verus (Ruzicka 1915, no. 7; interpretation: Мушмов 1912, nos. 5183, 5207, 5208). An oblique proof of this inference is the dedication to the Capitoline Zeus – Helios – Serapis, inscribed on the pediment of a temple in Serdica, recovered during rescue excavation in no. 6 Graf Ignatiev Street, at a place which in antiquity was outside the walls (Mihailov, IGBulg IV, 1966, nos. 1913, 1980, 1909, 1926; Гочева 2006, 264; Бешевлиев 1952, 16 – 17, no. 13). Next to the inscription there is a depiction of the Gorgoneion. The name of the provincial governor Appius Claudius Martialis dates the inscription to 161 – 163. Sava Bobchev and Todor Gerasimov asserted that the building to which the pediment belonged was a Serapeion⁵⁴. The evidence, however, was not sufficient for Margarita Tacheva who suggested that the inscription on the gable was a later addition, and that the building itself originally had either a different function or was a temple of Zeus or Jupiter: in this case the dedication to Serapis would have been in gratitude to Antoninus Pius for his initiatives to protect Serdica, and to Marcus Aurelius for the concession of the right to mint coinage (Тачева-Хитова 1982, 38 – 39, 101 – 102); according to Tacheva the dedication to the Capitoline Zeus is a unique case among the epigraphical evidence related to the cult of Serapis.

It is usually accepted that the image of a temple on a coin is a sign that such a temple really existed. But not all scholars concur with this assumption (recently: Ritter 2017). Indeed, a correspondence between the depiction of a tetra-style temple with the sitting Serapis-Hades with scepter and Cerberus at his feet on the reverse of coins of Gallienus (253 – 268) from Serdica (Божкова 2009, 83) and an alleged Serapis temple of this type in the city should remain hypothetical for the moment.

⁵⁴ Бобчев 1940 – 1942; Бобчев 1943, 30; Бобчев 1989, 39, no. 6, 48; Геров 1969, 199 (81); Велков 1989, 22; Gerasimov believed that the pediment belonged to a destroyed temple of Serapis, and was transferred from its original place to the spot discovered by the archaeologists, Герасимов 1940 – 1942, 261; Тачева-Хитова (1982, 101 – 102, note 29) accepts this opinion of Gerasimov.

At the time of Caracalla (called Philosarapis: IGRR I, 368, no. 1063, from Alexandria, 216 AD; Łucaszewicz 1998, 49 – 53) Serdica minted coins with conventional images of the Egyptian deities⁶⁵, but again this was explained not as evidence of their worship by the local population but through other reasons, like the veneration of Isis by the Roman emperors as guardian of royal authority and wealth. The conclusion is therefore that in Serdica we cannot speak of a cult to the Egyptian gods practiced by the population but of political statements and imperial propaganda.

Serdica appears to be one of the centres of the Hypsistos cult in the Balkan provinces (a list of the sites in Moesia Inferior and Thrace where the Hypsistos cult was practiced: Tatscheva-Hitova 1977, 271 – 301 (SEG 27 (1977), 1281); Tacheva-Hitova 1983, 190 – 215; Mitchell 1999, 97, 132). An important discovery related to that cult occurred during rescue excavations in 1957 in a central part of Sofia north of the ancient city wall. It consisted of a short segment of a temenos wall and several stone monuments: six altars dedicated to Hypsistos (fig. 7), two relief images of a deity with an eagle, three stone (including marble) sculptures of eagles on pedestals, column bases and capitals, and a metal scepter (Tačeva-Hitova 1978, 276 – 282; 1982, 305 – 312). These were private dedications: one of the names – Ponponius Theodoulos Lopou (P. Th., son of Lopos/Lupus) – bespeaks a mixed ethnic origin. Another dedicant is Thracian – Dizou; there is also a woman, named Panthia. In one inscription the god bears the epithet *epekoos*, and another mentions the position of a *hiereus* (Tatscheva-Hitova 1977, 278; Тачева-Хитова

⁶⁵ The earliest emissions with the image of Serapis from Serdica appear under Marcus Aurelius (161 – 180) (Мушмов 1926, 51, no. 1) followed by coins of Lucius Verus (161 – 169) (ibid., 55, no. 20) and Septimius Severus (193 – 211) (ibid., 62, no. 51). On coins of Julia Domna Serapis is depicted either upright, with calathos on his head and scepter in his left hand next to an altar (ibid., 68, no. 92), or as Hades-Serapis with Cerberus at his feet (ibid., 68, no. 94). Both types along with others were current during the reign of Caracalla (198 – 217) (ibid., 106 – 107, nos. 339 – 345; 106, nos. 346 – 348; 111, nos. 371 – 372). These types were minted by Geta as well (ibid., 128, nos. 484, 488). Coins with Harpocrates: Мушмов 1912, 278, no. 4904, Pl. XXII/12; Тачева-Хитова 1982, 84. Specifically about Serapis's cult from numismatic evidence: Божкова 2009.

Fig. 7. Altar with dedication to Hypsistos from Serdica (Tačeva-Hitova 1978).

Fig. 8. Male deity with eagle from Serdica, National Archaeological Museum, inv. No. 7829 (Tatscheva-Hitova 1977).

1982, 305; about *hiereus*: Гочева 2006, 265) Scholars are unanimous in believing that these are evidence of a sanctuary in which Hypsistos was worshiped (Младенова 1960, 181 – 183; Mihailov, IGBulg 4, no. 1941 – 1946; Геров 1969, 188; cf. Tatscheva-Hitova 1977, 278). However, there are differences in the interpretation of the find. According to Yanka Mladenova the sanctuary was dedicated to the Semitic Hypsistos, and Boris Gerov was also inclined to see the items as related to a Jewish community or at least to a cult brought to Serdica by settlers from regions in Asia Minor, whose religious ideas were influenced by Judaism. Today the relationship of the worship of Theos Hypsistos to Judaism is regarded with caution (Schürer 1897, 217 – 225; Тачева-Хитова 1982, 326 – 329, 334 – 336, 344, note 37; Mitchell 1999, 110 – 115). In a concise but instructive summary of the Theos Hypsistos cult's state of research in

a recent study Nikolay Sharankov discusses the important building inscription from Nicopolis ad Istrum which is the first epigraphic evidence that attests a temple of Theos Hypsistos (Шаранков 2014)⁷⁶.

Among the finds from Serdica the best preserved item is a group of an eagle standing before a male figure (0.81 m high), today in the National Archaeological Museum in Sofia (inv. no. 7829: Tatscheva-Hitova 1977, 278 – 279, no. 3, fig. 3; Тачева-Хитова 1982, 305 – 306, no. IV – 3) (fig. 8). This is one of the rare types of Hypsistos' representation, whose cult may be generally defined as aniconic.

Who were the followers of Theos Hypsistos? An inscription dated back to end of 2nd – beginning of 3rd century, from Turres (present-

⁷⁶ I am indebted to N. Sharankov for his consultation on the subject, and the relevant literature which he shared with me.

day Pirot in Serbia) within the territory (*chora*) of Serdica lists the names of the members of a *collegium* for the maintenance of his cult (Von Domaszewski 1886, 238, no. 2; Mihailov, IG-Bulg IV, no. 1924; Геров 1969, 188, 224 – 225, no. 5; Tatscheva-Hitova 1977, 285 – 286, no. 13 = Тачева-Хитова 1982, 314 – 316, no. 11). The names are Thracian, Greek and Roman, and their bearers are supposed to have been romanized or Roman citizens. Геров saw them as craftsmen and merchants from Serdica. The inscription from Beroia (Gounaropoulou, Hatzopoulos 1998, 130 – 133, no. 27; SEG 46, 210 – 211, no. 737) in Macedonia, which also contains the names of members of the Hypsistarian association, some with patronymics and indications of their professions, supports Геров's opinion. Both inscriptions are contemporary, from the late 2nd – early 3rd century. It should be noted that no Jews were listed among them, nor men with a military career. Neither did M. Tacheva accept any association of Theos Hypsistos with the Jewish diaspora based on the monuments discovered in Thrace. A famous inscription from the village of Alonia near Pydna (SEG 46, 225 – 226, no. 800) gives precious information about the social and ethnic composition of an assembly that worshiped Hypsistos. They were citizens, non-citizens, and slaves, both men and women. The structure of the association is also shown through the offices of the *archon*, *archisynagogos*, *prostates*, and *grammateus*.

Two inscriptions from Thrace, the first one from Bizye, dated back to the year 21 AD (Cagnat, IGRR 1, 235, no. 777; Cook 1925, 878, no. 10; Mihailov, IGBulg 1970, I², 366 – 367, no. 399, *lemma*; Tatscheva-Hitova 1977, 288 – 289, no. 20; Тачева-Хитова 1982, 319 – 320, no. 18; Tacheva-Hitova 1983, 201, no. 18), and the other from Kavala, dated back to 19 – 45 AD (Merlin, Gagé 1937, 2, 385, no. 168; Tatscheva-Hitova 1977, 289, no. 21; Tacheva-Hitova 1982, 321, no. 21) in which the Thracian kings Rhoimetals II and Rhoimetals III of the Odrysian-Sapaeon dynasty are mentioned, suggest that the Thracian kings adopted the epithet Hypsistos for their supreme solar god Apollo (Tatscheva-Hitova 1977, 291; Тачева-Хитова 1982, 334).

The monuments from Serdica are, however, later, and must accordingly be connected to the religious climate of the 2nd and 3rd centuries. The persistence of the eagle in the iconography of Theos Hypsistos is indicative of both a Greek influence through the symbolic image of Zeus, and of Macedonian royal iconography. The fragmentary sculpture with eagle from Serdica cited above is astoundingly close in iconographic details to the eagle-Hypsistos displayed in the Dion Museum (Pandermalis 2003, 417 – 424; symbolism: Тачева-Хитова 1982, 331). The choice of the eagle as hypostasis of Theos Hypsistos on the one hand was based on the celestial symbolism of the royal bird, and on the other hand it presumably implied loyalty, as related to Roman imperial iconography: e. g., Serapis with eagle on the coins of Alexander Severus and Gordianus III (Pick 1898, nos. 3155, 3389; Тачева-Хитова 1982, 85 – 86) should be understood as a God Cosmocrator.

The worship of Theos Hypsistos is a phenomenon connected to the general tendency toward an ecumenical deity within the boundaries of the large Roman Empire where a multitude of gods were venerated – hence his abstract and anonymous form. On the other hand, he is often associated with the local mighty gods, e.g., Zeus, Attis; in Thrace they were the Thracian rider – Heros, Apollo, Asclepius and Zeus-Sabazios (Тачева-Хитова 1982, 329). The conclusion to which the analysis of the Serdica evidence leads is of a pagan henotheistic cult, by no means having a syncretic Pagan-Jewish origin and history but as a creation of the Hellenistic koine which persisted throughout the Roman period (Тачева-Хитова 1982, 329; cf. Tsalamponi 2011, 8 – 9). Theos Hypsistos was also invoked as *epenkoos* (“who listens to prayer”) sometimes with a rather precise function: as a saviour from the perils of the sea, or, as mentioned in the Bizye inscription, as saviour from the attacks of the Coelatae. We do not know who was the patron god of the sanctuary in Serdica where the dedications to Theos Hypsistos were found; in other places (e.g., Thessaloniki) he was presumably worshiped in sanctuaries of other gods (Tsalamponi 2011, 5 – 7); however, the recently pub-

Fig. 9. Marble relief with Cybele, Aphrodite and gladiatorial games found in Serdica (Selected sculptures, No. 31).

lished inscription from Nicopolis ad Istrum gives the precious information about a temple, dedicated specifically to Theos Hypsistos (Шаранков 2014, 37).

A well-known marble relief from Serdica with gladiatorial games, today in the collection of the National Archaeological Museum in Sofia (inv. no. 5926) contains the images of Aphrodite and of Cybele on a throne between two lions (fig. 9) (dimensions: 0.77 x 0.59 x 0.025; Велков 1921 – 1922, 21 – 30; Тачева-Хитова 1982, no. 103 with a note that the image of the deity, which earlier was interpreted as Serapis, was first rightly identifies with Cybele by Anna Balkanska; Вагалински 2009, 112 – 115). The association of Cybele with circus games goes back to the festivals dedicated to the goddess and the circus spectacle of the *taurobolia*, and the sacred hunt. Margarita Tacheva explains the concomitant appearance of Cybele and Aphrodite through the *taurobolia* festival and its association with the cult of Aphrodite Urania / Venus Caelestis, assuming that *taurobolia* were actual-

ly performed in Serdica (Тачева-Хитова 1982, 187, cf. 231; cf. Grailot 1912, 53, 501, 168, no. 16. About other cases of association of Cybele and Aphrodite: Шаранков 2013, 48 – 49).

Nevertheless, the cult of Cybele seems not to have been as popular in Serdica as in the colonies on the West Pontic coast (Tomi, Histria, Dionysopolis). On the other hand, a Latin inscription in *tabula ansata* for the health of the emperor Hadrian from Serdica, dedicated to the *Mater Deum Magna Idaea*, was interpreted as related to the plausible construction of a sanctuary to the goddess (Cagnat and Besnier 1908, 327; Тачева-Хитова 1982, 181 – 184, no. II – 101, n. 22.; see also Filov 1909, 253 – 259; Walter 1910, 139 – 148; Mihailov, IGBulg IV, 1966, no. 1925; Геров 1969, 197, 232, no. 71). The sanctuary itself is not specifically mentioned, but we understand that there was a *collegium* of worshipers of the Goddess with their *sacerdos*. As theorized by B. Gero (Геро 1969, 197) their sanctuary was destroyed (by the *Cos-tobocae*?) and rebuilt on the same spot, at the

time of Septimius Severus: on this occasion the stele was reused for a second inscription, now in Greek, containing the roster of the members of the association, which designated itself with the Phrygian word *δοῦμος* (with the epithet *ιερός*). Both inscriptions are indicative of the ethnic and social composition of the cult, and, respectively of the followers of the Great Goddess in Serdica. In the Latin inscription the Roman name of the priest who probably was a military man implies that the cult was brought to Serdica from the western provinces where it was widely practiced. In the Greek inscription among the members of the association were listed romanized peregrini. While Thracian names were not preserved in this document, the limestone relief with the image of Cybele enthroned between lions (fig. 10) was dedicated by a Thracian: Δειδης Διζου εὐχὴν (Mihailov, *IGBulg IV*, 1966, no. 1938 with bibliography; Тачева-Хитова 1982, 184 – 185, no. 102).

In spite of this epigraphic evidence and the presumed existence of a temple dedicated to Cybele, the coins from Serdica with her image are single emissions (from the reign of Caracalla): they show Cybele riding a lion (fig. 11), a conventional iconographic type related to the Roman official cult of the Great Goddess, prominent since the time of Antoninus Pius (Тачева-Хитова, 1982, 220 – 222 and lit.). In inscriptions from Thrace the Great Goddess is named together with Zeus-Helios-Sabazios, Theos Megas, Tyche-Nemesis, and others (Тачева-Хитова 1982, 121 – 122, no. 4, from Novae (Theos Megas), no. 5, from Nicopolis ad Istrum (Zeus-Helios-Sabazios); 170 – 171, no. 80, from Moesia Inferior (Tyche-Nemesis). Like the supreme gods the Great Goddess was invoked not only for the health of the emperor but also for the salvation and protection of private persons (Тачева-Хитова 1982, 232).

The veneration of Mithra was very popular in the Thracian province as everywhere in the Late Roman empire. In Serdica a Mithraeum was discovered within the fortified city, adjacent to the western city wall (Бобчев 1955, 207 – 217; Kirova 2012, 221, who also reminds of the votive relief for Mithra found not very far from the cen-

Fig. 10. Cybele enthroned between lions, National Archaeological Museum (photo J. Valeva).

tral place of Serdica). It was presumably built at the end of the 3rd or beginning of the 4th century, but, rather intriguingly, later repairs have also been detected by archaeologists.

The presence of a Jewish synagogue is usually considered a precedent for the dissemination of Christianity. Although this assumption is contested, it still retains some validity. Therefore, we should probably mention an inscription from Serdica, published by Tsvetana Dremsizova, and discussed by Veselin Beševliev, which presumably attests to the presence of Jews in the city (Дремсизова 1950, 115 – 122; Beševliev 1964, 6 – 9, no. 7). It is true, however, that the monotheistic cult of the Jewish synagogue was not the only religion that prepared the pagan world for the triumph of Christianity. As any overview of the religious background in the Roman Empire shows, there was a general quest for salvation, and a tendency to monotheism engendered by a complex combination of political, social, and cultural reasons. The monotheistic tendencies in the religious life of Serdica are an important but poorly studied topic: the low interest in this subject is regrettable since

the shift from polytheism to monotheism was actually the most important process in Late Antique spirituality, a real religious revolution. There was “an appeal to monotheism” (Mitchell, Nuffelen 2010, 1), which gradually developed within the Empire starting in the Augustan era and triumphing with Christianity. Scholars did not fail to perceive that the monotheistic tendency that developed through different henotheistic cults prepared the ground for the astoundingly fast dissemination of Christianity. Many of the rituals in such cults were practiced by Christians as well – for example, the common meals of communities and their ties of solidarity. The structure of offices within communities was also similar. A very important common feature was the heterogeneous social composition of these religious societies: here middle-class people mingled with freedmen and even slaves, which eventually attracted many people, especially *humiliores*. Not one among the henotheistic cults, not even Christianity, would have succeeded, however, had their supreme gods not been saviours and miracle workers. It was also significant that the official religious policy of the state was tolerant and even supportive of pagan henotheistic cults.

Early Christianity in Serdica

We do not have firm evidence for Christian persecutions in Serdica before the Edict of Milan. Some time ago Stafan Boyadjev suggested that a circus existed not far from the Eastern gate of the ancient city, in which Christians were put to death (Бояджиев, 1994, 5 – 11). The evidence is, however, scarce.

Serdica was promoted to the status of capital of Dacia Aureliana in 271, later, of Dacia Mediterranea in 285. This position made the city the centre of the province’s ecclesiastical organization after the promulgation of the Edict of Toleration (Zeiller 1948, 423; Kirin 2000, 41). However, despite the administrative affiliation of Serdica to the praetorian prefecture Eastern Illyricum of the eastern part of the empire, the bishopric of Serdica was subordinated to the Bishop of Rome up to the 8th century (Kirin 2000, 41).

A decree by emperor Constantine I addressed to Protogenes, bishop of Serdica, dated back to December 8, 316 is the earliest testimony for the existence of this bishopric (Esders 2012, 58, n. 20 with reference to P. Krüger et al., CIC, vol. II, 1915, 67. An article dedicated to Protogenes: Stoytcheva 1999, 308 – 314). Much later the prominent place of the bishop of Serdica was threatened and respectively discussed in the correspondence between Pope Gregory the Great (590 – 604) and bishop Felix of Serdica regarding the newly established ecclesiastical supremacy of Justiniana Prima (Nov. Iust. 11 [AD 535]; Greg. I papae Ep.V.8, dated 594: Kirin 2000, 42 with reference and a “provisional translation” (as he puts it) of the passage, which I wish to insert here as well: “Gregory to Felix, the Bishop of Serdica... It has come to our attention that you, my brother, against the custom, refuse to obey our brother John the Bishop of Justiniana Prima and that you would sign neither his decree nor his report to us, as customary for you to do. If this be so, we regret that you display such obvious pride”; see also Динчев 2014, 97 – 98). After less than a century Serdica regained her status as archbishopric of the region, as confirmed by the episcopal lists of 733 – 787. Soon after, however, it was to appear in the episcopal lists of the diocese of the Constantinopolitan Patriarchate (Kirin 2000, 43, and lit.).

Another interesting fact in the history of Christianity in Serdica is that the first Edict of Toleration legalizing Christianity was issued here in April 311 (Published in Nicomedia the 30th of April 311; Новкиришка-Стоянова in Новкиришка-Стоянова et al. 2012, 201 – 231; Христов 2015). This was done by will of Galerius, the emperor who otherwise was overzealous in persecuting the Christians according to the sources (text: Lact. De mort. Pers. 34.1 – 5; cf. Eus. HE VIII.17.3 – 10.1). Does this mean that there was at that time a Christian community in Serdica which was somehow prominent? Quite possible, because the status of the city as capital of the province, and its location on the most important route from Central Europe to the East suggest a permanent flow of people from different countries passing through, some of them settling there with their faith and cults. However,

the corpus of Christian inscriptions from Serdica contains only few inscriptions dated back to the 4th century (Beševliev 1964, 5 – 6, no. 6).

The inscriptions

One of these inscriptions was carved on a sarcophagus found during the excavations of the church of Saint Sophia by Bogdan Filov in 1911 only 3.90 m southeast of the apse. In Greek hexameters it stated that this was the burial place of Julianos, illustrious military commander and slave of God (θεοῦ λάτρης), who happily lived his life (Филов 1913, 66). The date suggested by Filov on the basis of letter forms was the end of the 3rd century. Veselin Beševliev gives a much later date – the 6th century (Beševliev 1964, 4, no. 4). This is a significant divergence; we should probably take into consideration also the depth at which the sarcophagus was found, 0.50 m under the present day (in 1911) level. If we add the supposed height of the sarcophagus (ca. 1.20 m), we get a depth of about 1.70 m, which corresponds to the stratigraphic level dated by Konstantin Shalganov back to the end of the 3rd through the third quarter of the 4th century. Significantly, no crosses accompanying the inscription were reported by Filov; he explained the Christian affiliation of the deceased through the formula “servant of God”. Therefore, the fourth century was probably the time when the sarcophagus was set up.

Another inscription dated back to the 4th century is supplied by the grave stone of a certain Felix, a common name in Early Christian Latin inscriptions, who was a citizen of Ambiani (Amiens, France) (Beševliev 1964, 5 – 6, no. 6) but died in Serdica.

An inscription starting with a dedication to the chthonic deities (*Di Manes*) marked the grave of an infant Julius Dafnidius, who was also called a *onofitos* (= *neofitos*, *neophytos*), the designation for newly converted Christians: this combination of heathen and Christian formulas bespeaks an early date for this monument, e. g., the 4th century; it was dated by V. Beševliev back to the 4th – early 5th century (Beševliev 1964, 15 – 16, no. 17).

Fig. 11. Coin with Cybele riding a lion, Caracalla (Moushmov 1926, 4876).

Fig. 12. Funerary inscription of bishop Theoprepus (Beševliev 1964, No. 9).

The Early Christian inscriptions from Serdica dated back to the 5th and 6th centuries have all typical elements, like crosses at beginning and end, and formulas “hic requiescit...”, or its Greek counterpart “ἐνθάδε κατάκειται”. They also often contain the designation of a specific affiliation to the church, for example the offices *diaconus*, *presbyteros*, *episcopos*, as well as epithets and status: *macariotatos*, *virgo*, *parthenos*. A good example is the funerary inscription for bishop Theuprepus: “†Hic requiescit vir beatissimus Theuprepus episcop(us)†” found in the area of what may have been the Western necropolis of the city and dated back to the 6th century (National Archaeological Museum, inv. no. 348: Beševliev 1964, 10, no. 9, fig. 11) (fig. 12).

Funerary monuments

The tombs and necropoleis of Serdica provide us with the earliest testimonies of the spreading of Christianity in the city. The process of Christianization was, however, long and complex. Even though anti-pagan legislation was gradually becoming more and more severe, pagan cults and practices seem to have survived for a long period. Unfortunately, archaeological evidence in this re-

spect is poor and we are often compelled to conjecture how this process developed. For example, south of the church of Saint-Sophia in 1915 two tombs were found, one of which may have contained a Christian burial because of its east-west orientation. The tomb, however, held grave goods that could be labeled as pagan: a mirror and a knucklebone. At the same spot a fragment of a clay relief was found, depicting presumably Ganymede (Филов 1915а, 222 – 223).

The earliest burial south of the church of St. Sophia is dated back by a coin of Lucius Verus (161 – 169). Another vaulted tomb from the middle of the 2nd century was found northeast of the church's apse. This evidence shows that the necropolis on this place started not later than the middle of that century; the latest burials here date from the early 6th century (Шалганов 1989а, 63 – 64, specifying that tomb no. 4 was dated back according to its stratigraphy to the first half of the fourth century).

The painted decoration from some of the tombs, published and interpreted by Bogdan Filov, Krstyu Miyatev and contemporary scholars, has either pagan or Christian character (Филов 1913, 101 – 107; Миятев 1925; Valeva 1986; 1989; 1998; 2001; Шалганов 2008b). Beneath the church of Saint Sophia a painted tomb was fortunately preserved; its neutral decoration depicting the garden of the blessed should probably be interpreted as signifying a pagan context (fig. 13). This iconography, however, passed easily from pagan to Christian tomb decoration, combined in the latter with crosses and Christ monograms which later became the dominant and even the sole motifs. This tomb dates from the 4th century (Kitanov 2009, 156 – 167; Kitanov 2014, 669 – 674; Kitanov 2018, 281 – 300).

Nearby but outside Saint Sophia, 16 m westward, a tomb with inscription naming Honorius, “servant of God”, was discovered (Шалганов 2008b, 439 – 447; Valeva 2001, 193, 197; Китанов 2002, 245 – 256; Tsvetkov 2018, 315 – 324) (fig. 14). Its construction is considered to belong to the 5th century. Nearby, a still unpublished tomb with flat roofing is decorated with a painted scene of a banquet, while the floor is covered with unpretentious *opus tessellatum* mosaic.

Fig. 13. Late antique tomb under Saint Sophia church (photo A. Mihailov).

Fig. 14. Honorius tomb (photo K. Kitanov).

Another tomb with inscription from the necropolis of Serdica was described by B. Filov and thoroughly analysed by K. Miateff; unfortunately the inscription was not copied, only signed (both in description and on water-colour copy) as running around the base of the vault (Миятев 1925, 5 – 14; and recently: Kitanov 2009, 125 – 127). It was long, which suggests that it could have cited a psalm related to the deposition ritual. K. Miateff transmits the words of Haralampi Tachev, the painter who made the copies of the frescoes, according to whom the inscription was an invocation of a son to his father; I would suggest that it was a fragment of a psalm (Valeva, 2001, 197; for psalm texts in tombs, basic publication by Кулаковский 1891).

Probably the most interesting painted tomb in Serdica was discovered below the modern street “General Josif Gurko”. The decoration of

Fig. 15. Model of the Early Christian tomb with Archangels (photo courtesy Museum of history of Sofia).

Fig. 16. The church of St. Sophia in Sofia and the neighbouring area. Drawing by J. Oberbauer (Exposition Josef Oberbauer 1854-1926. Town Traces).

its vault imitates the heavenly sky, dominated by the cross, symbol of God. The four corners at the springing of the barrel vault are filled by busts of the four archangels: Michael, Gabriel, Uriel, and Raphael (Кацаров, Тачев 1910, 23 – 28; Миятев 1925, 86 – 105; Valeva 1986, 5 – 28) (fig. 15).

The eastern necropolis of Serdica was very vast. As drawn by the painter Joseph Oberbauer the vaulted tombs of the Late Antique necropolis of Serdica were still visible at the end of the 19th century (fig. 16). Ever since the first archaeological diggings by the Czech brothers Škorpil in 1888 tombs and other structures (churches, praying halls?) have been discovered (К. и Х. Шкорпил 1890, 46 – 64; about studies of the eastern necropolis, recently: Valeva 2015, 67 – 68). The reports from the end of the 19th and the early 20th century are, however, extremely poor in infor-

mation as was also the excavation because of primitive techniques. These were rightfully criticized already by contemporary scholars (e.g., by Протич 1912, 32 – 33.).

The majority of the tombs discovered especially in the area around the cathedral of St. Alexander Nevsky and north of the building of the National Assembly, as well as isolated tombs (К. и Х. Шкорпил 1890, 48 – 58: excavations in 1888; Господинов 1921, 54 – 65: excavations in 1912 and 1915), were surmised to belong to the 5th – 6th century. There were luxurious mausolea as well. The reconstruction of one of them, suggested by Stephan Boyadjiev conforms to similar structures discovered in the necropoleis of Pannonia and the Balkan provinces, e.g., at Stobi, Viminacium, Durostorum (Шалганов 1989b, 74 – 77; Бояджиев 2002, 166 – 167).

Destruction of temple

The troubled events of the transition from pagan to Christian religious life in Serdica find revealing illustration in the destruction of the already mentioned temple of the pagan gods, discovered near the western city wall. The archaeologists investigating the site believe that it happened in the second quarter of the 4th century but after the death of Constantine the Great; later on, the end of the 4th century was also suggested (Станчева, Фърков 1977, 262, 264, 265; Станчева 1985, 69). Another hypothesis connects this event to the name of Protogenes, the bishop of Serdica, assuming that he directed it by personal order of the Emperor Constantine for admonitory purposes (Стойчева 2001, 14 – 15). Although interesting, this remains a mere hypothesis: not only do we lack any explicit source on this matter but dating the destruction of temple and statues to 330 seems too early as well.

It is true that Serdica was capital of a province and its social and ideological development could have become more intense after Aurelian. However, the city had, as it seems, a population of varied nationalities and religious affiliation, therefore an act of religious intolerance at such an early date seems to me unlikely. At first glance the Council of Serdica in 343 presents

more scope for this kind of action but again, one may argue that the attending bishops had much more important theological and jurisdictional problems to settle (Barnard 1983, 67 – 118) than performing public acts of violence. Moreover, if such acts did really happen, they would certainly have been reflected in the written sources because of interest to the Council itself.

The reign of Constantius could have been an appropriate time for this event. In that period Christians started openly to vandalize pagan cult sites, tombs and statues at public display (Amm. Marc., *Res Gestae* 22.4.3; Sozomen, *HE* 3.18; *Cod. Theod.* 16.10.3, 16.10.4.4, 9.17.2). Yet, the fourth century was still basically a pagan age as testified by many sources. For example Ammianus Marcellinus (*Res Gestae* 9.10, 19.12) describes pagan sacrifices and worship taking place openly in Alexandria and Rome. The Calendar of 354 cites many pagan festivals as though they were still being openly observed (Stern 1953, *passim*). More useful for dating of the destruction would be the analysis of the rich house constructed over the ruins of the temple. This has not been done. It was only suggested that this construction occurred not earlier than the second half of the 4th century (Станчева, Фърков 1977, 263). I would add that building the residence would not have happened too long after the destruction of the temple considering the value of the location within the fortified city.

Churches

The Council of Serdica was undoubtedly the most important religious event in the city during the first half of the 4th century (basic: Barnard 1983, 46 – 118; Hess 2002, 95 – 105; Hanson 2005, 293 – 309; recently the dissertation of Граматиков 2017 discusses the Council in Serdica with emphasis on the assembly of the Arian bishops in Philippopolis). Where did the Western bishops hold their meetings? And where did they live? We have only a hint in the letter of bishop Ossius to emperor Constantius, preserved by Athanasius in *Hist. Arianorum* 44.2: “I was present at the Council of Serdica, when you and your brother of blessed memory assembled us all together; and

on my own account I challenged the enemies of Athanasius, when they came to the church where I abode.” (Barnard 1983, 46; cf. Gradeva 2016, 190). There were many suggestions but all are highly controversial. They were recently reminded by Mario Ivanov who was inspired to inventory the churches in Serdica (Ivanov 2018, 102 – 115) after his excavations in the centre of Sofia which brought to light a large apse belonging presumably to a church. In his opinion this structure, situated not far from the centre of the ancient city, and constructed in the early 4th century, could have served for the assemblies of the Western bishops at the Council of Serdica (Ivanov 2016a, 396). The dates of the first and second phases of this building derive from numismatic evidence and analysis of stratigraphy. The author’s suggestion to date this church (No. 1 *intra muros*) in “the first one or two decades of the fourth century”, and see it “as a result of Galerius’ edict of 311 AD” seems rather brave bearing in mind the early history of church architecture. Indeed, the very activity of bishop Protogenes implies the existence of buildings for the gathering of his flock but we need much more evidence to identify such a place. It is clear that all relationship to bishop Protogenes of Serdica and the Council of 343 requires a further study and reliable evidence (about the site of the Council of Serdica (sources): Barnard 1983, 46 – 49, place: Ivanov 2014, 235 – 248).

Another basilica, numbered 2, was in the limits of the town. Discovered in 1968 it was studied in 2011. It is a three-aisle basilica (the existence of a narthex is conjectured) which was built during the last two decades of the 4th century (Ivanov 2016, 394 – 395; Ivanov 2018, 112).

Undoubtedly the Edict of Toleration issued by Galerius in 311 opened the door to Christian proselytizing and church construction, which intensified after the Edict of Milan in 313. At that time a structure east of the Eastern gate of the city was built, which Stefan Boyadjiev interpreted as a martyrion. Certainly, a hypothetical reconstruction is always debatable, but the author’s work seems convincing: the martyrion would have had a large apse where the sarcophagus of the most venerated saint or martyr would have stood, and the lateral compartments would

contain the remains of other revered Christians. Later the martyrium was transformed into a church with two building phases. The first (single-nave) church is dated back to the 4th century, while the three-aisle basilica which replaced it, to the first half of the 5th century (Станчева, 1964, 167; Чанева-Дечевска 1999, 293 – 296; Бояджиев 1994, 12 – 17; id. 2002, 162 – 163; Kirin 2000: 357 – 359; Ćurčić 2010, 60; Ivanov 2018, 101 – 111, sceptical about the martyrium phase). Meanwhile a baptistery was built nearby.

Structures for public spectacles are usually cited in relation to the alleged Christian martyrs in a city and one of the most interesting recent discoveries in this relation is the Serdica amphitheatre. The numismatic material, however, is explicit about the date of its construction: the reign of Licinius – 313/316 – 320/322, which makes it unlikely for the executions of Christians: it must have been used for animal fights and was closed at the very end of the 4th century following the edicts of Theodosius (Величков 2007, 254 – 256).

The amphitheatre neighbours the eastern necropolis of Serdica in which stood the church of Saint Sophia. Its early dating was made certain by over a century-long study of its building history (for the history of research: Valeva 2015, 63 – 67). Dedicated to the Holy Wisdom (Saint Sophia) it gave the city its name of Sofia (Филов 1913, 114 – 120; Динчев 2014, 10 – 41; 2018, 74 – 94; Valeva 2015, 63). The retracing of its founding and gradual enlargement reveals the spiritual climate of Serdica, especially throughout the complicated transition from paganism to Christianity.

The church was situated in the middle of the principal necropolis of the city, eastward and at a considerable distance from the eastern gate. The area, extending around the church itself and the modern Patriarchal St. Alexander Nevsky Cathedral, is rather flat although at a higher level than the fortified city. Its use as burial grounds began between the third quarter of the 2nd century and its end (Шалганов 2005, 470). In the absolute dating of the necropolis under and around the initial (and much smaller) buildings on the site of the Early Byzantine Saint Sophia, three main periods of burials have been distinguished: the first

one, from ca. AD 161 to the reign of Septimius Severus (193 – 211), the next one dated back to the first half of the 3rd century, and the third group of burials dating from the second half of the 3rd century to the third quarter of the 4th: only in this group are there vaulted tombs (Шалганов 1989a, 59 – 65; Шалганов 2005, 471 – 472; a good summary of the study of the structures preceding the church Saint Sophia that we see today, in Fingarova 2011, 36 – 50). The *terminus ante quem* for the burials beneath the church of Saint Sophia itself is given by the two levels of mosaics, the first of which Bogdan Filov called “the lower mosaic” (Филов 1913, 54 – 56). It consists of three parts: the first has the outline of the apse, contiguous is the mosaic with square plan, and further to the west is the rectangular part. After the “lower mosaic” was lifted for conservation, K. Shalганov discovered underneath two pavements which he qualifies as of *opus signinum* type (about these pavements see the clarifications of Popov 2018, 305 – 307). The one that lies deeper, but only, 0.25 m beneath the “lower mosaic”, was the original floor of the first building on that site, the single-nave church. Under this small church several earlier tombs generally dating between 161 and ca. 250 AD remained sealed: these are tombs 2/1997, 5/1998 (an infant burial with a coin with the image of Isis, minted in Serdica in the time of Marcus Aurelius, and situated at a depth of 2.30 m), 6/1998 (-2.20 – 1.90 m beneath modern ground level), and 7/1998 (-90 – 2.75 m beneath ground level) (Шалганов 2005, 470 – 471, figs. 2, 7 and 8). In the midst of the *opus signinum* pavement K. Shalганov discovered the emplacement for the altar table with four imprints of the table legs and coins under three of them: one of Constantius II Augustus (337 – 361) and two of Julian as Caesar (355 – 360), as well as a *sepulcrum* for the relics consisting of two compartments, each containing a silver reliquary (fig. 17) (Шалганов 2002, 582, 584, figs. 7, 9, 10; id. 2005, 469, *sepulcrum* 3/1997, fig. 5). This evidence suggests that the first building at the site was a single-nave church, begun in between 355 and 360, and finished after Emperor Julian’s reign (discussion about the date of the single nave church: Valeva 2015, 69 – 79). Recently Peter Popov (2018, 308)

agrees with the date and states that “all [three parts of the] mosaic are from the same period”). About the end of the fourth century relics were placed beneath the altar table.

What can we add to this deduction? The iconography and style of the “lower mosaic” could certainly help (fig. 18). The motifs and patterns of the different parts of the paving can be compared to a mosaic which fortunately was uncovered during the archaeological excavation in the centre of Sofia in 2010 – 2011. It decorated one of the rooms of a rich *domus*. The mosaic is

Fig. 17. Single nave church beneath Saint Sophia in Serdica. The emplacement of the altar table (Иванов 2002).

dated back to the middle of the 4th century, with connections to Constantius II as co-Augustus and sole Augustus, i.e., 337 – 361 on numismatic and stratigraphy evidence (Иванов 2011b, 10; Ivanov 2016b, Abb. 543 – 548). The pattern is orthogonal, consisting of tangent quadrilobes of peltae around a central square, forming inter-spaces in the shape of a square with bi-concave sides, bearing an inscribed pair of opposed peltae (DGMR 1985, 228-b). The striking iconographic similarities between some parts of the two mosaics (of the *domus* and lower level of Saint Sophia) seems to prove their contemporaneous creation, which is supposed to have been executed by the same mosaic workshop. Yet, the quality of the mosaics differs, the one from the church being more elaborate. This fact requires further study of this important evidence. A new stylistic study of all three parts of the mosaic that covered the one-nave church under the present Saint Sophia is also necessary.

Another monument which could contribute to the correct dating of the first church under present-day Saint Sophia is the church discov-

Fig. 18. The project for conservation of part of the “lower mosaic” (authors Spaska Popova and Petar Popov).

ered in Mediana, between the west wall that surrounded the villa and the east wall of the quarter reserved for the domestic servants (Vasić 2007, 106 – 107). The floor of the church was covered with mortar and when it was lifted during the excavation in 2001, a previous floor level appeared, which marked the first construction phase of the building. Here a mosaic field (0.60 x 0.50 m) was discovered in the middle between the east and west walls of the naos (but a bit closer to the south wall): on it a Christogramm was depicted. Obviously, this was the place of the ambo, which was presumably made of wood. The length of the narthex is 7.50 m, almost double that the length of the naos, which is explained by the bigger number of the catechumens as compared to the baptized. The structure in Mediana is dated back to the 80ies of the 4th century, built presumably after the incursion and the destruction during the Gothic wars of 378.

In spite of the seemingly clear results from Saint Sophia's excavations in the 1990s, questions still exists. One of them concerns the position of the altar table which, according to K. Shalganov's reconstruction of the first structure at the site as *capella memoriae*, stood fairly close to the entrance. We must, however, remember that the actual entrance has not been found. Pokrovski thought it was from the south but the spot reconstructed by Boyadjiev on the west side is more logical. If so, the reason to erect the altar table so close to the entrance (less than 80 cm) is obscure. Therefore, assuming that from the beginning the structure was a single-nave church, it is more logical to think of an altar screen which would have stood here. A part of a 17 cm thick wall protruding from the north wall is probably what has been left from the screen (for detailed comment: Valeva 2015, 77; Popov 2018, 307). Another research goal would be the discussion of the function of Saint Sophia during the different phases of its existence.

Even more challenging is the discussion about the date of the present day Saint Sophia. The period 5th – 6th century is largely accepted but there are controversies when an attempt is made to narrow the time of the construction: it goes from the second half of the 5th, through the turn to the 6th, the pre-Justinianic, and early-Jus-

tinianic period, or the late 6th and even early 7th century (summary in Динчев 2014, 11, 17 – 22). The suggested dating in the 8th century by Galina Fingarova (2011, 151 – 154) was not accepted, although her analyses of the construction and necropolis have been appreciated.

In a recent study I argue that the peculiarities of Saint Sophia building elements and the archaeological (included numismatic) evidence from its interior and the necropolis around it point to a dating in the last years of the 5th and the early years of the 6th century. Several observations of Bogdan Filov reveal that the present-day structure was erected not long after the church with the “upper mosaic” (which dates from the early 5th century) (Филов 2013, 47, 52, 175; cf. Иванов 2007, 126 – 127, and Valeva 2016, 41 – 42). Apparently Saint Sophia had the function of a cemeterial church during the Early Byzantine period, although the relics found beneath the table of the first church (with the “lower mosaic”), and in tomb No. III (a sacred cloth?), along with the entrances from north and south through the short sides of the transept imply that at a certain moment the church could have become a pilgrimage site (Станев, Ждраков 2001, note 55, p. 22; Valeva 2016, 40, 43). The look and structure of Saint Sophia reveal a phase of experiment in Early Byzantine religious architecture, testified by other churches from the late 5th and early 6th centuries like the Meriamlik basilica (Ćurčić 2018, 11 – 12) or the enigmatic and unfortunately destroyed church of St. Polyeuktos of Anicia Juliana, a challenge to Justinian (Valeva 2016, 40 – 41).

The champion of the dating of Saint Sophia in the Justinianic period is Ventsislav Dinchev (e.g. Динчев 2014, 65). He argues that the creation of Justiniana Prima provoked a crisis of hierarchy in the provinces of Dacia Mediterranea and Dardania, and the construction of the new majestic church in Serdica, dedicated to the Holy Wisdom, was a diplomatic move of Justinian to calm the population and the church elite in Serdica (Динчев 2018, 88 – 94).

Saint Sophia suffered hard times during the centuries but remained as a glorious symbol of modern Sofia (a thorough study of Saint Sophia's fate in the Ottoman period: Gradeva 2016a, 171 – 182).

North and West Churches

There is a brief mention about a basilica in the northern extension of Serdica, but no details have been published making any comment about this structure pointless (Ivanov 2018, 111 and references).

A short note by B. Filov in the Bulletin of the Bulgarian Archaeological Society (Филов 1915a, 223 – 224) concerns the finds made during the building of the old Palace of Justice in Sofia (occupied today by the Bulgarian Ministry of Agriculture and Food) southwest of the city wall. Filov writes that walls built of square bricks bound by mortar containing crushed terra cotta were discovered at the site. He cites also a section of pavement (in *opus sectile* ?) made of small tiles of white marble and red sandstone, as well as a capital of trapezoidal shape, made of sandstone and decorated on one side with a relief showing Christ monogram within a wreath tied with ribbons, and flanked by the Apocalyptic letters A and Ω. The assumption that these were rests of a basilica was confirmed during modern excavations. The building had a width of 19.70 m; it stood during the 5th century probably as part of the western necropolis of the city since several tombs were discovered and studied around it (Кирова 2007a, 316; Кирова 2007b, 38 – 43; Ivanov 2018, 111 – 112).

Lozenets church

One of the early churches with secure dating was excavated in the Lozenets district of Sofia. Only the apse of this single-nave church was preserved. The church was built ca. 330 and was destroyed at the end of the first decade of the 5th century when a complex was erected at the site, consisting of basilica, atrium, protective walls with galleries on the inner side and two watch towers (Daskalov and Goryanova, 2009). The large number of fragments of marble revetment suggests that the interior was beautifully decorated. Elaborated limestone capitals and small marble columns from a *mensa sacra*, and others, somewhat larger, which could pertain to liturgical installations or windows, have been discovered at the site as well.

Fig. 19. Ambo slab from Saint George church in Serdica (Selected sculptures, No. 50).

Other fragments of liturgical structures come from several places in Serdica: these are mainly parts of chancel screens, for example a piece in open work from the church near the Eastern gate (Станчева 1964, 161), and other items without clear archaeological context (NAIM Sofia inv. no. 3891: Доцева 2005, 24). A well preserved ambo slab from the church of Saint George in Serdica (6th century) is on display in the National Archaeological Museum in Sofia (NAIM, inv. no. 1039: Selected Sculptures, 75, no. 50; Доцева 2010, 118; cf. Доцева 2011, 149, обр. 14) (fig. 19).

Christianizing secular buildings

The Christianization of the Late antique town has attracted a noticeable interest in recent years (among prolific literature, e.g., Grabar 1946; Deichmann 1954; Brenk 2003). A very interesting monument in Serdica was excavated and published (with a reconstruction) by Sava Bobchev. It is a fragmentary hexagonal structure, found while excavating the area where later the Central Universal Shop of Sofia was built in 1956 – 1957 (Бобчев 1964, 112 – 114). Among the fragments are pieces of the soffit with very rich moulding and an architrave carved with a cross in a wreath (fig. 20). The circumstances of the digging were unfavorable to detailed study, underground water being the main obstacle. Therefore we cannot tell at present whether the hexagonal Christian structure, presumably a fountain, belonged to a religious complex or to a private dwelling. Architect Sava Bobchev be-

lieved that a pagan temple has been superseded by an Early Christian church on this spot; one of his arguments is that the medieval church of St. Nikola Mali was also located in this area. The date he suggested, the 5th century, is somewhat broad but seems reasonable on present evidence.

The Christianization of Serdica led to the transformation of some secular buildings into churches. The Octagon with adjacent rooms east of the present-day church of St. George (of *rotonda* type) became a church: its southern room functioned as a baptistery. St. George itself also originally served as a bath (Филов 1915b, 1921 and, most importantly 1933; his opinion was accepted by Grabar 1928, 87; cf. Иванов 2010), although an opinion that it was a martyrium, transformed into baptistery in the last quarter of the 4th century, has also been expressed (Венедиков, Петров 1964, 100 – 102; general discussion of Saint George church: Kirin 2000, 157 – 257; recently summary of the research in Ivanov 2018, 106 – 109, and about the church in the Ottoman period: Gradeva 2016b). Current opinion is that the building was constructed in the 4th century (with divergencies about the exact years). Like A. Kirin I am of the opinion that the complex with the present day St. George church and the Octagon next to it is part of the imperial residence in Serdica, which should be related to Galerius and Constantine (Kirin 2000: 302 – 306, 322 – 325; Вълева 2011, 132 – 139). The building was transformed into a church at the end of the 4th or in the 5th century. Opinions about the date of this transformation diverge: M. Stancheva suggests the 5th century (Станчева 1994, 58), while the opinion of S. Boyadjiev (Бояджиев 2002, 149 – 150) that this happened at the time of Constantine the Great should be considered with caution (on this issue see also Kirin 2000, 256 and Динчев 2011b, 117).

Serdica's advantage to be on a crossroad often turned out into a disadvantage. The city and its area, as actually the Balkans in general, were periodically severely plundered and destroyed. That is the reason for the scarcity of well pre-

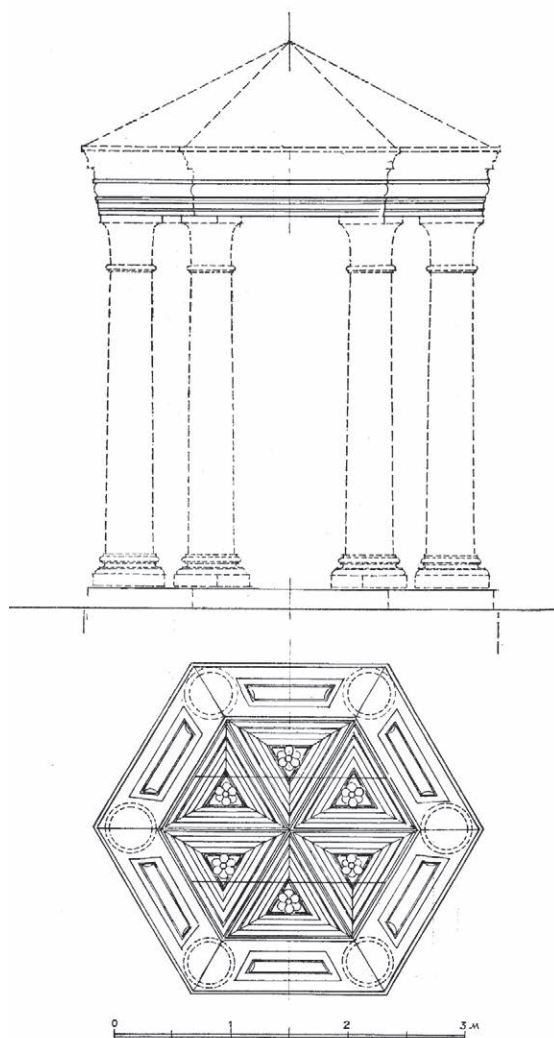

Fig. 20. Hexagonal structure from Serdica (drawing Sava Bobchev 1964).

served over-ground archaeological evidence we have today. Nevertheless, recent years are a real new stage in the archaeological study of Sofia. Several central areas of ancient Serdica are already on public viewing as open-air museums (archaeological report: Шалганов 2016, 36 – 44). An important project was the setting of the Saint Sophia church museum, inaugurated on the 24th of May 2013, in which the necropolis underneath the church is displayed (project: Kitov 1997; restoration and modern socialization of Saint Sophia church: Varbanova 2018, 271 – 279; Edreva 2018, 339 – 348; Stoyanova 2018, 356 – 363).

Bibliography

- Андреева 2014:** П. Андреева. Празници в римската провинция Тракия (I – III век). НАИМ: Дисертации, 8. София, 2014.
- Бешевлиев 1952:** В. Бешевлиев. Епиграфски приноси. София, 1952.
- Бобчев 1940 – 1942:** С. Бобчев. Храм на Серапис в София. – Известия на Българския археологически институт, 1940 – 1942, 218 – 222.
- Бобчев 1943:** С. Бобчев. Сердика. Материали за изучаване на топографията, устройството и архитектурата на града. Материали за историята на София XII. София, 1943.
- Бобчев 1955:** С. Бобчев. Един Митреум в Сердика. – Известия на Археологическия институт, XIX, 1955, 207 – 217.
- Бобчев 1964:** С. Бобчев. Археологически разкопки в центъра на София през 1953 – 1954 г. в участъка на Централния универсален магазин и около него (участък III). – В: Сердика. Археологически материали и проучвания 1. София, 1964, 109 – 133.
- Бобчев 1989:** С. Бобчев. Преглед на останките от Сердика, открити в течение на петдесет години. – В: Сердика. Археологически материали и проучвания, том 2. София, 1989, 37 – 58.
- Божкова 1999:** Б. Божкова. Култът на Херакъл в Сердика (по нумизматични данни). – Нумизматика и сфрагистика, 1999, 2, 67 – 76.
- Божкова 2000:** Б. Божкова. Сердика в своите монети. – В: София, 120 години столица. София, 2000, 138 – 141.
- Божкова 2004:** Б. Божкова. Архитектурни паметници в Сердика по нумизматични данни. – В: Р. Иванов (ред.). Археология на българските земи, том I. София, 2004, 369 – 374.
- Божкова 2009:** Б. Божкова. Култът към Серапис в Сердика по нумизматични данни. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 5, 2009, 77 – 84.
- Божкова 2013:** Б. Божкова. Историята на Сердика и нейните монети. – В: М. Манов (ред.). Василка Герасимова – Томова In Memoriam. София, 2013, 283 – 296.
- Борисова-Кацарова 2016:** И. Борисова-Кацарова. Бележки върху укрепителната система на Сердика (нови данни от района на Западната порта на града). – В: Н. Кирова (ред.). Сборник в памет на Магдалина Станчева. Сердика – Средец – София 6. Регионален исторически музей – София. София, 2016, 51 – 66.
- Ботева 2010:** Д. Ботева. Сцена на възлияние и жертвоприношение при посветителните релефи на Тракийския конник. – В: Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Stephcae Angelova. Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis, Suppl. V. София, 2010, 277 – 289.
- Бояджиев 1959:** С. Бояджиев. Принос към историята на крепостната стена на Сердика. – Археология, 1959, 3 – 4, 35 – 45.
- Бояджиев 1974:** С. Бояджиев. Църквата „Св. Георги“ в София. – Архитектура, 1974, 2, 38 – 39.
- Бояджиев 1994:** С. Бояджиев. Християнската гробнична архитектура в Сердика през II – VI в. – В: Л. Петров (ред.). Българско архитектурно наследство 1. Арх&Арт. София, 1994, 3 – 27.
- Бояджиев 2002:** С. Бояджиев. Сердика (Serdica): градоустройство, крепостно строителство, обществени, частни, култови и гробнични сгради през II – VI в. – В: Р. Иванов (ред.). Римски и ранновизантийски градове в България. София, 2002, 125 – 180.
- Вагалински 2009:** Л. Вагалински. Кръв и зрелища. Спортни и гладиаторски игри в елинистическа и римска Тракия. София, 2009.
- Величков 2007:** Ж. Величков. Amphitheatrum Serdicense. – Археологически открития и разкопки през 2006. София, 2007, 254 – 256.
- Велков 1989:** В. Велков. Сердика – I хил. пр. н. е. – VI в.н.е. (в светлината на писмените извори). – В: П. Динеков (ред.). София през вековете. Древност, Средновековие, Възраждане Том 1. София, 1989, 14 – 25.
- Велков 1921 – 1922:** Ив. Велков. Релеф с циркови игри от Сердика. – Известия на Българския археологически институт, I, 1921 – 1922, 21 – 30.
- Велков 1938:** Ив. Велков. Археологически вести. Късно-римска вила при Орландовци. – Известия на Българския археологически институт, XII, 1938, 409 – 414.
- Венедиков, Петров 1964:** Ив. Венедиков, Т. Петров. Църквата „Св. Георги“ в София. – В: Т. Герасимов (ред.). Сердика. Археологически материали и проучвания 1. София, 1964, 77 – 108.
- Вълева 2011:** Ю. Вълева. Галерий, Константин и императорският дворец в Сердика (състояние на проучванията). – В: З. Гочева, К. Димитров, М. Алексиева (ред.). Variae Thracica, Studia in honorem Mariae Čičikova. Издание на НБУ и Исторически музей „Искра“ – Казанлък. София, 2011, 132 – 139.
- Вълчев 2015:** Ив. Вълчев. Извънградски светилища в римската провинция Тракия (I – III век). София, 2015.
- Върбанов 2000:** И. Върбанов. Гръцки императорски монети: Тракия (от Сердика до Хадрианопол), Тракийски Херсонес, Тракийски острови, Македония. Бургас, 2000.
- Георгиев 1959:** Г. И. Георгиев. Останки от първобитно селище в центъра на София. – Известия на Археологическия институт, 22, 1959, 329 – 332.
- Герасимов 1940 – 1942:** Т. Герасимов. Новооткрити паметници в София. – Известия на Българския археологически институт, 14, 1940 – 1942, 256 – 262.
- Герасимов 1953:** Т. Герасимов. Статуи от Сердика, изобразени върху монети. – София, I, 1953, 134 – 139.
- Герасимов 1955:** Т. Герасимов. Една монета от Сердика с изображение на чешма. – Известия на археологическия институт, XX, 1955, 581 – 583.
- Геров 1969:** Б. Геров. Проучвания върху западнотракийските земи през римско време. Част III. – Го-

- дишник на Софийския университет, Факултет по западни филологии 62/2, 1968 [1969].
- Господинов 1921:** Ю. Господинов. Некрополът около църквата „Св. София“. – В: Р. Попов, Г. Кацаров, Ю. Господинов. Предисторически и старохристиянски паметници от София и околността. Материали за историята на София V. София, 1921, 54 – 62.
- Гочева 2006:** З. Гочева. Организация на религиозния живот в Сердика през римската епоха. – В: Четвърти международен симпозиум „Кабиле“: Поселищният живот в Тракия. Ямбол, 2006, 263 – 274.
- Граматинов 2017:** П. Граматинов, Филипополският събор и арианството на Изток. Докторска дисертация към Православния богословски факултет при университета „Св. св. Кирил и Методий“. Велико Търново, 2017.
- Григорова 1983:** К. Григорова. Антична сграда *extra muros*. София, 7, 1983, 20.
- Динчев 2011а:** В. Динчев. Към характеристиката на градоустройството на Сердика. – Археология, LII, 2011, 1, 61 – 77.
- Динчев 2011б:** В. Динчев. Обществения бани на Сердика. – В: Ст. Станев, В. Григоров и Вл. Димитров (ред.). Изследвания в чест на Стефан Бояджиев. София, 2011, 101 – 124.
- Динчев 2014:** В. Динчев. „Св. София“ и Сердика. София, 2014.
- Динчев 2018:** В. Динчев. Сердикийската „Св. София“. По въпросите за датата и причините за появата ѝ. – В: Базиликата „Св. София“ на прехода между езичество и християнство. Международна научна конференция 11 – 13 март 2014 г. Сердика – Средец – София. Том 7. София, 2018, 74 – 101.
- Досева 2005:** И. Досева. Композиция и декорация на ранновизантийските олтарни прегради в контекста на църковния интериор (според паметниците на съвременна България). – Проблеми на изкуството / Art Studies Quarterly, 2005, 3, 20 – 29.
- Досева 2010:** И. Досева. Ранновизантийските и средновековните амвони: медиатор в църковния интериор (според паметниците от територията на съвременна България). – В: М. Сантова, Б. Пенкова, И. Станова, М. Иванова (ред.). От Честния пояс на Богородица до коланчето за рожба. Изследвания по изкуствознание и културна антропология в чест на проф. Елка Бакалова. София, 2010, 114 – 123.
- Досева 2011:** И. Досева. Ранновизантийските амвони от територията на съвременна България: образци и адаптации. – В: Ст. Станев, В. Григоров, Вл. Димитров (ред. и състав.). Изследвания в чест на Стефан Бояджиев. НАИМ – БАН. София, 2011, 139 – 160.
- Дремсизова 1950:** Цв. Дремсизова. Старохристиянски латински надпис от София. – Разкопки и проучвания 4, 1950, 115 – 122.
- Иванов 2007:** М. Иванов. Раннохристиянска гробница от източния некропол на Сердика. – Годишник на Националния археологически музей, 11, 2007, 123 – 143.
- Иванов 2010:** М. Иванов. Късноантичният балнеум под „Св. Георги“ в София – *addenda et corrigenda*. – Археология, 3 – 4, 2010, 123 – 128.
- Иванов 2011а:** М. Иванов. Обект „Метростанция 8 – II“, София, античен период. – Археологически открития и разкопки през 2010. София, 2011, 316 – 319.
- Иванов 2011б:** М. Иванов. Резултати от археологическите проучвания във връзка с изграждането на метростанция 8 – II, София. – Паметници, реставрация, музеи, 2011, 3 – 4, 3 – 10.
- Иванов 1994:** Т. Иванов. Към проблема за укрепителната система на Сердика (II – VI век). – В: Е. Басат (ред.). Сердика – Средец – София 2. София, 1994, 29 – 52.
- Кацаров 1910:** Г. Кацаров, Принос към старата история на София. София, 1910, 38 – 70.
- Кацаров, Тачев 1910:** Г. Кацаров, Х. Тачев. Новооткрита старохристиянска гробница в София. – Известия на Българския археологически институт, 1910, 23 – 28.
- Кирова 2007а:** Н. Кирова. Античен обект в трета спасителна зона на ИАР „Сердика – Средец“, ул. „Д. Груев“, No. 8, София, през 2006. – Археологически открития и разкопки през 2006 г. София, 2007, 314 – 317.
- Кирова 2007б:** Н. Кирова. Гробници от западния некропол на Сердика. – Археология, 2007, 1 – 4, 38 – 45.
- Китанов 2002:** К. Китанов. За някои технологични особености на стенописите на гробницата на *Honorius* от източния некропол на *Serdica*. – В: Търновската книжовна школа и християнската култура в Източна Европа. Търновска книжовна школа, том 7. Велико Търново, 2002, 645 – 656.
- Колева 2012:** М. Колева. Копия на гръцки класически оригинали в римската кръгла пластика от нашите земи. Планова задача в Института за история на изкуствата при БАН, ръкопис. София.
- Колева 2016:** М. Колева. Атина от Сердика. – В: Н. Кирова (ред.). Сборник в памет на Магдалина Станчева. Сердика – Средец – София 6. София, 2016, 82 – 86.
- Китов 1997:** В. Китов. Проучвателски и проектантски работи по базилика „Света София“ 1990 – 1996. – В: Сердика – Средец – София 3. София, 1997, 301 – 315.
- Кулаковский 1891:** Ю. Кулаковский. Древности Южной России. Керченская христианская катакомба 491 года. – В: Материалы по археологии России издаваемые Императорской Археологической Комиссией 6. Санкт – Петербург, 1891.
- Митрев 2003:** Г. Митрев. Религиозни институции и общества в провинция Македония (148 г. пр. н. е. – 284 г. н. е.). София, 2003.
- Миятев 1925:** К. Миятев. Декоративната живопис на софийския некропол. София, 1925.
- Младенова 1960:** Я. Младенова. Оброчни паметници от Пловдив. – Годишник на Пловдивския народен музей, 4, 1960, 181 – 183.

- Мушмов 1912:** Н. Мушмов. Античните монети на Балканския полуостров и монетите на българските царе. София, 1912.
- Мушмов 1926:** Н. Мушмов. Монетите и монетарниците на Сердика. София, 1926.
- Мушмов 1928:** Н. Мушмов. Монетарниците на Сердика. – В: Юбилейна книга на град София 1878 – 1928 г. София, 1928, 28 – 30.
- Новкиришка – Стоянова et al. 2012:** М. Новкиришка – Стоянова, М. Костова, Т. Пиперков, Л. Радулова, М. Бъбаров, С. Иванов, М. Тодоров. De constitutionibus principium Serdicae datis / Императорски конституции, издадени в Сердика. София, 2012.
- Протич 1912:** А. Протич. Архитектоничната форма на Софийската църква „Света София“. Художествено – историческо изследване. София, 1912.
- Станев, Ждраков 2001:** С. Станев, З. Ждраков. ПОЛЛАТА ЕТН ТОУ ПАТРИАРХОУ (за една акламация в сердикийската църква „Св. София“). – Археология, 2001, 1 – 2, 20 – 29.
- Станчева 1964:** М. Станчева. Раннохристиянски култови сгради край източната крепостна стена на Сердика. – В: Т. Герасимов (ред.). Сердика. Археологически материали и проучвания 1. София, 1964, 159 – 168.
- Станчева 1972:** М. Станчева. Надписът за изграждане на крепостна стена на Сердика. – Векове I, 1972, 1, 51 – 54.
- Станчева 1975:** М. Станчева. Втори надпис за крепостната стена на Сердика. – Археология, 1975, 3, 30 – 36.
- Станчева 1985:** М. Станчева, Среци с археологията. София, 1985.
- Станчева 1988:** М. Станчева. Софийската крепост през Средновековието (по археологически данни). – Военноисторически сборник, № 6, 1988, 86 – 99.
- Станчева 1989:** М. Станчева. Археологическото наследство на София. Формиране, състояние, проблеми. – В: В. Велков, Т. Иванов, М. Станчева (ред.). Сердика. Археологически материали и проучвания 2. Българска академия на науките. София, 1989, 6 – 35.
- Станчева 1994:** М. Станчева. За Константиновия квартал в Сердика. В: Е. Басат (ред.). Сердика – Средец – София 2. София, 1994, 53 – 79.
- Станчева, Фърков 1977:** М. Станчева, Ю. Фърков. Новооткрит езически храм в Сердика. – Известия на Българското историческо дружество, 30, 1977, 249 – 276.
- Стойчева 2001:** С. Стойчева. Сердикийското разрушаване на идолите от 330 г. – Минало, 2001, 1, 11 – 14.
- Стоянов 1986:** Т. Стоянов. Култът на Артемида/Диана в Тракия, VI в. от н. е. – IV в. от н. е. Автореферат на дисертация за получаване на научната степен доктор. София, 1986.
- Тачева – Хитова 1982:** М. Тачева – Хитова. История на източните култове в Долна Мизия и Тракия (V в. пр. н. е. – IV в. н. е.). София, 1982.
- Тачева 1999:** М. Тачева. Тракийското светилище на Асклепий Лименос край град Сливница (територията на Сердика) и неговият епиграфски архив. – Thracia antiqua 10: In memoriam G. Mihailov. София, 1999, 152 – 169.
- Филов 1913:** Б. Филов. Софийската църква „Св. София“. Материали за историята на София IV. София, 1913.
- Филов 1915а:** Б. Филов. Новооткрити старини. – Известия на българското археологическо дружество, V, 1915, 222 – 230.
- Филов 1915б:** Б. Филов. Разкопки в църквата „Св. Георги“ в София. – Известия на българското археологическо дружество, V, 1915, 208 – 210.
- Филов 1921:** Б. Филов. Разкопки в църквата „Св. Георги“ в София. – Годишник на народния музей, 1921, 183 – 197.
- Филов 1933:** Б. Филов, Софийската църква „Св. Георги“. – Материали за историята на София VII. София, 1933.
- Христов 2015:** И. Христов. Едикт за толерантността на император Галерий (311) според версията на Евсевий Кесарийски. – В: От толерантност към признаване. Сборник текстове по случай 1700 – годишнината от Медиоланския едикт (313 г.). София, 2015, 116 – 126.
- Шалганов 1989а:** К. Шалганов. Стратиграфски наблюдения върху участък от Софийския некропол. – В: В. Велков, Т. Иванов, М. Станчева (ред.). Сердика. Археологически материали и проучвания 2. София, 1989, 59 – 65.
- Шалганов 1989б:** К. Шалганов. Многокамерна гробница от източния некропол на Сердика. – В: В. Велков, Т. Иванов, М. Станчева (ред.). Сердика. Археологически материали и проучвания 2, София, 1989, 74 – 77.
- Шалганов 2002:** К. Шалганов. Нови данни за архитектурната предистория на базиликата „Света София“ в София. – В: Πύλη. Изследвания в чест на проф. И. Маразов. София, 2002, 581 – 592.
- Шалганов 2005:** К. Шалганов. Археологически проучвания под базиликата „Св. София“ в София през 1991 – 2002. – В: Т. Стоянов, М. Тонкова, Хр. Прешленов, Хр. Попов (ред.). Heros Nephaistos. Studia in honorem Liubae Ognenova-Marinova. София, 2005, 469 – 479.
- Шалганов 2008а:** К. Шалганов. Нови данни за укрепителната система на римския град Сердика. – В: В. Върбанова, Н. Кирова (ред.). София и нейното културно-историческо наследство. Сердика – Средец – София 4. София, 2008, 9 – 16.
- Шалганов 2008б:** К. Шалганов. Гробницата на Хонорий и надгробната плоча на Паладий – две нови свидетелства за раннохристиянска Сердика. – В: Е. Генчева (ред.). Studia in honorem Aleksandrae Dimitrova-Milcheva. Югоизточна Европа през Античността, VI в. пр. н. е. – VII в. сл. Хр. София, 2008, 439 – 454.
- Шалганов 2011:** К. Шалганов. Археологически паметници в София. Пътеводител. Общинско предприятие

- тие „Стара София“ със Софийски исторически музей. София, 2011.
- Шалганов 2016:** К. Шалганов. Археологическо проучване на терена на Ларгото (пл. „Независимост“) в София 2009 – 2011 г. (предварително съобщение). – В: Н. Кирова (ред.). Сердика – Средец – София 6. Сборник в памет на Магдалина Станчева. София, 2016, 36 – 44.
- Шалганов, Кирова 2010:** К. Шалганов, Н. Кирова. Археологическото наследство на София – проучване, състояние, проблеми и перспективи: петдесет и пет години археологически проучвания на територията на столицата от Музея за история на София – 1952 – 2007. – В: Л. Стоилова (ред.). Културно-историческо наследство на София, проблеми и перспективи. Сердика – Средец – София 5. София, 2010, 20 – 45.
- Шаранков 2013:** Н. Шаранков. Надписи. – В: И. Лазаренко, Е. Мирчева, Р. Енчева, Д. Стоянова, Н. Шаранков. Храмът на понтийската Майка на боговете в Дионисополис. Варна, 2013, 47 – 64.
- Шаранков 2014:** Н. Шаранков. Надпис за строеж на храм от Никополис ад Иструм. – Археология, LV, 2014, 1 – 2, 28 – 48.
- Шкорпил К. и Х. 1890:** К. и Х. Шкорпил. Средновековни черкви и гробища в София. – Сборник за народни умотворения, 2, 1890, 46 – 64.
- Barnard 1983:** L. Barnard. The Council of Serdica 343 A.D. Sofia, 1983.
- Beševliev 1964:** V. Beševliev. Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien. Berlin, 1964.
- Boteva 2007a:** D. Boteva. The Bull as a Sacrificial Animal and as Rider's Antagonist on the Votive Plaques of the Heros equitans: A Database Analysis. – In: K. Boshnakov (Ed.). Jubilaus VI: In memory of Karel and Hermenegild Škorpil. Sofia, 2007, 158 – 164.
- Boteva 2007b:** D. Boteva. Abbildende Darstellung des Thrakischen Reiters: Analyse einer Datenbank. – In: L. Vagalinski (Ed.). The Lower Danube in Antiquity (VI c. BC – VI c. AD). International Archaeological Conference. Bulgaria – Tutrakan, 2005. Sofia, 2007, 201 – 215.
- Boteva 2007c:** D. Boteva. Die Schlange auf den Weihereliefs des Thrakischen Reiters: Analyse einer Datenbank. – Thracia XVII: In honorem annorum LX Cirili Yordanov. Sofia, 2007, 399 – 418.
- Boteva 2011:** D. Boteva. The 'Thracian Horseman' Reconsidered. – In: I. Haynes (Ed.). Early Roman Thrace. New Evidence from Bulgaria. Journal of Roman Archaeology, Suppl. Series 82. Portsmouth, RI, 2011, 84 – 105.
- Brenk 2003:** B. Brenk. Die Christianisierung der spätromischen Welt. Stadt, Land, Haus, Kirche und Kloster in frühchristlicher Zeit. Wiesbaden, 2003.
- Cagnat, Besnier 1908:** R. Cagnat, M. Besnier. Revue des publications épigraphiques. – Revue archéologique, XI /1, 1908, 317 – 328.
- Cazes 1999:** D. Cazes. Le musée Saint-Raymond. Musée des Antiques de Toulouse. Toulouse, 1999.
- Cermanović-Kuzmanović 1982:** A. Cermanović-Kuzmanović. Corpus cultus equitis Thracii (CCET) V. Monumenta intra fines Iugoslaviae reperta. Leiden, 1982.
- Cook 1925:** A. B. Cook. Zeus: A Study in Ancient Religion II. Cambridge, 1925.
- Ćurčić 2010:** S. Ćurčić. Architecture in the Balkans: From Diocletian to Suleyman the Magnificent, c. 300 – 1550. Yale University Press, 2010.
- Ćurčić 2018:** S. Ćurčić. Domed basilica in Early Byzantine architecture. Origins of the type, its significance, and its geographic spread. – In: The Basilica of St. Sophia during the Transition from Paganism to Christianity. International scientific conference, Sofia, March 11 – 13, Регионален исторически музей – София, 11 – 32.
- Daskalov, Goryanova 2009:** M. Daskalov, S. Goryanova. Early Christian Architectural Complex in Sofia (Bulgaria). – In: M. Rakocija (Ed.). Niš and Byzantium, VII, 2008. Niš, 2009, 151 – 162.
- Deichmann 1954:** F. W. Deichmann. Christianisierung. – In: Reallexikon für Antike und Christentum 2. Stuttgart, 1954, 1228 – 1241.
- DGMR 1985:** C. Balmelle et al. Le décor géométrique de la mosaïque romaine. Tome 1. Répertoire graphique et descriptif des compositions linéaires et isotropes. Paris, 1985.
- Dimitrova 2002:** N. Dimitrova. Inscriptions and Iconography in the Monuments of the Thracian Rider. – Hesperia, 71.2, 2002, 209 – 229.
- Edreva 2018:** V. Edreva. The expository value of the St. Sophia basilica and its environment in the city of Sofia. – In: The Basilica of St. Sophia during the Transition from Paganism to Christianity. International scientific conference, Sofia, March 11 – 13. Регионален исторически музей – София, 2018, 338 – 354.
- Esders 2012:** S. Esders. Early Medieval Use of Late Antique Legal Texts: The case of the manumissio in ecclesia. – In: Configuration du text en histoire. Proceedings of the Twelfth International Conference on Studies for the Integrated Text Science. Nagoya, 2012, 55 – 66.
- Filov 1909:** B. Filov, "Sodalitia vernaculorum", Klio, IX, 1909, 253 – 259.
- Fingarova 2011:** G. Fingarova, Die Baugeschichte der Sophienkirche in Sofia. Wiesbaden, 2011.
- Georgieva 1965:** I. Georgieva. Der wildtragende Thrakische Reitergott. – Eirene, Studia Graeca et Latina, 4, 1965, 111 – 122.
- Gočeva, Oppermann 1979:** Z. Gočeva, M. Oppermann. Corpus cultus equitis Thracii (CCET) I. Monumenta orae Ponti Euxini Bulgariae. Leiden, 1979.
- Gočeva, Oppermann 1981:** Z. Gočeva, M. Oppermann. Corpus cultus equitis Thracii (CCET) II/1. Monumenta inter Danubium et Haemum reperta (Durostorum et vicinia oppidis Tolbuhin, Marcianopolis et vicinia, regio oppidi Sumen). Leiden, 1981.
- Gočeva, Oppermann 1984:** Z. Gočeva, M. Oppermann. Corpus cultus equitis Thracii (CCET) II/2. Monumenta inter Danubium et Haemum reperta (regio oppidi Targoviste, Abrittus, Sexaginta Prista et vicinia, Nicopolis ad Istrum et vicinia, Novae). Leiden, 1984.
- Gounaropoulou, Hatzopoulos 1998:** L. Gounaropoulou, M. B. Hatzopoulos. Επиграφές Κάτω Μακεδονίας:

- μεταξύ του Βερμίου όρους και του Αξίου ποταμού. Τεύχος Α. Επιγραφές Βεροίας. Athens, 1998.
- Grabar 1928:** A. Grabar. La peinture religieuse en Bulgarie. Paris, 1928.
- Grabar 1946:** A. Grabar. Martyrium. Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique. 2 vols, and atlas. Paris, 1946.
- Gradeva 2016a:** R. Gradeva. Late Antique church buildings in Ottoman Sofia, fifteenth to beginning of nineteenth centuries. – In: M. Hartmuth, A. Dilsiz, & A. Wharton (Eds.), Christian art under Muslim rule : proceedings of a workshop held in Istanbul on May 11/12, 2012. Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten. Leiden, 2016, 167 – 193.
- Gradeva 2016b:** R. Gradeva. Sofia's Rotunda and Its Neighbourhood in Ottoman Times. – In: J. Zimmermann, C. Herzog, R. Motika, & M. Ursinus (Eds.). Osmanische Welten: Quellen und Fallstudien : Festschrift für Michael Ursinus. Bamberg, 2016, 177 – 207.
- Graillot 1912:** H. Graillot. Le culte de Cybèle Mère des Dieux à Rome et dans l'empire romain. Bibliothèque des écoles françaises d'Athènes et de Rome. Paris, 1912.
- Grassinger 1994:** D. Grassinger. Antike Marmorskulpturen auf Schloss Broadlands (Hampshire). Monumenta Artis Romanae XXI. Mainz am Rhein, 1994.
- Hamparțumian 1979:** N. Hamparțumian. Corpus cultus equitis Thracii (CCET) IV. Moesia Inferior (Romanian section) and Dacia. Leiden, 1979.
- Hanson 2005:** R. P. C. Hanson. The Search for the Christian Doctrine of God: The Arian Controversy, 318 – 381. London, 2005.
- Hess 2002:** H. Hess. The Early Development of Canon Law and the Council of Serdica. London, 2002.
- Hoffiler 1902:** V. Hoffiler. Trački konjanik. – Viestnik hrvatskoga arheološkoga društva, n.s. 6, 1902, 192 – 209.
- Ivanov 2014:** M. Ivanov. The Site of The Council of Serdica: New Archaeological Evidence. – In: V. Vachkova, D. Dimitrov (Eds.). Serdica Edict (311 AD). Concepts and Realization of the Idea of Religious Toleration. Sofia, 2014, 235 – 248.
- Ivanov 2016a:** M. Ivanov. Two Early Christian Basilicas in Serdica: New Archaeological Data. – In: O. Brandt, V. Fiocchi Nicolai, G. Castiglia (Eds.), Costantino e i Costantinidi. L'innovazione costantiniana, le sue radici e i suoi sviluppi. Acta XVI Congressus internationalis archaeologiae christianae. Pars I. Roma, 2016, 393 – 404.
- Ivanov 2016b:** M. Ivanov. Bodenmosaiken aus dem sog. Gebäude A6 bzw. Haus der Felix. – In: R. Pillinger, A. Lirsch, V. Popova (Eds.). Corpus des spätantiken und frühchristlichen Mosaiken Bulgariens. Wien, 2016, 288 – 295.
- Ivanov 2018:** M. Ivanov. Function, chronology, and urban features of the Early Christian cult architecture in Serdica. – In: The Basilica of St. Sophia during the Transition from Paganism to Christianity. International scientific conference, Sofia, March 11 – 13, Регионален исторически музей – София, 102 – 129.
- Kazarov 1918:** G. Kazarov. Heros. Thrakisher Reiter. – Real Encyclopädie, Suppl. III (1918), 1132 – 1148.
- Kazarov 1936:** G. Kazarov. Thrake (Religion). – Real Encyclopädie (RE) VI A (1936), col. 528 – 529.
- Kazarov 1938:** G. Kazarov. Die Denkmäler des thrakischen Reitergottes in Bulgarien. Dissertationes Pannonicae, Serie II, Fasc. 14. Budapest, 1938.
- Kirin 2000:** A. Kirin. The Rotunda of St. George and Late Antique Serdica: from Imperial Palace to Episcopal Complex, Princeton University Diss. Ann Arbor, 2000.
- Kirova 2012:** N. Kirova. Serdica. – In: R. Ivanov (Ed.). Roman Cities in Bulgaria, vol. I. Sofia, 2012, 199 – 260.
- Kitanov 2009:** K. Kitanov. La peinture funéraire de l'Antiquité tardive en Thrace et en Dacie. Éditions universitaires européennes, 2009.
- Kitanov 2014:** K. Kitanov. La peinture du tombeau n° 8 de Serdica. Matériaux et technique de réalisation. Historiographie de restauration. – In: N. Zimmermann (Hrsg.). Malerei zwischen Lokalstil und Zeitstil. Akten des XI. Internationale Kolloquium der AIPMA, 13. – 17. September 2010 in Ephesos. Wien, 2014, 669 – 674, Tafel CXC.
- Kitanov 2018:** K. Kitanov. The mural paintings of tomb No. 16. Diagnostics of its condition. Conservation methods. – In: The Basilica of St. Sophia during the Transition from Paganism to Christianity. International scientific conference, Sofia, March 11 – 13, Регионален исторически музей – София, 281 – 300.
- Krüger et al. 1915:** P. Krüger, Th. Mommsen, R. Schoell, W. Kroll. Corpus iuris civilis, vol. II. Weidmann. Berlin, 1915.
- Łucaszewicz 1998:** A. Łucaszewicz. Antoninus Philopappis: Observations on Caracalla's Visit to the Sarapeum of Alexandria (AD 215 – 216). Warsaw, 1998.
- Macdonald 1899:** G. Macdonald. Catalogue of Greek coins in the Hunterian Collection I. Glasgow, 1899.
- Merlin, Gagé 1937:** A. Merlin, J. Gagé. Revue des publications épigraphiques relatives à l'antiquité romaine. – Revue archéologique, X, 1937, 325 – 410.
- Mihailov, IGBulg, 1961:** G. Mihailov. Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae, vol. III, 1. Inscriptiones inter Haemum et Rhodopem repertae. Fasciculus prior: Territorium Philippopolis. Sofia, 1961.
- Mihailov, IGBulg, 1966:** G. Mihailov. Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae, vol. IV. Inscriptiones in territorio Serdicensi et in vallibus Strymonis Nestique repertae. Sofia, 1966.
- Mihailov, IGBulg, 1970:** G. Mihailov. Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae, vol. I. Inscriptiones orae Ponti Euxini, 2nd ed. emend. Sofia, 1970.
- Mihailov 1976:** G. Mihailov. Une nouvelle inscription de l'enceinte de Serdica. – Epigraphica, 38, 1976, 21 – 24.
- Mionnet 1812:** T. Mionnet. Description de médailles antiques. Supplement II. Paris, 1812.
- Mitchell 1999:** S. Mitchell. The Cult of Theos Hypsistos between Pagans, Jews, and Christians. – In: P. Athanassiadi, M. Frede (Eds.). Pagan Monotheism in Late Antiquity. Oxford, 1999, 81 – 148.

- Mitchell, Nuffelen 2010:** S. Mitchell, P. van Nuffelen. Introduction: The Debate about Pagan Monotheism. – In: S. Mitchell and P. van Nuffelen (Eds.), *One God: Pagan Monotheism in the Roman Empire*. Cambridge, 2010, 1 – 33.
- Pandermalis 2003:** D. Pandermalis. Zeus Upsistos kai alla. – *To Arkhaiologiko Ergo sti Makedonia kai sti Thraki*, 17, 2003, 417 – 424.
- Pick 1898:** B. Pick. Die antiken Münzen Nordgriechenlands, Bd. I, 1. Halbband. Die antiken Münzen von Dakien und Moesien. Berlin, 1898.
- Pool 1877:** R. S. Pool. Catalogue of Greek coins in the British Museum. The Tauric Chersonese, Sarmatia, Dacia, Moesia, Thrace. London, 1877.
- Popov 2018:** P. Popov. Mosaics from the Early Christian chapel found in the bases of the St. Sophia basilica: Conservation, restoration and exposure. In: *The Basilica of St. Sophia during the Transition from Paganism to Christianity*. International scientific conference, Sofia, March 11 – 13, Регионален исторически музей – София, 2018, 301 – 314.
- Ritter 2017:** S. Ritter. Buildings on Roman coins: Identification problems. – *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte*, 67, 2017, 101 – 143.
- Ruzicka 1915:** L. Ruzicka. Die Münzen von Serdica. – *Numismatischen Zeitschrift XLVIII*, 1915, 1 – 82.
- Schürer, 1897:** E. Schürer. Die Juden im Bosporianischen Reiche und die Genossenschaften der σεβόμενοι θεόν ὑπ-ιστον ebendaselbs. – *Sitzungsberichte der königlich preussischen Akademie der Wissenschaften*, 1897, 200 – 227.
- SEG 46 (1996):** Supplementum Epigraphicum Graecum, vol. 46, eds. H.W. Pleket, R.S. Stroud, A. Chaniotis, J.H.M. Strubbe, assist. eds. R.A. Tybout, M.B. Richardson, Gieben, Amsterdam, 1996.
- Selected sculptures, s.a.:** Selected sculptures (Guide). National Archaeological Institute with Museum. Sofia, s.a.
- Sharankov 2018:** N. Sharankov. The date of the first Pythian games in Serdica. – In: D. Boteva – Boyanova, P. Delev, J. Tzvetkova (Eds.), *JUBILAEUS VII. Society, Kings, Gods. In memoriam Professoris Margaritae Tachevae*. Sofia, 2018, 373 – 391.
- Slavova 2002:** M. Slavova. Mystery Clubs in Bulgarian Lands in Antiquity: Greek Epigraphical Evidence. – *Opuscula Atheniensia*, 27, 2002, 137 – 149.
- SNG/Cop 1942, 1943:** Sylloge Nummorum Graecorum. The Royal Collection of Coins and Medals in the Danish National Museum. Thrace, 1942, part 6, 1, and 1943, part 7, 2. Copenhagen, 1942.
- Stancheva 1978:** M. Stancheva. Sur le culte d'Artémis à Serdica. – In: *Studia in honorem Vesselini Beševliev*. Sofia, 1978, 230 – 235.
- Stancheva 1987:** M. Stancheva. Serdica au Ier – IVe s. de n. ère à la lumière des dernières recherches archéologiques. – In: T. Ivanov, M. Čičikova, A. Dimitrova – Milčeva (Eds.), *Recherches sur la culture en Mésie et en Thrace (Bulgarie) (Ier – IVe s.)* (=Bulletin de l'Institut d'archéologie, XXXVII), 1987, 61 – 74.
- Stern 1953:** H. Stern. Le Calendrier de 354. Étude sur son texte et ses illustrations. Paris, 1953.
- Stoyanova 2018:** P. Stoyanova. Socialization of the underground level of the St. Sophia Basilica. Main administration tendencies and lines. – In: *The Basilica of St. Sophia during the Transition from Paganism to Christianity*. International scientific conference, Sofia, March 11 – 13, Регионален исторически музей – София, 2018, 355 – 365.
- Stoytcheva 1999:** S. Stoytcheva. Bishop Protogenes of Serdica. His life and theological views (335 – 351). – *Byzantinoslavica: Revue internationale des études byzantines* (Praha), 40, 2, 1999, 308 – 314.
- Tacheva-Hitova 1978:** M. Tacheva-Hitova. Dem Hypsistos geweihte Denkmäler in den Balkanländern (Untersuchungen zur Geschichte der antiken Religionen, IV). – *Balkan Studies*, 19, 1978, 1, 59 – 75.
- Tacheva-Hitova 1983:** M. Tacheva-Hitova. Eastern Cults in Moesia Inferior and Thracia (5th century BC – 4th century AD). *Etudes préliminaires des religions orientales dans l'empire romain* 95. Leiden, 1983.
- Tatscheva-Hitova 1977:** M. Tatscheva-Hitova. Dem Hypsistos Geweihte Denkmäler in Thrakien. Untersuchungen zur Geschichte der antiken Religionen, III. – *Thracia*, IV, 271 – 301.
- Tsalampouni 2011:** E. G. Tsalampouni. The Cult of Zeus Hypsistos in Roman Thessalonica and the First Christian Community of the City. – In: *Society of Biblical Literature (SBL) International Meeting* (London, 3 – 7 July 2011): www.academia.edu/1462334/.
- Tsvetkov 2018:** V. Tsvetkov. Tomb No. 2 (Honorius' grave) from the eastern necropolis of Serdica: issues of preventive conservation. – In: *The Basilica of St. Sophia during the Transition from Paganism to Christianity*. International scientific conference, Sofia, March 11 – 13, Регионален исторически музей – София, 2018, 315 – 324.
- Valeva 1986:** J. Valeva. La Tombe aux Archanges de Sofia. Signification eschatologique et cosmogonique du décor. – *Cahiers archéologiques*, 34, 1986, 5 – 28.
- Valeva 1989:** J. Valeva. Les nécropoles paléochrétiennes de Bulgarie et les tombes peintes. – In: *Actes du XIe congrès international d'archéologie chrétienne*, Lyon – Vienne – Grenoble – Genève – Aoste, 21 – 28 septembre 1986 (= Collection de l'Ecole française de Rome 123 = Studi di Antichità Cristiana XLI), vol. II. Città del Vaticano, 1989, 1243 – 1258.
- Valeva 1998:** J. Valeva. Les tombes ornées de croix et de chrismes peints. In: *Acta XIII congressus internationalis archaeologiae christianae III 1995* (= Studi di antichità cristiana LIV = Vjesnik za arheologiju i historiju Dalmatinsku, Suppl. Vol. 87 – 89). Città del Vaticano – Split, 1998, 761 – 786.
- Valeva 2001:** J. Valeva. La peinture funéraire dans les provinces orientales de l'Empire romain dans l'Antiquité Tardive. – *Hortus Artium Medievalium* (Journal of the International Research Center for Late Antiquity and Middle Ages, Zagreb – Motovun), 7, 2001, 167 – 208.
- Valeva 2015:** J. Valeva. Saint Sophia church: history of research and new considerations. – *Archaeologia Bulgarica*, XIX/2, 2015, 63 – 92.

- Valeva 2016:** J. Valeva. Die Kirche der „Hl. Sophia“ in Sofia. – In: L. Vagalinski, N. Shrankov, G. Grozdanova (Hrsg.), Glanz des Ostens. Christliche Kunst aus Bulgarien. Nationales archaologisches Museum Kataloge, Band III. Stift Klosterneuburg. Sofia, 2016, 31 – 46.
- Varbanova 2018:** V. Varbanova. Bulgarian restoration school at the beginning of the 20th century as exemplified by the St. Sophia Church. – In: The Basilica of St. Sophia during the Transition from Paganism to Christianity. International scientific conference, Sofia, March 11 – 13, Регионален исторически музей – София, 2018, 270 – 280.
- Vasić 2007:** M. Vasić. Mediana – die kaiserliche Villa bei Niš. – In: U. Brandl, M. Vasić (Eds.), Roms Erbe auf dem Balkan. Spätantike Kaiservillen und Stadtanlagen in Serbien. Mainz am Rhein, 2007, 96 – 107.
- Venedikov 1963:** I. Venedikov. Le syncrétisme religieux en Thrace à l'époque romaine – Acta Antiqua Philippopolitana, Studia archaeologica. Sofia, 1963, 153 – 166.
- Walter 1910:** O. Walter. Ein Denkmal des Meterkultes in Sofia. – Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung, 35, 1910, 139 – 148.
- Zeiller 1948:** J. Zeiller. Une primacie éphémère dans l'ancien Illyricum: Sardique. – In: Mémorial Louis Petit, Mélanges d'histoire et d'archéologie byzantine. Bucharest, 1948, 423 – 426.

Сердика в преход: езически култове и ранно християнство

Юлия ВЪЛЕВА

(Summary)

Тази статия е обзорна. Обширният материал, който тя обхваща, не може да бъде разгледан в детайли, но са изброени публикувани паметници и е дадена литературата за тях. Малко по-голямо внимание е отделено на няколко обекта, които са ключови за проследяването на прехода от езическата към християнската култура в Сердика: това е разрушаването на езическия храм, проникването на монотестичните култове (Хюпсистос) и монументализирането на църквата „Света София“. Увеличаващият се брой изследвания за тази църква показва нейното важно място в развитието на града, но и това, че проблемите на ранното християнство все още представляват обширно поле за документиране и интерпретиране. Има много неясноти относно топографията на Сердика по отношение на разполагането на култовите места сред жилищните квартали или движението на некрополите. Някои ситуации изглеждат потискащо безперспективни, например проследяването на функциите на ротондата „Св. Георги“ и съседния октогон. Но само нови разкопки (подобно на тези, които за щастие и дори за изненада се случиха в центъра на града) ще помогнат да се избегне прекаленото разчитане на хипотези и увлеченията по ранното датиране на християнските паметници. В така структурираната статия не е възможно да се встъпва в полемика; нейната цел е да напомни за сложния, интересен и моден научен проблем за прехода от езичество към християнство, но с фокус към Сердика.

Посвещавам този текст на светлата памет на професор Теофил Иванов, който беше мой преподавател в Художествената академия „Николай Павлович“ в София.

Вкопана структура (мазе?) от края на XII – началото на XIII в., открита при проучването на Небет тепе в Пловдив през 2016 г.

София ХРИСТЕВА¹, Камен СТАНЕВ²

¹ Регионален археологически музей – Пловдив, пл. Съединение 1, Пловдив 4000, България; sophiahristeva@gmail.com

² Кирило-Методиевски научен център, Българска академия на науките, ул. Московска 13, ет. 2, София 1000, България; kamen_stratiot@abv.bg

Небет тепе е северният хълм на масива Трихълмие, върху който е разположен Стариият град в Пловдив. Най-високата северна част на хълма до първата четвърт на XX в. е била застроена с къщи, които през 30-те години са съборени и е оформен парк. Паралелно с това през 1934 – 1937 г. са извършени археологически проучвания (Цончев 1938, 1 – 21). През 60-те години на XX в. разкопките са подновени (Ботушарова 1963а, 41 – 76; Ботушарова 1963б, 77 – 116; Детев 1963, 27 – 40; Детев 1975, 17 – 28), а следващата мащабна кампания е през 1974 – 1985 г. (Пейков 1999, 56 – 71). В резултат на тези разкопки най-високата част на хълма (приблизително 4 дка) е проучена почти навсякъде до скала. Открити са пластове и структури от бронзовата епоха до османския период. Те показват активно обитаване, а най-впечатляващите съоръжения са крепостните стени, които са с преправки и допълнения от различните периоди. За съжаление при тези разкопки акцентът е падал върху най-древните периоди

и средновековните структури и материали в публикациите само се споменават. Това пренебрегване е трудно обяснимо, още повече че през Късното средновековие, съгласно писмените извори и името (Станев, Божинова 2014б, 364) Небет тепе е било обособено като цитадела, съществуването на която се потвърждава и от разкритата през 60-те години крепостна стена. Тя е заграждала най-високата част на хълма от юг и въпреки че е разкопана в протежение на близо 20 м, а северното ѝ лице е добре запазено, в публикацията на разкопките тя само е отбелязана на плана, при това като „антична“ (Детев 1975, 18, обр. 1). През 30-те и 60-те години на XX в. в парк е превърнат и теренът непосредствено южно от най-високата част на хълма. Тук проучвания не са правени с изключение на една голяма щерна от XIII – XIV в., разкопана през 60-те години на XX в. (Джамбов 1968, 71 – 81) и сондаж източно от Арменската църква през 1997 г. (Боспачиева, Коларова 2014, 74 – 75). През 2012 г. на 30 м южно

от средновековната щерна се проучи малък парцел във връзка със строителство на частна къща. Въпреки малката площ резултатите бяха повече от добри – откриха се вкопани жилища от Ранното средновековие и края на XI в., три масивни къщи от втората половина на XII – началото на XIII в., а над тях неизвестна до момента крепостна стена с порта от началото на XIII в., която е преграждала високата част на хълма от юг (Станев, Божинова 2014а, 316 – 371; Станев, Божинова 2014б, 359 – 375).

През 2015 г. във връзка с желанието на община Пловдив да подобри социализацията на съществуващия археологически комплекс и откриване на нови атрактивни структури, се извърши геофизично проучване в останалата непроучена паркова зона. В резултат се локализираха перспективни аномалии (Кисьов, Цанков 2016, 245 – 248). С цел да се проверят регистрираните аномалии, през 2016 г. в терена западно от средновековната щерна се направиха три сондажа (обр. 1). Четвърти сондаж се заложи покрай ъгъла, образуван от западната крепостна стена и средновековната крепостна стена, с цел да се уточни стратиграфията на пластове към западната крепостна стена (Христева, Драганов, Станев 2017, 155 – 159). През 2017 г. се проучи терен с площ 400 кв. м, разположен от двете страни на западната крепостна стена, южно от откритата през 60-те години на XX в. напречна късносредновековна крепостна стена и северно от Сондаж 3 от 2016 г. (Христева, Драганов, Станев 2018, 278 – 281).

При проучвания през 2016 – 2017 г. се откриха пластове и структури от IX до XIV в. За съжаление огромната част от тях са унищожени при дейностите, свързани със социализация на терена през 30-те и 60-те години на XX в. или вкопавания от османския период. Така например в Сондаж 2 през 2016 г. се попадна на голяма варна яма, направена при консервационно-реставрационните дейности през предните десетилетия, а в сектора, проучен през 2017 г., се установи, че тук теренът, с изключение на най-източната част, някъде

през 60-те – 80-те години на XX в.¹ е бил свален до нивото на Късната античност, като са останали само долните части на няколко средновековни ями. Въпреки че средновековният пласт в по-голямата си част е унищожен, се получиха интересни резултати. От IX – X в. се откри типичната битова керамика от песъчлива глина с врязана украса и чиста глина с излъскани линии, западната част от землянка (с печката) и ниво, настлано с тухли. От края на X – нач. на XIII в. се откри колективна находка от 4 сребърни монети на Йоан I Цимисхий, ями, частично запазени зидове и две последователно направени нива от трамбовани дребни камъни и фрагменти строителна керамика, а от XIII – XIV в. преправки към античната крепостна стена, ями и неизвестен до момента некропол. Поради много сериозните нарушения, както и разпръснатостта и ограничената площ на сондажите, не може да се възстанови подробно животът през Средновековието, както и взаимовръзката между отделните структури. Към момента няма яснота дали и в каква степен разкопките ще бъдат продължени и затова да се прави цялостна публикация, е безпредметно, още повече че средновековните пластове и структури са твърде фрагментарни. В настоящата публикация се представя едно голямо вкопаване (мазе) от втората половина на XII – началото на XIII в. Причината да се спрем на него, е че, е една от малкото средновековни структури, проучени в по-голяма степен и най-вече с интересните и точно датирани материали, които се откриха в него.

Мазето се намира в югозападния ъгъл на Сондаж 1 от 2016 г. (обр. 1). Сондажът е разположен на 2 м западно от средновековната щерна и целта беше да се провери регистрираната през 2015 г. аномалия. Той е с посока североизток – югозапад и с размери 6 x 2 м, като впоследствие беше разширен в северна посока с още 2 м. Пластът под тревата на дълбочина до 0,30 м е със съвременни материали. Той е отложен при извършването на дейностите, свързани със социализацията на

¹ Впоследствие тази част е била засипана с огромното (няколкостотин куб. м) депо камъни от разкопките на А. Пейков.

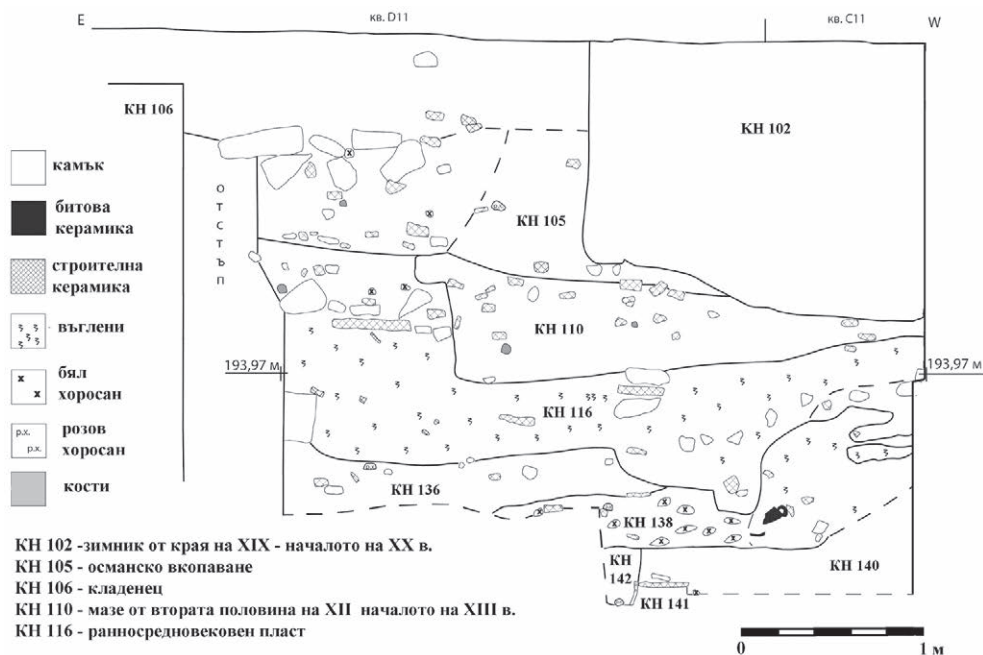
Обр. 1. Общ поглед към сондаж 1.

терена през предните десетилетия. Под него се попадна на археологически структури (обр. 2). В югоизточния ъгъл на сондажа се откри кладенец от XIX – началото на XX в. (КН 106²). В югозападния ъгъл на сондажа се попадна на северната част на вкопаване, облицовано с дърво (КН 102). Проучената част е с размери 1,03 м И – З и 0,6 м С – Ю, като продължава на юг и запад извън сондажа. Вкопаването е запълнено с материали от началото на XX в. Такива квадратни вкопавания, облицовани с дъски и с материали от XIX – началото на XX в., се откриват често в Пловдив. В останалата част на сондажа се откриха 7 вкопавания от османския период. Тези късни вкопавания нарушават късносредновековен некропол, от който се откриха 5 гроба в различна степен на запазеност. До момента този некропол не беше известен, въпреки че е бил силно засегнат от дейностите, свързани със социализация на мястото през преходните десетилетия. В Сондаж 2 се откриха два гроба, пресечени от варна яма, изкопана във връзка с реставрационните дейности. Други гробо-

ве се проучиха в най-източната част на разкопаниа през 2017 г. сектор. Те са частично унищожени при подравняването на терена. Това показва, че през Късното средновековие тук е имало обширен некропол. Гробовете в Сондаж 1 са вкопани в пласт с керамика от втората половина на XII – началото на XIII в. Към този пласт принадлежат части от почти напълно унищожени зидове, изградени с камъни и тухли, споени с кал. В източния край на сондажа се откри трамбовка от дребни камъни и фрагменти строителна керамика (КН 115). Тя се развива на изток извън сондажа. Керамиката, отложена върху нея, е от втората половина на XII – началото на XIII в. Трамбовката е с лека денивелация от север на юг. Под нея се откри по-ранна идентична трамбовка. В югозападния ъгъл се проучи голямо вкопаване от същото време (КН 110), което е обект на публикация тук. Връзката между него и споменатите структури от първата половина на XII – началото на XIII в. не може да се уточни, тъй като те и теренът между тях са силно нарушени.

От мазето (КН 110) се проучи централният и северният сектор, а южният продължава

² КН – контекст номер, съобразно полевата документация.

Обр. 2. Южен профил на сондаж 1.

извън разкопаната площ. Горната му част е унищожена от по-късните гробове, османско вкопаване (КН 105) и зимника с дървена облицовка (КН 102). Последните две унищожават голям участък от мазето и продължават в южния профил, т.е. очевидно са унищожили в значителна степен и непроучената част. От своя страна, мазето е вкопано в сиво-черен пласт (КН 116), с отделни тухли, камъни и малко количество ранносредновековна керамика (обр. 2)³.

Средновековното вкопаване е с приблизително правоъгълна форма и заоблени ъгли. Има размери 2,7 м И – 3 на 2 м С – Ю, като на юг продължава в профила. Дъното е плоско, с денивелация от запад на изток, като в централната си част е на кота 193,98 м. В североизточния му край има втора яма. Тя е правоъгълна, със заоблени ъгли и размери 1,2 м И – 3 x 0,60 м С – Ю. Дълбока е 0,6 м, като дъното е равно. На 0,16 м югоизточно от нея се откри дупка за греда с диаметър 22 см и дълбочина 22 см. Втора дупка за греда с приблизително кръгла форма, диаметър 20 см и дълбочина 31 см се регистрира югозападно от ямата. В двете дупки за греди се откриха дребни фрагменти

керамика от втората половина на XII в. Това дава основание да се допусне, че най-вероятно тези две вертикални греди са били част от конструкцията на съоръжението. Със своите много големи размери, близка до правоъгълник форма, втора по-малка яма и дупки за масивни греди това вкопаване рязко се отличава от многобройните кръгли ями, характерни за периода. Неговите особености позволяват да се допусне, че става въпрос за мазе. То е било дълбоко поне 0,85 м, гредите са носили някаква конструкция над него, а малката яма е служила за съхранение на продукти. Унищожаването на най-горната част на структурата от по-късните вкопавания не позволява да се заключи дали е била във вътрешността на някаква сграда, или самостоятелна. По същата причина не може да се каже дали откритите в пълнежа му значително количество керемиди, камъни, тухли и кирпич, са били част от конструкцията над него, или са изхвърлени, след като е престанало да функционира. Предвид голямото количество животински кости, втората възможност изглежда по-вероятна.

През втората половина на XII – началото на XIII в. Филипопол бил застроен с масивни къщи, чийто първи етаж е бил от камъни и тухли, споени с кал, а вторият от кирпич. По-

³ Чертежът на профила е изготвен от Любомир Янков.

кривите били покрити с керемиди. Най-добра представа за това ни дава проучването на разположения в непосредствена близост обект на ул. „Д-р Стоян Чомаков“ № 5 (Станев, Божинова, 2014, 319 – 324). В една от документирани тук къщи се откри и дълбоко вкопано мазе, което за разлика от публикуваното тук е било облицовано със зидария от камъни и тухли, споени с кал (Станев, Божинова, 2014, 323).

Мазето е запълнено с кафява нехомогенна пръст с въглени, буци кирпич, значително количество керемиди, дребни и средни камъни, отдели фрагменти цветни хоросанови мазилки, битова керамика и животински кости. Керемидите като форма, размери и състав на глината са напълно идентични на тези от други обекти от това време в Пловдив (Станев, Божинова 2014, 321, 350, обр. 21.112). Мазилки са няколко дребни фрагмента (обр. 4.7). Хоросанът е бял, с малко пясък и много нарязана слама. Единият мотив е широки синьо-сива и червена линия, разделени от тънка тъмночервена линия, а другият широки червена и жълта линия. На места под синьото и червеното прозира по-долен пласт със същите, но по-ярки цветове. Идентични като състав на хоросана и цветове мазилки се откриха *in situ* в деструкциите на една от къщите, проучени на ул. „Д-р Стоян Чомаков“ № 5 (Станев, Божинова 2014, 322, 350, обр. 22.1).

Находките от мазето:

- бронзова монета на Мануил I Комнин, половин тетартерон (обр. 4.1)⁴;
- желязно стило (обр. 4.2), (Георгиев, 1980, 43-50). Силно корозирала желязна пръчка с кръгло сечение. В единия край заострена, в другия плоска. Дължина 13 см;
- неясен бронзов предмет (обр. 4.3). Дебела бронзова лента, която леко към единия край се разширява и е огъната под формата на полукръг;
- кремъчен артефакт (обр. 4.4);
- малка и тънка костена халка (обр. 4.5);
- 4 фрагмента от стъклени гривни (обр. 4.6). Всички са с кръгло сечение. Първата гривна е от тъмночервено непрозрачно стък-

Обр. 3. Снимка на мазето.

ло силно иридирано, втората е от сиво-синьо стъкло силно иридирано, третата – от бяло стъкло, а четвъртата – от воднисто светло синьо-зелено стъкло.

- 1 правоъгълна тежест от тухла (обр. 4.8);
- 3 пула от строителна керамика (обр. 4.9);
- 1 пул от стена на съд (обр. 4.10);
- 2 пула от камък, гнайс и сиенит (обр. 4.11). Битова керамика⁵.

Като състав, форми, украса и техника комплексът е идентичен с керамиката от другите сектори от същото време в Пловдив и по-конкретно вече публикуваните обекти на ул. „Д-р Стоян Чомаков“ № 5 (Станев, Божинова 2014, 170 – 181), бул. „Цар Борис III Освободител“ № 65 (Божинова, Станев 2018, 165 – 182) и „Коматевско шосе“ (Миткова, Станев, Златев, под печат). Поради тази причина подробностите по описанието ще бъдат спестени.

1. Белоглинена.

Една дръжка със зелена глазура (обр. 5.1).

2. Лустрована.

До момента в Пловдив, а доколкото ни е известно и в днешна България такава не е публикувана. Фрагментът е от дъно на чиния (обр. 5.6). Направен е от розова глина с примес на отделни дребни частици шамот. Отвътре е покрит с плътна бяла ангоба с нарисувани големи жълти петна. Те са запълнени с различни по размери бели спирали, изобразени с много тънки линии. Отвън – много рядка ангоба и плътна безцветна глазура. Като вид на глината и стил на украсата, по-точно тън-

⁴ Монетата е определена от проф. И. Прокопов.

⁵ В обработката на материала участие взе Рангел Златев.

Обр. 4. Находки.

ките бели спирали на жълт фон, фрагментът има много близки паралели с два фрагмента в Metropolitan Museum, които произхождат от Египет и са датирани в XI – XII в.⁶ Те имат характерен метален отблясък. Публикуваният тук за разлика от тях има яркожълт цвят. Такаъв, макар и по-рядко, се среща сред лустрованата керамика⁷. Освен в днешен Египет тя е произвеждана и в други райони на Близкия Изток – Сирия, Иран и т.н., но за съжаление

недостъпността на литературата не позволява да се конкретизира откъде произхожда публикуваният тук фрагмент.

3. Рисувана с червена ангоба.

Стена от малък съд за течности (обр. 5.2). В Горнотракийската низина рисувана с червена ангоба керамика през XI – XII в. се среща много рядко (Борисов 2002, 150). От Пловдив е публикувана една каничка с датировка XI – XII (Морева 2009, 223, 230, обр. 8д), паници и съд за течности, датирани в средата на XII в. (Станев, Божинова 2019, 30, 32, 40, 56, обр. 19.8, 9, 57, обр. 21, 5 – 7, 61, обр. 26.2). Такива фрагменти се откриват и на други обекти в града в пластове от средата на XII в. (непубликувани).

4. Златиста ангоба.

Керамиката със златиста ангоба е широко разпространена през XI – XII в. (Борисов 2002, 149 – 150; Колева 2018, 153 – 164), като е изказано мнение, че Пловдив е един от центровете за производството ѝ (Manolova 1999, 77 – 82). Наблюденията от други обек-

⁶https://www.metmuseum.org/art/collection/search/446512?searchField=All&sortBy=relevance&deptids=14&when=A.D.+1000-1400&where=Egypt&what=Ceramics&ft=*&offset=0&rpp=20&pos=9

https://www.metmuseum.org/art/collection/search/446419?searchField=All&sortBy=relevance&deptids=14&when=A.D.+1000-1400&where=Egypt&what=Ceramics&ft=*&offset=20&rpp=20&pos=35

⁷https://www.metmuseum.org/art/collection/search/451769?searchField=All&sortBy=relevance&deptids=14&when=A.D.+1000-1400&where=Egypt&what=Ceramics&ft=*&offset=0&rpp=40&pos=38

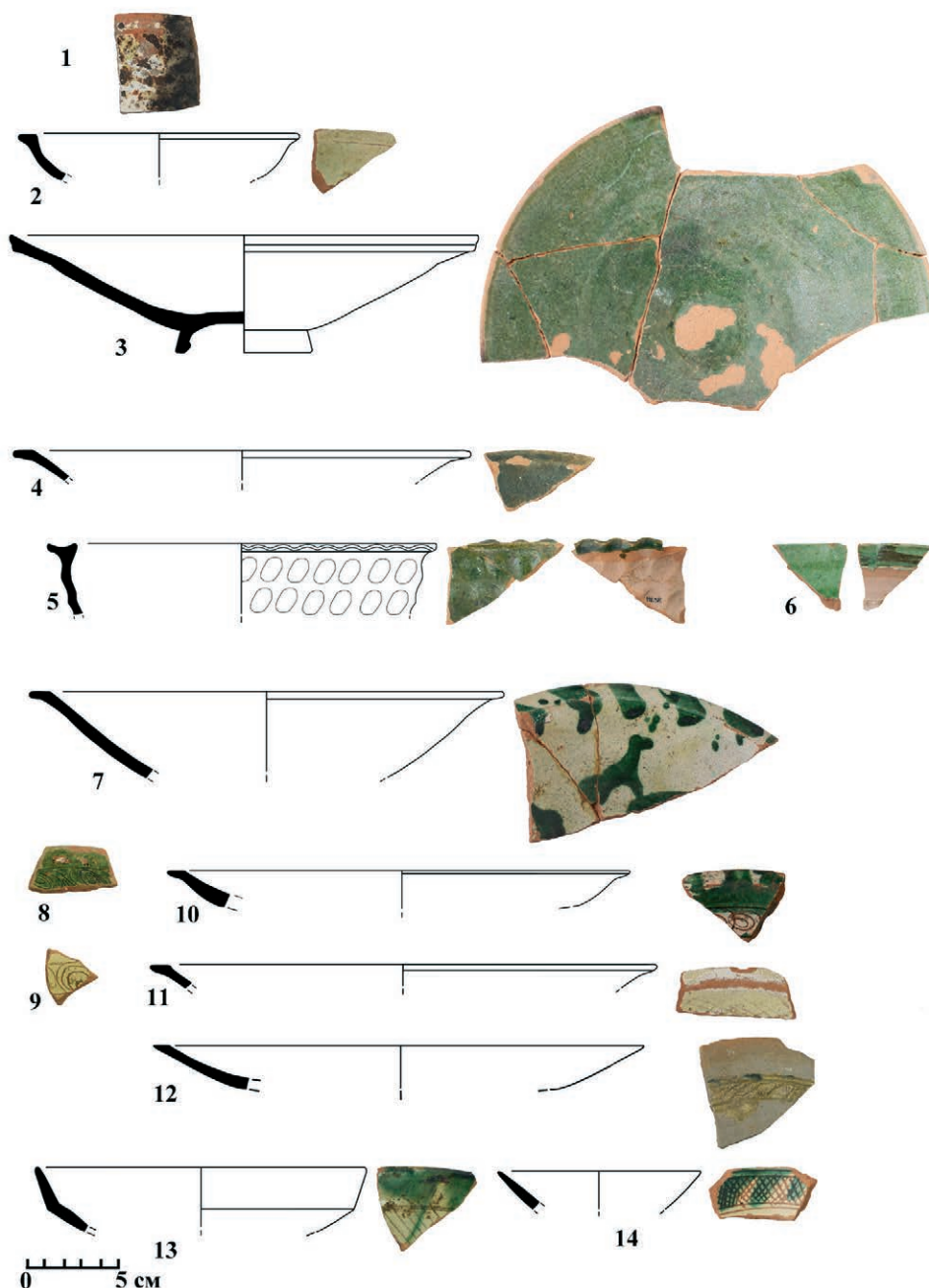

Обр. 5. Битова керамика.

ти показват, че в Пловдив златистата ангоба се среща масово от края на X до края на XI в., след което процентът ѝ рязко намалява, но се запазва постоянно присъствие до началото на XIII в. Единични фрагменти от втората половина на XII – началото на XIII в. са публикувани от ул. „Д-р Стоян Чомаков“ № 5 (Станев, Божинова 2014, 329 – 330) и бул. „Цар Борис III Обединител“ № 65 (Божинова, Станев 2018, 170 и 177). В публи-

куваното тук мазе се откриха 6 фрагмента (стени) от различни съдове за течности (обр. 5.3). На два от тях стените отвътре са сиви, а останалите имат сива ивица в лама, което показва, че са от втората половина на XII в., а не преотложени от XI в.⁸

⁸ Един от отличителните белези на керамиката от втората половина на XII в. в Пловдив е именно наличието на сива ивица в лама, която се открива при почти всички фрагменти независимо от дебелината им.

Обр. 6. Битова керамика.

5. Златиста ангоба, рисувана с червена ангоба.

Обикновено тази керамика се разглежда заедно със златистата ангоба. Съдове с такава украса се откриват често в Пловдив (Морева 1995, 87, обр. 5; Manolova 1999, 77 – 82; Станев, Божинова 2014, 329 – 330, с. 354, обр. 37.1 – 5). Наблюденията върху керамичния материал в Пловдив показват, че от края на Х до края на XI в., т.е. периодът, който е

„златният век“ на керамиката със златиста ангоба в града, съдове, покрити със златиста ангоба и рисувана с червена ангоба, не се срещат. Този тип керамика във Филипопол се появява около средата на XII в. В публикуваното тук мазе се откри устие от съд за течности (обр. 5.4). То е с фуниевидна форма, Ду⁹ 6 см, малко под устието две широки прави

⁹ Ду – диаметър на устието.

врязани линии, под тях коса права линия, нарисувана с ангоба.

6. Червена ангоба.

Малки колбовидни съдове за течности. На всички обекти в Пловдив се откриват фрагменти от малки съдове за течности със сферично или овално тяло, много тясно и дълго гърло, или канички с широк четирилистен отвор. Това са кани тип К V и К XXII, стомни С III, С V и С XIII и амфоровидни стомни АС VII по типологията на Б. Борисов (Борисов 2002, 109, обр. 89, 116, обр. 92.а, 120, обр. 95, 123, обр. 98.3, 129, обр. 104.г), но обикновено не може да се определи към кой тип се отнасят фрагментите. Съдовете със сферично или овално тяло и много дълга тясна шийка не са характерни за местните византийски традиции и най-вероятно са резултат на миграция на майстори от района на Кавказ (Манолова-Войкова 2005, 217 – 224).

- фрагменти от поне 4 съда. Сферично или овално тяло, ангобата е плътно излъскана, врязана и набодена украса, нанесена преди ангобата (обр. 7.3, 4, 6, 7). Една от стените има врязан графит (обр. 7.7);

- устие от съд с тясно и високо гърло (обр. 7.1), Ду 5 см. Бежова глина, примесена с шамот. Отвън пояс от 4 прави линии, нанесени преди ангобата, отвътре златиста ангоба. От Пловдив и района му са публикувани два цели съда с идентична форма и украса от червена ангоба отвън и златиста отвътре. За първия не е указано къде точно е намерен (Морева 2009, 223 и 230, обр. 8а), а вторият е малко съдче от бул. „Цар Борис III Обединител“ № 65 (Божинова, Станев 2018, 176, обр. 9.7). Гърла от подобни съдове са публикувани от ул. „Д-р Стоян Чомаков“ № 5 (Станев, Божинова 2014, 356, обр. 39.15 и 16) и бул. „Цар Борис III Обединител“ № 65 (Божинова, Станев 2018, 179, обр. 10.12). Съвсем наскоро фрагменти от подобни съдове бяха публикувани и от с. Златна ливада, община Чирпан (Колева 2018, 159, обр. 3.3 и 7).

Малки канички с висока шийка и четирилистно устие.

- два фрагмента от малка каничка със сферично тяло и широка шийка. Първият е с две

широки прави линии в основата на шийката (обр. 7.2), а вторият е украсен с коси излъскани линии (обр. 7.5). Спадат към тип К XI по типологията на Б. Борисов (Борисов 2002, 111, обр. 90.е). Р. Морева публикува три такива малки канички с червена ангоба и със златиста ангоба, рисувана с червена ангоба (Морева 2009, 223 и 236, обр. 8б, в, д). Почти напълно идентични са публикувани от ул. „Д-р Стоян Чомаков“ № 5 (Станев, Божинова 2014, 332 – 333 и 356, обр. 39.18) и „Коматевско шосе“ (Миткова, Станев, Златев, под печат, fig. 12.3), а от Златна ливада – каничка със златиста ангоба (Колева 2018, 157, обр. 2.9).

Малки амфоровидни стомнички.

- един фрагмент от фуниевидно гърло, (обр. 7.8). Цяло такова съдче е публикувано от Р. Морева (Морева 2009, 230, обр. 8.г), а фрагменти – от ул. „Д-р Стоян Чомаков“ № 5 (Станев, Божинова 2014, 359, обр. 39.20) и бул. „Цар Борис III Обединител“ № 65 (Божинова, Станев 2018, 176, обр. 9.9).

Паници.

- дълбока паница, цял профил (обр. 7.9), тип П XVI по Б. Борисов (Борисов 2002, с. 92 – 93, обр. 70). Ду 14 см, В¹⁰ 5,7 см, Дд¹¹ 5 см, 12.5. Идентична паница от Пловдив е открита на ул. „Д-р Стоян Чомаков“ № 5 (Станев, Божинова 2014, 356, обр. 39.1.1). Такава е публикувана и от Р. Морева, за съжаление без да се уточни дали е от Пловдив, или от близкия Асеновград (Морева 2009, 225, обр. 1.б). Идентична паница с червена ангоба, но с врязана украса е известна от Златна ливада (Колева 2018, 161, обр. 4.7);

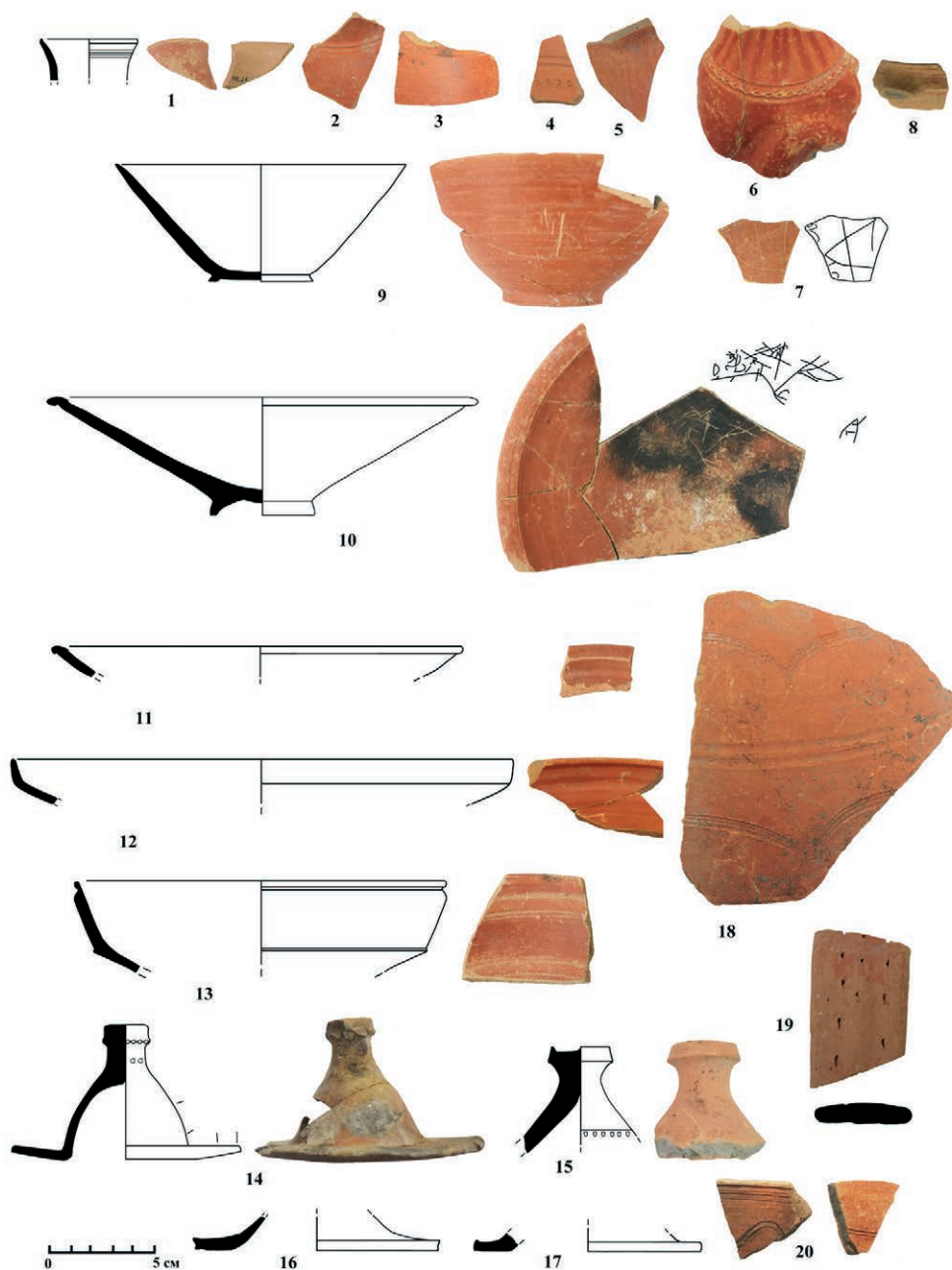
- дълбока чиния, цял профил (обр. 7.10). Ду 20 см, В 5,4 см, Д столче 5,8 см. Отвътре врязан графит. Идентична от Пловдив е публикувана от ул. „Д-р Стоян Чомаков“ № 5 (Станев, Божинова 2014, 356, обр. 39.2);

- плитка чиния с подвит навън устиен ръб (обр. 7.11). Ду 20 см;

- биконична плитка паница (обр. 7.12), тип П XXVI А по типологията на Б. Борисов (Борисов 2002, 98 и 101, обр. 81а,б). Ду 24 см.

¹⁰ В – височина.

¹¹ Дд – диаметър дъно.

Обр. 7. Битова керамика.

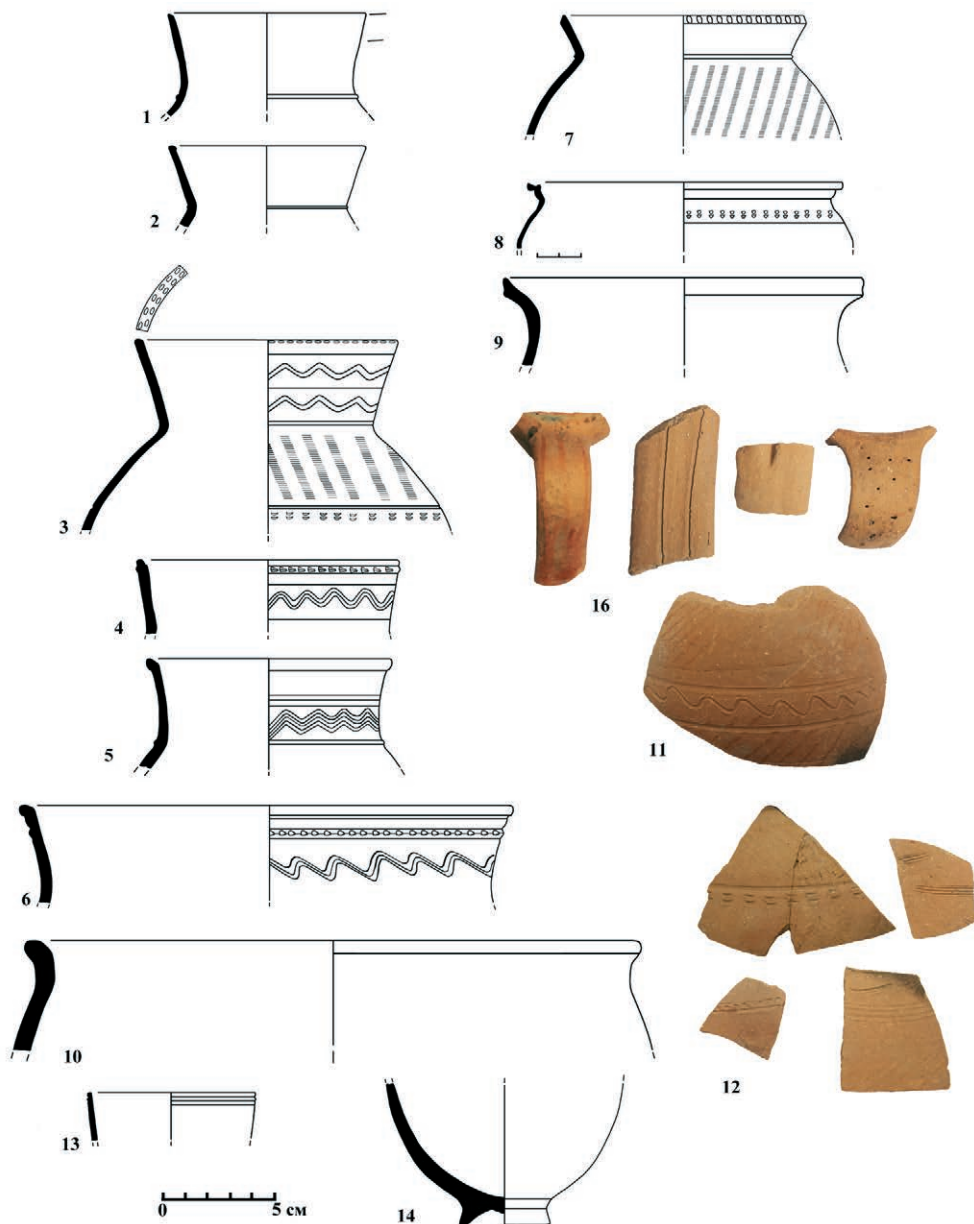
Идентични паници от Пловдив са публикувани от ул. „Д-р Стоян Чомаков“ № 5 (Станев, Божинова 2014, 356, обр. 39.8) и „Коматевско шосе“ (Миткова, Станев, Златев, под печат, fig. 16.2);

- биконична дълбока паница (обр. 7.13), Ду 18 см. Идентична паница е публикувана от ул. „Д-р Стоян Чомаков“ № 5, (Станев, Божинова 2014, 356, обр. 39.9.3), а като форма, с разлика в детайлите, от същия обект (Ста-

нев, Божинова 2014, 356, обр. 9.1,2), „Коматевско шосе“ (Миткова, Станев, Златев, под печат, fig. 7.1 и fig. 16.3), Пловдив и Асеновград (Морева 2009, 225, обр. 1.6), а със златиста ангоба – от Златна ливада (Колева 2018, 161, обр. 11).

Подноси/гювечи.

Това са много големи плитки конусовидни съдове (по форма близки на гювечите, публикувани от Б. Борисов (Борисов 2002,

Обр. 7. Битова керамика.

85 – 86). Направени са от песъчлива глина, обикновено с червена ангоба и врязана украса от вътрешната страна. Откриват се макар и в малко количество на почти всички обекти, като по фрагментите до момента няма следи от обгаряне, което поставя въпроса дали са съдове за приготвяне на храна, или за нейното поднасяне, като към последното насочва и наличието на украса от вътрешната страна.

– 4 дребни стени, врязана украса (обр. 7.20). Фрагменти от такива съдове до момента от Пловдив са публикувани от ул.

„Д-р Стоян Чомаков“ № 5 (Станев, Божинова 2014, 355, обр. 38.13).

Капази.

Един цял профил без дръжката и фрагменти от три други.

Делва.

Откриха се стени от една делва (обр. 7.18). Украсена е с врязана украса, върху която е нанесена червена ангоба. Идентични стени от делви от Пловдив са публикувани от ул. „Д-р Стоян Чомаков“ № 5 (Станев, Божинова 2014, 355, обр. 38.12.4) и бул. „Цар Борис III Об-

динител“ № 65, (Божинова, Станев 2018, 173, обр. 8.8 и 176, обр. 9.14).

Стомна.

Фрагменти и дъно (грапаво) от голям съд за течности, вероятно стомна.

Дръжки.

Няколко дръжки с елипсовидно (по-малките) и плоско (по-големите) сечение. Интерес представлява една широка плоска дръжка от голямо гърне или съд за течности, която е украсена с набождания (обр. 7.19). Дръжка от съд с червена ангоба с набождане от Пловдив е публикувана от ул. „Д-р Стоян Чомаков“ № 5 (Станев, Божинова 2014, 355, обр. 38.5).

7. Полирана.

Типът се среща, макар и в малко количество, на всички обекти в Пловдив. Представен е основно от малки съдове за течности и по-рядко паници. В представената тук структура се откриха фрагменти от два малки съда със сфероидно тяло с плътно излъскана повърхност (обр. 5.5). Фрагменти от идентични съдове са публикувани от ул. „Д-р Стоян Чомаков“ № 5 (Станев, Божинова 2014, 338, 358, обр. 41.27 – 29) и бул. „Цар Борис III Обединител“ № 65 (Божинова, Станев 2018, 178 и 179, обр. 10.8). От тези, както и от непубликувани материали се вижда, че става въпрос за малки съдчета със сферично тяло и издължена шийка, идентични по форма на малките колбовидни стомнички с червена ангоба, като идентичността е и в украсата – плътно излъскано тяло, в горна част на което понякога има пояс от набождания или оставена неизлъскана ивица, а по гърлото – отвесни излъскани линии.

8. Мраморизирана.

Този тип украса е разпространен в Тракийската равнина (Борисов 2002, 160 – 161). От Пловдив такива паници са публикувани от ул. „Д-р Стоян Чомаков“ № 65 (Станев, Божинова 2014, 337, 358, обр. 41.9 – 12). В представеното тук мазе се откриха фрагменти от 4 чинии (обр. 6.1).

9. Жълта глазура.

Фрагменти от една паница (обр. 6.2), тип П XX по типологията Б. Борисов (Борисов 2002, 95 – 96), Ду 15 см. Паници, покрити с

жълта глазура, без друга украса, са публикувани от ул. „Д-р Стоян Чомаков“ № 5 (Станев, Божинова 2014, 336, 358, обр. 41.1) и бул. „Цар Борис III Обединител“ № 65 (Божинова, Станев 2018, 174 и 176, обр. 9.6).

10. Зелена глазура.

В Пловдив през втората половина на XII – началото на XIII в. често се откриват паници, покрити със зелена глазура (Станев, Божинова 2014, 336 – 337). В публикуваната тук структура се откриха фрагменти от 4 съда:

- широка паница с високо столче, възстановен цял профил (обр. 6.3). Тип П XVIII по типологията на Б. Борисов (Борисов 2002, 92 и 94, обр. 71.6). Ду 26 см, В 6,5 см, Д столче 7,8 см;

- конусовидна, извито навън устие, (обр. 6.4). Тип П XIX по типологията на Б. Борисов (Борисов 2002, 93 – 94 и 95, обр. 73). Ду 24 см;

- дълбока купа, широко, извито навън устие, по стените набождания с пръст (обр. 6.5). Ду 21 см;

- дълбока купа, по устието широки отвесни набождания, в резултат на което повърхността е нагъната – нарочно търсен ефект (обр. 6.6). Идентична украса, но при паница, украсена с бяла ангоба без глазура, е публикувана от ул. „Д-р Стоян Чомаков“ № 5 (Станев, Божинова 2014, 337, 358, обр. 41.23), а два фрагмента със зелена глазура – от бул. „Цар Борис III Обединител“ № 65 (Божинова, Станев 2018, 174, 176, обр. 9.5, 177, 179, обр. 10.9).

11. Рисувана.

- фрагмент от една паница (обр. 6.7). Тип П XIX по типологията на Б. Борисов (Борисов 2002, 93 – 94 и 95, обр. 73). Бяла ангоба, зелени петна, бледожълта глазура. Ду 26 см. Паница с подобна украса, но с жълта глазура е публикувана от ул. „Д-р Стоян Чомаков“ № 5 (Станев, Божинова 2014, 338, 358, обр. 41.19).

12. Сграфито.

12.1. Монохромно със спирали.

- зелена глазура (обр. 6.8) и жълта глазура (обр. 6.9). Идентична украса от Пловдив е публикувана от бул. „Цар Борис III Обединител“ № 65 (Божинова, Станев 2018, 172 – 173,

обр. 7.9 – 10), „Форум – запад“ (Томов, Иванов 2018, 30, обр. 2)¹² и „Коматевско шосе“ (Миткова, Станев, Златев, под печат).

12.2. Монохромно с мрежа.

- една паница, жълта глазура (обр. 6.11). Тип П XIX по типологията на Б. Борисов (Борисов 2002, 93 – 94 и 95, обр. 73). Ду 28 см.

12.3. Полихромно със спирали.

- една паница (обр. 6.10). Формата е Тип П XIX по типологията на Б. Борисов (Борисов 2002, 93 – 94 и 95, обр. 73). Ду 26.

12.4. Полихромно, биконична купа.

- един фрагмент (обр. 6.13). Тип П XXVIB по типологията на Б. Борисов (Борисов 2002, 98, 100, обр. 81в). Ду 18 см. Идентична форма от Пловдив е публикувана от ул. „Д-р Стоян Чомаков“ № 5 (Станев, Божинова 2014, 357, обр. 9.3).

12.5. Полихромно, мрежа.

- малка купичка, в горната част широк пояс, запълнен с мрежа (обр. 6.14). Ду 11 см. Фрагмент с идентична украса от Пловдив е публикуван от бул. „Цар Борис III Обединител“ № 65 (Божинова, Станев 2018, 173, обр. 8.5) и възстановена цяла купа, но с друга форма от обект „Форум – запад“ (Томов, Иванов 2018, 34, обр. 13).

12.6. Champlevé. През периода типът е често срещан в Пловдив (Станев, Божинова 2014, 357, 40; Божинова, Станев 2018, 160, обр. 9.4, 164, обр. 12.6; Томов, Иванов 2018, 32, обр. 7 и 8). В проучената структура се откриха една паница и една купа със запазен цял профил.

- голяма паница с извита нагоре периферия (обр. 5.7), тип П XXVIA по типологията на Б. Борисов (Борисов 2002, 98 и 101, обр. 81б). Почти идентична като форма, но украсена в стил Fine style, е публикувана от бул. „Цар Борис III Обединител“ № 65 (Божинова, Станев 2018, 155, обр. 7.8). В центъра хищно животно, на което се виждат лапите, по периферията мрежа. Горната част е съвсем леко завита навътре и затова най-големият диаметър не е при устието. Съдът има дупки за ремонт. Светлокафява сипкава глина със ситен пясък,

като се цепи. Ду 23,7 см, Дм 24 см, В 5,4 см, Д столче 11,6 см;

- малка конична купичка с високо столче, цял профил (обр. 5.8), тип П XVI по типологията на Б. Борисов (Борисов 2002, с. 92 – 93, обр. 70). В центъра спираловидно завит клон с голямо листо, около него кръг. Около кръга 9 еднакви човешки фигури, хванати за поясите. От кръста надолу до коленете е изобразена дреха с люспест орнамент – ризница? Вероятно изображението представлява войници, хванати на хоро. Ду 14 см, В 6,3 см, Дд 5,9. Паница с подобна сцена е открита при разкопките на Малката базилика и е изложена във витрината на Регионалния археологически музей в Пловдив¹³.

13. Обикновена керамика.

Гърнета с висока фуниевидна шийка, като има вариации в оформлението на устийния ръб (обр. 8.1 – 6). Фрагменти от 15 съда, диаметър на устията 9 – 12 см и едно 22 см. Имат една дръжка, захваната за устийния ръб и най-широката част на тялото. Някои от гърнетата са без украса. При останалите е съчетание от врязана, набодена и излъскана украса. Врязаната украса се състои от единични прави линии и пояси от по 2 до 4 вълни на шийката, както и пояс от по две прави линии в най-широката част или малко над нея. Набодената украса е върху слабо издаваща се релефна лента на шийката, малко под устийния ръб, по самия устиен ръб отгоре (обр. 8.3) или по тялото, малко над най-широката част. Излъсканата украса се състои от коси линии по тялото. В повечето случаи между тялото и основата на шийката има слабо изразена релефна лента. Формата и украсата имат пълна аналогия сред материалите, публикувани от Пловдив. Гърнето (обр. 8.1) има пълен аналог от ул. „Д-р Стоян Чомаков“ № 5 (Станев, Божинова 2014, 359, обр. 42.1.1), както и това, представено на обр. 8.4 (Станев, Божинова 2014, 359, обр. 42.1.3). Гърнето от

¹² Авторите изказват тезата, че на този обект е имало работилница за сграфито керамика в края XII в., но тя не може да се приеме (Станев, Божинова 2019, 40, бел. 16).

¹³ <http://digital.plovdiv.bg/BG/Pages/RAMView.aspx?i=2308&g=a4da8704-823b-478d-a77e-95b95033f5d9&f=http://digital.plovdiv.bg/BG/RAM/Fund4&Source=http%3A%2F%2Fdigital%2Eplovdiv%2Eb%2FBG%2FPages%2FRAMMiddleAges%2Easp>

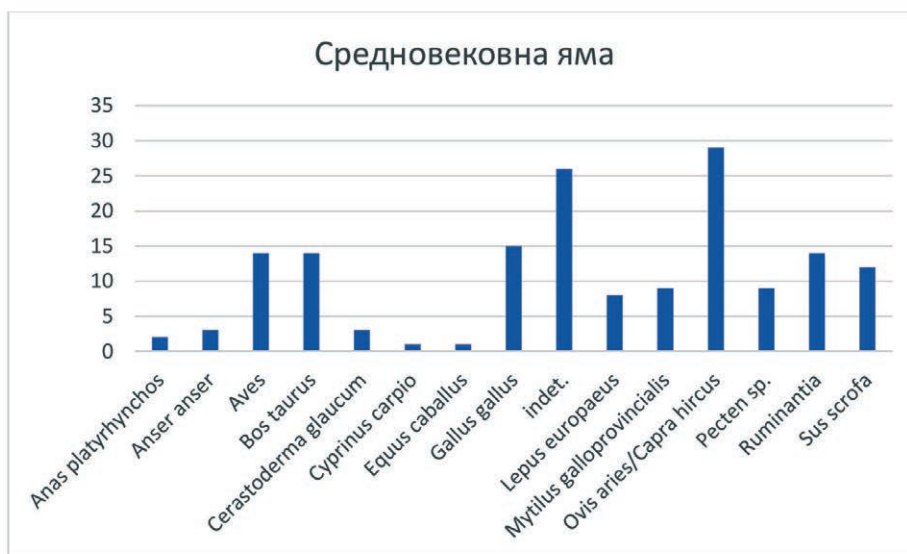

Таблица 1. Разпределение на костите от средновековна яма по видове.

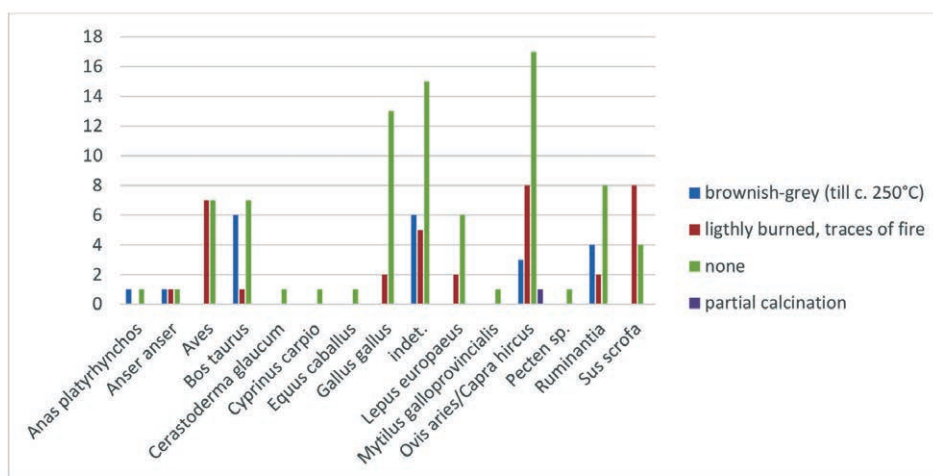

Таблица 2. Обгорели кости от средновековна яма.

обр. 8.5 също има аналози (но без украса) от ул. „Д-р Стоян Чомаков“ № 5 (Станев, Божинова 2014, 359, обр. 42.3.1).

Гърне със средно висока фуниеvidна шийка, 1 съд (обр. 8.7). Косо отрязан устиен ръб, по него малки ямички, в основата на шийката слабо изразена релефна лента, по тялото коси излъскани линии, Ду 11 см.

Гърне с ниска, силно издута навън шийка, водоравно издаващо се навън устие, отгоре хлътноло (обр. 8.8). В най-горната част врязана права линия и набодена украса Ду 11 см.

Голямо гърне с къса шийка, леко удебелен, много слабо профилиран устиен ръб (обр.

8.9), Ду 16.

Голямо гърне с къса шийка (обр. 8.10), Ду 28 см.

Стени от малки съдове (обр. 8.11 – 12. Врязана украса от единични прави линии, пояс от три широки прави линии, коси единични и снопове прави линии, пояс с набождания и коси излъскани линии.

Съд за течности с високо фуниеvidно гърло. Ду 8 см (обр. 8.13).

Дръжките за гърнета и съдове за течности са елипсовидни при по-малките и плоски при по-големите съдове (обр. 8.16). Украсата е от отвесни излъскани линии, отвесни врязани

линии, набождания и контри при сгъвките и има точни аналози от други обекти в Пловдив от това време (Станев, Божинова 2014, 359, обр. 42.11.2 – 5; Божинова, Станев 2018, 179, обр. 10.17 – 19).

Купа, почти цял профил, липсва устийният ръб. Запазена височина 6,5 см, запазен максимален Д 11 см, Д столче 4,4 см (обр. 8.14).

Стена от дебелостенен съд делва/гювеч с връзана украса.

Животински кости.

При проучването на мазето бяха събрани близо 200 животински кости. Материалът е обработен от Теодор Тодоров, докторант в НАИМ – БАН и е първият комплекс от животински кости в средновековен контекст, публикуван от Пловдив.

Костите на бозайници рядко се срещат изцяло запазени. Поради тази причина 18% от материала не може да бъде идентифициран, а друга част може да бъде определена само до семейство. Най-често се срещат кости от овца/коза (*Ovis aries/Capra hircus*), говедо (*Bos taurus*), свиня (*Sus scrofa*) и заек (*Lepus europaeus*). Прави впечатление, че липсва костен материал от куче, а конят (*Equus caballus*) е представен само с една метакарпална кост. Близо 1/4 от костния материал е от птици. Сред тях се срещат кости от кокошка (*Gallus*

gallus), патица (*Anas platyrhynchos*) и гъска (*Anser anser*).

Сред археологическия материал са и черупки от три различни вида миди. Два от тях – *Cerastoderma glaucum* и *Mytilus galloprovincialis*, се срещат както в Средиземно, така и в Черно море. Последният вид мекотели са от род *Pecten* (най-вероятно от вида *Pecten jacobaeus*), чиято акватория на обитаване е Средиземно море, т.е. със сигурност материалът не е с местен произход. В Пловдив в ямите с отпадъци от XII в. често се откриват миди. Появата им тук трябва да се обясни не само като деликатес, но и като месна храна, която е можело да се яде по време на пости (Найденова 2018, 5 – 6).

Сред костния материал са и зъби от шаран (*Cyprinus carpio*), който се среща в бавно течащи реки и блатисти местности.

Върху 1/3 от материала се забелязват следи от слабо обгаряне, което най-вероятно е следствие на термична обработка, свързана с кулинарни процеси.

Липсата на запазени епифизни (крайната част на тръбните кости) фрагменти сред преобладаващия процент от костите прави невъзможно определянето на възрастта на индивидите в повечето случаи.

Литература

- Божинова, Станев 2018:** Е. Божинова, К. Станев. Средновековни структури и материали от Пловдив, бул. „Цар Борис III Обединител“ № 65 – Приноси към българската археология, 8, 2018, 165 – 182.
- Борисов 2002:** Б. Борисов. Керамика и керамично производство през XI – XII век от територията на днешна Югоизточна България Раднево, 2002 (Марица – изток. Археологически проучвания, т. 6).
- Боспачиева, Коларова 2014:** М. Боспачиева, В. Коларова. Пловдив – град върху градовете Филипопол – Пулпудева – Пълдин. София, 2014.
- Ботушарова 1963а:** Л. Ботушарова. Стратиграфски проучвания на Небет тепе. – Годишник на Народния археологически музей – Пловдив, 5, 1963, 61 – 76.
- Ботушарова 1963б:** Л. Ботушарова. Крепостната стена на Филипопол по северните склонове на Небет тепе. – Годишник на Народния археологически музей – Пловдив, 5, 1963, 77 – 116.
- Георгиев 1980:** П. Георгиев. Средновековни писала от Плиска и Преслав. – Археология, 3, 1980, 43 – 50.
- Детев 1963:** П. Детев. Разкопки на Небет тепе в Пловдив. – Годишник на Народния археологически музей – Пловдив, 3, 1963, 27 – 40.
- Детев 1975:** П. Детев. Разкопки на Небет тепе в Пловдив през 1969 г. – Известия на музеите от Южна България, 1, 1975, 17 – 28.
- Джамбов 1968:** Х. Джамбов. Нови данни за водоснабдяването на Пловдив през Античността и Средновековието. – Годишник на Народния археологически музей – Пловдив, 6, 1968, 65 – 82.
- Кисьов, Цанков 2016:** К. Кисьов, Х. Цанков. Геофизични проучвания на обект Небет тепе, гр. Пловдив. – Археологически открития и разкопки през 2015. София, 2016, 245 – 248.
- Колева 2018:** Р. Колева. Керамика със златиста и с червена ангоба от средновековното селище при с. Златна ливада, община Чирпан. – Приноси към българската археология, 8, 2018, 153 – 164.
- Манолова-Войкова 2005:** М. Манолова-Войкова. За произхода на червеноангобираната керамика

- в българските земи от XI – XII в. – Българските земи през Средновековието (VII – XVIII в.) (= Acta Musei Varnaensis III – 2), 217 – 224.
- Миткова, Станев, Златев, под печат:** Р. Миткова, К. Станев, Р. Златев. Средновековни структури и материали от проучването на римския акведукт на ул. „Коматевско шосе“, гр. Пловдив. – Плиска – Преслав, 14. Сборник в чест на доц. Павел Георгиев.
- Морева 1995:** Р. Морева. Стратиграфски наблюдения върху средновековния пласт на Пловдив. – Известия на музеите от Южна България, 21, 1995, 83 – 95.
- Морева 2009:** Р. Морева. Червеноангобирана керамика от Пловдив и района. – Приноси към българската археология, 5, 2009, 222 – 230.
- Найденова, под печат:** Д. Найденова. Храната и храненето в средновековните славянски пенитенциални текстове. – Българска етнология, 4, 2018, 400 – 420.
- Пейков 1999:** А. Пейков. Преглед на археологическите проучвания в крепостта на древнотракийския град Евмолпия. – Годишник на археологически музей – Пловдив, 9, 1999, 56 – 71.
- Станев, Божинова 2014а:** К. Станев, Е. Божинова. Нови данни за средновековния Пловдив. Резултати от спасителното археологическо проучване на ул. „Д-р Стоян Чомаков“ № 5. – Годишник на Регионален археологически музей – Пловдив, 12, 2014, 316 – 371.
- Станев, Божинова 2014б:** К. Станев, Е. Божинова. Новооткрита средновековна крепостна стена с порта в Пловдив. – Градът в българските земи (по археологически данни). Материали от националната научна конференция, посветена на живота и делото на ст.н.с. Вера Антонова, III. 2014, 359 – 375.
- Станев, Божинова 2019:** К. Станев, Е. Божинова. Средновековни структури и материали от гр. Пловдив, ул. „Княз Церетелев“ № 2. – Пловдивски исторически форум, 2019, 2, 18 – 68.
- Томов, Иванов 2018:** Г. Томов, Р. Иванов. Сграфито керамика от Пловдив (XII – XIV в.). – Пловдивски исторически форум, 2018, 1, 20 – 35.
- Христева, Драганов, Станев 2017:** С. Христева, Б. Драганов, К. Станев. Археологическо проучване на Небет тепе, гр. Пловдив. – Археологически открития и разкопки през 2016. София, 2017, 155 – 159.
- Христева, Драганов, Станев 2018:** С. Христева, Б. Драганов, К. Станев. Археологическо проучване на Небет тепе, гр. Пловдив. – Археологически открития и разкопки през 2017. София, 2018, 278 – 281.
- Цончев 1938:** Д. Цончев. Приноси към старата история на Пловдив, София, 1938.
- Manolova 1999:** M. Manolova. Medieval Ceramics with a Micaceous coating from Plovdiv (11th – 12th Century). – Archaeologia Bulgarica, 2, 1999, 77 – 82.

A structure cut into the ground (cellar?) dated back between the late 12th and the early 13th century discovered in 2016 during the archaeological excavations at Nebet Tepe in Plovdiv

Sophia HRISTEVA, Kamen STANEV

(Summary)

In 2016 trench excavations were carried out on Nebet Tepe, one of the hills included in the fortified territory of the medieval Philippopolis. In Trench 1, a large structure cut into the ground was partially excavated, with a second smaller one in it as well as wood remains. The structure is distinguished from the numerous medieval pits and can be interpreted as a basement. The numerous disturbances made in later periods do not allow to define whether it was related to other structures of the period or was free standing. It is dated back between the late 12th and the early 13th century, and the date is confirmed by the stratigraphic position, the unearthed pottery and the bronze coin of Emperor Manuel I Komnenos (1143 – 1180). The pottery found here is typical of this period in Philippopolis, including mica-dusted ware, red slipped ware, mica-dusted painted with red, green and yellow glaze, marble glaze, various types of sgraffito and plain vessels with inline and polished decoration. Undoubtedly, a bowl made of pink clay and decorated with lustrous technology is especially interesting. It was imported from the Middle East. In addition to the small finds and the household pottery, bone artefacts yielded by the structure are also published here.